नं० : १२६ - घ

महाभाष्यप्रदीपविवरणम्

( कैय्यट व्याख्यानम् )

पत्राणि २००

1 - 2 अध्यायौं ) अपूर्ण

नं० : १२-६ - घ

महाभाष्यप्रदीपविवरणम्

(कैय्यट व्याख्यानम्)

~~पत्राणि~~ २००

१-२ अध्यायौ (अपूर्ण)

प. २६६

॥ महाभाष्यव्याख्यानस्य कैयटस्य विवरणं मेतत्॥

केट·वि || ||श्रीगणेशाय नमः|| ||आरब्धं ग्रन्थं चिकीर्षुश्चिकीर्षितस्य ग्रंथस्याविघ्नेन समाप्त्यै शिष्टाचारपरि
१ प्राप्तमंगलाचरणं कृतं शिष्यशिक्षार्थं ग्रंथे निबध्नाति सर्वाकारमिति। परमात्मानं प्रणम्य भजे यदात्मजो
हकेपदोयथागमं विवृतिर्भवं विवास्य इतिसंबंधः। अत्र वक्ता प्रणम्येन पूर्वकालतया प्रणामस्य हेतुत्वं व
दता ग्रंथारंभे वप्पकर्तृकत्वं सूचितम्। परमात्मानं जगदुपादानादिकारणं तथा साधयति। सर्वाकारमि
ति। सर्वस्य कार्यजातस्याकारः स्वरूपमुपादानमिति यावत् उपादानं हि कार्यस्य स्वरूपम्। उपादानत्वेव
तस्य यतो वेदादिश्रुतिः प्रमाणम्। परमात्मनः कारणत्वेपि मूलकारणतया महदादिवैलक्षण्यात् स्वस्व
रूपं नास्तीत्याह निराकारमिति। निर्गतस्वरूपान्तरमित्यर्थः। अथवा सर्वगं बः सर्वरसइति नेति नेति श्रु
तिद्वयप्रतिपादितारोपापवादौ विशेषणद्वयेन दर्शितौ। एतस्मिंश्च पक्षे बहुव्रीहिसमासः। आद्ये स रूम·
र्वेक्षतेतिश्रुतेः कर्तृत्वमपि तस्येत्यभिसंधायाह विश्वाद्यरूपमिति विश्वमद्यं रूपं यस्येति बहुव्रीहिः। १
विश्वं साक्षात्कुर्वन्नपि नास्मदादिवदिन्द्रियद्वारा किंतु स्वरूपचैतन्येनैवेत्यभिसंधायाहातीन्द्रियमिति। वि
गतेन्द्रियमित्यर्थः। अत्र च परपत्यवकुः सम्प्रणोत्पकर्णप्रत्यादिश्रुतिः प्रमाणम्। न चास्य कारणत्वेपिमा

यावदनिर्वचनीयत्वमित्याह सदिति। सच्छब्देनासद्विलक्षणं विवक्षितम्॥ असच्छब्देन सद्विलक्षणम्।
तथा च सदसद्रूपतामनिर्वचनीयतामतीतमित्यर्थः॥ अथवा सच्छब्देन पृथिव्यादित्रयमुच्यते असच्छब्देन
वाय्वाकाशौ तेन भूतपंचकरूपतामतीतमित्येकं भवति किमित्यस्मदादिभिरेतादृशं नापरोक्षीक्रियत इ
त्यत्राह। अदृश्यमिति। न कस्यापि दृष्टिपरोक्षमित्यत्राहंता नेति॥ तत्त्वमस्यादिवाक्यजनितोऽखंडाद्वितीयसच्चि
दानंदब्रह्माकारो वृत्तिसाक्षात्कारो ज्ञानं तत्र संप्रत्ययमित्यर्थः॥ ननु पुराणादौ नारायणादीनां पालनादिकर्तृत्वं
श्रूयत इत्याशंक्य तेन तेन रूपेण स्थितः परमात्मैवेत्येकं तत्त्वमित्याह। नारायणमिति। नारायणं ब्रह्माविष्णुमहेश्वराः स
सर्वविदिति सर्व
ज्ञ ५
वशः त्वं ब्रह्मा च्युतं सर्वकल्पेष्वेव कर्तृत्वेनोपपादयंति सर्वविघ्नेनास्त्वविद्यां वा ग्रूपेण प्रवर्त्तयितुं वागधिदेव
तां प्रणमति। पुरुषाइति। देवत्वं पांडित्यं यथासंप्रदायं विधाय पश्चात्कं तत्र संप्रदायस्य वृद्धिं द्योतयन देवता
नमस्कारवद्गुरुनमस्कारस्यापि ग्रंथारंभौपयिकत्वं दर्शयति पदेति। श्रीमत इत्यनेनोहापोहकौशलसंपद
शितं यदर्थं मंगलाचरणं कृतं तन्निर्दिशति महे ति। आरभ्ये यत्नेवा हेतुमामहमहे तिय यंथतोर्थतश्च मह
त्वम्॥ अवारपारयोर्भवो वारपारीणः॥ शास्त्रावारपारेति खः॥ औद्धत्यं परिहरति भाष्याब्धिरिति कथं तर्हि वि
अवारपारात्यंतानुकामं सर्वगामीत्यनेन मत्ययइति परे·
मयूरव्यंसकादिसमासो रूपकं चेति बोध्यं·१

कै·वि·व वृत्तिज्ञवंविधास्यादित्युक्तमित्यत्राह।तथापीति।शनैरित्यनेनाल्पंतंग्रंथसंकोचोनास्तीत्युक्तं।पंगुवदित्यनेन
२ व्याख्येयाल्पंतापरित्यागोव्याख्येयस्यविस्तृतत्वंवसूचितं अन्वर्थशब्दानुशासनमितिनतावत्पाणिनेःसूत्र
वृद्धिरादैजितिसूत्रोपक्रमः।अतएवचतत्रमंगलमाचरितम्॥अइउणित्यादिवेष्णुरमितिस्मर्यते।नचेह्यन्यःसूत्रकारो
2 स्तियेनेतत्प्रणीतमिदंसूत्रंस्यात्।नापिवार्त्तिकं।तद्धिमंगलाचरणपूर्वकंसिद्धेशब्दार्थइत्यादिनापिपतंजले
र्वक्तिंपदव्याख्यानपूर्वकंस्वस्यैवसूत्रकर्तृकत्वात्ख्यानायोगात्।भाष्यत्वादुपपत्स्यतइतिचेत्तन।नहिस्वपदव्याख्या
नमात्रेणभाष्यत्वंकिंतुसूत्रार्थवर्णनेनापि।नचेहतथा।तस्माद्युक्तमेतत्।इत्यत्राहभाष्यकारइति।अनेनभाष्यत्वा
त्स्वपदव्याख्यानमुपपन्नमित्युक्तंभवति।सूत्रार्थवर्णनाभावेनाभाष्यत्वमुक्तंपरिहरतिप्रयोजनमाहेति।एतद्वो
पलक्षणं।शब्दशब्देनशास्त्रविषयस्यापिनिर्देशात्शास्त्रारंभान्यथानुपपत्तिसूचिताधिकारिवर्णनाद्भाष्यत्व
मुपपन्नमितिभावः।सूत्रकारवार्त्तिककाराभ्यामनुक्तंकिमित्युच्यतइत्यत्राहविवरणकारत्वादिति।ननुवृद्धिरादैजि कप्र·
त्यादावेवोच्यतांतत्राह॥ ॥व्याकरणस्येति।अपोद्घाततयासमस्तशास्त्रारंभहेतुतयात्रैवाभिधानंयुक्तमितिभावः। २
ननुरक्षोहागमलघ्वसंदेहाःप्रयोजनमित्यादिनाप्रयोजनंवक्ष्यतीत्यत्राहमारणादिति।विशेषणाकृत्स्नंदर्शयति।प्रयोजने

ति॥ उत्तरग्रंथस्योपयोगमाह स्ववाक्यमिति॥ नन्वविकृतं शब्दानुशासनमित्येवोच्यतां तत्राहाथशब्दं व्याचष्ट इति॥ अ
त्राथशब्दं मंगलार्थं प्रयुज्य तस्य व्याख्यानमनुचितमिति भावः॥ नन्वेवमथशब्दोऽधिकारार्थः प्रयुज्यत इति वक्तव्यं किमर्थ
मथमित्युक्तमित्याशंक्येवं व्याख्यमानेऽन्यत्रानंतर्याद्यर्थांतरेऽथशब्दप्रयोगाद्व्याख्यानमेतदसमंजसं स्यादित्ययमित्युक्त
मित्यभिसंधायाह॥ तदवयवमिति॥ इतिशब्दस्योपयोगमाहेतीति॥ स्वरूपेऽवस्थानस्य प्रयोजनांतरमाह स्वरूप इति॥ शब्द
इति किमर्थमुक्तमित्यत्राह॥ शब्द इति॥ अर्थपदार्थकत्वापायायेति शब्दप्रयोगादिति भावः॥ निपातानां द्योतकत्वादभिधेयवा
च्यर्थशब्दोऽनुपपन्न इत्यत्राहाधिकार इति॥ अधिकारप्रतिपादनं चेत्र द्योतकत्वात्स्वं प्रयुक्त्या प्रतिपादितमित्यत्राह प्रस्ताव इति॥ प्रारंभ
इत्यर्थः॥ वाचकत्वमेव किं न स्यादित्यत्राह निपातानां चेति॥ वाचकत्वे हि निपातानामुपास्य नेयुरुरित्यादौ धातोरकर्मकत्वात्क
र्मणि लो न स्यात्॥ तथा लिंगसंख्याद्यन्वयार्थत्वं च स्यात् द्वंद्वस्य तु न भवतीत्यादिविभागो न स्यादिति भावः॥ शब्दानुशासनमित्यादि
भाष्यं वाक्यव्याख्यानपरमित्याहाथशब्देनेति॥ अधिकारार्थोऽप्यथशब्दः किमिति प्रयुज्यते तत्राहानेकेति॥ नन्वाकरणस्य प्र
योजनमनेनाभिधीयते चेऽनावसाधनमनुशासनपदं वक्तव्यं तथा च न शास्त्रशब्देन सामानाधिकरण्यमित्यत्राह आकर मि२
णस्य चेति॥ अन्वर्थमिति अनेन प्रयोजनाभिधानमनुपपद्यत इत्युक्तो नामशब्देन करणसाधनं तथा शास्त्रशब्देन सामानाधिकर

×समुच्चयादिशब्दयोग इव चादियोगे पिघटादेः षष्ठी स्यात् समुच्चिताभिधाने तु ४

वै. वि. (रपत्यत्राह व्याकरणस्य चेति। अन्वर्थमित्यनेन प्रयोजनाभिधानमुपपद्यत इत्युक्तं। नाम शब्देन कारणस्य चेति। अन्वर्थमि)
३ (साधनतया शास्त्रशब्देन सामानाधिकरण्यमुपपद्यत इत्युक्तं भवति। शास्त्रत्वं वा अस्य व्याकरणस्य वक्तुं शब्दविद्यास्थानांतःपाति
त्वाद्वृद्धायोग रूढ्या व्याकरणेन साधुशब्दानुशासनात्प्रकृतिप्रत्ययाद्युपायसाधनाद्वा साधुशब्दान्निर्युक्त शिष्यजनशास
३ नाद्वा वोद्धव्यं। ननु शब्दानुशासनमिति समासो नोपपद्यते उभयप्राप्तौ कर्मणीति षष्ठ्याः कर्मणि चेति समा[illegible] स निषे
धादित्यत्राह नवेति। कर्तृकर्मणोः कृतीत्यनेनापि षष्ठ्याः समासनिषेधः कस्मान्न भवतीत्यत्राह अप्रयुक्तस्यानाद्विविदिति
च। शब्दस्यैव सर्वत्वात् कर्मणीत्यस्याप्यविहितायाः षष्ठ्याः समासप्रतिषेध इति भावः केषां शब्दानामित्यनुपपन्नमिव। तत्पर
त्वात्कालस्येत्यत्र शब्दानां ध्वनिरिति। व्यंग्यमात्रे शब्दशब्दप्रयोगान्नादस्याद्विरूपाद्यात्मके पुव्यंजके ध्वपि प्रवृत्तो तेषामेवा
नुशासनेस्यानिष्टत्वादित्यत आह शब्देति। त्रैविध्यव्यवहारेध्वनावपि शब्द शब्दप्रयोगाद्दौर्बल्यविवक्षया पेनवशब्दा
नां ध्वनिरित्यत्र व्यंजकमात्रेण प्रयोगोपपन्नोरितिभावः। तथापि व्रीहीन्प्रोक्षतीत्यादौ सामान्यशब्दस्याप्यपूर्वीयेषु विशेषेषु
[illegible]प्रवृत्तिवद्वर्णा[illegible]त्मके विशेषे प्रवृत्तिर्भविष्यतीत्यत आह यिनेति। व्रीहिशब्दस्य प्रकरणान्न विशेषे प्रवृत्तिरिति भावः। उत्तरप हृष्य. ३
दार्थसंसृष्टस्य पूर्वपदार्थस्य कथं सर्वनाम्ना परामर्शः शब्दानामिति च किमर्थमित्यत्राह तेनेति परामर्शसिद्ध्यर्थं शब्दानामित्युक्त
ए.

=ब्रह्मसादिविभीनिकाकथाशितादिशब्दानामनुशासितुमशक्यत्वात् शकुनागमगंधर्ववेदादिभिरेव तन्निर्णयाच्चेति भावः।२= साधारणेति। अन्यथासर्वाशिरवीत्यादयएवोदाहार्याः स्युः।५=

×वेदांगत्वादिसनेन तंत्रीशब्दादीनामविषयतासूचिता। नचवेदांगत्वाद्वैदिका एव विषयाः स्युः। तत्रतत्रभाषायांछंदसीत्याद्यभियुक्तोक्तिपादविषयत्वात्॥२

रूपमिति भावः॥ इदमुक्तं भवति उपसर्जनमपि तद्वाचकेन पृथक्कृतं सर्वनाम्ना परामृश्यत इति सामान्यशब्दोपि सामर्थ्याद्वि
शेषे वर्तत इत्यभिसंधायाह। सिद्धान्तेति। व्याकरणस्य वेदांगत्वमागमसिद्धमनुभवसिद्धं च। एतच्चोत्तरत्र प्रपंचयिष्यामः॥ ननु
प्रत्यक्षप्रत्यभिज्ञानाद्वैदिकानां बहूनां लौकिकत्वे स्थिते स्तोकं भेदमपेक्ष्यात्यंतभेदाश्रयं पृथगभिधानं न युज्यत इत्याशं
क्याह वैदिकानामिति। प्राधान्यमुपपादयति। तेषामिति। तत्र प्रपंचं शेषत्वं वा योपि भवतीति स यत्नेन परिहरणीयः॥
आदिवादेनापि प्राधान्यं तरमाह। अथवेति। नन्वयं परमार्थः॥ लौकिकास्तावदित्यत्र लोकवेदसाधारणोदाहरणार्हो रक्षादित्येवमा
दीनां वैदिकत्वेपि लोकेपि प्रयुज्यमानतया लौकिकोदाहरणत्वमुपपन्नमित्यभिसंधाय पदोदाहरणे तात्पर्यमाह तत्रेति
भाषायामेव तु प्रयुज्यमानानि प्रसंगादुक्तान्येवेति नोदाहृतानि। शन्नो देवीरित्यादीनां लौकिकत्वेपि वेदेपि प्रयुज्यमा
नतया वैदिकोदाहरणत्वमुपपद्यत इत्यभिसंधाय वाक्योदाहरणे तात्पर्यमाह। वेदेत्विति। प्रायेण लौकिका एव वैदिका
इति च प्रदर्शनाय संभवेपि पुरुषार्थं छंदसा निगमान्तिवत्यादीनि नोदाहृतानि। नियतस्वरत्वाभिप्रायेणानुदाहृतत्वा
द्वा स्वरनियमादेर्लौकिकसिद्धत्वाभावेपि कुतः सिद्धं लोकतदुत्पन्नेन नख्याघातः। नचाभियुक्तैः प्रतिपदपाठेषु वैदिकेषु नलक्षु
णेन प्रयोजनमस्तीति वाच्यं॥ प्रमादादशक्तेर्वा वैदिकानपभाषन्नतेभ्यश्चान्यत एव वा पत्रपाठानङ्गहलीषु। तेषु चान्यैरुप
लभ्यैर्विवदमानेषु मध्यस्थानां संदेहः स्यात्॥ तन्निवृत्त्या विवदमानानां च विपर्यासनिवृत्त्या सर्वशाखसाधारणा। सि

×अयंभावः॥शब्दपरत्वाभिप्रायेणास्यगौरितिप्रयोगस्यावाञ्ज्ञातिव्यक्त्योर्विवात्मश्रोतव्यइत्यादौशब्दार्थयोरपिअभेदेनव्यवहारात्‌देवंगुणक्रिययोर्व्यक्त्यभेदेनतद्भिन्नाभिन्न×
×स्यतद्भिन्न[redacted]त्वमितिन्यायाच्छब्दाभिन्नव्यक्त्यभिन्नानांजातिगुणक्रियाणांशब्दाभिन्नत्वा[redacted]योपदेकस्मिन्ज्ञानेप्रतिभाससमानेपृथक्‌शब्दशब्दवाच्यइति॰×
×यथा॰व्यक्तिःशब्दाद्व्यतिरिक्ताशब्दाविषयकप्रतीत्यविषयत्वाद्यद्यदविषयकप्रतीत्यविषयस्तत्तद्व्यतिरिक्त॰यथा गौरश्वाविषयकप्रतीत्यविषयःसोऽभिन्नश्चेत्सन्नुमानाच्छब्दस्य॥ सामान्यः गुणादिभिस्तुनशब्द
=वाच्छुमनोभेशक्यास्मादितस्यशब्दस्यभावाम्युपगमात्‌॰१=

कै॰वि॰ ५ दंलक्षणमर्थवत्‌॥ अयंगौरिति॥ श्रोत्रग्राह्यगोरयंशब्दइतिचेंद्रियांतरग्राह्येऽर्थेव्यवहारदर्शनादित्यर्थः॥ गौरित्यनेनवि
वक्षितेकिमधिकरणमित्याकांक्षायामाह॥ विज्ञानइति॥ अत्रशब्दार्थमाह॥ प्रतिभाससमानेषु॥ तिामच्छइत्यर्थः॥ कानितानिवर्ती
त्याकांक्षायामाह॥ षु॥ तिभाससमानेषु॥ तिामच्छइत्यर्थः॥ कानितानिखो तान्येवेति॥ नन्वयत्रछद्योःसमानविषयत्वाप्र
छद्भ्यनपुंसकलिंगार्थाभिधापित्वा त्रछद्वेनापितथैवभवितव्यमितितिसइतिपुंल्लिंगनिर्देशोऽनुपपन्नइत्यत्राह॥ उद्दिश्य
मानेति॥ सिद्धवत्कीर्तनमुद्देशः॥ प्रतिपाद्यतयाभिधानंप्रतिनिर्देशः॥ सामान्यमनिर्दिकृत्वेसतिश्रोत्रेंद्रियग्राह्यत्वे
शब्दस्यलक्षणेस्थितेऽर्थस्यप्रख्यवादीदृष्टांतःशब्दत्वमिसंधायाह॥ भिन्नेति॥ केनधर्मेणानर्हितत्प्रसिद्धमित्यत्राह॥ अ
पित्विति॥ गुणावस्थायंताभावानधिकरणनयेतिभावः॥ ननुमुख्यवृत्तिपरित्यज्यवृत्त्यंतरेणाश्रयमेवशब्दानुशासन
मित्यत्रशब्देनविवक्षितमिति॥ नेत्याह॥ यदिवेति॥ लक्षणायांप्रयोजनाभावादितिभावः॥ श्रोत्रग्राह्यभावादेवक्रि
यादीनांशब्दत्वेनिरस्तेकिमुत्तरयंथेनेत्यत आहानेनेति॥ चेष्टादीनांप्रसिद्धांतरावगमायेतिभावः॥ शंकाबीजंदर्शयति॥
गो शब्देतिभाष्येसामान्यसद्भावेभिन्नेष्वभिन्नमितिवदताप्रत्यक्षंप्रमाणमुपन्यस्तंभिन्नेष्वित्याद्युच्छिन्नमित्यंतेनानित्यत्वेसत्ये
कत्वेचानेकवृत्तित्वंलक्षणंसामान्यस्योक्तं॥ उपमानवाविनोमूलशब्दस्यप्रयोगानुपपत्तिंपरिहरतिसत्त्वेति॥ भाष्ये
×एकत्वमिति॰अनेकसमवेतत्वस्याप्युपलक्षणं॰नित्यत्वेनसंयोगनिरासः॥ एकत्वेनघस भिन्नप्रसक्तरूपप्रमाणंदर्शितं॰१
×अयंभावः॥ भिन्नेंद्रियग्राह्यत्वाच्छब्दार्थयोर्भेदेसिद्धेप्रतीत्यभेदोनपरमार्थतःसमसत्ताकयोर्भेदाभेदयोर्विरुद्धत्वात्‌॰अन्यथा[redacted]करीसासत्तागुणत्वाद्यभेदा×
×त्सुखदुःखस्वर्गनरकादेरप्यभेदापत्तौप्रवृत्तिनिवृत्तिव्यवस्थानस्यात्तस्याच्छभेदस्य[redacted]कल्परूपमभेनिवृत्तिः॥ ज्ञानादीनांव्युत्पन्नानवाद्यात्म्यंसंबंधोविवक्षितः×
×द्रव्यग्राहकेंद्रियभिन्नेंद्रियग्राह्यत्वादित्यर्थः॥ नचैवंव्यभिचारः॥ शब्दोद्भवभेदत्यागाःकदाचन्दयम्‌ग्राहकेंद्रिय(१)भिन्नेंद्रियग्राह्यत्वनतत्रप्रतियोगि
×द्रव्यपदकोपप्रयोगः॥ द्रव्यग्राह्यप्रतियोगिकभेदवत्त्व॰ग्राह्यग्राहकेंद्रियभिन्नेंद्रिय[redacted]ग्राह्यत्वात्‌॰यत्रयत्र[redacted]केंद्रियभिन्नेंद्रियग्राह्यत्वंतत्रतत्रग्राह्यप्रतियोगिकभेदवत्त्वंयथागंधरसादिषु॰६=

=इतिभावः इति यच्चुनाक्तोक्षपुटव्यापारजन्यचरमवर्णसन्निकाले वीचीतरंगन्यायेन पूर्वपूर्ववर्णजन्यतत्तद्वर्णसंस्कारावासनानुरूपो स्सेषेवेति तन्न एवमपि समष्टुसमुदायानां पौर्वापर्येणावस्थाने प्रमाणाभावात्स नोदन्ना रूसा दोषसमाएवीसादोषोऽदुरुद्धर एवेति ५=

भा० वा० २

क्ति शब्दे न जातिरभिधीयते॥ पूर्वस्मात्सम्प्रादस्य विशेषमाह इत्यादिष्विति। नन्वर्थप्रत्यायकानां वर्णानामुच्चार्यमाणा

नामेकत्वाद्येनेत्येकवचनमनुपपन्नमित्यत आह वैयाकरणा इति। वर्णव्यतिरिक्तं पदमभ्युपगच्छन्ते कैकस्य वर्णस्य वा

चकत्वं ब्रूयात्समुदायस्य वा नाद्य इत्याह द्वितीयेति। द्वितीयेऽप्युत्पद्यमानानां समुदायो भिव्यज्यमानानां वा। आद्ये

पि किं क्रमेणोत्पन्नित्युगपद्वा नाद्य इत्यत आह प्रत्येकमिति। प्रत्येकमुत्पन्नेपि पश्चे समुदायाभावादित्यन्वयः। उत्पन्नध्वस्त

त्वादिति भावः। द्वितीयं दूषयति योगपद्येति। द्वितीये द्वितीयं दूषयति। अभिव्यक्तीति। अस्तु तर्हि अन्त्य स्याभिव्यक्तिप

क्षयोरन्यतरस्मिन्पूर्ववर्णानुभवजनितसंस्कारसध्रीचीनांत्यवर्णानुभवजनितसंस्कारहेतुकैकस्मृत्युपारूढानां वर्णा

नां वाचकत्वमित्यत आह। एकेति। तस्यानित्यत्वेन सर्वदार्थप्रत्यायकत्वं निरस्यति। नादेति। नन्वयेन क्रमेणानुभू

ता वर्णास्तेनैव क्रमेणास्मृत्युपारूढानां वर्णानां वाचकत्वेनार्थप्रतीत्यविशेषप्रसंगः अन्यथा भवद्भिरपि वर्णानां

स्फोटाभिव्यंजकत्वाभ्युपगमात्कथं पूर्वोक्तदोषान्निस्तारो भवतामपीत्यत आह विस्तरेणेति। इदमत्राकूतं। इदमेकं

पदमिदमेकं वाक्यमिति प्रत्ययः स्फोटसद्भावे प्रमाणं नचायं वर्णगोचरः तेषामनेकत्वे नैकमिति प्रत्ययासंभव

नत्वायोगान्नचायं भ्रान्तः। बाधाभावान्नचभिन्नानामपि वृक्षाणामेकदेशसंबंधितयैकमिदं वनमिति यथोपा

×क्रमेणानुभूतानां युक्रमेणापि स्मरणादर्शनाभेन क्रमेणानुभूता वर्णास्तेनैव क्रमेण स्मरणमित्यर्थे दृढतरप्रमाणाभावाच्चार्थप्रतिपत्त्यविशेषप्रसं×

×गो दुरुद्धरः। प्रथमतु प्रथमवर्णेनाभिव्यक्तः स्फोटो द्वितीयादिवर्णानुभवे [illegible] :केवलमभिव्यक्ततरः क्रियते पद्मरागादिरत्नतत्वपरीक्षणवन्नतु सकल×

×वर्णानां स्मृत्युपारूढानामभिव्यंजकत्वमिति नदोषः। न च व्युत्क्रमेण स्मरणाभावे दृष्टविशेषो नियामकः। नच कालिकतत्संयोगोच्चारणेनावदद्धेकत्वेनापेक्ष्यये:

=पूर्वपूर्ववर्णाभिव्यक्तिजन्यातिशयसहकृतचरमाभिव्यक्तिविशिष्ट =नचवर्णव्यंग्यस्फोटवाच्यमर्थं वर्णा एव साक्षात्स्फोटमभिव्यंजंतु दृष्टपूर्ववर्णैरभिव्यक्तस्यान्तरे नत्ववर्णैः [illegible] :स्फुटतराभिव्यक्तीकरणादिति वाच्यं पदं वा चकं मर्योवा [illegible]

=स्फोटस्यापि न व्यञ्जनकात्मकोपलनानुरू० २

(तत्समासैकतादा॰)

कै॰ वि धिकएकत्वप्रत्ययः नथैकार्थप्रत्ययजनकत्वेनौपाधिको भविष्यतीति वाच्यं। विकल्पासहत्वात् स एकोर्थः किमवि
५ शिष्ट उत विशिष्टः आद्ये राजपुरुष इत्यादौ विशिष्टार्थप्रत्यायके एकमिदं पदमिति बुद्धिर्न स्यात्। द्वितीये तु घट इत्या
देरेकपदबुद्ध्यालंबनत्वं न स्यात्। क्वचित्कश्चिद्दित्थाश्रीयमाणो एकं पदमेकं वाक्यमिति ज्ञानयोरेकविशिष्टार्थोपा
धिकत्वात् क्वचिद्विशेषप्रसंगः। एकार्थप्रत्ययजनन्नोपाधिलक्षैकपदव्यपदेशानेकबोधिताविशिष्टार्थानां संस
5 र्गविशिष्टैकार्थप्रत्ययजननोपाधिकत्वेन विशेष एकं पदमित्यस्मादेकं वाक्यमित्यस्येति चेत्। पुनरपि समासप
द विशेषप्रसंगः विभक्त्यंतानेकतिशब्दाण्यलुकसमासपदाद्विशेषप्रसंगः। ~~[illegible]~~
एवमेकस्मिन्नुपाहृत्वस्याप्यौपाधिकत्वं निरसनीयं। तस्मादेकमिदं पदमिति प्रत्ययालंबनयावर्णातिरिक्तपदम
स्तीति सिद्धं। वर्णपदातिरिक्तं च वाक्यं न वेत्। तच्छ शब्दस्यानुशासनात्प्रातिज्ञाविरोधः। विशिष्टक्रमवद्व्यंजकवर्णा
नुशासनमेव व्यंग्यानुशासनोपाय इति तद्द्वारा व्यंग्यस्यैवानुशासनात्। यथा लिपिप्रतिपादनमक्षरप्रतिपादनो ह॰ स
पाय इति तन्निपादनेनाक्षरस्यैव प्रतिपादनं तद्वत्। यथा वलिपिष्वेवाक्षरबुद्धिरबुधानां तथा व्यंजकेष्वेव पदादिबुद्धिः। ५
नन्वेवं तस्य तात्वोष्ठप्रयत्नापारविषयत्वाभावाच्चारितेनेत्यजपयन्नमित्यत आह प्रकाशितेनेति। अभिव्यंजकैरित्य

×शब्दशब्देनार्थप्रकरणादिनिरपेक्षेण ध्वनिरुच्यते प्रतीतः प्रसिद्धः पदार्थ इति कर्मधारयः कुत्सायां कः कुत्सितोयं प्रश्नानर्हः प्रसिद्धत्वादित्यर्थः। तथा चाथवेत्यादिग्रंथः प्रश्ना×
×नर्हत्वमात्रप्रतिपादनपर इति ज्ञेयं·×३ ×एवं च भाष्ये ध्वनिशब्देन श्रोत्रग्राह्यत्वसाम्यात्स्फोट एवोच्यत इति भावः।२×

र्थः। न चैकेनैवाभिव्यक्तत्वादितरेषामानर्थक्यं निरवयवस्य सर्वात्मनाभिव्यक्तत्वेपि स्फुटतराभिव्यक्त्यर्थत्वादितरे
षां। अप्रसिद्धां ततां परिहरति। अन्यत्रेनीति। तत्परस्तत्कालस्येत्यादावित्यर्थः। भाष्ये प्रतीतपदार्थक इत्यत्र शब्द इत्यनु
षंगः। कथमित्यत आह।। लोक इति विधीत्यादिर्वोद्यपरिहारोस्पष्टो। किमिति नित्यत्वे फलं न वाच्यं। अकरणे प्रत्यवा
यः स्यादिति प्रश्नरूपपत्तेः। काम्यत्वे तु प्रवृत्तिसिद्धये फलविशेषः तत्कामस्य वक्तव्य इति भावः। भाष्यं चैवं योज्यं
निपातानामनेकार्थत्वात्पुनःशब्दश्चिदर्थे। तथा च शब्दानुशासनस्य कानिचित्प्रयोजनानि सन्ति उत नेति। अत्र सत्वे
नित्यत्वं सत्वे तु काम्यत्वं। न च प्रयोजनप्रश्नद्योतनाय पुनःशब्दः। शब्दानुशासनस्येत्यनेन गतत्वात्। प्रयोज
नशब्दस्य प्रयोजकपरतया सम्मूलमप्यमूलं व्याकरणमित्यपि प्रश्नः। अत्रापि भाष्ययोजना पूर्ववत्। प्रदीपे योजना
तु संध्योपासनादिवद्व्याकरणस्य मूलमध्ययनमधीयमानं नित्यं वेदरूपं। कर्म क्रियमाणं स्मृतरूपं वेति। अ
थ काम्यं कर्मेद्धातः करणं व्याकरणस्य नास्त्यागमरूपं मूलमित्यर्थः। प्रयोजनं प्रश्नोत्तराभिप्रायवर्णने प्रदीपः
सुयोजः। द्वितीयप्रश्नोत्तराभिप्रायवर्णने पुरुषार्थो धर्मस्तत्साधनत्वान्तत्प्रमाणतां परंपर्येणागमस्य व्याख्याने
नेति योज्यं। भाष्ये प्रयोजनमिति च प्रयोजकफलपराणां पुल्लिंगनपुंसकलिंगानां नपुंसकमनपुंसकेन

= प्रकारांतरेणे ति· तत्रस्वपतंत्रेणप्रलवायो [illegible] पिभवतीतिसपत्नेनपदि हरणीयद्वसनेन· एतेनयदाकुः श्राकाः स्वयंरागादिभान्यार्थंवे निवेदस्यनाम्नः। नवेदयतिवेदोपिवेदार्थस्यकुतोगतिः। नेवाग्निहोत्रंजुहुयात्स्वर्गकामइतिश्रुतौ स्वादे [illegible]

१ विकारइति· भावरूपएवादेशोत्रविकारस्तेनलोपस्यपृथग्गणनंनविरुध्यते· इत्यर्थोर्थइति· गृह्णामीत्याद्यर्थभावश्यकेनानेनैवमस्यास्तिधोतदंशे निपातनानाश्रयणेहेतुरुपन्यासः। ४ ।

कै: विव· ६ कशेषादेकवद्भावाद्यनिर्देशः। ननुशिष्याचार्यसंबंधएवमहान्वेदरक्षाहेतुः किंव्याकरणेनेत्यतआहलोकइति।
नचार्ष्यवचनाद्धनि इत्तिस्त्रेणुभ्रंशा [illegible] शंकयाः विद्यामात्रकारांतरेणावेदरक्षाहेतुत्वंव्याकरणस्योक्तंआव
नचपदवाक्यक्रमादिकृणादव्यापकात्वंसकलस्यापनात्स्यव्याकरणालक्षत्वात। अर्थावगमद्वारापिव्याकर
णस्यवेदरक्षाहेतुत्वमाहवेदार्थंचेतिनिपूर्वाद्धेर्घञ्भावान्नियमाभावेनिकथमित्यतआह अदि त्यहरत्यत्रेति। न
नुयत्रप्रकरणेयल्लिंगायद्विभक्तिकाश्चमंत्राः पठ्यंतेतत्रतथैवतेषांप्रयोगइष्टइतिनोहेनप्रयोजनमित्याशं
काप्रकृतावूहाभावेपिविकृतावूहोपेक्षितइतिदर्शयितुंप्रकृतिविकृतिशब्दार्थमाह यहेति। यस्मिन्नाग्नेयादौयागां
तरेणासौर्यादिनाप्रकृतिविकृत्यवगमोपायस्त्वद्विदेवत्वादिः। अन्यत्रपठितानांमंत्राणांकथमन्यत्रोपगमन
मित्यत्राहप्रकृतिवदिति। एवंमीमांसकाव्यवस्थापयंति। भावनायाः प्राधान्यात्तदाकांक्षयेतरेषांसंबंधात्तदन्वय
सिद्ध्येपश्चात्करणसंबंधाद्भावनायाश्चांगविधावपिविधेयत्वात्प्रकरणादिनाविशेषुंशक्यत्वाद्विकृतिभावनाभि
रंगाणामोपदेशिकत्वेनसंबंधाभावात्करणस्येतिकर्तव्यताकांक्षत्वाद्दैदिकत्वाद्यकरणस्यतद्याविधानामेवांगा कम ६
नामपेक्षितत्वात्तेषामेवप्रकृतौक्लृप्तसामर्थ्यात्तद्विशेषस्यचद्विदेवत्यत्वादिनाशक्यत्वानत्वात्प्रकृतिवद्विकृतिः ॥

=करणसंबंधादिति· सोमेनयजेतनिर्वपेद्ब्रह्मवर्चसकामइतिवाक्यात् [illegible] योगेनब्रह्मवर्चसंभावयेदित्यर्थावबोधेभावनायाः किंकेनकथमितिसंग्रामत्रयसापेक्षत्वात्तनियमाकेनेनितिकरणाकांक्षायामनुष्ठुपानिवृत्तिः किमितिभाव्याकांक्षामाभ्य=
=ब्रह्मवर्चसमनुष्ठानिवृत्तिः कथमितीतिकर्तव्यताकांक्षायामस्तु सानर्थैनिवृत्तायोगांगानामनुपदेशाद्दर्शपूर्णमासविकृतौवैदिकत्वसाम्यायोग्यानांमाहृतांगानामतिदेशइतिसंक्षेपार्थः। कचित्तुनः प्रसक्षवचनेनाप्यतिदेशः। यथा=
=रैष्यकाहणागेसमानामितरच्छ्येनेनेति· क्वचिन्नामधेयेनातिदेशो यथाकुंडपायिनामयनेमासमग्निहोत्रंजुहोतीतिप्रकारान्त्रयमतिदेशविषयेदृष्टं· २

=प्रकृतौ मुख्यार्थत्वेसनीत्यादि॥ येनु प्रकृतावप्यमुख्यार्थास्तेषां प्रकृतिवद्विकृतावपि गुणवादेन सामर्थ्यादनूहः॥ यथाग्नो निरोमरक्कहायन्यामंत्रः॥ इयंगौस्सयाते क्रीणामि तस्यैश्रृतंतस्मै एषिद्रृत्यादि तत्रैकहायनीत्वादस्मिन्न भवेपि श्रृतादीनां का=
=लांतरभावितया गुणवादेन स्तुत्यर्थमुपादानं॥ साधस्के सांडक्रियविकारः सोमक्रयणस्तत्रापि सांप्रत्तं निष्पमाणगविसंभाविताना श्रृतादीनां स्तुत्यर्थमुत्तानसंभवाद विकृतप्रयोगः॥ तथाग्नौ नितिष्ठामे देवताप्रकाशनार्थः सुब्रह्मण्यनिगदइंद्रआगच्छ=
=हरिवभागच्छेत्यादिस्तत्र हरिवशादिशब्दानामिंद्रप्रत्वेपि प्रमाणभावादुपादानं स्तुतिपरत्वादहृष्टानां॥ अग्निष्टुत्याग्नेयीसुब्रह्मण्येति वचनादिंद्रपदस्थाने अग्निपदेपि शेषाहितवत् पदं नोस्त तेऽदृष्टार्थत्वान्नस्य॥ येषांचस्वार्थे प्राधान्येन नोपादानं यथा=
=दर्शपूर्णमासयोः निगदिनिगदे स्रुतमुपहूतामनुष्यायेयज्ञपतिं वर्द्धनिलत्त्रये पञ्चपतिंवर्द्धयेमुस्तऽपहूत इलान्नोपहूवार्थं प्रकृताबुपात्तस्य यज्ञपतिशब्दस्य सत्रेषु यज्ञपतिबहुत्वेप (पाठ) नूहः॥ एवं देवस्यत्वेसत्यसावित्यादीनां कर्मण्यसमवायात् दर्शपूर्णमास गोविंदापयनं ते एतद्विकृतावपि प्रकृतिवत्कर्मवेगाद्विधानस्संभवादनूहः॥ ऽऽ=

कर्त्तव्येति॥ भाष्येचालिंगविभक्तिवचनानां प्रकृत्यादेरूपलक्षणमित्यभिप्रेत्याह प्रकृतीति॥ तत्रोदाहरणमाहतत्रेति॥ किं सर्वाण्य
पि मंत्रपदानि प्रकृतावूहान्यन्यथेत्याशंकायांलिंगादूहेवक्ष्यदाहरणमित्यपेक्षायामाहविस्तरेणेति॥ न्यूरसि धृतामनसे
त्यादीनां स्त्यादिरूपेणोहः॥ साधस्के दष्ट इत्यादिना प्रकृतौ मुख्यार्थत्वे सति दृष्टार्थानां स्वार्थत्वे सति समवेतार्थानामेवो
होनान्येषामिति प्रत्यपादि मीमांसकैरिति भावः॥ भाष्ये वृद्ध्यांतरसंबंधिनो वधातादेः द्वांतरसंबंधलक्षणसंस्कारहेतुत्वा
करणोपयोगाभावेपि मंत्राणामूहे व्याकरणोपयोग इति दर्शयितुं मंत्रा इत्युक्तं॥ प्रकृतौ मंत्राणां करणस्वरूपप्रयुक्त
तयाविकृतौ प्राकृतकरणस्वरूपाभावात्तदप्राप्तानोहेन प्रयोजनमित्याशंक्य प्रकृतौ करणरूपे तेषामनुपयोगाद्दृष्ट
त्वोपयोगात्करणस्वरूपोपलक्षिता पूर्वप्रयुक्तत्वान्मंत्राणां विकृतावपि तस्य भावेन मंत्राणां प्राप्त्यात्तदूहः प्रयोजनमिति
दर्शयितुमत्रशप्य भिष्यक्तं॥ नन्वपूर्वप्रयुक्तत्वे नमंत्राणां विकृतौ प्राप्तावपि नोहः॥ प्रकृतौ समाम्नातार्थवत्त्वाप्य पदस्वरू
पस्य विवक्षितत्वात्तादृशस्यैव वोदकेन प्राप्तत्वाद्धौण्या वृत्त्या वैकृतदेवतादि प्रकाशकत्व संभवादित्याशंक्य प्रकृतावपि
मंत्रपदानां स्वरूपप्रकाशनार्थत्वे ऽदृष्टार्थत्वप्रसंगात्कर्मसमवेतार्थप्रकाशनेन चदृष्टार्थत्व संभवादर्थप्रकाशनोद्दे
शेनैव विहितानां स्वरूपादरेणार्थप्रकाशने निरपेक्षत्वासंभवाद्विकृतेषपदार्थप्राकृतमंत्रपदानां प्रकाशनारम्भका

=यत्तास्वादिरेव पोनवतिस्वादिरं वीर्यकामस्येति प्रमाणद्वयसंबंधादेकस्य नित्यत्वं काम्यत्वं चांगीकृतं तद्वदत्रापि प्रमाणद्वयसद्भावादेकत्वं॰ ६

के॰ वि॰ ७

यभिावान्नन्तस्मर्य शब्दोच्चारणालक्षणाद्युहः संभवतीत्यभिप्रेत्य यथा पथं दृत्क्रकं।। उद्यमान पदानां वेदादेवो दृत्त्वप्रयोगो भ
विष्यतिकिं व्याकरणेनेत्यत उक्तं ताञ्चावेद्याकरणादिति।। प्रत्यक्षकृतिमूलमपि स्मृतिं प्रमाणां धर्मा विगमे इव व्याकरणमप्यूह
र्थवदिति भावः॥ नन्वागमः खल्वपीत्यत्र निराकांक्षाय प्रयोजनमित्यनुषंजनीयं न च तदुपपद्यते आगमस्य व्याकरणाध्य
यनफलत्वाभावादित्यत आह॥ आगमः प्रयोजक इति।। स कृतप्रयुक्तस्य प्रयोजनशब्दस्योभयपरत्वे प्रयोजनमिति यथा निर्दे
शउपपद्यते नत्वेकं शाका॥ ननु कार्यमिति अनुष्ठाप्यते नेति कस्यस्या कारणं प्रयोजनमुच्यते तथा च निःप्रयोजन इत्यक्रोप्र
=धर्मदसनेन॰ योजनाभिधानं व्याहतमित्यत आह इत्यका मतापि हि।। एकस्य द्व्यर्थत्वे संयोगपृथक्त्वमित्यनेन एकस्य नित्यत्वकाम्य
त्वेन विरुद्धे इति फलाभिधानं युक्तमित्यभिप्रायः॥ न हि तत्त्वेप्यद्वयमुपात्तं इति तद्वत्फलद्वयं फलमप्यस्येवेत्यत आह दृष्ट
मिति॥ नन्वागम इति वेदस्यानेन वाच्य मागमः॥ पौरुषेयत्वाद्वेदमूलतया स्मृतेरप्यागमत्वमिति चेन्न॥ नित्यानित्यसं
योगविरोधात् स्मृतेर्हि वेदमूलतया स्मृतिविधेयत्वे व्याकरणाध्ययनस्य वेदविधेयत्वमभ्युपगन्तव्यं न यतद्वक्तव्यतया रुघ ७
रुपे यतया॥ नित्यस्य व्याकरणस्याध्ययनं नित्येन वेदेन विधीयत इत्ययोगात् स्मृतेः का गतिरिति चेत्।। अपस्मृतिरस्तु
युक्तं चैतत्॥ अंगत्वं हि व्याकरणस्य स्मर्यते॥ तद्वद्विधा भवतीता दृष्यन्ति ह्यवयवत्वाद्धा॥ नाधः॥ अरत्नादीनां तादृष्यविरुद्धा॥

७

=मुख्यारीनामुदाहरणानि-व्रीहिभिर्यजेतेत्यत्र तृतीयाश्रुत्या व्रीहीणां यागांगत्वं॰१ बर्हिर्देवसदनं दामीत्यत्र लवनप्रकाशनरूपात्सामर्थ्यान्मंत्रस्य लवनांगत्वं॰२ यस्य पर्णमयी जुहूर्भवतीत्यत्र पर्णताजुह्वोः समभिव्याहारात् पर्णतायाः जुह्वं=
=गत्वं॰ प्रयाजादिषु समिधो यजतीत्यत्र विशेषानिर्देशात्फलाकांक्षायां दर्शपूर्णमासाभ्यां स्वर्गकामो यजेतेत्यत्र च साधनाकांक्षायां प्रकरणात्प्रयाजानां दर्शपूर्णमासांगत्वं॰४ ऐंद्राग्नमेकादशकपालं निर्वपेदित्यानं दाशकपा=
=लमिति वंक्रमाद्विहिथिं शुन्धी रोचनादियाज्यानुवाक्यानां यथासंख्यं विनियोगः॰५ होतुश्चमसभक्षणं हौत्रंच समाख्यया॰६ =

नोऽप्रमाणानामभावात्।तद्वितीयः॥ ज्ञानित्यस्यानित्यावयवत्वायोगात्।अथ श्रुतिमूलतयास्याः नित्वमस्यापेक्ष्यते तद्दि
श्रुत्यादिषट्कमंगशब्देनोच्यते।संभवति हि तेषां श्रुत्यवयवत्वं षाह्यात्मकत्वात्।तथाहि निरपेक्षोरवः श्रुतिः। अभिधानसम
र्था हि मंत्रलिंगं। अंगांगिसंबंधसमर्पकपदसमूहो वाक्यं।सापेक्ष वाक्यार्थप्रतिपादकवाक्यसमूहः प्रकरणं।संनिधि
परिपठितानां वाक्यानां स्थानत्वं।यौगिकः शब्दः समाख्येति।न चास्मिन्पक्षेऽवेद इत्येव सिद्धत्वात् प्रसंग इत्यस्यावैयर्थ्य
हेतुरूपफलत्वाच्चेतच्चत्वाभिधानेनार्थवत्त्वात्तत्र श्रुतेर्विनियोजकत्वे हेतुः मुख्यं गौणं वा सामर्थ्यं तेन विनि
योजकत्वात्तद्रूपं च विनियोगकारकं प्रवरणं।स्वार्थलक्षिता पूर्वसाधनांशे विनियोगः फलं सामान्यसंबंधो हि लिं
गस्य विनियोजकत्वे हेतुः सामर्थ्यरूपं तु अनेकार्थेनाह्वाकस्य विनियोगः फलं समभिव्याहारान्यथानुपपत्ति
र्वाक्यस्य विनियोगः फलं।विनियोजकत्वे प्रकरणस्य विनियोज्यस्य फलसंबंधाभावो हेतुः।साकांक्ष फलवत्त्वं नि
धानं रूपं फलं तु फलवति विनियोगः।क्रमस्य सादेश्यं विनियोगः फलं।सा वाच्यप्राप्तिः समाख्याया विनियोजक
त्वे हेतुः।यौगिकशब्दत्वरूपं प्रतियोगिनि विनियोगः फलं।तस्माद्व्याकरणाध्ययनस्य प्रयोजनमिदं न शब्दानुशा
सनस्याध्ययनं आगमाविव अर्थज्ञानं विनाप्युपपत्तेः।शब्दानुशासनं तु न व्याकरणार्थज्ञानं विना संभवति।अत एतद्भि

×व्याकरणस्यांगत्वबोधकमिदं किंतु श्रुत्यादेः।अ पि व॰×२

×विनियोजकत्वे हेतुः।अंगांगिसंबंधसमर्पकपदसमभिव्याहारो रूपं॰ शेषशेषिभावे वाक्यस्य ×४× जकत्वे हेतुः।सन्निधिपठितानि वाक्यानि रूपं॰ अन्यतराकांक्षायां प्रकरण

एकतत्वविनियो ×

निसा२

के वि ८ धानं प्रयोजनाभिधानप्रतिज्ञया न संगच्छते॥ अत्रोच्यते॥ आप्तमतत्वमस्याबाधितासंदिग्धार्थप्रतिपादकवाक्यत्वात् श्रुतिमूलत्वाच्चेति
ब्रूमः॥ यत्तु नित्यसंयोगविरोधप्रसंगात् व्याकरणाध्ययनस्य विधेयत्वायोगात् कथं तद्विधायकस्य स्मृतिवाक्यस्य श्रुतिमूलत्वमिति तत्र
न ब्रूमः॥ व्याकरणस्य प्रवाहनित्यत्वान्नित्यविधिविषयत्वं न विरोत्स्यत इति। अथोच्येत। प्रत्यक्षश्रुतिविषयत्वे सति तदन्यथा
४ नुपपत्त्या प्रवाहनित्यत्वं कल्प्येत तदभावे त्वपस्मृतित्वेनाप्युपपन्नेर्न कल्पनागौरवाश्रयणं युक्तं इति॥ नन्वस्त्येषा व्याकृता
वागुद्यत इति प्रत्यक्षश्रुतिमूलत्वस्यापि भावात् न चैषा संप्रदायव्याकृतनित्यवेदाभिप्रायात् तथा सति वागुद्यत इत्येतावता
चरितार्थत्वाद्व्याकृतेति व्यर्थं स्यात्॥ न च वेदाविरोधेन तन्मूलत्वे सत्यपि स्मृतित्वं युक्तमाश्रयितुं॥ यत्तु तादृश्यविषयत्वाभावा
दंगत्वं न संभवतीति तदयुक्तं॥ अंगत्वेन संस्तवान् मुखं व्याकरणं प्रोक्तमिति॥ परंतु तदर्थावगमद्वारा वेदोपकारकत्वादंगत्व
संभवात् श्रुत्या विधिप्रायत्वेन वेदोध्येतव्यो ज्ञेयश्चेत्येव सिद्धत्वात् षडंग इति व्यर्थं स्यात्॥ यत्त्वध्ययनस्येदं प्रयोजनं न शब्दानुशा
सनस्येति॥ तन्न रक्षोहेत्यध्येतिवचनाच्छब्दानुशासनं प्रत्यपि प्रयोजनसंभवात् वचनिक्कारणाशब्देनाध्ययनमात्रपर्यवसानमुक्त कृष्ण.
तेभित्यकर्मतायाः प्रतिपादनपरत्वात् तस्यैवैतत्फलत्वात् भाष्ये च फलवान्नित्यत्व फलशब्देन वा कार्यावगमो विवक्षितः॥ अवश्य ८
मित्यनेन विवक्षितं दर्शयति॥ अध्यापनमिति॥ लाघवं वक्ष्यति पदपाठापेक्षया प्रकृत्यादिविभागेनान्वाख्यानस्य विवक्षि

तं नञः संदेहशब्देन अभावे वर्तमानस्य समासे सति असंदेहशब्देन संदेहाभावोऽभिधीयत इत्यभिप्रेत्य कोऽसावर्तावोऽभिप्रेत इत्यपेक्षायामा
ह संदेहस्येति। ननु चासंदेहशब्दस्यार्थशब्देन बहुव्रीहिर्वास्याच्चतुर्थीतत्पुरुषो वा आद्येऽर्थशब्दस्य प्रयोजनवचनत्वं वक्तव्यं तत्र बुद्धिवि
संदेहस्याप्रहस्यावेति। आद्ये अभावनिहते भवितव्यात्संदेहप्रागभावनिवृत्तिः संदेहः प्रयोजनमित्यफलं स्यात्॥ तत्र वा न यदि व्याकरणाप
पद्येत। द्वितीयेऽपि वस्तुतः प्राप्तस्य ज्ञानतो प्राप्तस्य आप्यावा। वस्तुनोऽप्राप्तस्य प्राप्त्या वा नाद्यः। न ह्यज्ञानतो प्राप्तस्य संदेहप्रा
गभावस्य ज्ञानेनाज्ञातनिवृत्त्याप्राप्तिः प्रयोजनं अज्ञायमानस्यापि सत्त्वमात्रेण प्रयोजनत्वात्। चरमेऽपि प्रागभावस्य प्राप्ति
रूपस्याभावस्यात्सुखादिवत्तास न एव वासंयोगा दिनायाम्नादिवत्। नाद्यः। अनादित्वात्। न द्वितीयः। प्रागभावस्य प्रतियोगि
समानदेशतया आत्मदेशत्वेन नित्यप्राप्तत्वात् चतुर्थी तत्पुरुषपक्षेऽपि अर्थशब्दस्य तादर्थ्यवचनत्वाद्व्याकरणस्य तदुत्पादनेन
वा तत्ज्ञापनेन वा तादर्थ्यं नाद्यः अनादित्वादेव। न द्वितीयः। शब्दस्वरूपज्ञापकस्य संदेहप्रागभावाज्ञापकत्वात्। अतः
प्रध्वंस एव वक्तुमुचित इत्यत आह। ननु प्रध्वंसेति तत्र हेतुमाह। नहीति। अत एव संदेहनिवृत्तेः व्याख्यात्परं परमेव सिद्ध
त्वाद्व्याकरणेन प्रयोजनमित्यनुपालंभः॥ ननु वेदार्थज्ञानेन निश्चयरूपेणाभाव्यं तद्यदि सत्यपि संदेहे तन्निवृत्त्या व्या
ख्यातपरं परयावास्यात्। व्याकरणेन वासंदेहं विनैव वा को न्वत्र विशेषः। किंच व्याकरणादिव शेनार्थानिश्चयः। तावादि

=अत एवेति। वैयाकरणस्य संदेहानुसाराद्देवर्व्याख्यातॄणां तु सर्वदा सन्निधानाभावात् प्रतिपदं ज्ञायमानसंशयानां ~~[struck out]~~ निराकर्तुमशक्यत्वात्॥ २=

कै॰ वि॰
५

शब्दानां गमनादिकर्तृमात्रे च व्याख्यानात् गमनादिकर्तृपुरुषादिरपि गवाद्यर्थः स्यात्। अत्रोच्यते॥ नहि प्रतिपुरुषं प्रतिक्षणं
वजायमानानां संशयानामस्मात् अभिनिरसितुं शक्यन्ते। बहुलत्वात्तेषां। सर्वदा सन्निधानाभावाच्च॥ न च स्वं निश्चितोर्थेन वि
स्मर्यते। अत एव मीमांसारम्भो पार्थवान्। अन्यथा कल्पसूत्रादिभिरेव गतत्वात् किं मीमांसया। अपि यत्तु पुरुषादिरपि गवाद्यर्थः
स्यादिति। तत्र ब्रूमः। नहि व्याकरणमर्थानुशासनं किंतु तत्तदर्थविशेषोपादानेन शब्दानुशासनं॥ तत्र देवताधिकरणान्या
येनासति प्रमाणान्तरविरोधे व्युत्पत्त्यर्थमुपादीयमानोर्थ आश्रयिष्यते। सति तु प्रमाणान्तरविरोधे व्युत्पत्त्यर्थ एव तदि
ति न कश्चिद्विरोधः। न च प्रागभावस्य प्रयोजनत्वासंभवः तस्य स्वरूपेणासाध्यत्वेपि तत्परिपालनस्य साध्यत्वात्। तत्प्र
तिपालनं च प्रतियोगिजनककारणादिध्वंसनं। प्रागभावस्य प्रतियोगिजनकत्वनियमात् तदभावे स्वतो भावप्रसंगाद्धन्य
नादित्वसाम्येनात्यन्ताभावो विवक्षितः। पदार्थविषयसंदेहाभावश्च प्रयोजनत्वेन विवक्षितो न वाक्यार्थविषयः॥ पदा
नामेवानुशासनात्। कस्तर्हि निर्णय इत्यत आह पूर्वपदेति। अर्थविशेषाश्रयबहुव्रीहिनिबंधनपूर्वपदप्रकृतिस्वरस्य त ग॰ स॰
नाविनाभावादर्थनिर्णायकत्वं युक्तमितिभावः। नन्वेवं बहुव्रीहीनां बहुतरत्वाद्बहूनामनुग्रहो न्याय्य इति पृथगमतो भि ५
धानं न्याय्यमित्यत्राह मुख्यानीति। प्रधानत्वादेव तेषां प्रथमतोभिधानं इतरेषां गौणत्वात् पश्चादभिधानमिति भावः॥ व्य

×तेषां प्रधानत्वं च पदपदार्थज्ञानविषयत्वेनान्तरंगत्वात् वक्ष्यमाणानां च बहिरंगशब्दापशब्दप्रयोगविषयत्वादानुषंगिकत्वं बोध्यं.१×

=कर्मांगे पदार्थ निषेधे फलश्रुतेरर्थवादत्वाद्यथाय स्यवै पर्णं जुहूर्भवति न स पापं श्लोकं शृणोति साक्षात्पापश्लोकश्रवणस्यैनिंदामात्रपरत्वादस्य निंदार्थवादत्वमिति भावः। शेषः सत्रिसत्रन्यायेनार्थवादिकं पराभवाभावादरेवेर=

=फलं स्यादिति पराशंसा सात्त्विसत्राणामनुष्ठाने तत्फलप्रसङ्गात्तत्रार्थवादिकफलकल्पनेपि क्रतुशेषापभाषणे फलश्रुतेः फलाभावआर्थवादिकत्वादपि तु पर्णताया विधिप्रधानफलेनैव फलवत्त्वमपभाषणनिषेधस्यापि कौन्तुमकारणमतं विवरणमन्यते=

=तुपापसाधनत्वार्थकम्लेच्छपदेन म्लेच्छोर्थवसत्र्यसेनापभाषणस्य पापफलं यद्याधिकं वैनतज्जन्यफलविकल्पफलजनकमिति न्यायादन्यपभाषणवानेष्यव्याकरणस्य तु फलं पापाभावः पुण्यं वेतिवार्ध्यं वस्तुतस्तु नेह नाक्तिसत्रन्यायः तथाहि आपुन्नोतिरिसा=

मा=२

१र्त्येकवचनमनुपपन्नं। प्रयोजनानीत्यनेन बहुवचनांतेन समानाधिकृतत्वादित्यत आह तु न्वितिति। अव्ययमेतत्पञ्चम्यः शब्द इति भावः। नन्वम्लेच्छत्वेपि अनपभाषणाफलेसत्यम्लेच्छत्वं व्याकरणप्रयोजनं स्यात्। अपशब्दवर्जनस्य व्याकरणाधीनत्वा न्न त्वेवं पराबभूवुः तस्माद्ब्राह्मणेनन म्लेच्छितवाइत्यत्र पराभवस्यापशब्दभाषणफलत्वावगमात्तस्मात्पराभूतानिमेत्यपभ्रं यं व्याकरणमिति वक्तव्यमित्याह निंदार्थवादेति। अयमाशयः पराभवाख्यानस्यापभाषणफलप्रदर्शनार्थत्वे म्लेच्छो हवाएष यदपशब्द इत्यस्यानर्थक्यापत्तिः। नच म्लेच्छस्वरूपप्रदर्शनार्थतदितिवाच्यं नापभाषितवाइत्यनेनैवतस्य प्रदर्शनादतो म्लेच्छोहवाएषयदपशब्द इति फलप्रदर्शनपरमपशब्दप्रयोगेम्लेच्छत्वस्यापि साक्षात्त्वान्न त्वयोर्गुःपापं भवति ति तत्फलप्रदर्शनमुखेन तेन तेसुरा इत्यादिरर्थवादः। अतोव्याकरणस्यम्लेच्छाः पापिनोमाभूमेत्यम्लेच्छत्वरूपप्रयोजना भिधानं युक्तमिति। कृत्यार्थे तवैन्प्रत्ययविधानादर्हस्यापि कृत्यार्थत्वात्तस्य नञा प्रतिषेधेपि रागप्राप्तम्लेच्छनं कर्तव्यं ता न निषिद्धा इत्याशंकायन्निंघतेतन्निषिध्यत इत्यनेनन्यायेनाक्रतोपि नञ्सहितो विधिप्रत्ययो ध्याहार्यो निषेधाय किंतु श्रूयमाणस्य विधिप्रत्ययस्य निषेधापकत्वेवक्तव्यं न्यायस्येत्यभिप्रेत्य निंदार्थवादेनेति तत्तीयाप्रयोगः॥ किमत्रा न्वितमित्यत आह॥ तत्रेति। प्रकृतीति। प्रकृतप्रयद्याइत्यनेन मतांतरमाह॥ पदेति। सर्वस्येत्यत्र पदग्रहणस्य योदितत्वा दितिभावः॥ नन्वनेन वैदिकशब्देत्रेशनं निषिध्यते न म्लेच्छभाषाविप्रयोर्यनिषेध इत्यत आह नम्लेच्छितवाइत्यस्ये

=सर्वः श्रुतः सारसमनिषतावि नाम्याकर्तव्यइतिमाप्यविरोधः प्रवर्ममते कश्चोनदुक्तिः।२ =मतांतरपरिकारेपिनेदंद्वितं किं तेवैधिकः पुनः प्रयोगोतआह-नत्वं वेति।२= ..... तत्त्वमावोपाय्यामिति ते पक्षकल्पेयेतिमीमांसादि।५=

=मिथ्याप्रयुक्तादिति॰ हेतुगर्भविशेषणं॰ यतो मिथ्याप्रयुक्तो तो यदर्थप्रतिपादयत्यप्रयुक्तस्तत्समर्थं नाहेति भाष्यार्थः॥ मिथ्याप्रयुक्तश्चासस्य च स्वरवर्णदोषवैशिष्ट्येन प्रयुक्त इत्यर्थः॥ तमाचष्टे॰ स्वरवर्णदोषा[redacted]त्प्रतिपादयन्निति॰ मिथ्याप्रयुक्तत्व

[redacted]

कै॰ वि॰ तिः॥ अयं भावः॥ अर्थवादरूपमाना पभाषणेन पराभवस्योक्तत्वान्नतावद्वैदिकशब्दमात्रम्लेच्छनविषयो निषेधः॥ अप

१० भाषणस्य व्याकरणानुगतस्य शब्दापभ्रंशरूपत्वप्रसिद्धत्वान्न म्लेच्छभाषा विषयो पि तद्विषयस्य प्रतिषेधोन्य एवन म्ले

10 च्छभाषांशिक्षेतेति॥ म्लेच्छो नाम वेदबाह्यः पुरुषविशेषः स कथमपशब्द इत्यत आह घञिति॥ कर्मणि करणे वेति भाव

॥ असर्वनामत्वात्स्वरत इति तसिल त्रुपपन्न इत्यत आह स्वरत इति॥ तच्छब्दापेक्षितं यच्छब्दार्थमाह यदिति॥ द्वंद्वे वा ग्रहण इ

ति निर्देशोनुपपन्नो बहुव्रीहौ तु प्रकृतदुष्टपरामर्शिना स इत्यनेन सामानाधिकरण्यमनुपपन्नमित्यत आह॥ वा वेति॥

कथमन्यत्स्यादित्याशंक्यगौणोयं प्रयोग इत्यभिप्रेत्याह हिंसकेति॥ उदाहरणमनुपपन्नं इंद्रशत्रुशब्दस्यार्थपदार्थ

=फलस्यापि हेतुत्वात्॰ ५= कत्वइत्यत आह यथेति॥ इंद्रेणाहेतुनात्व ष्ट्रा हुतइत्यर्थः॥ मंत्र ऊहितः॥ मंत्रे इंद्रशत्रुशब्द ऊहित इत्यर्थः॥ अथवा मंत्रो बो

धक इत्यर्थः॥ शत्रुशब्दस्यामित्रपर्यायत्वे बहुव्रीहितत्पुरुषयोर विशेष इत्यत्राह॥ तत्रेंद्रस्येति॥ आमंत्रणविभक्तिः क

स्मान्न भवतीत्यत आह इंद्रशत्रुत्वस्येति॥ सिद्धस्य हि कार्यांतरविधानाय संबोधनसंभव इति भावः॥ नन्वत्र यज्ञकर्म कृष्ण

णीत्येक श्रुतिः कस्मान्न भवतीत्यत आह ऊह्यमानस्येति॥ मेदलक्षणे विंतितं तु ह्यमानस्य मंत्रत्वमुक्तं न॥ किंता वदध्या मं १०

मंत्रैकवाक्यत्वेन मंत्रमध्ये निवेशान्मंत्रत्वमिति जाग्रे भिहितं अनाम्नातेष्वमंत्रत्वमिति तिन मंत्रैकवाक्यतामंत्रत्व कारणादिं

=इति तमसमंत्रत्वाभावाद्यदह॰ मंत्रेष्वित्यादि॰ ५=

=निरुक्तस्यादीनि॰ अयं भावः॥ संबोधनं ज्ञानजनको व्यापार इच्छा विशेषरूपस्तत्र ज्ञानस्य ... तत्स्यार्थस्यात्तानि सिद्धं तज्ज्ञानं॰ राजत्वस्यासिद्धत्वेन संबोधनपराभिति ना॰

त्यभियुक्तप्रसिद्धिः। प्राक्स्वाध्यायकालपठितेष्वेव। नचोह्यमानानि पदानि स्वाध्यायकाले मंत्रगततया पठितानि
तस्मादमंत्रत्वमिति। अत एव मंत्रो हीन इति शिक्षाकारपाठेपि प्रसिद्धमंत्रपरिग्रहेण ह्यमानस्यामंत्रा र्थत्वे
इंद्रशत्रुरित्युदाहरणमसंगतं स्यादिति मंत्रशब्दो योगिकत्वेन बोधकत्वाच्छन्देष्वपि मंत्रो हीन इति यदुष्टत्वमभिधेन
मित्यभिप्रेत्य दुष्टः शब्द इत्यत्र कं भाष्यकृता। तथापि मंत्राणामेकश्रुतिरित्यत्र पक्षः स्यात्कस्मादेकश्रुतिर्नेत्यत आ
हजपादीति। नन्वधीतमपि निस्वोच्चारणमुच्यते विज्ञानं च तादृशं अत आह तं यदधीतमविज्ञातमित्यत आहाविदि
तेति। स्रुवादिसंस्कारवेदमंत्राणामनुष्ठानउपपद्यते अनुष्ठानसाध्यं च फलमित्यत आह इति प्रयोजनमपिनि। अनेनका =तदकरणे प्रत्यवा=
म्यत्वं व्याकरणाध्ययनस्य प्रदर्शितमित्याह। अनेनेति। ननु नानेन व्याकरणस्याभ्युदयहेतुत्वमुच्यते तथा न वग =यमुक्तेत्यादिः।
मात्। ज्ञापयेत। वा वोः प्रकृतिप्रत्यययोर्यथायोग्यं संबंधं वेत्तीति वाग्योगविदिति वैयाकरण उच्यते। तत्समभि
व्याहाराद्वास्य वाकरस्य व्याकरणानुगतशब्दप्रयोगविषयता गम्यत इति भवत्येन व्याकरणस्याभ्युदयहेतुत्वप्र
दर्शनपरमिति तन्न यतो वाग्योगविदि। यद्वा वाचो वचनस्य योगं प्रहार्थान्वयविशेषरूपं व्यक्तिं वेत्तीति ब्राह्मणा
वाचे ग्रंथे पुवचवाचो भाषणस्य प्रकाशनस्य योगं योगपमर्थं वेत्तीति वाग्योगविदिति मीमांसक उच्यते। सगुरु

×शास्त्रप न्किति॰ कुशलो॰ऽधीतव्याकरणोऽप्रमादी विशेषे॰ऽर्थविशेषेऽव्यवहारवेलायां यथावत् अंबूकृतादिदोषविकलात्राक्षान्तुञ्चारयति वाग्योविमर्शस्नेनः॰ नोकेजयमुत्कर्षमित्यर्थः ×

कै॰वि॰ ११

संप्रदायागतस्वरादिविशेषकुशलः सन्वेदाध्ययनादिव्यवहारकाले वैदिकशब्दान्प्रयुंजानः परत्र जयं प्राप्नोतीति त
स्मादप्युक्तमेतदित्याशंक्य तात्पर्यमाह स एवेति। अयमाशयः। कृतेनोपपत्तौ वाकृता कल्पनाऽयोगादप्रसिद्ध
संभवे वाप्रसिद्धस्वीकारयोगान्मीमांसकाद्यभिधानं पेक्ष्य योगशब्दवाच्यसंबंधोपपादनाया कृतार्थकल्पना
प्रसंगाद्योगशब्देन योग्यार्थाभिधाने प्रसिद्धस्वीकाराप्रपत्तेर्वैयाकरणाभिधाने चैतदुभयाभावाद्योगविदि
ति वैयाकरणाः शब्दानि तिव वैदिकशब्दानितिव्याख्याने विना प्रकरणादिना शब्दस्य संकोचापत्तिः। यथावदि
ति व्यर्थं। पदांतरेणाप्यप्रकृतार्थाविरोधेनेति दर्शयितुमर्थवत्। तथा चायमर्थः। यो वैयाकरणोऽस्मा यथार्थ
प्रतिपादनकाले प्रमादादिनाप्ययुक्तमप्यस्वरितमित्यस्य इति प्रयोक्तव्ये कुशलः सन्प्रकरणाद्यविरोधेना
दश्या ८ नर्थत्वादिविशेषं प्रयुंजीत स परलोके नेतं फलं प्राप्नोतीति साधुरिति। ननु किमिदं साधुत्वं जातिरूपं वा सामा
न्यमुपाधिरूपं वा। आद्ये किं शब्दत्वमेव साधुत्वं उत तद्व्याप्तं सामान्यं वा। अस्य शब्दो जातिनिमित्तोपि नासाधुः कृष्ण
स्यात्तस्यापि शब्दत्वात्। द्वितीये तस्य शब्दत्वव्याप्यं जातिरिक्तं व्यंजकं वक्तव्यं न च तन्निरूप्यते। तस्माज्जातिरूपं सा ११
मान्यं न संभवति। उपाधिरूपमपि सामान्यं किं प्रत्यायकत्वमात्रं। किंवा शब्दत्वे सत्यर्थप्रत्यायकत्वमाहोस्वि

आधेर

दर्थविषयानादिप्रयोगत्वं वा स्वाभाविकार्थपरत्वं वा लक्षणानुगतशब्दत्वं वा ॥ नाद्यः ॥ गाव्यादिष्वतिव्याप्तेः ॥ नापि द्विती-
यः ॥ तत्र घटार्थशब्दस्याभिधेयवाचित्वेन गोणीगोशब्दयोरस्मिन्माणवकाभिप्रायेण प्रयुक्तयोः साधुत्वं स्यादनयोरप्यर्था-
न्तरे साधुत्वात्तदिहापि साधुत्वमिति चेत् ॥ गोणीशब्दस्यावपने साधुत्वात्सास्नादिमति साधुत्वापत्तिः ॥ शक्त्यार्थप्रत्या-
यकत्वं साधुत्वमभिमतमिति चेत्तथापि गाव्यादिष्वतिव्याप्तिः ॥ एकपदिशब्दानां च पुत्रभार्यादिवाचिनां पुत्राद्यनभिधा
यत्वे शिष्टभार्याद्यभिधानाशङ्केः पुत्राद्यो शक्तिसद्भावात्साधुत्वापत्तिः ॥ नापि तृतीयः ॥ गाव्यादिशब्दानामपि सास्नादिम-
दर्थविषयप्रयोगत्वं व्यस्मरणेनानादित्वावगमात्साधुत्वप्रसंगात् ॥ नापि चतुर्थः ॥ तत एव ॥ नापि पञ्चमः ॥ वचनत्वादीनाम-
पि लक्षणानुगतानां साधुत्वप्रसंगात्तस्मात्साधुत्वं नाम न किंचित्स्वरूपतो निरूप्यते नापि प्रमाणं पश्यामः ॥ तथाहि
प्रत्यक्षं तावच्छब्दमात्रग्रहणात्तिन नकृत्ते साधुत्वासाधुत्वे न चानुमीयते अनवच्छिन्नसंबन्धत्वात्तत्र स्यापि विषयत्वाद्युपमानम-
पि न प्रक्रमते ऽर्थप्रत्यायकत्वान्यथानुपपत्तिरपि न साधुत्वग्राहिकार्थप्रत्यायकत्वस्य गाव्यादिष्वपि भावात् ॥ प्रमा-
भावा॰ णांतरमूलत्वात्पौरुषेयवचनमपि न संभवति ॥ नापि वैदिकं वचः ॥ तस्य विधिनिषेधनिरपेक्षे सिद्धवस्तुनि प्रामा-
ण्यासंभवात् ॥ अभावस्तु न भावगोचरः ॥ तस्माल्लक्षणप्रमाणयोरभावात्साधुत्वं नाम किंचित्तत्त्वं नेति आशङ्क्याभि-
धीयते ॥ वाचकत्वविलक्षणा हि गोशब्दादीनामन्यतमस्य स्वार्थप्रत्यायनांगत्वं साधुत्वं ॥ न च गाव्यादिशब्देष्वतिव्याप्तिः ॥

=एतेनानुपलब्ध्याख्यप्रमाणाभावनिरस्तं॰२=

वै·वि· १२ गौणलाक्षणिकयोरन्यतरेणार्थप्रत्यायकत्वस्य पुरस्कार्यत्वे तस्याभावेनाभावात्प्रापकत्वस्य वाच्येन निराकरिष्यमाणत्वा
द्द्वयं त्वपदिष्टस्यार्थप्रत्यायनांगत्वात् यद्यप्यर्थप्रत्यायनांगत्वे सत्यनपभ्रंशत्वं साधुत्वं तत्र च प्रकृतिप्रत्ययान्वाख्यानस्मृति
सहितं प्रत्यक्षं प्रमाणमुपदेशसहकृतं श्रोत्रमिव वक्ष्यावगमे यथा चोदात्तत्वादौ श्रोत्रं स्मृतिसापेक्षमेकत्र च प्रकृति
प्रत्ययान्वाख्यानस्मृतिसहकृतप्रत्यक्षेण साधुत्वे गृहीते तदन्यत्र कालप्रवृत्तलक्षणागतप्रकृतिप्रत्ययलोपादिनान्वाख्या
यमाने साधुत्वे अर्थप्रत्यायकत्वे सति लक्षणानुगतत्वेनानुगतसाधुत्वमेव दृष्टान्तीकृत्यानुमातुं शक्यत इत्यनुमा
नमपि साधुत्वे संभवति। स्थिते च प्रत्यक्षादित्र्यात्वे साधुत्वस्य प्रमाणान्तरमूलं पौरुषेयं वचोऽर्थप्रत्यायनांगत्वे सति
व्याकरणानुगतानां साधवः इत्येवंरूपं संभवति। वैदिकमपि वचः साधुत्वासाधुत्वविषयं विधिनिषेधव्यतिरेकेणापि सत्यं
ज्ञानमित्यादिषि द्वयस्यापि विपर्ययमिव संभवति शास्त्रस्य विधिनिषेधात्मनियमेऽपि तद्विषयतया साधुत्वासाधुत्वप्रतिपाद
नपरत्वे संभवति॥ एवं प्रमाणान्तरविषयत्वमपि यथासंभवं योजनीयं तस्मादस्ति साधुत्वं नाम किंचिदिति स्थितं। कुस· १२
प्रश्नाभिप्रायमाह॥ वागिति। कृतत्वादिति॥ शब्देनावगतत्वादित्यर्थः॥ दोषेति॥ शास्त्रस्याधर्महेतुत्वं दोषः नात्र दोष
दर्शनं वाग्योगविदो प्रदायहरणं नाभिप्रेतं तन्निरासेनावाग्योगविद्गुहरणे न किं तर्हि कृतत्वद्वाग्योगविदस्त्राहस्तया
चानर्थहेतुत्वं व्याकरणस्य दर्शयितुं लोकाभ्युदयहेतुत्वे निरस्य दितितदनभिधानाय प्रश्नाभिप्रायस्यैव विवियमाण

× चकारेणैकवचनयाभिरोभयोः प्रतिपादनाद्वेलपिबोध्यं × २
समुच्चय

=साधुशब्दस्य यथा धर्मं धर्मजनकतोक्ता शास्त्रेण तथा साधुशब्दज्ञानस्यापि धर्मजनकतेति भावः॥ ४ =

त्वाद्वाग्योगविदेवेति न सिद्ध्यतीति नो मतमग्रंथ इत्यभिप्रेत्याह प्रष्टैवेति। अवाग्योगविदिति परमतं क इति भाष्यस्यायमर्थ
ः पृच्छतीत्यत्र वाग्योगवित्कर्तृकत्वविपरीत इति किं याज्ञार्थः। अप्रैव संनिधानाद्वाग्योगविदेव प्रष्ट इत्यभिप्रेत्याह वाग्योगिति। सि
द्धांती संनिधानात्सामर्थ्यं बलवदित्यभिप्रेत्याह दृष्टेति। बलवदिति सामर्थ्यमपि प्रत्यक्ष एवेत्यभिप्रेत्याह यथाहीति। एवमपश
ब्दज्ञान इत्यनुपपन्नमिव तत्र प्रमाणाभावादित्यत आह यथा चेति। यद्यद्विरोधि तज्ञद्विरोधिफलकं यथा ज्ञेप्रिकद्द्व्यसेवात
यथापशब्दज्ञानमित्यनुमानमेव प्रमाणमिति भावः॥ अतिव्याप्तिकोऽनुपपन्नो भाष्ये तद्विशेषसमानगुणस्य वोदितत्वाद
दृत्वात्प्रत्यवायोऽत्र तदनावदित्यत आह न्यायास इति। क्रियत इत्यज्ञानस्याधर्महेतुत्वं हस्तां तेनाह। तथावेति। अज्ञानतो भाष्ये लंतायेसमंत
प्रतिषिद्धानुष्ठानं तत्र प्रत्यवायस्तित्त्वज्ञानमपि स्यादित्यत आह। पुरुषेति। पुरुषग्रहणं मनुष्योपलक्षणं अयं भावः। मित्यर्थः पं ६
अधिकारी ह्यतिषिलक्षणो हि मनुष्याधिकारत्वं शास्त्रस्य स्थापितं। अतस्तिरश्चां विधिप्रतिषेधयोरनधिकारात्प्रतिषि
द्धानुष्ठानमेवलेषां तत्र भवतीति प्रत्यवायाभाव इति। ननु तथापि विद्विषो धिकारादविद्विषः प्रतिषिद्धानुष्ठानेपि न प्रत्यवा
य इत्यत आह। तत्परीति। यो हि सद्विषयज्ञाने योग्यः सतं विषयं प्रतिषिद्धमजानन्ननुतिष्ठन्प्रत्यवैतीति भावः। संनिधा
नाद्वाग्योगविदेव ग्राह्य इत्युक्तं वाक्यमवाग्योगविदिति कथमित्यत आह। प्रकरणादिति। सतीति। विरत्र प्रकरणशब्देन विव
क्षितः संनिधेः सामर्थ्यानिरूप्येवान्वयहेतुत्वात्तदभावे प्रयोजकत्वमिति भावः। ज्ञानं तस्य शरणमिति कथमपशब्दज्ञानात्प्र

=धर्महेतुत्वस्य शब्दज्ञानपूर्वकप्रयोगे सत्वाज्ज्ञानमात्रे॰ भाषा दृ॰२=

×विप्रतिपन्नत्वेन विप्रतिपत्त्याश्रयत्वेन॰ अयं भावः। सर्वमेवेतावद्विज्ञानं निर्णीतार्थप्रकाशकत्वात्प्रमाणमेव न स्वतस्तु कारणदोषप्रमाणं न रविसंवादात्मप्रामाण्यापवादः॰ तदुक्तं॰ तस्माद्बोधात्म×

×कत्वेन प्राप्ता बुद्धेः प्रमाणता॰ अर्थान्यथात्वहेतूत्थदोषज्ञानेनापोद्यत इति॰ [redacted] तदिदमुक्तं वचनस्यमन्नेनन्तविज्ञानमवश्यं कल्पनीयं पदुदुंबरेत्यस्य तु

के॰वि॰ त्यवायस्यापि प्रसंगादित्यत आह वाक्प्रयोगविदिति। अनुमानस्य किं दृष्टाणुक्तमित्यत आह ज्ञानेनेति। धर्महेतुः शब्दज्ञानविरुद्धत्वा

१३ दितिहेतोर्विशेषणासिद्धत्वमिति भावः॥ ननु उत्पथार्थपृष्टे प्रकृत्यर्थाभिधानमसंगतं प्रश्नोत्तरयोर्वैयधिकरण्यप्रसंगादित्य

त आह प्रातिपदिकेति। उदुंबरवर्णानां ताम्रवर्णानामित्यर्थः। प्रमत्तगीत इत्यत्र पूर्वपदे कः कर्त्रि येन ब्रवीत्येतदपेक्षमाणस्य

13 गीत इत्यनेन समासोऽनुपपन्नः इत्यत आह। प्रमादेनेति। तस्य कथं प्रमाणं इत्यत आह कात्यायनेनेति। ननु प्रयाज मंत्रे सुपदानि स

विभक्तिकान्येव पठ्यन्ते। तत्किमनेन वचनेनेत्यत आह प्रयाजेति। ऊह्यमानाया अग्निशब्दप्रकृतिविभक्तिस्तद्वर्ज इत्यर्थः। यद्यपि स

विभक्तिकाः कर्त्तव्या इत्येवश्रूयते तथापि केवलाया विभक्तेः प्रयोगाभावात्प्रकृतिराक्षिप्यते। यद्यपि यत्किंचित्प्रकृतिदुक्ता

याधिभक्तेरूहे श्राव्यतेति तथापि त्वमग्ने प्रयाजानां पुरस्तात्त्वं पश्चादिति दर्शनादग्निशब्द एव विभक्त्यंतऊह्यत इति भावः॥

सप्तकत्वं शुक्रस्यार्त्विजीनशब्दस्योभयपरत्वे युक्तिमाह विद्वानिति। नत्वनिर्दिष्टभक्तयः पठ्येत्यत आह। सुपद्इति। के चिद्विति। सुप

इतिव्याख्याय मान इति शेषः [redacted] शुपेशोति। शोषः षष्ठ्यर्थः तत्संहितकारकाभिधायकत्वेन सुप्तिङोरुभयोरपि संग्रह इति भावः। भाष्ये उरसीत्यादि

अत्र शिरः शब्देन कंठादूर्ध्वतात्वादिस्थानपंक्तिरुच्यते न च बहुः अंजकध्वनुस्वतिस्थानत्वादुरः प्रभृतीनामित्यर्थः। अष्टौस्थानानि वर्णानामुरः कंठः शिरस्तथा जिह्वामू

लं च दंताश्च नासिकोष्ठौ च तालु चेति पाणिनीय शिक्षायां॰ ननु वर्षति मेघे एनं भूमिं सिंचति सदृशमत्युच्यते तत्कथं शब्द एव मत आह॰ कामानामिति॰ मेघउदकमि

वचतुः शृंगत्वादिगुण एवं शिक्षेन ज्ञानपूर्वकं प्रयोगात्कामान्दुहातीत्यर्थः। भाष्ये शब्दं करोतीति॰ परापश्यंतीमध्यमावैखरीति च तत्रस्सुवाग्वस्थासु पूर्वावस्थायाः परावस्था

[redacted]

×तथाग्नेर्देवतायाएकत्वादेकवचनं विभक्तयश्च प्रथमाद्वितीयान्ततीयाषष्ठीसप्तम्यएवेति श्रोतसंप्रदायः॥ =

[illegible]

कर्तृत्वात्॰ महदिति अकारांतो महत्ववाची शब्दः। आविवेश॰ प्रयोज्यतेन आविष्टः सन्नाहं करोतीत्यर्थः। तदावेशफलमाह॰ महता देवेनेति॰ साम्यमैक्यं॰ वाक्यांतर
मपि सूच्यत इति॰ चतुःशृंगमंत्रस्य यज्ञविषयत्वेनान्यैर्वर्णितत्वात् संदिग्धवाग्विषयमंत्रोपन्यास इति भावः। एकैकस्येति॰ नामादिरूपस्य॰ चतुर्थभागं॰ प्रतिपुरुषं
व्यवहारसाधनत्वेन यद्वर्त्तते तस्येत्यर्थः। अनंतदेशशाखासु विप्रकीर्णत्वाच्छास्त्रान्कथंचिद्विद्यापि तुरीयभाग एव ज्ञायत इति प्रतिपुरुषसमवेतां ज्ञानवि
षयत्वात्कौन व्यवहारानित्यता विशेषः। अपवैकैकस्य पदस्य नामादिरूपस्य चतुर्थं भागं वैखर्याख्यमित्यर्थः। वैयाकरणस्तु शब्दस्य बलेन गुणं धकारं वि
दार्यसर्वं जानातीति भावः। वैखर्यादि स्व[redacted] रूपं भर्तृहरिणा विहितं॰ स्थानेषु विवृते वायौ कृतवर्णपरिग्रहा॰ वैखरी वाक्प्रयोक्तृ
णां प्राणवृत्तिनिबंधना॰ केवलं बुद्ध्युपादाना क्रमरूपानुपातिनी॰ प्राणवृत्तिमतिक्रम्य मध्यमा वाक्प्रवर्त्तते॰ अविभागा तु पश्यंती सर्वतः संहृतक्रमा॰ स्व
रूपज्योतिरेवांतः सूक्ष्मा वागनपायिनीति॰ अत्र क्रमो वर्णक्रमः। अविभागा॰ शब्दार्थरूपविभागरहिता॰ अन्यत्र च॰ यासामिश्रा वरुणसदनादुच्चरंती त्रि
षष्टिं वर्णानंतः प्रकटकरणैः प्राणसंगात्प्रसूते॰ तां पश्यंती प्रथमुदितां मध्यमां बुद्धिसंस्थां वाचं वक्त्रे करणविशदां वैखरीं च प्रपद्ये इति॰ न
निमिषंतीति॰ अनेन ज्ञानसामान्यविषयत्वाभावउच्यते॰ भाष्ये सक्तुमिवेति॰ यत्र व्याकरणे धीरा ध्यानवंतः संतस्तितउना सक्तुमिव ध्यानयुक्तमनसा तत्कर
णकज्ञानेन वाचमकृत साधुभ्यो विविक्तां कृतवंतः तत्करणेन शुचिताः अत्र ब्रह्मप्रतिपादकशब्दार्थयोरभेदबुद्ध्या सख्यायः स॰ मानख्यातयः समा
नज्ञानाः तेनैव दृष्टांतेन सर्वपदार्थे ब्रह्मनिरूपिताभेदज्ञानवंतः सख्यानि साधुज्यानि जानते प्राप्नुवंति यत एषां वाचि भद्रा लक्ष्मीः स्वप्रकाशब्र
ह्मस्वरूपा अधि अधिकं निहिता सन्निहिता भवतीति श्रुत्यर्थः। स च तेईर्धा व इति॰ यतः स च ते रतो दुःशेध्यार्थप्रकाशको भवतीत्यर्थः। तितउशब्दस्ये

विद्यते२

तर्एवमाष्यान्नपुंसकता·चालनीतितउःपुमानितिकोशात्पुंस्त्वमपि·विस्तारेति·तनोतेर्डउःसन्वच्चेतिपुंसन्नेरितिभावः।नन्वेवदितिभून्मिमनुपूत
दाह·वकुच्छिदमिति·अत्रपक्षेतुदधातोःकर्मणिडउःसन्वच्चेतिभावः।ध्यानंज्ञातार्थभावनं·मननसेतिव्यापारपरंनदाह·प्रज्ञानेनेति·भाष्येके
ति·किंतघत्रसत्युज्यानिशमुवंतीतिप्रश्नः।उत्तरयति·यएवेति·ज्ञानेनैवेति·नान्यःपंथाअयनायेतिश्रुतेः।वेदांतेष्विति·सत्यंज्ञानमित्यादिश्रु
तलक्षणादित्यस्यव्याख्यानासनादिति·परिदृष्टा·अज्ञाननिवर्त्तनेप्रभ्वी·भवार्थइति·भाष्यश्चिलसाधनत्वेनतत्र्भवत्वं·ननुदशम्यांपुत्रस्येतिप्रयोजन
स्वरूपगणनेभाष्येउक्तंगत्योपितथैवपप्तेःतोदशम्युत्तरकालमित्यपुक्तमतआह·नैरिति·शिक्षायामिति·नेचदशाः।अंतरंतस्यायस्येत्यर्थः।
त्रिपुरुषान्कमिति·त्रिपुरुषमितिद्विगुःपात्रादित्वात्स्त्रीत्वाभावः।त्रिपुरुषमनुकामयतीतिमूलविभुजादित्वात्कः॥भाष्येकाकुदमिति·घञर्थेक ×भाष्ये॰नरीति·अमनुष्ये×
विधानमितिवदेरधिकरणेकः।संप्रसारणं·षष्ठीतत्पुरुषेशकंध्वादित्वात्पररूपं·पृषोदरादित्वादुकारलोपोवा·नुदप्रेरणेइत्यस्मादधिकरणे ×देवादावरिमिन्नेइति× ×वार्थः।६×
कः·पृषोदरादित्वान्नुशब्दलोपो·निरुक्तस्वरप्येवमित्यन्येषांव्याख्या·सर्वांशोभनायुःप्रतिमा·स्मर्यते·च·सुमीज्वलंतीमालिंगेन्नस्यवै
गुरुतल्पगइति·सुपिप्रिश्छिद्रंविद्यतेयस्यां·ऊषसुषीतिमत्वर्थीयोरः।यथासछिद्रंलोहप्रतिमांप्रविश्याग्निःप्रकाशनइतिदृष्टांतः।अ
ग्निर्हितत्रसमलंभस्मीकृत्यप्रतिमांशुद्धांकरोतिएवंतान्नुदेशंप्राप्यविभक्तयोविभक्तंयंताःश्रद्धाःशारीरंपापमपाकुर्वंतीतिभावः।एवंतर्हि शिवः
ति·वेदस्तिरिक्तविषयएवप्रयोजनान्वाख्यानंननुवेदविषयइत्येवंरूपंविषयविभागं·भाष्येकिंचिदित्यस्यानंतरमाधिजिगांसमानेभ्यइत्य १५
नुषज्यतेकिंचिदित्यस्यचवेदमित्यर्थइत्याह·वेदमप्यधिजिगांसमानेभ्यइत्यर्थइति·भाष्येकिंतत्किंचिदित्यतआह·ओमिति·

एवंचवेदमधिजिगांसमानेभ्योवेदाध्ययनप्रयोजनंकिमितिनान्वाख्यायतइतिप्रश्नः।नन्वोमित्यधिकमतआह·अभ्युपगम्येति·
यथाप्रयोजनावगमंविनावेदेप्रवृत्तिस्तथात्रापिप्रवृत्स्यतीतितात्पर्यं·भाष्येउत्तरमाह·पुराकल्पेइति·संस्कारउपनयनं·स्थानंकंठादि·करण
माभ्यंतरप्रयत्नः अनुप्रदानंबाह्यप्रयत्नः।तेनतदानीमपिकर्मानुष्ठानफलकत्वंवेदस्यतदध्ययनस्यचनित्यत्वंजानंतोनप्रयोजनंपृष्टवंतीति
नकदाचिदपिवेदाध्ययनप्रयोजनोपदेशइतितात्पर्यं·भाष्येआचार्यपदेनशास्त्राध्यापकोभाष्यकृदेवविवक्षितः।इदंशास्त्रमिति·प्रयोज
नाख्यानमित्यर्थः।भाष्येउक्तःशब्दइति·लौकिकानांवैदिकानांचेत्यनेनविषयप्रयुक्तःशब्दउक्तइत्यर्थः।स्वरूपमपीति·अथगौरित्यादिना·प्रयोज
नमपीति·कानिपुनरित्यादिना·अयमुपसंहारोग्रंथस्यविषयप्रयोजननिरूपणमेतावताकृतमितिसूचयितुंतेनैवसंबंधाधिकारिणावुक्तौ
वितिद्रष्टव्यौ·किंयत्नस्थोऽन्यत्र्यऽतरणभावादाह·अन्यतरान्यतमशब्दाविति·कथंपंचपंचनखाइत्ययंनियमइत्यतआह·अर्थितादिति·नि
=परिछिद्यमानंवा·। यम्यमानं·पुनःशब्देनबोध्यमानं·ननुचास्यपरिसंख्यात्वान्नियमव्यवहारोनोपपद्यते·अस्तिचनियमपरिसंख्ययोर्भेदः।पाक्षिकाप्राप्तांशपूरि
पूरणफलोनियमोन्यनिवृत्तिफलाचपरिसंख्येति·नैतदस्ति·नियमेप्यप्राप्तांशपरिपूरणरूपफलबोधनद्वारार्थादन्यनिवृत्तेःसत्वेनाभेद
माश्रित्यपरिसंख्यापीहशास्त्रेनियमपदेन [redacted] प्रायशोव्यवह्रियतइतिनियमोक्तिः।विधिरिति·अपूर्वविधिरित्यर्थः।भाष्येभक्ष्यनियमइ
ति·भक्ष्यानुमितिरूपउपदेशइत्यर्थः।ननुशब्दानामितिपुनरुक्तमतआह·योगरूढइति·अर्थपौनरुक्त्यमाशंक्यनिराकरोति·तत्रेति·चतुर्भिरि
तिभाष्यंयावदेवाध्येष्यतेतावदेवाभ्युपयुक्तंस्यादित्यर्थनिराकरणपरंमित्याह·एकदेशेत्यादि·विद्योपयोगाधारभूतानांकाजानांविधास

=नचासौमीमांसकरीत्यापिनियमोभवितितिवाच्यं·पंचातिरिक्तभक्षणेप्रायश्चित्तविधेरसंगत [illegible] सन्विश्रोतुर्मीमांसविवर्जनादित्यादिस्मृतिव्याकोपाच्चतस्मात्त्रिदोषापिपरिसंख्यैव॥

भाअवितये सिद्धिक ३ =

कै.वि.
१५
15

सप्याधारत्वान्तस्य च करणत्वविवक्षायोध्याः चतुर्षु कालेषु विधीयप्रयुज्यते इति फलितोर्थः। तत्राद्ययोस्तौ द्वयोर्नोपयोगः तृतीये प्रतिष्ठासक्ति
प्सलाभन्नाराधर्शाध्यायाच्चतुर्थे यज्ञाद्यनुष्ठानकाले प्रधानप्रयुक्तप्रायश्चित्ताभावः कर्मसांगता दक्षिणादानादिनेत्येतत्सर्वाध्ययन एव सं
भवतीति भावः। भाष्ये पर्युपयुक्तमिति। समाप्तमित्यर्थः। ननु सामान्यविशेषात्मकत्वाल्लक्षणस्य मतोरनुपपत्तिरत आह। सामान्यविशेषा
विति। भाष्ये कथंजातीयक इति। प्रकारमात्रे थमुः तद्वति जातीयर्। तत्र जातीयरैवार्थपर्याप्तौ सामान्योपक्रमाच्छिंशपावृक्षइतिवत्प्रयो
गः। आकृतिपक्षे केवले इति। तत्र हि द्वयोर्विध्योः परस्परपरिहारेण तत्तज्जात्याक्रांतव्यक्तिविशेषे चरितार्थयोः क्वचिदेकत्र प्रसंगे
परस्परप्रतिबंधात्सत्प्रतिपक्षवदुभयोरप्यप्रवृत्तौ विप्रतिषेधे परमिति विध्यर्थं तस्मिंश्च कृते यदि पूर्वस्य निमित्तमस्ति तर्हि त
दपि भवति यथा भिंधकी पत्र भिंदूहि इति स्थिते परत्वाद्धिभावे कृते पुनः प्रसंगात्क[illegible] सकृद्गताविति न सिध्यति। तथा च
जुहुतात्त्वमित्यत्र जुहुहि इति स्थिते धिभावं बाधित्वा परत्वात्तातङि कृते स्थानिवद्भावात्स्यादेव धिः। व्यक्तिपक्षे तु सकलव्यक्त्यु
देशपक्षेणान्यस्य व्यक्त्यंतरे चरितार्थत्वासंभवाद्विकल्पप्रसंगे नियमार्थं सूत्रं परमेव भवति ननु पूर्वमिति जुहुतात्त्वमित्यादि
सिद्धावपि पुनःप्रसंगेत्वसिद्ध्या भिंधकीत्यादि न सिध्यतीति भावः। तस्यामप्रतीतायामिति। शब्दशक्यत्वेनागृहीतायामित्यर्थः। तदावेशा शिवः
त्। तत्समवायात्। प्रतीयत इति। अविनाभावाच्छब्दजन्यप्रतीतिविषयो भवतीत्यर्थः। उपलक्षणभावेनेति। शक्यतावच्छेदकत्वेनोपल १५
क्षणाभावेनाश्रयणादित्यर्थः। नचैवं जाते[illegible]रप्यभिधेयत्वं अकार्यत्वे पि कार्यतावच्छेदकत्ववच्छक्यत्वे पि शक्यतावच्छेदकत्वस्वीकारात्तत्र

[redacted]

तएवलक्ष्यतावच्छेदकेनलक्षणेतिनैयायिकाभ्युपगमइतिभावः।भाष्येजात्याख्यायामिति· ननुयत्रैकैवाश्रयव्यक्तिस्तत्रलक्षणेथाजातिपरत्वेनाम्नः
संतीतिप्रयोगार्थंजात्याख्यायामितिसूत्रंस्यात्तथानानाजातिवाचकाक्षादिपदेष्वनेकशब्दनिरसार्थंसरूपसूत्रमस्तुतत्कथंसूत्रप्रमाणतेतिचे
त्सत्यमेतत्·परंतुलक्ष्यसिध्यर्थंक्वचित्कस्यचिदाश्रयणमितिसांप्रदायिकाः।अतएवोहतसूत्रयोर्भाष्यकृताप्रत्याख्यास्यमानत्वेप्यदोष
इतिदिक्·२ विप्रतिपत्तेरिति·शब्दानांनित्यत्वेव्यर्थंव्याकरणशास्त्रमितिप्रश्नाशयः।केचित्·मीमांसकाः।वर्णात्मकमिति·पदवाक्येचवर्णसमूहए
वेतितदाशयः।अन्येवैयाकरणाः।अपरे·तएवमुख्याः।पदेवर्णानामिववाक्येपदानांकल्पितत्वात्तेषामर्थवत्त्वमपिकाल्पनिकमितिवाक्यस्यै
वशब्दत्वमितितद्भावः।अन्येत्विति·वैशेषिकादयः।ध्वनिरिति·सचवर्णवर्णात्मकत्वेद्विविधः।संग्रहइति· व्याडिकृतोलक्षश्लोकात्मकोग्रंथः।
भाष्येऽन्यथापीति·एवंचनिष्फलोयंविचारःऽन्यथापिसाधुत्वज्ञानायशास्त्रस्यावश्यकत्वादितिभावः।अथपाणिनिसूत्रव्याख्यानभूतं
वार्त्तिकमवतारयति·कथंपुनरिति·अत एवात्रपाणिनिनामग्रहणं·इतःपूर्वंसर्ववार्त्तिकशास्त्रान्वाख्यानप्रयोजनविषयप्रदर्श
नपरोभाष्यकारस्यैवग्रंथइतिभावः।जातिस्फोटलक्षणइति·तत्तद्वर्णाभिव्यंग्याजातिरेवबोधिकास्फोटइत्युच्यतेतस्याःशक्यत्वइवशक्त
त्वेपिलाघवात्·तदुक्तं·शक्यत्वइवशक्तत्वेजातेर्लाघवमीक्ष्यतां·औपाधिकोवाभेदोस्तुवर्णानांतारमंद्रवदिति·असत्योपाधीति·सर्वेषां
धर्माणांब्रह्मण्यध्यस्तत्वेनशुक्तिरजतादिज्ञानेशुक्त्यादीनांविशेष्यत्ववत्सर्वत्राधिष्ठानतयाभातंब्रह्मैवविशेष्यंविशेष्यमेवचद्रव्यमितिभा
वः।नित्यशब्द पक्षेशक्तिलक्षणसंबंधस्यनित्यत्वेप्यनित्यशब्दपक्षेकथंसंबंधस्यनित्यत्वमतआह·संबंधस्येति·प्रवाहनित्यतयाश

× नित्यः सर्वकालमात्मलाभवान नित्यस्त द्विरुद्धः तत्रामेला [redacted] भमावं भवन्ति निमित्तं पुरस्कृत्य यद्यं नित्योपि सिद्धशब्दाभिधेयो विवक्षितः स्यादनर्थकं सिद्धशब्दोपादानं स्यात् सत्यं तु नियमाव
= नचयत्किंचित्कालमात्मलाभवानेवनित्यमभवात्कुतः सतदृशकत्वात् अन्यथाकाशोऽसिद्धइत्यनियमितिप्रसक्तेः। अभिप्रेतः नित्यत्वमतीयात्सर्वकालमात्मलाभवान्सुतः सदाअविवक्षितः =

तयोः१

कै·वि·

१६ शब्दार्थयो रिव संबंधस्यापि नित्यत्वमिति भावः। भाष्ये सिद्धशब्दस्य कः पदार्थ इति· सिद्धशब्दस्य कोर्थ इत्येव सिद्धे पद पदोपादानात् पदार्थशब्दो रूढ इहा

भिप्रेतः सिद्धशब्दसंबंधी कः पदार्थ इत्यर्थः। कूटस्थेष्विति· कूटमयोघनस्तद्वत्तिष्ठति ये ते षु संसर्गिनाशेपि स्वयमनष्टेष्वित्यर्थः। नन्वयोघन

16 स्यापि न हि नित्यत्वं स्यादत आह· अविचालिष्विति· भाष्ये घावापथिव्यो र्नित्यत्वं व्यवहारनित्यतया बोध्यमेव माकाशस्यापि [illegible]· नन्वेक

पदानीत्युक्ते अक्षर [illegible] त्यस्य पदद्वयात्मकस्योदाहरणत्वमसंगतमत आह· एवशब्द इति· नियमप्रत्यायकसामर्थ्यं दर्शय [illegible] ति· इणापीति· कार्यवा

चिनो ग्रहणाभावे मूलमाह· कार्याणामिति· भाष्ये पएवेति गम्यत इति· वाक्यइव समासेपि सामर्थ्यात्तदतिरिक्तलक्षणाभावो गम्यत इत्यर्थः। प्रतीयमा

नस्येति· एतदणुदित्सूत्र उपपादयिष्यते· ननु निर्युक्तिकं व्याख्यानमयुक्तं विपरीतस्यापि संभवादत आह· न्यायादेति· वृद्धव्यवहारादेव पद

तदर्थसंबंधा [redacted] वधारणादित्यर्थः। स्थितमिति· सिद्धं तु नित्यशब्दत्वादित्यादिव्यवहारालोचनात्तदेवे

व्याख्यानतः सिद्धशब्देनोपात्तमित्यर्थः। अलक्षणेनेति· अनिर्णयकत्वेत्यर्थः। भाष्ये नन्वसंदिग्धविपर्यस्तान्बोधयितुं ग्रंथप्रणयात्कि ग

मितिसंदिग्धं सिद्धशब्दं प्रायुंक्तेति शंकते· किंपुनरिति· असंदिग्धाभावे संदिग्धोप्यंगीक्रियेतासिद्धसंदिग्धो नित्यशब्द इत्याह· किन्त्विति· म

हान्कंठः स्पष्टता· सिद्धिर्मंगलमिति· तस्याश्च मंगलत्वं कार्ये कारणरूपोपचारादिति बोध्यं· तत्प्रयोजनमस्येति भाग्वतीयष्ठकः। भाष्ये मंग

लानुष्ठानस्य प्रयोजनान्याह· मंगलादीनीत्यादिना· प्रथंते प्रसरं तिग्रंथस्याविच्छेदेनाध्ययनात् एतच्च प्रणेतुः फलं· तस्येवाध्येतृसाधार शिवः

णमाह· वीरपुरुषकाणीति· ग्रंथेतन्निबंधनस्य फलं वदन्नध्येतुरसाधारणं फलमाह· अध्येतारश्चेति· अध्ययनानिर्वृत्तिः। अध्ययन १६

× अगार्हितात्मीयाऽर्थसिद्धिर्यस्मादिति बहुव्रीहिर्वा· अधिकः पाठः। ×३

× निष्पन्नत्वेति· आत्मलाभो निष्पन्नत्वं ×१

समाप्तिः। असंदिग्धो नित्यशब्दः किन्न प्रयुक्त इत्युक्तं तत्रापि संदेहमाह भाष्ये ऽयं खल्विति। आभीक्ष्ण्येनेति। पुनः पुनरित्यर्थः। अभीक्ष्णमिति पाठे
ऽप्ययमेवार्थः। प्रयुज्यंत इति। साक्षाच्छब्दे आभीक्ष्ण्यासंभवात्प्रयोगद्वारा तच्छाद्यमेवं च नित्यशब्दोपादानेपि सप्रयोजनकोद्यंतरसंभवेन
तत्रापि संदेह एवेति भावः। नित्येषु शब्दार्थसंबंधेष्वित्यस्य शब्दार्थसंबंधेषु ज्ञातेसति नित्ये भित्य प्रयोगविषये शब्दे शास्त्रप्रवृत्तमित्यर्थः स्यादि
त्यर्थ इति तात्पर्यं। नन्वाभीक्ष्ण्यवाचिनो नित्यं क्रियापदसाकांक्षतया कथं केवलस्य प्रयोगोऽत आह। विनापिचेति। नन्वेवमर्थग्रहणं
व्यर्थमत आह। द्रव्यपक्षे इति। योग्यता। बोधजनकत्वयोग्यतातस्य च शब्दार्थसत्ताच्छब्दस्य नित्यत्वापरोक्षेति। तदुक्तं भाष्ये। नित्यो ह्यर्थ
वतामिति। शब्दानामित्यर्थः। कस्यचिदाकाशादेः केश्चिन्नित्यत्वकल्पनेपि कथं घटादिद्रव्यस्यानित्यत्वमित्यत आह। असत्येति। संच
कं कुंभीवादिमदाकाररूपस्तद्व्यंग्यजातिरूपो वा। भाष्ये यथाकृतिशब्देन व्यंग्यमुच्यते तर्हि तदप्यावैधिकत्वेन व्यंजकानित्यत्वेन चा
नित्यमित्याह। आतेरपीति। अनेनैतत्प्रकरणस्याकृतिपदस्य व्यंग्यव्यंजकोभयपरतां सूचयति। गौतमेनाप्युक्तं। जात्याकृतिव्य
क्तयः पदार्थ इति। भाष्ये खदिरांगारसवर्णे कुंडले भवत इति प्रयोगाद्व्यंजते। विकृतेः कर्तृत्वं। अत एवाभानितत्त्वेन निजायणे
युगं क्रियाकालवर्णस्थविकुरुः शिरः स्थितमित्यादयः प्रयोगाः संगच्छंते। आकृतिपदेन जातिरित्यभिप्रायेण भाष्ये आकृतावपिप
दार्थे इति। भाष्ये न क्वचिदुपरततेति। क्वचिदुपरतेति कृत्वा सर्वत्र नोपरता भवतीति संबंधः। ननूपरता नष्टा चेत्कथं तत्काल एवान्यत्र सत्त्वमित्य
त आह। अनभीति। ननु परमार्थदृष्ट्या सर्वमनित्यमत आह। अदेतेनेति। नित्यत्वमिति। सर्वदेकाकारपरामर्शेनेन यावद्व्यवहारं नश्या अपि नित्यत्व
[redacted]

×मातृकप्रतिनिर्दिष्टः सः यथाप्यसोऽद्ध्यादिरूपता अनपायेत्याद्यर्थोपात्तमनुत्तमीलादि अनपायो व्ययमोगापनेनोपजनो नुत्पत्तीलनेनाविकारीत्युक्तो लेनेन अयमेव वचन नित्यशब्दा×
×प्रवाहाविच्छेदः ... नित्यत्वं ... तत्वं ... स्वरूपमपनतः ... ×
×नाष्येनेषामिति शब्दार्थसंबंधानामित्यर्थः निर्दिष्टो व्याकरणनिष्पादितेतदर्थस्य देवदत्तमित्यादिशब्दानां नित्यत्वमिति व्याकरणनिष्पाद्यत्वमित्यर्थः ... वैयाकरणकुलमगतै [illegible] वैसर्पः×

१७ मितिभावः। भाष्येऽप्येवमित्यसेव व्याख्यानं कूटस्थमिति ननु शशशृंगादिपदार्थानां कथं नित्यत्वं तेषां स्वरूपस्यैवादनआह बुद्धिप्रतिभासइति
पदार्थो न शाब्दबोध विषयः किंतु बौद्धः स च प्रवाह नित्यतया नित्य इति भावः द्वितीयव्याख्यानारतीयस्य विशेषं दर्शयति लिङादीति
मे शब्दे नैनियोगो भिधीयते प्रयोजनशब्दश्च कर्मणि ल्युडंतो धर्मस्य प्रयोजन इति षष्ठीतत्पुरुषोस्मिन्पक्षे प्रयोजन प्रयोजन
योरभेदो पचारेण धर्मशब्दस्य प्रयोजनशब्देन समानाधिकरणसमासइति समानाधिकरणतामपि दर्शयति तद्धि प्रत्ययनप्रकृत्यर्थं
शब्दावाचकस्तस्यार्थं प्रत्याययंति तथा दृष्टानां शक्तिरर्थापत्त्या कल्प्यते साच वाच्यत्वात्प्रत्याय्यतान्यथानुपपत्तिः
पातया वेदेक्वत्रशक्तिः कल्पिता। तर्हि तदनुसारेणापभ्रंशानामर्थप्रत्यायकत्वोपपत्तौ कोनामतत्र शक्तिं कल्प
येत्तत्रत्वेनावानसंदेहः कुत्र शक्तिः कल्प्यते केवातदनुसारिणइतिसोपिसुपरिहरः। शिष्टप्रयुक्तेष्वतदवधारणांत
स्मादप्रयुक्तमेतदित्यत आह यद्यपीति। कथं तर्हि अर्थप्रत्याय[illegible]
[illegible] कत्वं तेषामित्यत आह तथापीति वाचकत्वावाचकत्वविशेषेप्यर्थप्रत्यायकत्वाविशेषेण समा
नाया भिव्यक्तमितिभावः अन्येत्विति। तेषांवमते शब्दगतधर्मसाधनत्वं साधुत्व[illegible] लक्षणं बोद्धव्यं यद्यपीहसा
द्रनेवभाषेतनासाधूनितिनास्तितथापिफलान्निर्देशवाक्येनान्तर्हिशाब्दे विधिः कल्पितः साधून्नेवभाषेतेति के साधवः

×भाकरणाभिमतं लिङादियांचमपूर्वकार्यं तदेवचस्वस्मिन्नुरूपं नियुंजानं [illegible] ×२×तेन नम्लेष्टितवाइत्यसाधुर्नियमः प्रयुज्यते आशिष्यतइति×२
×निरूढिमागताइति तेचशक्तिभ्रमेणबोधकाइति भावः शक्तिभ्रमश्चैतदेकेन विज्ञावीतिम्युक्तेगोरितिसाधुस्मरणं ... स्यवा (निरतिरूप) ... शब्दैस्सबोधर

× वार्त्तिकोक्तनियमानुपपत्तिश्चेत्यपि बोध्यं। भाष्ये किमन्तरत्ति। अप्रयुक्तस्य तेनाख्याकनिषिद्धं साधुमात्रार्थवा व्याकरणस्येत्यर्थः। उत्तरं प्रयोगादिति। तथा चाप्रयोगाद् साधुत्वानुमा ×
× नमिति भावः। विप्रतिषिद्धत्वमुपपादयति। यथेति। एवं च सति प्रयोग आवश्यक एव अप्रयोगे च सत्त्वमेव नस्यादिति भावः। उपलक्षते। यदि मन्यसे किं ममैकस्य प्रयोगे [illegible]
× [illegible] तेनेति मात्रा [illegible] भाष्ये कश्चिदानीमिति। न वज्जातीयो [illegible] अन्यः पुरुषः [illegible] प्रयोगे कः साधुः कुशलो [illegible] अन्यः कुशलो नास्तीति भावः। न
× [illegible] लोकान्तर्गतस्य न तु लोकाद्दूरितवचो विरुद्धमित्याह। यथेति। अर्थबोधनाय [illegible] अस्मिन् लोकत्वेनाभिमत इति भावः। भाष्ये। अर्थ इति। अर्थविषयकज्ञानाय शब्दप्रयोगाद् [illegible]

स्याकांक्षायामेतदेवसाधवइतिव्याकरणेन प्रतिपादनात्तद्वारा शास्त्रेणानियमो विधीयतइतिबोद्धव्यं। अस्य प्रयुक्त इत्यादेः प्र
कृतोपयोगमाह प्रयोगेति॥ अप्रामाण्यमिति मूलाभावादितिभावः॥ अप्रयुक्तानुशासनं दीर्घसत्रवदप्रयुक्तं मूलाभावेनाप्रामाण्य
प्रसंगादित्यत आह संप्रतीतिपाणिनेर्व्याकरणप्रणयनकाल इत्यर्थः॥ न च संप्रत्यप्रयुज्यमानानां पूर्वं प्रयुक्तानामत्र प्रमाणाभा
वः इदानीं तन व्याकरणेन तत्सत्त्वानुमानात्॥ अत एव मूलाभावादप्रामाण्यं प्रत्युक्तं न नु बहु यजमानकानामाख्यानादितिवेद
नावोदितानां सत्राणामृषिभिर्वासिष्ठादिभिः संप्रदीयमानत्वाभावाद्दीर्घसंप्रदाय इत्यनुपपन्नमित्यत आह वेदेति॥ भाष्ये वक्त
त्वेत्यस्यानांतरमधीयत इत्यध्याहारः॥ याज्ञिकाश्च कल्पसूत्रे प्राजुद्ध्वत इत्यर्थः॥ तत्र किं सम्पतितायदेकस्मादपूर्वं तदेतत्त्वदर्थ
मितिन्यायादितिभावः॥ प्रत्याहार [redacted] शब्देन सूत्रेष्वभिधीयमानेषु तादर्थ्यमनुबंधानां नोपपद्यत इत्यत आ
ह प्रत्याहारेतिअधिकरणः कृत्यस्येतिभावः॥ नन्वक्षरान्तादीनां त्रयाणामुपदेशः किमितिकर्तव्यत्वेन चोद्यते अन्यतमेनोच्चार
णेद्वयोरेवोद्देश्यस्यकर्तव्यत्वादित्यत आह एकश्रुत्येति॥ आकृत्स्नदेशे किमिति विशेषेणोपादानमित्यत आह उपानीति
भाष्येवाक्यान्यपि त्यस्यार्थः॥ अर्थवन्ति वाक्यान्यपिद्विगतानि यथाक्कचित्त्वेन विस्पष्टे कः कीदृशो धावतीति प्रश्नः
रः॥ प्रत्याहत्यैलोधावतीति तत्र क इति प्रश्नस्योत्तरं प्रतिपदच्छेदेन कीदृश इत्यस्य प्रश्ने तदिति तथाद्वाभ्यां पृष्ट एकः कं ज
नपदं गंताकोवा समर्थ इतिप्रत्याह अलमित्यादि॥ तत्राद्ये प्रश्नोत्तरे अलंवुसानामित्यनेन जनपदविशेषोभिधी

× भाष्ये लिंगार्था विति। तत्र [illegible]
× अनुपलभ्यापि प्रयुक्तत्वं शंकते। नाप्यनर्थेवेति। भाष्ये [illegible] इति कर्मत्वं [illegible]
× यथेति। अनानुमानस्य [illegible] आम्नायानुक्तं। भाष्ये फलवत्त्वमिति [illegible] प्रतियोगीन कार्य इत्यर्थः। भाष्ये [illegible] व्याकरणाध्ययनविषयकस्येत्यर्थः। भाष्ये [illegible]
× [illegible] व्याकरणाध्ययनं [illegible] यथा [illegible] प्रयोगे [illegible]
× [illegible] भावः। भाष्ये [illegible] कूपखनन [illegible] फलमज्ञत [illegible] नेन इत्यनुमानं [illegible]

पा० प्र० अ० १

=नस्मादिति अणुदित्सवर्णस्य चाप्रत्यय इति सूत्रेण भाव्यमानेन सवर्णसंज्ञाया अनिष्पन्नत्वेन [redacted] सवर्णपदार्थज्ञाने वाक्यार्थाभावात् वाक्यार्थबोधे पदार्थज्ञानस्य कारणत्वात् तुल्यास्यप्रयत्नं सवर्णमिति सवर्णदी=
=र्घेण कार्यबोधेन सवर्ण [redacted] पदार्थज्ञानोदयः सवर्णसंज्ञया बोधे इत्यादि तुल्यास्यसूत्रार्थबोधात् अणुदित्सवर्णस्य वाक्यार्थबो=
=धानन्तरमुद्देश्यतावच्छेदकाकान्ते नाज्झलाविति सूत्रेण प्रवृत्तिः आक्षरसमाम्नायिके गृहीताया अच्पदस्य बोधापत्तेः एवं लृकारस्य ग्रहणात् दीर्घस्य प्रवृत्तौ नाविवक्षितत्वाद् ग्रहणात्=
=पाश्रयत्वेन बोधसंगतः व्याख्यानेन संदेहाभावात् शास्त्रप्रवृत्तेः सूत्रकारेणेष्टः [illegible] स्याश्रयकल्पनायां नकोऽपि दोषः संहितायां विवक्षणात् संधिरिति तु केचन मतेन शंकनीयम् विभक्तनुल

वर्णकादेः

के० वि० १८ घतेद्विताये तुषाणां पलालचूर्णानां यातायाति मा नलं समर्थ इति चार्थः ॥ ननु शशाद्यग्रहणाप्रातिपदिकोपदेशे गौरवमत आह इति
रूपमुक्तत्वेनेति ॥ ॥ इति भाष्यप्रदीपविवरणे प्रथमस्याध्यायस्य प्रथमे पादे प्रथममाह्निकं ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ननु वर्णोपदेश
परवतुईश शब्दत्रीविषयत्वादस्याह्निकस्य वर्णविचारार्थत्वे अथ किमर्थो वर्णानामुपदेश इत्यादिना विचारितत्वा
त्पुनरुक्तिमाशंक्याह सर्वेति । प्रकरणादिसंकोचकाभावे अथ किमर्थो वर्णानामित्यत्र बहुवचनात्तोव शेषाद्
ः सर्ववर्णविषय इत्यभिधेत्य सर्ववर्णानिरूपक्त्वं चात्रास्मित्राह्निक इत्यर्थः । विशेषणात्र विचार इति कथमवयस्या
यत इत्यतो वार्त्तिकप्रतीकोपादानं ॥ अकारस्येति ॥ अइउण् इति भवितव्यमिति शंकां निवर्तयति अत्राकारा
दीनामिति । व्यक्तिनिर्देशे व्यक्तिः स्वरूपं जातिनिर्देशे जातिः स्वरूपं स्वरूपस्य रूपिणोरनुकार्यानुकरणयोरभेदस्य विवक्षि
तत्वाद् इर्थवत्त्वस्याविवक्षा अत एव कारप्रत्ययोऽपि न भवति वर्णवाचित्वाभावात् ॥ स्वरसंधिस्त्विति ॥ सोऽत्रत्वान्निर्देशस्य सं १८
हितायां ॥ अविवक्षणाद्वेति भावः । प्रोढवादेन स्वरसंभवाभावे हेत्वंतरमाह वर्णोपदेशेति ॥ न त्वयं परमार्थः नित्यानां शब्दाना
मजादिसंज्ञाद्वारेण साधुत्वमात्रस्यान्वाख्यानात् । अन्यथा सवर्णसंज्ञाविधानात् प्राक्तद्ग्रहणं यदि दीर्घाभावे तुल्यास्यप्रय
त्नमित्यपि निर्देशो न स्यात् ॥ तत्र योगे अकारः सवर्णग्रहणेन यथाकारमपि गृह्णीयादिति वदता भाष्यकारेण अन्यथा

×श्रोत्रेन्द्रियोपस्थितशब्दाभेदेन स्वरूपानुकार्ययोरुपस्थितिसंभवेन [illegible] पृथक्कृतयोर्वृत्तिरर्थवत्त्वे च वृत्त्युपस्थितो योग्यत्वे ततः प्रातिपदिकत्वाभावान्न विभक्तिः ×
×यद्यप्यतिप्रसंगवारणाय वृत्त्युपस्थितस्यैव शाब्दबोधविषयत्वं तथापि आश्रयतया वृत्तिमत्त्वस्यैकत्वान्नानुपपत्तिः ॥ निरूपकता श्रयतासंबंधेन वृत्तिमत्त्वं

मतर

[redacted]

कारेण दीर्घप्लुतयोर्ग्रहणं न प्राप्नोति नक्तं । तदयुक्तं । इह तेन तयोर्ग्रहणाभावेपि दोषाभावात् । किं चेह तस्यो कारः विवृतोपदेशेन स
त्यपि सावर्ण्ये सवर्णग्रहणे न दीर्घप्लुतयोर्ग्राहको न भवति ग्रहणक शास्त्रेतदंगेषु च सवर्णग्रहणाभावादित्यत उक्तं प्रदेशेष्वि
ति । विवृतत्व न शब्दस्य गुणोपरत्वे अकारस्योपदिष्टत्वात् उपदेशप्रयोजनस्य वोक्तत्वात् प्रात्निकमिदमनारंभणीयं स्यादित्यत उक्तं विवृ
तस्य गुणस्येति गुणपरत्वे प्रयोजनांतरमाह तत्र गुणस्येति तत्र वार्त्तिके समास इति संबंधः । नित्यसापेक्षत्वे समासो भवतीत्य
त्र दृष्टांतमाह यथेति प्रयोजने दृष्टे प्रयोजनस्याभिधानं व्यधिकरणमित्यत आह विवृतेति । आकारग्रहणं सवर्णग्रहणमेवे
ति भेदाभावात्कथं मकारग्रहणे सवर्णग्रहणादाकारग्रहणं स्यादित्यत आह येनेति । अन्वाकृतिभेदाभावात् अकाराकृतिनिर्दे
शेपि कथमाकाराकृतिनिर्देश इत्यत आह । आकारस्यापीति । केवलं कंठ्यत्वे सति स्वरत्वमत्र जातेर्व्यंजकं तच्च दीर्घप्लुतयोरपीत्य
त्व जातिसद्भावः । प्रातिपदिकार्थमात्रे प्रथमा यथा प्लुतमन्वयो नास्तीत्यत आह । अत्र चेति । ननु प्रश्नवाक्यानुसारेणोत्तरवा
क्येपि प्रथमा कस्मान्न भवतीत्यत आह । विचारभेदादित्यत्र त्विति । ननु कालभेदेपि जातिसद्भावाद्ग्रहणं भविष्यतीत्यत
आह व्यक्तिपक्ष इति । ननु वर्णानां कालस्योपलब्धिरूपस्य तद्धेतुत्वं नित्यस्य वा प्रयत्ननिर्वर्त्यस्या प्रयत्नता तद्भेदेपि स
वर्णसंज्ञा न भवतीति वक्तव्ये आस्य ग्रहणेन नत्निरासाभिधानमयुक्तमित्यत आह प्रयत्नेति । ननु आस्य एवाभिनिष्पाद्य
रूपद्वयस्य कालस्य कथमास्याद्बाह्यत्वमित्यत आह प्रसिद्धेति । प्रसिद्धपरिमाणं यद्ध्रस्वं तदंतरं तत्कृत परिच्छेद्यक्रियापेक्षया

=कालव्यवधानेतरः सवर्णसंज्ञा ... अधवीतिः१॥

×ननुह्रस्वदीर्घयोः कालभेदादतो भिन्नत्वादीदीर्घग्रहणं ... आह॥ प्लुतादीति॥ ×२ ननुमल ... ×

×कारेऽनुनेत ... इत्याशयेनाह॥ अनन्तादिति॥ ... ×

×उच्चारणं वर्णभेदस्यकः सवर्णइत्यादौ ककारादिचिह्नेन तदनुकरणेनानुमानमितिभावः॥ तदनुग्रहइति॥ साक्षात्लक्ष्यसंस्कारकबोधजनकत्वमर्थः॥ ×१२

19 के०॥धि० १९

वाक्रियांतरत्वं प्रसिद्धपरिमाणावस्वंतरगतपरिछिन्नाक्रियाऽपरिछिन्नंक्रियांतरंपरिछिनत्तीनितंद्रपेरुयावाचोयुक्तिः
किंपुनरिदंविवृतस्योपदिश्यमानस्येत्यत्रविवृतोपदेशक्रियायांवार्त्तिककारःकर्त्रायेनपरुयोर्भेदइत्यतआह॥सूत्रकारेणै
वेतिप्रत्यापत्तिशास्त्र[illegible]नमेवनास्तिविद्यमानस्यापिवाकथमन्यथावैयर्थ्यमित्यतआहतत्रेत्यादिनानन्विति॥अवधेरिवर्ण
नादचोऽह्रस्वत्वेनभवितव्यंनवासतीहविवृतोपदेशेपावर्णाभावादकारआकारेनगृह्यतेत्याकारेनाजितिकथंह्रस्वइत्यथ
[illegible]नैपइति॥आतःस्थानेयोकारस्तस्येत्वंप्रतिषिध्यतेनचांतरेणाऽह्रस्वमातःस्थानेऽकाराऽस्तीतिभावः॥कःपुनरत्रविशेष
इत्यनुपपन्नंप्रथमपक्षेप्रयोजनमात्रान्वाख्यानपरंपक्षांतरेविवृतोपदेशपरमपीतिविशेषस्यस्पष्टत्वादितिअतआह॥
विवृतोपदेशइत्यत्रेतिदीर्घेति॥शमामष्टानामित्यनेनाकस्यचिदेवदमनुकरणमित्यत्रप्रमाणाभावात्सर्वस्येदमनुकरणंभ
विष्यतीत्याह॥धात्वादयइति॥प्रातिपदिकानामपिपाठःक्रियतामित्यतआह॥यद्यपीति॥ननुयद्यपिनसंवृतोदीर्घःकृतोपि
तुविवृतोतथापिनैनोसंवृतस्यस्यातामित्रप्रयत्नत्वेनांतरप्राभावादित्यतआह॥असत्यपीति॥अकृतादकृतइतिवचना
दकारस्यकृतोविधिर्भवतीतिअवगम्यतइत्यर्थः॥ननुकार्यशब्ददर्शनेऽसंवृतोदीर्घकृताविवसंवृतयणकावपिनिवर्त्त्येया
तामित्यतआह॥अशक्यत्वादिति॥ननुअकारेणकारौविवृतौनसमानप्रयत्नावित्यतआह॥असतीत्यादिना॥अकःसवर्णइत्या
घपिसंग्रहीतंप्रदेशइतिवक्तव्येऽनुवृत्तिनिर्देशइतिविशेषोपादानमित्यतआह॥अकःसवर्णइतिनन्वंशात्तादिविरुद्धमर्म

भाष्य० १९

=नोकायणिव्रचइगिवानंतर ... तमादपिभिद्यन्तः॥ सामर्थ्येन ... सवर्णहस्वादेर्विषये ... [illegible]

[illegible]

×आदिना गितप्रयुक्तमुरूपर्यायेण किलणितप्रयुक्तकार्ययोरप्यविरोधइतिभावः। प्रतिभेधादिति। सावेकाचइतिप्राप्तस्येत्यर्थः। छंत्विति। नोघ्यचइत्यनेन। करणत्वेनेति। अधि - करणस्यकरणत्वविवक्षयेत्यर्थः×२
=अनेकांतइतिसाध्यवद्भिन्नइति। [struck through] कल्पितभेदवद्वृत्तेतद्भिन्नत्वनोपंक्त(?)
=सोयमितिप्रत्यभिज्ञाविषयता ... प्रतीयमानं ... प्रतीयमानोप्यसौ ... भावरूपात्ररूपा
धर्ममसबाद्याधारत्वेनानेकांतइत्यर्थः।१२=

आसादकारव्यक्तीनां भेदइत्याशंक्य पारमार्थिकविरुद्धधर्माध्यासोऽसिद्धः कल्पितस्त्वनैकांतइत्यत आह॥ उदात्तादीतिबादीतिति हाणानि त्यादिनावि षयेस्वत्रो उदात्तादिर्गुणाइतिभ्रमं व्यावर्त्तयतिगुणाइति। तच्चगुणशब्दं घटयति कार्यास्त्रयेति। नानेतिस्थितं कथमन्यथा व्याख्यानमित्यत आह नानाशब्दमिति। तत्रेति। ज्ञापकत्वेहिपुनर्लिंगस्यविरुध्यर्थता ज्ञनुवाददोषप्राहित्वाद्विधिर्नि यमास्त्ववलइतिभावः। तल्लिंगस्तत्रैत्यव श्रारणाविवक्षितमितिव्याचष्टे किंतर्हीत्यादिना सामिधेन्यो नामकाश्चिदृचः। ननुकिरिणा त्यादौ आद्युक्तिनिमित्तव्यपदेशादेवैकाच्त्वलक्षणं कार्यं नभविष्यतीत्याह किरिणत्यादाविति॥ यत्तुप्रथममेकाच्त्वेन निव र्त्तत इतितत्राह लोकइति॥ ननु परस्वत्वापादनपर्यंतस्य दानत्वात्कथं परस्वत्वेनापादितस्य पुनर्दानमित्यत आह विनेने ति। ननु सहस्रसंख्यायाः कथं दानेन संबंधइत्यत आह संप्रयइति। सहस्रशब्दस्य गुणवचत्वेन विशेषणत्वात् स्त्वविनिपातेन भ वितव्यमित्यत आह षष्ठीसमासेत्विति। भाष्ये अन्यभावमित्यादि सर्वोक्तदोषपरिहारोमत्वाहेवमिति। ननु भावस्यभावांतरे णासंबंधाभावात्कथं भविष्यतीत्यत आह। तत इति। भावशब्दकर्तृसाधनमित्यभिप्रेत्यकल्पांतरमाह। घवेति। अव्यक्तप्रयोगितिक स्य पार्थलाभायपक्षांतरोपादानं अयमित्यस्यादावकारो दंडइत्येतदंतिमाकारप्रतियोगि आद्योकारोंतिमाकारप्रतियोगिक भेदवानथाद्यव्यवहितत्वात्कृतिरित्यादौतकारवदित्यनुमानद्वयमभिप्रेत्यतत्सिद्धये व्याप्तिं दर्शयति इहेत्यादिना। अन्वयमुक्त्वा व्यतिरेकमाह। एकत्वेत्विति। एवमनुमानद्वयेन भेदसिद्धेऽकारादिवृद्धात्तत्वादिविरुद्धधर्मअत्यय स्यपारमार्थिकत्वोपपत्तेः

कारवदिति२

×गिकभेदवान्कालव्यवधानात् दंडइहेतिप्रयोगेऽकारवत्तथादंडइत्यत्रप्रयो×३

कैयटविवरण [redacted] =वर्णप्रतियोगिकभेदव्याप्यत्वेनाभिमतस्य कालशब्दव्यवायरूपहेतुत्वपक्षपक्षे॰ भिन्नत्वरूपं स्वरूपासिद्धत्वमित्यर्थः।१=पुरस्तादुपलभ्यादकारादुपविष्टाद्युपलभ्यमानो=
=यकारः न भिद्यते सोयमिति प्रत्यभिज्ञाविषयत्वात् कुम्भवदिति प्रयोगः।३=परमाण्वस्य भेदस्याभावा [redacted] धितत्वस्वरूपा कालात्ययापदिष्टत्वमित्यर्थः।२=
[redacted]

कै॰वि॰ विरुद्धधर्माध्यासादपि भेदसिद्धिरित्यभिप्रेत्याहऽसन्नादीति। ननु य एवायमुदात्तो ऽकारः स एवायमनुदात्त उच्चारित इति गुणभेदेप्यका
२० रैकत्वप्रत्यभिज्ञानाद्विरुद्धतया कालात्ययापदिष्टेत्याशंक्याह। प्रत्यभिज्ञानमिति। कालमात्राभिधाने ऽर्थतः पुनरुक्तिमाशंक्याह य
२० पीति। यद्दिपुनरित्यादिभाष्ये साहेतुद्वयस्यासिद्धत्वमुच्यत इत्याह कालशब्देत्यादिमिति। ननु पुरस्तादुपरिष्टाच्चोपलब्धस्य मध्येनुपल
भो भेदं विनानसंगच्छत इत्याशंक्याह यथेति। अकारव्यक्तिभेदमंगीकृत्याकारत्वजातिमंगीकुर्वाणः जातिस्फोटवादी अकारव्यक्तिरेवै
केति तु वदन्व्यक्तिस्फोटवादी। ननु नित्यस्य विभोर्व्यंजकवशादनेकत्रोपलब्धौ कथमनित्यत्वमत आह भवतेत्यादिना।। उदात्तत्वादिर्वर्णा
धर्म एव प्रत्यभिज्ञानं तु जात्यभिप्रायेणापीत्याभिप्रेत्योक्तं तद्वेति। श्रोत्रोपलब्धिरिति कस्मादुच्यत इत्याशंक्य शब्दस्याकाशदेशत्व
साधनायेत्याह। श्रोत्रोपलब्धेति। ननु दिशः श्रोत्रत्वात्कथं तदुपपन्ना शब्दस्याकाशदेशत्वसिद्धिरित्यत आह आकाशेति। व्याप्येंद्रिय
त्वेन चक्षुरादिवच्छ्रोत्रस्यापि भौतिकत्वे भूतांतरात्मकत्वे च प्रमाणाभावादाकाशस्य निरवयवस्यैकस्य पुरुषानारंभकत्वे कर्णशष्कु
ल्यवच्छिन्नं नभ एव श्रोत्रमित्यभिप्रेत्याकाशप्रदेशविशेषस्येत्युक्तं। ननु तथाप्यनेकोंगतस्यापि घटादिरूपस्य तेजसचक्षुर्ग्राह्य कृष्ण॰
त्ववदनाकाशदेशगतस्यापि शब्दस्याकाशात्मकश्रोत्रग्राह्यत्वं किं न स्यादित्याशंक्यानाकाशदेशगतं शब्दं किमसंबद्धमेव २०
श्रोत्रं गृह्णीयात्किं वा संबद्धं नाद्य इत्याह असंबद्धेति। श्रोत्रं संबद्धग्राहि इंद्रियत्वात्त्वगादिवत्।। चक्षुष्यपक्षे तुल्यं द्वितीयपक्षे घटादिभेदश्च दिशः
प्रदेशस्यस्यकाश्यादिस्थशब्दस्य श्रवणप्रसंगः द्वितीयेपि किं श्रोत्रस्य विषयदेशगमनात्संबंधः। किं वा शब्दस्य श्रोत्रदेशागम

×भाष्ये विषम इति॰ आदित्यवद्यौगपद्येनानेकदेशोपलभ्यमानाकाशादिपक्षकैकसाध्यकः प्रत्यभिज्ञायमानत्वहेतुरेकद्रष्टृकानेकदेशावच्छिन्नानेकाधिकरणानुपलंभोपाधियुक्त इति तेन ×
×भेदसाधक कालशब्दव्यवायादिहेतूनां सत्प्रतिपक्षतायुक्तेति भावः।।शब्दस्याकाशरूपैकाधिकरणत्वेनानेकाधिकरणत्वमयुक्त [redacted] मित्याशयेनाहभाष्ये॰ कारमपि नोपलभत इति॰×७

शा

स्म

नातन्नोभयमपीत्याह गमनाभावादिति श्रोत्रस्य चेति चेन शब्दपरिग्रहः उभयोरपि गमनाभावे हेतुर्निष्क्रियत्वं दूरदेशस्य श
ब्दाग्रहणं तु दूरत्वादेर्दोषस्य प्रतिबंधकत्वाच्छ्रोत्रदेशेऽनभिव्यक्तेः आकाशदेशत्वे चैतदेव तस्याविव्यापकत्वेन श्रोत्रदेशेऽभि
व्यक्तस्यैतेन ग्रहइति भावः आह कारिकाणांति द्वितीयार्धीति सांख्यमतेऽपीदं द्वितीयार्धं स्वाभिष्टानमुक्तत्वेऽपि गुरुणाग्राहकत्व
नियमादाकाशदेशत्वं श्रोत्रोपलब्ध्या शब्दस्य सिध्यतीति बोध्यं श्रोत्रोपलब्धिरित्येव बुद्धिनिर्ग्राह्यत्वस्यास्यात्वात्सौन
हृत्त्वमाशंक्याह पूर्वपूर्वेति एवं चानुभूतिरोधीयमानानेकवर्णावत् घटकूलशब्दादिशब्दग्रहणं संभवदर्शनाय तत्तदुक्तमिति
न पौनरुक्त्यं ग्रासपरिपाकेति तत्सहकृतेत्यर्थः अंत्यबुद्धिरंत्यवर्णबुद्धिः एवं चैतादृशसंस्कारविशिष्टांतःकरणसंयु
क्तेन तादृशसंस्कारविशिष्टेन श्रोत्रेणांत्यवर्णसमुदायप्रतिबिंबवदखंडस्फोटरूपपदादिप्रत्यक्षमिति भावः ॥ नन्वेवं
सर्वदा शब्दोपलंभः स्यादतो भाष्यप्रयोगेणाभिज्वलित इति । तद्व्याचष्टे प्रयुज्यत इति ध्वनिरिति वर्णे इत्यर्थः भाष्ये एकं
च पुनराकाशमिति । एवं चैकस्मिन्नाम्रफले एक एव यथा रूपरसगंधादिस्तथा तदाश्रयस्यैकत्वात्तद्गतः शब्दोऽप्येक एव
तत्रैव चैतस्यापभ्रंश इति भिन्नदेशोपलंभ एवासिद्ध इति भावः नन्वेकत्वे पंचपूर्वी पयरो चद्देवग्रहे पराजगृहे इति भेदप्र
प्रतिभासः कथमत आह देशभेदेन त्विति औपाधिको भेदस्तु आकाशस्येव नेशब्दस्याव्यकत्वे बाधक एवं संसर्गानित्य

=रूपाणि भिन्नकुलनाम्नादिप्रतिभावकुकारादिध्वनिर्व्यंग्येगताप्यमासो न यववकल्पनायेति निरवयवस्फोटाभिप्रायं व्याख्यानं कथमिति न चोदनीयं ४=

तावित स्यैव नास्याविवाधिकात स्यापि नीलं नभ इत्यादि संसर्गो नित्यता प्रतीतेरित्याशयः अत्र शब्द इत्येकवचनेन स्फो
टस्यैकत्वमखंडत्वं च ध्वनितं ननु निरवयवस्य कथं प्रदेशा वा तु इत्यत आह प्रथ्येति एवं चौपाधिकभेदेन भेदो दुर्वारः सर्व
त्र भेद औपाधिक एव सर्वव्यवहारोपयोगीत्याशयः श्रोत्रसंबंधस्तत्प्रदेशांतरोत्पन्नशब्दस्यापि वीचीतरंगन्या
येन कदंबमुकुलन्यायेन वा तं श्रोत्रदेशमुत्पाद्य तस्य वा तत्रापि वह्नेः स्याद्वा वित्यादौ दोषो नेत्याह भाष्य आह कृतिग्रह
णादिति तद्दाह । अकारजातिरिति । सर्वप्रदेशे त्विति । प्रत्याहारेः ष्याद्वा वित्यादौ च । अकारव्यक्तीनामानंत्य मा
स्त्रिसवार्त्तिककृता वर्णसमाम्नायस्यास्य विवृतत्वे विधानादिस्य स्यापि विवृतोपदेशो नोदितः भाष्यकृता तु प्रयो
गस्थानां प्रत्याहारस्थैर्ग्रहणापत्तेर्जातिनिर्देश आवश्यके जाते दृष्टि तत्प्रतिज्ञानेनैव सर्वसिद्धेः स दोषो वारि
तः अस्य द्वा वित्यादौ तु सत्यपि विवृतत्वे न रात्स्वीवर्णग्रहः न स्यादित्य पि जातिनिर्देशेनैव परिहृतं एवं चारादि
तस्त्रैणाग्रहणां न कार्यमित्याशयः तस्याभ्येति त्याश्रयव्यक्तिहारेत्यर्थः तत्राप्रत्यापत्तिवाक्ये तपरनिर्देशात्खमा
मेकशेषनिर्देशाद्वाह स्वस्यैव संवृतत्वं बोध्यं ननु जातिनिर्देशे तिप्रसंग इत्याह अ अ इति अस्या ह्रस्वमेवेति । न शिव
वतन्निर्देशं तरमपि विभाव्य पादी दीर्घो न स्यादिति दीर्घविधानं दीर्घानिर्देशे तु तत्सामर्थ्यात्तस्यापि विधानं जाति २१

ग्रहणात् दत्यस्याप्यापीतिवा च दीर्घनिर्देशसामर्थ्येनांतरतमपरिभाषाबाधकत्वनापेक्ष्यमाह स्वानुपस्थितेरेवकल्पने
लाघवमित्याशयात् ननु दीर्घोच्चारणसामर्थ्याभ्याम् ह्रस्वः प्लुतश्च स्यादतआह प्लुतश्चेति विषये दूराद्धूतादौ अनेना
पि प्लुतविधानेंऽशे नुवाददोषः स्यादितिभावः।। सर्वत्राकृतिनिर्देशे त्यत्र ज्ञापकमाह भाष्ये तद्वच्चेति सा दृश्यैवातिप्रसंख्या
वर्त्तयति सइति अथवावत्संतमेतदितितदातद्वदित्यस्यास्य चावित्यादिवदित्यर्थः तदाह तत्र न्यायेनेति तत्रास्यस्था वि
स्मादौ आकृतिग्रहणाप्रयुक्ता तिप्रसंगनिवारणार्थमेवहितत्र तत्परकरणं जातिपक्षेपि विवृततमप्रति ज्ञा ऽकुःस्व
र्णा इत्यादेर्दृंडान ति रित्यादौ दीर्घार्थमावश्यपिकैवएवं प्रत्यापत्तिवचोप्यावश्यकमेवतुल्यन्याया ज्ञानिग्रहणाप्रयुक्तातिति
प्रसंगातिवारणाय तपरत्वं वद्विधेयेत्यदादौ नामइत्यादौ नद्भूत्रहणाया प्रत्यय इत्येतदिति बोधितं अन्य पक्षेग्रहणाग्रहणात्प्रस्या
ख्यानेपि अत्र लवर्णयोः सावर्ण्येन समानजातित्वा तिदेशान्तादौ पइतिभावः अवात्तामिति वसेर्लुङ् तस स्ताम् सिच
तः सीति तत्वावदव्रजेतिवृद्धिः सलोप्रलीति सलोपः ननु वचनसामर्थ्यात् प्रसलस हृदशे पि भविष्यतीत्यत आह अ
मित्याशति मिदेर्लुङ् सिचि हृपं आह्रत्यनाभ्यपरो प्याह भाष्ये रूपसामान्यादिति तद्व्याचष्टे व्यक्तीति अभेद
व्यवहारइति रूपसाहश्य निबंधनप्रत्यमित्याह्रताभेदव्यवहारइत्यर्थः अन्यमरत सूत्र नकुशाहस्वदीर्घगो दूप
दिषुगोर्ध्ददइत्यादिव्यवहारवदिति भावः एवं च व्यक्तिव्यतिरिक्तजातिस्वीकारोपिव्यर्थएवेत्याशयेनाह व्य–

२

कौ. वि. १ क्ति व्यक्तिरिक्तं त्वित्वत्. भावेति. अनुगतप्रतीतिव्यवहारयोः सादृश्येनैवोपपत्तेरितिभावः सादृश्यं चात्र समानध्वनि
२२ कृतं अलकृ. भाष्ये अथ लकारेति. यद्यप्येतच्चतुर्दशसूत्रीविहितौनं दीश्वरकृतकाशिकामामनेकेषां ऋषीणां ना
22 नाविधार्थजिज्ञासायां शिवेन सर्वं जिज्ञासानिहृत्तये एषां ढक्कानिनादेन प्रकाशितेत्युक्तमिति इदमनुपपन्नं तत याचि
पाणिन्युद्देश्यकं फलमस्ति न वेति एतत्तात्पर्यं अंत्यवर्णांश्चतुर्दशं तु पाणिन्युद्देशेनैवोपदिष्टमित्यपि तत्रैव स्पष्टं. प्रयोगविष
यइति कर्मधारयः प्रयोगादन्यत्रानभिव्यज्यमानं तया प्रयोगो विषयइत्युक्तेः अस्येति यथा मुद्रादर्शिन्यादेः ननु ऌकारे कार्यप्रव
त्तावपि ऌकारे कथं तत्कार्यौदात्तत्वादीनां दर्शनमत आह तत्रेति. स्थानेंतरमत इतीति. यद्यपि कृपो रो ल इत्यत्र रेफलकारयोः
स्थान्यादेशिभावस्तथापि तद्वारा ऋकारऌकारयोरपि स इतिभावः अर्थगतमिति. शब्दातिरिक्तमर्थरूपमित्यर्थः यद्वा व्यक्ते रे
रेव वाच्यता तस्यां च प्रकारता विशेष्यतारव्यविषयताद्वयांगीकाराद्धक्तिग्रहोपपत्तिः सविकल्पकोपपत्तिश्चातत इतिभावः प्रयोक्त्र
भिप्रायेणो वेति शक्तिबोधनेप्रयोक्त्रधीनमितिभावः अन्यथा शब्दार्थसंबंधस्यानित्यतापत्तिः एवं च स्वेच्छयैकस्यां व्यक्तौ संके
तमानः शाब्दोपदृष्टशब्द इति बोध्यं ननु ऋकारस्याष्टादशत्वे ऋऌवर्णयोः सावर्ण्यात्तत्कारेणालकारस्यापि ग्रहणात्तत्कार्यसिद्धौ
किं ऌकारोपदेशेनेत्यत आह ऋकारेतिउपदेशः कृत इति पाणिनपेक्षितत्वेनेति शेषः वस्तुतो वतस्यानुपदेशः प्रामाणिकत्वे शिव
शंक्य पासवर्ण्याविधिरपितद्वार्वयर्थमशक्य इति तदुपदेशः सवर्णविधिद्वारकं फलमपि स्यालच्चयएवेति तत्रैव प्रयोजनोपन्यास २२

[illegible]

इति बोध्यं ॥ ननु संतमसंतं वा क्रियायोगमर्थगतमंगीकृत्य स्वपितीत्यादीनाम पिच्छुमनेरर्थगतार्थरूपप्रवृत्तिनिमित्तानपेक्षशब्दसत्त्वे किं मानमत
आह अर्थवदिति · चिंत्यमिदं । बहुव्रीहेर्वैतत्स्वचारितार्थ्यात् · एतदर्थं तद्धितपदं तद्धिशिष्य परमप्रत्ययप्रयुक्तेष्व पचतकीत्यादौ न दोषः प्रत्ययपश्चत
द्धितभिन्नं एव बहुपटवस्तिष्ठंतीत्यादौ पंसमुदायमिति मापेननेति कैयटाशयमसमैं ननु चतकुत्सासाधुत्वात् कथं शास्त्रविषयतेत्यत आह
गाव्यादीनामिति · अशक्तेनेत्यतकानिवृत्तौ हेतुरर्थाभ्रपेणेति स्वगतक्रियारूपार्थाभ्रपेणोऽस्यार्थः अर्थतः सजातीयस्यैवानिवृत्तिरेकप्रवृत्तिनिमि
त्तकत्वे सति अन्वाख्यातमनन्वाख्यातस्य निवर्त्तकमिति भावः । तदेवं न पत्राह भाष्ये चनुष्पीति · शब्दानामर्थे याप्रवृत्तिः सा प्रवृत्तिनिमित्तभेदा
त्तोकारुचतुष्प्रपवतीत्यर्थः । तत्र यदृच्छाशब्दानामवक्त्रा स्वेच्छया संनिवेशितः तचानेकविधः एकव्यक्तिसंनिवेशितो डित्थादिरेकस्तत्र न किं
चिदतिरिक्तं प्रवृत्तिनिमित्तमानंतव्यभिचारयोरभावात् किंतु शब्दस्यैवार्थस्य विषयता द्वयेन भानं तदुत्तरत्वादेः प्रकारत्वावछिन्नः स एवा
र्थः यद्वा शब्दपराद्धाच्येर्थ एवत्वादिः एवं कादिपदानां कादीनामेकत्वमते तेषु शक्तिः ततो डित्थादिपदादिव शब्दार्थ एवत्वादिः कुत्वमिति
कुरिति च पर्यायो · अनेकत्वमते तत्तज्ज्ञानक उपलक्षिते सामान्ये घुमादीनां तु तत्र छंदे वक्ष्यति कुत्वं कस्मान्न भवति चोः कुः पदस्येति भत्वात् कथं भसंज्ञे
ति अनेन चेमाभ्यणा कुकुत्वपदयोः भत्वभसंज्ञापदयोः पर्यायत्वस्यैवमेव उक्तसंज्ञा च पदमेवान्नु चतुर्विधेष्वनुकरणशब्दः क्वांतर्भवती
त्यत आह अशक्तिजेति यस्मादिति अनुक्रियमाणाः शब्दव्यक्तयो बुद्ध्या प्रत्यभिज्ञातु जातिनिबंधना रूपसादृश्यनिबंधना वेति भावः एते
पि यदृच्छाशब्दाः स्वेच्छयैव वक्त्रा शब्दपरतया प्रयोगात् इत्यमेयस्तुत्यादिकं चगुरोरनृत इति सुतः अनचिचेति द्वित्वं प्रपर्वीत्क पेरं तर्भावितराप
र्थोत्कमेणि कैगतिरनंतर इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरे वर्ज्यमानस्वरेण शिष्यस्यानुदात्तत्वे उदात्तस्येति स्वरितत्वं अन्नत इति निषेधस्तु नक्कादि
नादन्तुता॰

×कानामानं तानसप्देमेवप्रवृत्तिनिमित्तं तदेव च तदनुसरत्वाद्यर्थः भवादिपदैर्गादिसंज्ञैर्वोच्यते अत एव बहुविम ५

कै॰ वि॰ १ ऌट्रदिदित्तिपर्ययानुबंधकरणेनक्लृप्तिमरस्मरणमहणज्ञापनात्तेनाप्यइति संज्ञात्वेनकल्प्यपितुमितिशेषः तत्रहेतुमाह दंतमिति प्रकृति
प्रत्ययादिविभागेनान्वाख्यातत्वमेवव्याप्यत्वमित्याशयेनशंकते सर्वशाद्वेति शिष्टप्रयुक्तत्वमपिव्याप्यत्वमितिपरिहारः नत्वत्तस्यैवप्रयो
२३ गेऌतकशद्बोबोधकोपिनस्यादितिवाच्यंबोधकत्वेप्यसाधुत्वान्नशास्त्रीयकार्यनिमित्तत्वमित्याशयात् तद्ध्वनितंभाष्येसाधुरनुमन्यंतइति
मंथेन ऌतकरएवासाविति ऌतकशद्वप्रतिपाद्यएवासौनतुतकशद्बप्रतिपाद्यइत्यर्थः इदानींत्विति।भाष्येकल्प्यपितव्यइत्यस्यविनियुक्त
23 त्वेनज्ञेयइत्यर्थः साधुरेतकरएवनामत्वेनकृतोनऌतकः अशक्तयातुतथोच्चारणमित्ययमपभ्रंशत्वान्नशास्त्रविषयइतिभावः अशक्तिजत्वादिति
अदृष्टापादकजत्वादित्यर्थः एवंचासाधुरेवेतिभावः। ऌतकाऌट्रफिडेवैषम्यंदर्शयति ऌतकशद्बइति ऌतकशद्बस्येति अनन्वाख्यातत्वे
त्यादिः फिड फिड्डयोर्ग्रहणादिषु दर्शनादाहऊणादयइतिवाहुलकसिद्धावेताविसर्थः अनिर्तिप्रवृत्तिमध्येवेतितथाचफिडफिड्डयोःसएवप्र
कृतिर्नतुऌशतिधात्वंतरं कल्प्यंसंज्ञासुधानुरूपाणीतितु अनादिशिष्टप्रयोगसाधनेउपायमात्रंनतावताधुलिकक्रियमाणसंज्ञानुमाहकामि
तिभावः एवंचदेशभाषानुसारेणक्रियमाणकूचामंचीसाद्यसाधुशास्त्राविषयेष्वप्रभ्रंशयुक्तं अन्तैरिति पतत्तस्यलोकेप्रवृत्तिर्नदृश्यतेतः फिडा
दिप्रकृतित्वेनापितस्यैवप्रवृत्तिरित्यर्थः एवंपदृच्छाशद्वानंगीकृत्यशास्त्रान्वितानांकृत्यचिछिष्टप्रयुक्तानामुपयमन कुत्रचित्संज्ञात्वेनविनियो
गोनान्येषामित्येवं ऌतकऌटफिडादीनांशास्त्रविषयत्वाभावादत्रतदर्थोनकारोपदेशइत्युक्तं एदीनीनसंत्येवपदृच्छाशद्बाइतिपक्षावष्टंभे
नतदर्थप्रत्याचष्टे भाष्येत्रयीचेति चेनेदंध्वनितंनन्वेवं डित्थादीनांकांतमीवोतत्राहऋग्ध्वेपीति एवंचसर्वेपि व्युत्पन्नाः क्रियादिशद्वाएवेतिभा शिव
वः प्रशस्यरूपेतिअत्यंतप्रशंसायोग्ये इत्यर्थः एवंचयेषांक्रियागुणादिप्रवृत्तिनिमित्तकत्वंतेषांव्याख्यानेरोपेणार्थबोधकत्वमितितात्पर्यंप २३

म२

द्वाःपूर्वं पूर्वं डित्यादिगतप्रशस्तगुणाक्रियारोपेणातत्प्रवृत्तिनिमित्तकएव डित्यादिभ्यो बोधः आद्येऽडित्थेतु तद्व्यक्तेरेव विषयताद्रूपेण
भानमिति सैव प्रवृत्तिनिमित्तमपीति तस्याभावइतिसूत्रे भाष्येउपपादयिष्यते। अव्युत्पत्तीति॰ संज्ञाशब्दा अव्युत्पन्ना इति पक्षाश्रयणे नेत्य
र्थः आचार्येणेति॰ शिवो वेदपुरुषो वा आचार्यः एवंच यदृच्छाशब्दप्रवृत्ताद्व्याश्रयेण प्रयोजने उक्ते तदनाश्रयणेन तत्प्रयोजननिराकरणमयुक्तमि
तिभावः अन्तकशब्दोऽन्तकशब्दस्य साधुत्वाभावकल्पकइत्याघंट्टपाणमप्ययुक्तमित्याह भाष्ये समानेचेति॰ तत्रार्थशब्दः प्रवृत्तिनिमित्ताभिप्रायइ
त्याह इहचेति॰ तच्छब्दस्वरूपस्य व्यक्तिस्वरूपस्य वार्थे प्रवृत्तिनिमित्तत्वेनाध्यासइत्यर्थः। विपर्ययइति॰ क्रियाप्रवृत्तिनिमित्तेत्यर्थः। भिन्नस्वरूपो भिन्न नमि ५
प्रवृत्तिनिमित्तो॰ यदि तु अन्तकोपिशब्दप्रवृत्तिनिमित्तकस्तदा भिन्नस्वरूपत्वादेव प्रवृत्तिनिमित्तविपर्ययः व्यक्तेरेव प्रवृत्तिनिमित्तत्वमितिपक्षे
अन्तकसंकेतविषयव्यक्तेर्न्तकसंकेतविषयव्यक्तिभिन्नैवेतितद्विपर्ययोऽस्त्येवेति बोध्यं भाष्ये समाधानपक्षान्तरेऽपीति। जातिपक्षेत्विति॰
यत्तु अक्षादिनानार्थनामैकशेषापत्तप्रक्षेप्यावश्यकमिति तत्तु जातिगतजातिस्वीकारेणपरिहृतं पक्षान्तरेऽपि परिहारा भवन्तीति वार्त्ति
ककृतैव मुक्तं वक्तृतथ्रातुष्टयी पक्षेऽपि दोषपरिहारः सुकरः यदुक्तं अन्तको नन्तकः कृतनिवर्तकइति प्रामर्तस्य निवर्त्तकत्वं शिष्टप्रयोगाभा
वात्तु तन्निवृत्तिः साध्यत्वमपि वार्त्तिके शिष्टप्रयुक्तत्वमेवेत्यभिसंधाय भगवतानुक्तमपि स्वयं मन्दबुद्ध्यनुग्रहाय स्फुटमाहाव्युत्पन्नेति॰ पारं
पर्याभावात् अनादेयः एवंच शिष्टाप्रयुक्ता यदृच्छाशब्दा असाधुत्वेन शास्त्राविषया इति भाष्यतात्पर्यं॰ यत्तु चतुष्टयीतिपक्षेऽन्तकादीनां डित्थु
मादिवच्छास्त्रविषयत्वमेवेत्यस्माद्भाष्याल्लभ्यत इति तन्न पक्षभेदे नैकस्य शास्त्रविषयत्वतदविषयत्वांगीकारेनैवेति सूत्रस्य भाष्यविरोधात् डित्थुभा
मादिवच्छास्त्रविषयत्वेपि अन्येषां तद्विषयत्वे मानाभावाच्च। किंच साधसाधुवहिर्भूतानामपि शास्त्रविषयत्वे
दीनां पाणिन्यादिशिष्टप्रयुक्तत्वेन साधुत्वाच्छास्त्रविषयत्वेपि अन्येषां तद्विषयत्वे मानाभावाच्च।

कै·वि·१ साध्वनुशासनेऽस्मिन्शास्त्रे इति तत्र तत्र भाष्योक्तस्य संगतिः किंच शास्त्रविषयत्वमथतद्धायसाधुत्वाभावइत्यशक्यमितिदिक् अनुकरणं शिष्ट
स्य वा अशिष्टाप्रतिषिद्धस्य वा भवति तत्राद्यं साधु अंत्यं न दोषाय नाप्यभ्युदयायेति भाष्ये त्वयं अर्थोऽप्रतिषिद्धानुकरणस्यदुष्टत्वंबोध्यं ननु शि
२४ ष्टानुकरणं नासाधु अशिष्टाप्रतिषिद्धस्य वा नासाधु आद्यस्याभ्युदयजनकत्वात् अंत्यस्याभ्युदयाजनकत्वेपि दोषाजनकत्वात् एवं च प्रकृते
किमायातमत आह अनुकार्यस्यदुष्टत्वादिति अर्थो लब्धं तदादाय प्रकृतोपयोगइत्यर्थः अतएव भाष्ये तद्दृष्टांतेनोपपादयिष्यतीत्युक्तं एव
२५ च्चेति एवं चासाध्वनुकरणस्यासाधुत्वात् शास्त्राविषयत्वात्तदर्थतालकारोपदेशस्यनयुज्यत इति भावः भाष्ये यजेतवेतियागोऽत्वस्मान्ते यिवाहः
सादृश्याभावादिति नचैकजातीयेष्वपि व्यक्तिभेदेन सादृश्यसंभवः सुरापानृत्वादेरेवतादृशस्थले सादृश्येनतदतिरिक्तसादृश्याभावादित्याश
यात् तदाह नास्त्येति दानादीनां कथं लौकिकत्वेनो वच्यासे तत आह स्मान्तत्वादिति अस्त्वस्येनेति आस्तिकत्वेसत्यपीतिभावः मास्य गुणाकं
ठइति मालापंसाधुनिमाल्यानिपुष्याणि तेषु क्तो गुणः स त्वं कंठेयस्यस्यर्थः गड्वादित्वात्परनिपातः अकार्यंहीति इहलोके भीरुणीत्यर्थः भाष्ये प्रयो
जनप्रत्याख्यानवादीशंकतेएवमिहापीति प्रयोजनवादीसमाधत्ते अयं त्वमइति अर्थभेदे न साधुत्वे दृष्टांतमाह अस्त्वेति अस्पहीति एवं च तत्तदर्थे
व्याकरणाननुगतत्वमपशब्दत्वमितिभावः भाष्ये तु ष्यलुदुर्जनन्यायेनसाध्वनुकरणार्थं त्वं लृकारोपदेशस्याह अर्थे एवं त्वपीति यद्यप्यर्थे
ऋवर्णानां न साधुत्वं तथापि वर्णान्त्कार विधानेन तेषां साधुत्वमितिभावः भवेतदर्थेनेति तदर्थे न कृपिस्यल्कारार्थे नलृकारस्योपदेशेन
नप्रयोजनं भवति एवं यद्यपि भवेत्तथापि तदनुकरणार्थे नार्थ इत्यर्थः ननु कृपिस्यासिद्धत्वात्कथं तदनुकरणमत आह प्रयोगस्येति प्र शिव
योगे अनुकरणप्रयोगे शास्त्रे तदीयकार्ये वा सिद्धत्वं पौर्वापर्यस्य तत्रैव संभवान्नचैवं प्रकृते इति भावः अकारद्वारेणेति ऋकारस्येत्यर्थः भाष्ये द्विः २४

x भाल्कारीयतीलादावपिगन्तस्यल्ठकारानुकरणे इष्टोऽत्वपरत्वं नोध्यं ५

भापा२

२ पचंत्विति पचं ... त्विति द्विः एहेत्यन्वयः अस्तत्वतिदेशो तिङ् तत्त्वाभावे हेतुमाह एतच्चेति स्थर्यैति एतदर्थमेव द्विवचनमित्यन्वयः संज्ञाकरणं नान्विति ए
वं च पाठाभावे मूलस्यैवानुवृत्त्यांकर्थं तदनुकरणे कार्यमिति तदर्थ उपदेश आवश्यक इति भावः अनुमीयत इति। एवं चिंत्यं आनुमानिकवचनेन तदु
त्सवर्णस्य प्रत्याख्यानायोगात् तस्माद् ऋलृ इत्यादिस्थाल्ठकारः धर्माजनकत्वान्न साधुरिति वक्तुं युक्तं एवं चाशक्तिजानुकरणे तिवार्तिके अशक्ति
नां४ जपदं व्यर्थमिति केयटस्यार्थः एवं साध्वनुकरणार्थो यो ल्ठकारोपदेशस्य प्रकृतिवद्भावस्य प्रत्नेन खं द्विजेतेनैवाशक्तिजानुकरणार्थत्वमपि खंड
भा५ यति पूर्वपक्षी एषोऽपि प्रकृतिवदिति ननु मा भूद् ल्ठपथाद्योपदेशः प्रकृतित्वं तु कथं नेत्यत आह प्रकरणादिति अतिदेशस्य शास्त्रीयत्वमनेन दर्श्यते
तत्र च प्रत्याख्यासत्वाशास्त्रीयप्रकृत्यादेरेव ग्रहणमनुचितमिति भावः। उपलक्षणं भाष्यमित्याह शास्त्रनिबंधनं चेति नापि तदतिदेशु सित्यादि चिंत्यं अत्र ल्पगो
ग्राहकतया ग्रहादेशवत्त्वं भवादिति कश्चित् तदेवमिति। अशक्तिजस्य शास्त्रीयप्रकृतित्वाभावान्न तदनुकरणे अतिदेशप्रवृत्तिरित्यपशब्दत्वाभावादच्च कार्य
सिध्यर्थं ल्ठकारोपदेश इत्यर्थः इदानीं सुप्ताद्यर्थत्वं तस्य परिहरति भाष्ये एकदेशेति रेफभागस्येति वर्णैकदेशा वर्णग्रहणेन गृह्यन्त इति पक्षे इत्यर्थः
प्रत्यभिज्ञानादिति एवं च छिन्नपुच्छश्ववद्दृष्टांतेन लोकव्याप्तसिद्धमस्याक्षत्वमित्यर्थः व्याख्यानभाष्ये नम्रवदित्यस्य साम्यवन्नेत्यर्थः अन्यस्या दृश्य
स्यापि निषेधेत त्वं इद्धीकृतं सिद्धं स्येकदेशीवर्त्तिदृष्ट्या स्थानिवत्त्वेन मनेनोपमत्वमित्याशयेनाह षष्ठीनिर्दिष्टस्येति तत्संबंधे एकदेशविकृतमादे
शरूपमित्यर्थः नन्वल्लोपो न रसंज्ञानपि षष्ठीनिर्दिष्ट एवेत्यत आह एजरति येन विकारेणायस्य विकृतस्य तद्रूपमेकदेशविकृतन्यायेन प्राप्यते
तद्रूपावच्छिन्नस्य तेन रूपेण तद्विकारविधौ षष्ठीनिर्दिष्टस्येति तदर्थ इति भावः भाष्ये प्लुतो न साप्नोतीति द्विर्वचनादेरप्युपलक्षणं कस्तर्हि रेफ इति
कृपेरति त्ववयवषष्ठीति भावः कृप उ रीति कृपेरेफस्य लस्तद्वयपवर्गकारस्य च लकारघटित आदेश इत्यर्थः स्थानिनिर्देशाल्पतादृशादेशकल्प
क इति भावः एतेन तस्यावयवषष्ठ्यंतत्वेन स्थानषष्ठीनिर्दिष्टत्वाभावादिदं चिंत्यमित्यपास्तं ननु स्थानिवत्त्वे हि तथा प्रकृतेर्वचनतेनातिदेश उच्य

=अफलमिति । उभयपदस्यैनेनदेकस्मावयवत्वबोधनात्क्लप्त्यर्थोपपादनाद्वर्णकल्पनादोषो बाधितः नाप्युपाध्याये स्तुष्टेयकृतमिति विंशमेव चिंतं ॥८=

५

कै॰वि॰१ ते किंतु छिन्नपुच्छश्ववदृष्टं। तेन प्रत्यभिज्ञया ऽनन्यत्वमुच्यते तत्र षष्ठीनिर्दिष्टस्येति वक्तुमेवाशयमिति पाशयेनाह भाष्ये ऽपवेति ॥ ननु कादेशेन
त्वमिवैकदेशविकृतन्यायेन नकारांततत्वमपि कृतो नेत्यत आह नवराजनितिति एकदेशपदेन समसंबंधिकतयोपस्थितावयविधर्म एव विकारविशिष्टे आरोप्य
२५ तेनत्ववय एव लोकव्यवहारादिति भावः भाष्ये । रहतर्हीति। एकदेशविकृतन्यायेनेत्वादिति भावः रोप्यासक्तीति इदं चिंत्यं अवयवादावेवमत्वर्थो नानंतरा
रावितिवर्त्तक इत्यादौ रवत्वस्योपपादपि तुमशक्यत्वान्नित्ययोगपर्यंतधावनमपफलमिति भाष्ये सएषइति। प्रत्याद्यर्थविद्यमानोल्कारोपदेशोः
25 रवतोह्रस्वस्येति गुरून्यासरूपसूत्रभेदेन प्रत्याख्यायत इति यत्तदयुक्तमित्यर्थः। कुत इत्यत आह सेवेति। यतः सैषा प्रत्याख्यानातिकाउक्तिः महह
तो वंशस्तंबाल्लूद्वानुपूर्वीमिवेत्युक्तं यथा महतो वंशस्तंबाल्लूद्वानुकर्षणाममयुक्तं एवं ल्कारप्रत्याख्यानमिति गम्यते। तदाह निष्प्रयोजनमिति सू
त्रभेदपरिकल्पनं विनाकृतमशिखेप्लुतसाधनस्याशक्यत्वान्निष्प्रयोजनमित्यर्थः। वंशस्तंबादिति ल्यपलोपे पंचमी तमवलंब्येत्यर्थः लद्वापक्षि
विशेषः फलविशेषो वा। तद्यथा वल्हायाम साध्यमस्य फलं न युक्तं तथा ल्कारोपदेशप्रत्याख्यानमपीत्यर्थः। एओङ् ऐऔच् वृविचार्यत इति। कृत्वा चिं
तान्यायेनायं विचार इति बोध्यं। इदं पदार्थमाह तत्परेति। असत्त्वमतेति एवं चेदमापरामर्शोनुपपन्न इति भावः। बुध्यापरामृष्टेति। उपदेशपदार्थमतेत्यर्थः क
र्मभावमिति इदं पदद्वात्वेनेति भावः। पद्येति। इदं चिंत्यं कर्तृकर्मेतरकारकाभाववत्त्वस्यैवासत्त्वपदार्थत्वात् पक्षद्वये स्वरूपवैलक्षण्यस्यानुभवसिद्ध
त्वेन तद्विषयः प्रश्नोनुचितो तत्राह कार्यइति भेदाभावादुद्देश्यविधेयभावोनुपपन्न इति आशंक्य परिहरति पद्यपीत्यादि फलं चेदिति। संप्रदाने घञि
ति भावः। फलस्यैव करणत्वविवक्षया करणे घञ् नित्यत्वे सर्वीयमानावयवत्वादिति। अइउण् इति शिष्यमाणावर्णसदृशावयवसंधानेनास्य निष्पन्नत्वादि
त्यर्थः। भाष्ये स्तुति महरणं त्रिमात्रपरं। आदिना चतुर्मात्रमहरणं नन्वोमभ्यादाने इत्यादिना तरमुपरि भाषा संस्कृते नैव रूपप्लुतविधानादनचत्वेपि तेषां प्लुतसंज्ञा शिव
भविष्यतीत्यत आह तत्रैवामितिताभ्याम पितेषां यथाकथंचिदांतरतम्यसत्त्वादिति भावः। भाष्ये ऽर्धएकार इति मात्रिकत्वेनार्धत्वं समांशावावितिनोग्रहणमेतद्रा २५

=भाष्ये ए ओ ह्रस्वशासने छितिपाठेनतेचइनि एच इगित्यत्र तन्नैव पाणिन्यपटेनोक्तरीत्यैव व्याख्यातत्वात् न चैचोश्च इ एकारोर्द्ध ओकारो वा कस्मान्नेत्यत आह विश्लिष्टेति ॥२॥ = चिंत्यमिति एकारः श्रुतानुव्य इति मतेस्यात् इङ् भिन्नादौ सवर्णदीर्घभावस्य एणपु विवृततमस्य =
=भेदात्सावर्ण्याभावस्यावश्यवक्तव्यतया न दोषः मतुबंतः सास्थानतया दर्शकाना ... दिभि

ष्यप्रमाणापात्भाष्ये तेनाप्येतदुक्तमप्रमित्यत्र एतच्छब्देन मिथ्या ... मकं सूत्रं परामृश्यते ॥ सूत्रन्यासभेदेपि गुरुलाघवं ततो विशेषो नास्तीत्याह सूत्रा
ति२ रंभं प्रतीति विश्लिष्टेति उपलभ्यमानेत्यर्थः संश्लिष्टेति स्पष्टमनुपलभ्यमानेत्यर्थः एवं चैङ्विषये नावर्णप्राप्तिः अर्धै ऊोक्तं तपरनिर्देशेन वृद्धान्ते ह्रस्वत्व
मेव नेति भावः ए ऐ ओ औः भुद्गतान्व्यत्वमेवेति न तयोः स्थानेऽवर्णप्राप्तिरिति तत्त्वं संश्लिष्टावर्णाविति कैयटस्याप्यत्रैव तात्पर्यं भाष्ये प्रत्याख्यायत ए
तदिति एतत् ऐज्विषयमेचइगितिसूत्रं वर्तमानसामीप्ये लट् भयसाचेति न द्वारकभयः स्थानसाम्यादित्यर्थः भाष्ये इदमपीति एङ्विषयमपीत्य
र्थः ॥ तत्स्थानत्वादिति इकारोकाराभ्यां समानस्थानत्वादित्यर्थः तदाह तालव्य इति ॥ तालव्य एवेत्यर्थः इदं च मतमप्यमेपि भाष्ये स्पष्टं ॥ शब्दपरविप्रतिषे
धेनोत्तरभागसदृशा इति विवरणोक्तं तु चिंत्यं अंतरंगत्वेन एवं सदृशस्यैवापत्तेः स्पष्टं चेदं निमः परयणादेश इत्यादिना चः परस्मिन्नित्यत्र भाष्ये ॥ भा
ष्ये तावेवेति लाघवादिति भावः ग्रहणमिति प्रदेशेषु इति शेषः ॥ नन्वेवं मात्रिकयोरेव गुणसंज्ञा स्यादत आह गुणोतिरेवमपि अत्र ह्रस्वपाठे अर्धमात्रा
लाघवं भवति अकारस्यार्धमिति ॥ सुजाते ए अश्वेति अकारलेखस्तु प्रामादिकः शास्त्रविशेषाध्यापिनां समवायः परिषत् पर्षद्वा तत्र भवा कृतिरित्यर्थः तदे
वमपरतपरवादिमतसाधारणपक्षे चइगितिसूत्रस्य कर्त्तव्यताकर्त्तव्यते उपपाद्यातपरवादिमतेऽसाधारणं दूषणमाह ॥ भाष्ये एकादेश इति ॥ एकः पूर्वप
रयोर्दीर्घ इति सूत्रं कार्यमित्यर्थः ॥ अन्यस्यासंभवादिति अयं भावः यथास्याद्योरित्यत्रातपरत्वे स्याद्योर्दीर्घस्य स्थाने घुत्वेव दीर्घकारसिद्धेः पुनर्व भाष्ये ५
चनमदीर्घार्थमित्यविशेषात् ह्रस्वप्लुतयोः प्रसंगे तदुक्तं प्लुतमथविषये इति एवं च दूराद्धूतादिविषयेप्यनेनैव प्लुते पक्षेनुवाददोषस्तत्र इरतत्तुप्लु
त एव प्राप्नोति ॥ तिरवद्वा रंद्र इत्यादिविषयकशास्त्रवैयर्थ्यमेवेत्यनुवाददोषः सोढव्य एवेति वैषम्यमिति वा छंदसीत्यत्रेति वा छंदसीत्यत्रानुवृत्त्यर्थ
मित्यर्थः एवं रूपार्थेति ॥ पूर्वव्यन्त्यात्मक एवंरूपार्थेत्यर्थः भाष्ये पर इतीयतेति ह्रस्वत्वादिरूपमिति भावः सिद्धांते रूपग्रहणस्य प्रयोजनमेव अंत्यभा
ष्यस्य एवं स्पष्टोक्तित्वात् अकारो नेति रपरत्वेपि द्विमात्रत्वरूपदीर्घत्वासंभव एव ॥ विगृहीतस्येति दीर्घ ऋति परिभाषयो विरोधेन जातिपक्षे व्यक्तिप

=भाष्ये अभ्यकदतीति प्रथमयोरित्यतः पूर्वसवर्ण इत्यनुवर्तनेरिति भावः ॥२॥ =दीर्घ इरसेन च्छेषतयां नरनमपरिभाषया संस्कारान्युपगमाद्दधीन्द्र इत्यादावेवस्मात ... विगृहीतस्य अवर्णस्य संगः ॥१—
:स्वैरैः

६

कै. ए. स्येवातद्विषयकलक्षणानुपपन्नत्वादिति भावः ननु गुणवृद्धिसंज्ञयोस्तपरत्वाभावात्सर्वोक्तदोषापरिहृते भाष्यमयुक्तमित्याशंक्याह तपरसंज्ञीति। तपरशब्दनि
र्दिष्टे संज्ञिनि गुणवृद्धिसंज्ञे प्रवर्त्ततेत्यर्थः एवं च त्रिमात्रादीनां तत्रसंज्ञितयाऽनिर्देशान्नोक्तदोष इति भावः॥ भाष्ये ननु चेति। एवं चेदैचौ न तपराविति भावः॥
२६ नेत्याहेति। स एव तपर इति नेत्याहेत्यर्थः अर्थभेदे न शब्दभेदे तं च स्यादेति। तद्वद्देपि शब्दैकदेशेऽप्याह एकस्यैव द्विशक्तित्वादिति। एकशेषेति समाहारद्व
द्वविषये एकशेषाभावेनैकवचनानुपपत्तेरेचिंत्यं पुरुषपुरुषार्थ इति पाठे मयूरव्यंसकादित्वात्समासः। ननु एऐऔ ज्ञिति संज्ञायास्तपरत्वेपि संज्ञि
26 नामेकारादीनां किमागतमिति चेन्न। तपरशब्दबोध्योपि वर्णास्तत्कालस्यैव संज्ञेत्यर्थान्न दोषः॥ गुणानां चेति अणस्तु गुणानां तत्त्वाभावेपि अनण
त्वादेवदीर्घादिविषये तत्त्वमिति भावः ननु दित्त्वेदित्व उदित्यन्नतत्कालग्रहणं न स्यादत आह तपरस्त्वेवेति इहेति। तपरस्त्वेदकारानाश्रयणेन चे
त्यपि बोध्यं। प्रकारस्थानिकइति। तस्य चैतद्ग्रहणाऽसिद्धत्वान्न तन्न तपरस्त्वप्रवृत्तिरिति भावः अवयवग्रहणेनावयवसदृशवर्णग्रहणेन ग्रह
णं स्यान्नवेति भाष्यार्थः तत्फलितमाह। तन्नकैवलेति। नन्वकारेणएऔ वयवग्रहणं संदेहवत् अकारादीनामेङादिसंज्ञाप्राप्नोतीति विचारोपि कुतो ने
त्यत आह॥ तत्र समुदायेति अतएव प्राप्तीत्यादौ नअकारादीनामेङादिसंज्ञाप्राप्नोति। येष्वावयवपरे निर्देशे समुदायो न संज्ञाभाक् एवं समुदा
यपरे निर्देशेऽवयवानां तत्तमाजरस्त्यर्थः। तदुपपादयति यथेति। अन्यत्रेति सर्वस्यावयवस्यान्यत्र प्रवृद्धिदेशे समुदायनिर्देशः स परएव सर्वस्यावयवस्या
न्यत्रा निर्देशे तु समुदायानिदेशः निर्दिष्टावयव ~~स्यान्यत्रप्रवृद्धिदेशेसमुदायनिर्देशः सपरएवसर्वस्यावयवस्यान्यत्र~~ पर इति विवेकः नन्वेजादिसंज्ञानामवय
वावृत्तित्वे कथमचोनिवर्त्तके नायादिनातदवयवस्य निवृत्तिरत आह नचासत्यामपीति। तन्निवृत्तिं विना समुदायनिवृत्तेः कर्त्तुमशक्यत्वादिति भावः अ
वयवकार्यं दीर्घः समुदायकार्यं अयं न च न च साक्षादिति। दीर्घ। अयादिकार्ये हि समुदायमेव धाने नावयवो नोद्दितो न साक्षादिति भावः। साक्षाच्चो शिव
दिततं प्रत्यक्षत्वे हेतुः। नचायादिरनवकाशो तत आह। अयादीनामिति। नन्विति। तत्तदम्भ्रविध्यंतरपूर्वकोयादिः सर्वस्य वाधकः स्यादिति भावः परिहर २६

= भाष्ये पदस्याकारलोपे कृते दघ्नोरकारयोः पररूपेण गोदह्ड्सादेः सिद्धिरनाकान्त्वात्रस्थानिवद्भावः। पूर्वस्यैवविधौ न तु पूर्वपरस्योरिसर्प्य्देन विधिग्रहणेन आरकुदित्यादौ गुणस्य स्थानिवद्भाववारणपावश्यवक्तव्येन दोषाभावस्य वक्तव्यत्वादिति ॥ १८ ॥

तिपेनेति॰ प्राधान्येनानिर्देशादि॰ अस्यैजादि संज्ञाभावेपि स्वतंत्राकारेणग्रहणं तस्यातिशेषः। भाष्ये अभ्यंतरश्चेति। तदुच्चारणं विनासमुदायो
च्चारणस्याशक्यत्वादित्यर्थः तदाहतद्यथा वृक्ष इति॥ तदुपपादयति तिरोहितत्वादित्यादिना समुदायकार्ये पारतंत्र्यादिति॰ समुदायसंपादनरूपे
कार्ये पारतंत्र्यादित्यर्थः। स्वकार्यस्याप्रयोजकत्वादिति॰ स्वकार्यनिरूपितप्रयोजकत्वाभावादित्यर्थः तत्प्रयोजकत्वाभावे हेतुर्नरसिंहवदिति तद
वयवेन रत्वाद्यभाववत् एतदवयवेप्यत्वाद्यभाव इति भावः। वचनादिति॰ अ आ इ ई उ ऊ ऋ ॠ ऌ ॡ दश समाना इति एवं व्याकरणवचनादित्यर्थः। स
मानकार्यं॰ अणूपसमानाहूरकार्यमित्यर्थः सवर्णकार्यमिति पठि सवर्णदीर्घरूपकार्यमित्यर्थः भाष्ये दीर्घोस्य कार्यमित्यर्थः भाष्ये दीर्घो ह्र
इति॰ दीर्घस्य ह्रस्वतुगिति हितदर्थः। ननु ह्रस्वस्येत्य त्राच इत्येव सिद्धे ह्रस्वग्रहणसामर्थ्यादेव तुग्नेति चेन्न॰ पदान्ताद्वा भावादित्याशयात्। अस्तिही
तितत्रदीर्घादिस्यस्याभावे कुङ्व्यछापेत्यादावपि विकल्पः स्यादिति भावः॰ असिद्धवदिति चिरणोनुदृष्टापेनेति भावः॰ भाष्ये उत्तरार्थमेतदिति॰
रह किं चित्रयोर् इति न्यायपस्तानाश्रितः अत्र केवलाकारोच्चारणे उत्तरत्र ककाराकारयोरुच्चारणे गौरवादिति भावः। संनिपातेति। न च दीर्घेणो
रह किं चित्रयोर् इति न्याय पक्षानाश्रितः ... जोपितु तस्यापि निवृत्तेस्तद्विरोधस्य स्पष्टत्वात् इति भावः परे तु जातिपक्षे तपरस
वसन्निवर्त्तितः दीर्घेप्यत्वजातिसंबंधसत्त्वेन न तथा संनिपातक्षतिः जोपितु तस्यापि निवृत्तेस्तद्विरोधस्य स्पष्टत्वात् इति भावः परेतु जातिपक्षे तपरस
त्रं व्याप्य जातिनिर्देशस्यैव बोधकमिति पत्वनिमित्तसंनिपातस्य दीर्घेण निवृत्तिर्जातेवनकस्याप्यनुवृत्तिस्तस्मो ह्याप्यात्वजातिपञ्चादिसंनि
पातनिमित्तो दीर्घो न स्वसंनिपातविघातकस्य स्वपमनिमित्तमित्यर्थः मात्राकालिकत्वसमानाधिकरणव्यापकजातिनिर्देशपक्षेप्यंग
संज्ञातस्यनिमित्तस्यादितिहलन्त्यमेजेनतत्रवक्ष्यमाणाभाष्यरीत्यादेशनिमित्तसंनिपातस्यनलेशतोपि सत्त्वेति वदंति मानमत्रै तंतं तत्ल्कारइत्या
द्वेरोरि तो लोति नु नापादितं तस्यापि तोऽभागसत्वेन तेन व्यवधानात्तदभावेः अग्ने इंद्र इत्यादौ सवर्णदीर्घप्राप्त्यपेक्षाहसामान्येनेति॰ जो ह्य चो
संरक्ष्येति गोग्न हरणं नौह्यचष्टमिति नोग्न हरणं वर्णावयवाभ्रपकार्याभावस्येति वर्णावयवेषु भेदेनाप्रतिभासमानेषु वर्णाभ्रपकार्याभावस्यत्यर्थः

× लोप[illegible] निमित्तं संनिपातपरिभाषाया अस्वरूपत्वेः प्राकृस्वनिमित्तक लोपाद्यः संनिपातः स्यादिति दिक्कृत छिघानक ४

कै॰ वि॰ १ तेनमात्रहणमित्यादौ णत्वादिसिद्धिः भेदेनप्रतिभासात् सामान्यापेक्षज्ञापकं विनापिन्यायेननिर्वाहमाह भाष्ये अयंत्विति अभिन्नबुद्धिविषयस्येत्यस्य
२७ आख्यायकत्वात्तेवन न ज्ञानग्राह्यस्येति। समुदायस्यैकोवयव इति वर्णसमुदायस्येत्यर्थः अधिकरणे इति सामानाधिकरण्येनान्वये
विनाऽव्यपदृक्तस्येतिव्यर्थे सर्वस्याव्यवयवविनाऽव्यपदृक्तत्वादितिभावः भाष्ये अवयवाश्रयः अवयवसदृशस्वतंत्रवर्णाश्र
यः। उक्तेर्थे युक्तिमाह नहीति ननु सन्निधेनीशब्दस्य ऋक्शक्तत्वेन काष्ठमग्नावाधीयत इति भाष्यमयुक्तमत आह साहचर्यादिति तदाधेयत्वेने
27 तिभावः। तत्रसमुदशेति। यद्यपि एकैकाममिदरत्निमात्रमितिमिलितानां सप्तदशानां समिधां सप्तदशारत्निमात्रत्वे भवति एकस्यापि तावत्वमस्ति
तथाप्यव्यपदृक्तसमुदायावयवत्वात्तेन व्यपदृक्ताव्यकार्यप्रसंग इ भावः नह्यव्यपदृक्तत्वमात्रंनिबंधनं तदनभ्याधाने किंतु असंभवनिबंधन
मित्याह। भाष्ये विषमइति आहितपुनर्ग्रहणस्य निषिद्धत्वादेकस्य काष्ठस्य प्रत्यचमाधानेन संभवतीतिभावः पुरुषे ते रमाह असंभवश्चेति तमुप
पादयति अर्धचतुर्हस्तेति। अर्धेन चतुर्हस्ते तिततीयातत्पुरुषः समिधोग्निवेदिवहिर्भावनिषेधाच्चासंभव इतिभावः अव्यपदृक्तमिति अ
र्थीभावे अव्ययीभावः तदाह अपवर्गस्येति वस्तुतस्तत्पुरुषएवायं अव्यपदृक्तमिन्नंतैलमांसरूपाणां वः सर्वथाश्रितत्यर्थः नजाव्य यीभावस्याभावा
दित्यन्येव भाष्यते भाष्ये कामचार इति स्पर्शे कामचारस्तेन शौचाभाव इत्यर्थः एङोः संश्लिष्टावर्णत्वेनव्यवर्णस्यासंपृष्टत्वात् संध्यक्षरग्रहणमेज
मिप्रायमित्याह ऐऔ इति॥ अकारस्येति यद्यप्येचोर्विवृततमात्तथापि विवृततरत्वमस्त्येवेति भावः अथवा भेदादेव एङैचोः परस्परं सावर्ण्यभा
वः एङो विवृततरत्वादैचां विवृततमत्वादितिबोध्यं नुडादीति अनजे इत्यत्र नुट् आदिनाचकुपेत्यत्र लत्वं मात्रहणमित्यादौ णत्वं चेतिबोध्यं
साहृश्याद्धेति चस्त्वर्थे समुदाये। संध्यक्षराणि। स्वपिणोसाहृश्ये गव्ये गोत्वस्येवसंध्यक्षराद्यवयवेषु अत्वादिजातेरभावात् अकारादिग्रहणेन शिव
ग्रहणं नेतिभावः ऐकारादीनामेकेषामप्रयत्नं जन्यत्वेनैकत्वमेव आकारादिवत् अतएवैषां पदवत्रवर्णसमूहत्वेन प्रतिभासइति तदेवाहसमु २७

द्रापवाच इति । भ्रांतिवशादिति भ्रांतिर्गृहीतावयवसद्भावगोचरेत्यर्थः । एवं च भ्रांतिरेव ग्रहणपक्षबीजमिति भावः । अत एव गोनो ग्रहणं चरितार्थं
विनामोरणत्वं । ननु विकरणविशेषनिर्देशेन शब्दाविकरणनिरूपणार्थत्वं तस्मादत आह नत्वशब्दातिरेकेति । तथा हि सतिनाभ्रदुमेवद्वेदेति भावः । नियमज्ञाप
कस्य । नियमबोधकस्य । ननु खंडवर्णपक्षे अकारप्रश्लेषेपि कथं सिध्यतीत्यत आह तत्र अकारेति । एवं च रेफपदेन तत्स्थदेशआरोपितरेफत्ववान विव
क्षित इति फलितं । मात्रशब्दः सामान्याभिप्रायः इत्याह जातीति जातिश्चावयवानवयवसाधारणीत्याशयेनाह ततश्चेति । एवं विधाचरत्वत्वजातिरेव सति प्रसंगेन
स्यान्मादेशाभावश्च जाते व्यक्तिद्वारको बोध्यः । वस्तुतः स्फोट एव श्रोत्रग्राह्यः वायुनिष्ठरत्वादिना च तस्याभिव्यक्तिः । एवं च साक्षाद्रत्ववतोऽभावेन कस्य तरस्य
त्राप्यप्रहत्तावस्य वैयर्थ्यापत्तिः । एवं च रेफावभासिनः स्फोटस्य प्रसंगेलकारावभासः स्फोट इत्यर्थः । एवं च केप्यावयित त्रह्रत्तिः संभवेस्येवात त्रापि रेफावभासमत्व
तआकारादौ तु नैवं ह्रस्वाद्यवभासइति न तत्राकारावभासप्रयुक्तकार्यापत्तिः । तदुक्तं रश्चकृतेरित्यादि । यत्तु ह्रस्वतं चास्वतंत्र साधारणजातिपरतयैतद्भाष्यमव्याख्याने
तत्र । तादृशजातौ मानाभावात् नरसिंहदृष्टांतानुपपत्तेश्च । साहृश्यात्तु प्रत्यभिज्ञेत्यादिस्वोक्तिविरोधापत्तेश्च । किंचैवं सतिरजातेरिस्येवमगवान्वदेत किंच तादृ
शजातिसत्त्वे वर्णैकदेशानामपि तज्जातिमत्त्वेन वर्णग्रहणेन ग्रहणपक्षस्यैव सिध्या ग्रहणपक्षमुक्त्वाऽथवान ग्रहणंत इति पक्षेतत्समाधानेपरभाष्या
संगतेः अत एवाथमेरयाभ्यामिति सत्रे यथा नरसिंहावयवानां नरत्वसिंहत्वजातियोगाभावास्तु हृषभगराज्ञाभ्यामेकाहूतियोगाभाव एवं वर्णवर्णैकदे
शयोरपीति कैयटआहेतिवदंति अकारेणेति अकाएवयवस्य रेफसेवतदज्भागस्यापि केनचिदकारादिना ग्रहणादत्वमिति मन्यते जात्यभिव्य
क्तीति अत्वादिजातीत्यर्थः । एवं च न केनाप्यचा तद्ग्रहणमिति भावः । अत्र जात्यभिव्यक्तिहेतुत्वाभावे स्फुटप्रतिभासाविषयत्वहेतुः चोहेतो अतो न सिध्यती
का २ त्यर्थः । नन्वारोहिसिध्येवायेपिनस्यात् तत्राह्वरसमाभ्यापिकत्वाभावादत आह अकाकादयोपीति मक्तिस्त्विति अस्वर्णत्वादनुपदेशो द्वेति भावः । भाष्ये नन्नमन
शादृमिति । संज्ञाभूतमित्यभिप्रायः । गंधर्वे गानमित्यादौ सवुसन्तेः पूर्वसमासेपिणत्ववारणाय अखंडपदे इत्यर्थकसमानपदे इत्येव पदस्याथबोधकस्ये कण्ह

णेनसवर्णं ऽ वे ऽ संज्ञाप्राणत्वभाष्यप्रमाणाभावादितिबोध्यं॰ छंदस्यपि सस्वतुनाक्रमासिः ई घ्रो विषये ऽ वग्रहाभावादित्याकुः बहिरंगाहृद इति॰ त्रिपाद्यामप्यंतरंगपरिभाषाप्रवृ
र्त्तत इति मताभिप्रायमेतत्॰ मतांतरे तु तन्नोतिशब्दस्येव ज्ञापकता बोध्या॰ कुतो नो एङ् इति॰ भाष्य्यूणामिसादेः॰ यथा प्रशास्त्यूणामिति निर्देशात् सत्वं॰ अत्र तपरत्वमुस्व
सुखार्थमेव॰ उच्चरत्याप्येवमेव फलाभावात्॰ ध्वनितं चेदं वृत्तौ॰ ननु खर्ववयवट इत्यर्धंगीकारे गुरुरूपटः स्तुतो न स्यादत आह॰ तन्त्रेति॰ स्थानष्टांतावयवयष्टं
[redacted] तयोर्गुरु॰ शब्दयोरित्यर्थः गुर्ववयवटिष्वै च एव संभवति नान्यस्य आकारादेः तदवयवस्य प्रत्यक्षत्वाभावादिति भावः॥ अत्वाभावादिति॰ तन्मूल
दित्वाभावाच्चेत्यपि बोध्यं॰ संयोग इति॰ संयोगसंज्ञा हल इत्यर्थः॥ तस्यैकवर्णत्वमिति॰ एवं च संयोगसंज्ञा न स्यादिति भावः॥ संयोग इति भाष्यं तु संयोगा ई इत्यर्थपर
मिति वा सर्वं॰ शिष्टसमाचारः॥ शिष्टव्यवहारः॥ भाष्यमात्राकालोच्चेति बहुव्रीहिः संयोगेत्यपदार्थः॥ मात्रिकव्यंजनाभावे ऽ नुपदिष्टत्वं हेतुं कुर्वं (?) इत्या
गुच्चारणं तु न उपदेशः अनुपदिष्टत्वं नाम अक्षरसमाम्नाये ऽ पठितत्वं याहकशास्त्रेणाग्रहीतत्वं च॰ अनुपदिष्टं सत्सत्वेन कथं शक्यं निज्ञातुमित्यर्थः॥ एवं चा
नुपदिष्टस्यासत्वात्तत्प्रतिपत्तिरशक्येत्याह॰ असच्चेति॰ कचित्त्व सच्चेत्यादिग्रंथो न दृश्यते॰ अनेन लृकारापाठे तस्यासत्वशंकया तयोः सावर्ण्यं विधिरप्य
शक्य इतिइति सूचितं॰ सावुनासिकेति॰ अणुदित्सूत्रेण हि विद्यमानस्य लोकसिद्धस्य सवर्णग्राहकमेव न तत्व प्रसिद्धसवर्णकल्पकमिति भावः॥ हयवरट्॰ न
न्वयं हकार इति तेनैकत्वं हकारस्य सूचितमिति कथं तद्विरुद्धं नेदाश्रयणमत आह॰ सर्वपरेति॰ एतज्ञाप्यादेकत्वं वर्णानामिरोव पक्षो भगवतः संम
त इति ज्ञाप्यते॰ भाष्ये यदि पुनरिति॰ न चैवं परहकाराभावे लकारस्याप्यभावे न तत्राश्रयणेन हल्त्वं त्य भिस चान्योन्याश्रयपरिहारो वक्ष्यमाणो विरुध्येतेति
वाच्यं॰ रत्संह इति न्यासेन तत्परिहारस्य कर्त्तुं शक्यत्वात्॰ परहकाराभावे पि ल इत्येव सूत्रं कार्यं प्रातिशाख्यादि सिद्धहल्त्वादि प्रसादाद्र (?) सिध्यर्थं॰ अन्योन्या
श्रयपरिहाय तु लं संह लि इति न्यासश्राश्रयणीय इत्यपि वदंति॰ लाघवाभावे प्येवं कर्त्तुं शक्यं न वेत्येवं विचारे तात्पर्यमनुसंयपोहनीयं॰ अत्रू हल्लेखिति॰ अत्र
घ्रतेयेषु स्त्रे घ्वित्यर्थः॥ शब्दो टीसस्योत्तरहरणदाने बीजमाह॰ हकारपरस्येति॰ न चैवं तत्र शरिसाहेत्युदाहरणं संभवः॰ सुद्दिपोरित्यादाविकारप्रश्ले
रणेन शास्त्रबोधिताजयवहितहल्त्वानुदायस्यासाधुत्वबोधनमित्याशयात्॰ स्कोरित्यादयस्तु सौत्रप्रयोगाः॥ आतोदिदीधार्द्दीसनयो कृतार्हरणं

मर्हं हि सइति॰ अइकु वि ति सूत्रे पियू ह ण फल मर्हणे ति बोध्यं॰ आरतार्थमिति॰ इदमित्वस्याप्युपलक्षणं तेन लिं लिति पूइत्यादौ विभाषेट इति ल्त्व विकल्प सिद्धिरि
ति केचित्॰ भाष्ये ह शि चेति सिद्धांत रीत्या निर्देशः इदानीं तु यशि चेति सूत्रं॰ अकारान्ति स्युरिति॰ अत स्तत्र हकारग्रहणं कर्त्तव्यमिति भावः। अदाग्धामिति॰ घ
त्वस्यासिद्धत्वादिति भावः। स्वरूपप्रतिपत्यर्थ एवायम [illegible] क्ष रसमाम्नाय इति भ्रमं वारयति भाष्ये यदि किं चिदिति न चाचष्टे प्रयोजनार्थ इति॰ शास्त्री
यप्रयोजनार्थ इत्यर्थः। एवं चाप्य हकारस्याशिष्ट्रोत्र पि प्रयोजनं सूचितं॰ अत एव मंत्रवान् हसंतीति पुंयोगादिति सूत्रे भाष्यप्रयोगः संगच्छते॰ एतेन पूर्व हकारोपदे
श प्रयोजनवार्त्तिके न्यूनता परिहृता॰ कर्त्तव्य इत्यस्य स्यादिति शेषः। उपदेशो वोच्चारणमात्रं॰ अन्यत्रापि॰ प्रत्याहारांतरे॰ सर्वथा हकारस्य द्वयोपदेशः क
र्त्तव्य इत्यत्रास्य तात्पर्यं॰ णकारोत्रेति॰ स्थानेंतरतमत्वा[illegible]दिति भावः। ननु रेफस्य सवर्णाभावात्कथमत्रानुनासिकोत आह॰ नपरे इति॰ ननु द्विर्वचनेपि
शेरीति हलोयमामिति वा लोपान्न दोष आह॰ द्विर्वचन इति॰ भाष्ये ऊवृत्तु यथादिति॰ अविति लुप्तपंचमीकं॰ ननु सर्वोपदेशे इकोयणचीत्यादौ यथासंख्यानिवा रतिसुको
हः कथमिति चेन्मास्तु यथासंख्यमंतरतमपरिभाषया निर्वाहात् आद्यंतौ टकितौ तथाप्यदाबित्यादि निर्देशाच्च न तस्या यथासंख्यपरिभाषयापरत्वेन बाध
इत्याहुः। भाष्ये रेफोष्मणामिति॰ विजातीया इति शेषः। तेन सजातीयेषु सत्त्वपि न दोषः। ननु नानुनासिकविधौ सवर्णग्रहणात् रेफस्यानुनासिको णकारः सा बा५
देव एवं परसवर्णविधौ मान् रेफस्य विजातीयः सवर्णः सजातीयस्तु रेफः कथं वारणीय आह॰ अनुनासिकपरे इति॰ न हि रेफस्येति॰ न च रेफस्य णकारः
स्थानेंतरतमो भवत्येवेति वाच्यं॰ स्थानेंतरतम इति सप्तम्यंत पाठे स्थान प्रयत्नोभयांतरतमे स्पर्शे चरितार्थो नुनासिकः प्रयत्नासहत्वेन प्रवर्त्त रेफे२
त इति भावात्॰ भापीति॰ यद्यप्यंतरतमानंतरतमयोः प्रसंगाभावे अंतरतम एवेति स्थानेंतरतम इत्यनेन [illegible] नियमः कुंडं रथेनेत्यादौ चानंतरतमस्यैव प्रा
प्ति रिती दमयुक्तं तथापि संभवदनुस्वारांतरतमके अंकित इत्यादौ चरितार्थः परसवर्णविधी रेफे न प्रवर्त्तत इत्याशयात्॰ एतेनार्द्धमात्रिकत्वसा

कै·वि·
२९
29
यरोनुनासिके लतो या ५

नुस्वारस्ययीमतः॥४ ॥ अथ वा यरोनुनासिक इत्यत्र यरोनुनासिकेअन्वेति वक्तव्ये ऽनुनासिकग्रहणात्स्थान प्रयत्नोभयांतरतम एव तत्सवर्ण इति [redacted] सञ्ज्ञापनार्थं ॥ ५

म्येनानुस्वारस्य निरनुनासिको रेफः स्यादिति प्रसुक्तं· इदं च जातिपक्षे इति केचित्· वस्तुतो व्यक्तिपक्षेपि तादृशा व्यक्तौ च दितार्थे स्यां व्यक्तौ न प्रवर्त्तत इति
वक्तुं शक्यं तद्वक्ष्यतीकोयणचीसूत्रे कैयटः। इष्येपि परार्थे उत्सर्गापवादभावः संदिग्धत्वाश्रयोस्त्वेवेति· अत्र वदंति· स्थानेंतरतम इति सप्तम्यंत पाठ
प्रत्याख्यानपरभाष्यविरुद्धत्वेनास्यायुक्तेरसंभवदुक्तिकत्वं किंचैवं सत्यप्रग्रहणं भाष्येव्यर्थं स्यादिति· अत्रायं भाष्याशयः। अनुनासिकविधावनु
वर्णपदमेकदेशेस्वरितत्वप्रतिज्ञानादपकृष्यते यरः पदांतस्यानुनासिके सवर्णोनुनासिको भवतीत्याश्रयणात्क्वर्न्यतीत्यादावदोषः। परसवर्ण
विधौत्वणोप्रग्रहस्येत्यतोऽनुनासिके त्यस्य संबंधादनुस्वारस्य परसवर्णोनुनासिको भवतीत्या अयणात्कुंडरथेनेत्यादावप्यदोषइति· न
न्वयत्वादप्रसक्तद्वित्वस्य हस्यग्रहणमयुक्तमत आह· हकारवदिति· इष्टं तार्थं हकार उपात्त इति भावः। नन्वेककर्त्तृकयोर्भोजनपरिवेषणयोर्युगपद
संभवादस्तु तत्र बाधः प्रकृते तु लक्ष्यभेदेन भिन्नवाक्यावगतनिमित्तकार्यभावः किं न स्याद्यथावगतकार्यित्वस्यापीकोनिमित्तत्वं दध्युदकादावत आह· नत्वे
ति· लक्ष्यभेदेन कार्यित्वनिमित्तत्वसंभवेपीत्यर्थः। सामान्यविशेषविध्योरेकवाक्यतायामित्यन्वयः। शब्दो वा क्यात्मा अर्थस्तदर्थः संबंधः प्रतिपाद्यप्रतिपादक
भावस्तेषां ज्ञानं न घथालोकव्यवहारादेव तथा तयोर्बाध्यबाधकभावः संभवे पि भवतीत्येतदपि लोकव्यवहारादेव ब्राह्मणेभ्यो दधिदीयतां तक्रं कौण्डिन्याये
त्यादिरूपादवगतमित्यर्थः। विशेषसन्निधाने च सामान्यशास्त्रस्य तद्व्यतिरिक्तपरत्वं च तद्बीजं· परिज्ञानवदिति पाठः। परिज्ञानादिति पाठे हेतुपंचमी· प्रत
क्षश्चेति· अविलंबितप्रतीतिकत्वं प्रत्यक्षत्वं विलंबिततरत्वं चानुमेयत्वं· यद्यप्यचोरहाभ्यामित्यत्र रहोन विधीयेते तथापि तयोर्निमित्तत्वं विधीयत एव
एवं यरः कार्यित्वमपि· अ [redacted] भाप्प्राप्तणां हि विधिरग्निर्यावद्दग्धं तावद्दहतीतिन्यायादृक्कं पटं वयेत्यादाविवाने क शिवः
विधानस्य सत्वात्· लक्ष्येति· अयं भावः। व्यक्तिपक्ष आश्रीयते· तत्र च प्रतिलक्ष्यमसकृल्लक्षणं प्रवर्त्तते यथा प्रतिलक्ष्यं भिन्नानां लक्षणानां तत्रेलो २९
= एकत्वाभ्यस्तादिदृष्टांते वाकेकवाक्यता· भाष्ये कौंडिन्याभिति दिक्तः आत्ममोत्रंमांमात्र कौंडिन्यो न भवेद्वैविध्यादिकं· दार्ष्टांतिके तु परैकवाक्यतान्नेरफहकाराभ्यां निमित्ताभ्यां तुत्तरस्य पवरेफहकाराभिन्नस्य यतः कार्यित्वो द्विर्वचनं भवतीति· न त्वेहेतुः किं· लोकव्यवहारादेव भाष्यार्थं

चारणमिकोप्यणन्वीति। ततश्चैकामपि तात्पर्यतो निमित्तत्वप्रतिपादकेषु अन्यथा तद्विषयलक्षणस्य तत्त्वतेनेवावैयर्थ्यं स्यात्। न चैवं श्रीशब्दस्यादावपिय
णप्रसंगः। व्यक्तिपक्षे विप्रतिषेधे परमेवेति नियमबले न तद्विषयकशास्त्रस्यैव विरहकल्पनादेवमपवादविषयेषु श्रियाविलासो बोध्यः। परिह्या
पवादविषयमुत्सर्गः प्रवर्त्तत इति न्यायात् जातिव्यक्तिपक्षोचलक्ष्यानुरोधात् व्यवस्थिताविति। यथेति। बाध्यबाधकभावाभावे दृष्टांतो यं ननु कार्यित्वानि
ब मित्तयोः समावेश इति बोध्यं। केचित्तु तक्रकौण्डिन्यन्यायोऽपि सामान्य विषयानाक्रांतविषयाभावरूपानवकाशत्वमूलक एव अस्ति च प्रकृते
तत्। न सेतबोध्यनिमित्तत्वं सामान्यपर्वप्रयुक्तकार्यित्वानाक्रांतं क्वचिदस्ति सर्वत्राचः परत्वादनचीति प्राप्तेः। अतो युक्तो तक्रन्यायानुरोधात्
मान्येन कार्यित्वबाधः। न चैवमिकोयणचीत्यादेर्मध्वत्रेत्यादौ सामान्यप्राप्तनिमित्तत्वाभावेन कार्यित्वस्य चरितार्थत्वादिति भाष्याभि
प्रायमाहुः। ननु कार्यार्थमुच्चारितस्य कार्यसाधुत्वं चेत्स्वरवसानयोरित्यादिना सिद्धमत आह। विधानादिति। भाष्येऽपदिष्टमुपदिष्टं तदर्थं। वर्त्तमानसामीप्ये
इत्युपदिष्टोऽप्युपार्थः। प्रवृत्तिनिमित्तेनेति। प्रकृतेऽभ्यासमानवैशिष्ट्यप्रतीतियोगिरूपः प्रकारस्य समर्थ इति भावः। केन प्रवृत्तिनिमित्तेनायोगवाहशब्द
वाच्यतैषामिति तात्पर्यं। नन्वनुपदिष्टाश्चेति चकारस्य बलादनुच्चारितत्वमयोगवाहशब्दस्य प्रवृत्तिनिमित्तांतरमित्याशंक्याह तदयुक्तं अनुप
देशपदार्थस्यानुच्चारणस्य तत्राभावादप्रयोगेष्वव्यभिचारितत्वात्। न च प्रत्याहारस्थानुच्चारितत्वात् यद्युक्तमध्ययनेनैव तदर्थलाभेन पौनरुक्त्या ततं
पत्तेरत आह। अयुक्तमिति लघुहेतुकल्पनमिति। प्रत्याहारलक्षणेन लघ्वी बोधकत्वस्य स्त्रैण। पाठाभावादिति। ... कशास्त्रेण प्रत्यक्षप्रवृत्तेः
मानेन योगवाहस्य पाठक स्यात्स्यपाठाभावादित्यप्यर्थः। एषां नास्तीति। अतोऽयुक्तमित्यर्थः। एवं चाहार्थमात्माकाये युक्ताः संतो वह... तिप्रयो
गं निर्वाहयंतीत्ययोगवाहपदव्युत्पत्तिर्दर्शिता। न पप्रलत इति। तत्र यत इत्यध्याहार्यमिति भावः। भाष्ये उरः केणेति उरः कायतीति सुबुत्सृते
पूर्वसमासेऽपि सोपपदाद्विति नसत्वं। पाठकल्पककाम्येष्वेवतत्प्रवृत्तेः। ननु शरां जशो नव्वतीति लक्षणाभावात् धुरपठस्य न जश्त्वाभावः प्रयोज

ये॰त्वस्यापि सत्वेन तावन्मात्र द्वितापत्ता॰भ्यासे कार देर्लभं च॰२

कै॰वि॰
३०
30

मत आह॰ शर्पुपा ठे इति॰ यदीति॰ पूर्वत्र द्विर्वचन इत्यन्वयः। जश्त्वमसिद्धमिति॰ अत्र पक्षे पूर्वं द्वित्वे हला दि शेषेण श्त्वं न प्राप्नोतिऽश्यरत्वाभावाद्भ्यासे चर्त्वे त्यनेन
तांतरतम्यात्सरूतिचरां शरूतिचर एवे त्युपध्मानीय एवेत्स्यभ्यासे उपध्मानीय श्रवणं प्रसंग उपध्मानी सिद्धमिति॰ अत्र तु द्वित्वे कृते पि द्वित्वाश्रय
स्य कार्यैकर्त्तव्ये॰ऽसिद्धत्वं ने स पिपूर्वत्रासिद्धीयमिति स्यार्थ इति परत्वारंतरंगत्वाच्च जश्त्वे कृत एव हला दि शेषः इत्यभ्यासे बकार श्रवणं प्रसं
ग इति तदाह सर्वथेति विकल्पितीति॰ सर्वथे त्युभयाऽस्य पक्षस्य ज्यायस्त्वमाह॰ न्यायस्यैकचिदनित्यत्वकल्पने पि सर्वत्र तथात्वे मानाभावादित्याश
यात्॰ द्विर्वचनं कथमिति॰ बकाररहितस्येति शेषः। रकारोच्चारणसामर्थ्यादिति॰ न चानुपृक्तसादौ दकारोच्चारणं चरितार्थं॰ नैतदुक्तं रूपमिति भाष्योक्ता
दोषाभावात्॰ उपतापातिरिक्त विषये॰ स्माद्यनुकानभिधानादिति तदाशयः। अकुत्वविषये निपातनमितिपक्षे तापमेव समाधानं॰ अनुस्वारस्य
शर्त्वा [illegible] दिति॰ यद्यपीकुम्यामुत्तरोऽनुभाव्यवहितः सकारः स्तुहिक्तिसादौ संभवति तथापि तदनभिधानमिति भावः। ननु सूत्र विशेषानाश्रयणे
नत्तस्य साहार्यसन्निवेशात् कथं तन्निबंधन कार्यप्रवृत्तिरत आह॰ प्रयोजनविशेषमिति॰ अविशेषेणेति भाष्यस्य प्रयोजनविशेषनिर्देशं विनेत्यर्थ इति
भावः। जश्त्वे कृते संयोगसंज्ञाया मिति॰ कार्यकालपक्षे इदं॰ भाष्ये इदुदुपधस्येति॰ विसर्गस्याल्लोपधात्वमिति भावः। इदुदुपधस्य सकारस्येति॰
विसर्गस्यानुपलक्षणमिदं तेन निरोपिनिष्कृतमिति सिध्यति॰ अत एव वक्ष्यमाणपक्षांतरेणाविरोधः। निष्कृतमित्याही सुब्रुवत्त्वतः एवं समासेपि र
राः इति न॰ पाशाकल्पककाम्येष्वित्यत्रहतेः द्विर्वचनं प्रयोजनमिति विसर्गजिह्वामूलीयादेर्द्विरुच्चारणो विशेषस्याग्रहात उच्चारणास्यकर्त्तुमशक्यत्वा
च्च शास्त्रप्राप्तिमात्रेणैतत्प्रयोजनकथनमिति मंतोपव्यां ननु सोपदादाविति सत्वस्याभिवत्वं पूर्वत्रासिद्धीयेइतित्रिषेधान्नेत्यत आह॰ पूर्वत्रेति। इ
मे इत्यनेन नहह पवरट्सूत्रस्याध्वग्रहणं तेकिंतु वर्णमात्रमित्याहइदानीमिति॰ अर्थवंत इति साध्यं॰ वर्णा इति पक्षः॰ तावच्छेदकमेवहेतुः॰ धातुप्रातिपदिके ३०
त्यादिस्तु दृष्टांतः॰ अनुमति ज्ञाने॰ अनुसुपापलाने॰ भाष्ये धातवः इत्यादि प्रक्रियाभ्रमप्रकृतिप्रत्ययानां वाचकत्वमित्येव रूपवर्णस्फोटाश्रये सा अर्थ पे[illegible]
र्ं

शास्त्रव्यवहारमात्रोपयोगी। एतद्वासनावशादेव लोकव्यवहारेपि शास्त्रज्ञास्तथा व्यवहरंति धर्मे चैवंविधज्ञानस्योपयोग इति बोध्यं। हेत्वंतरमाह वर्णव्य
त्यये चेति। ननु कूपादौ न सिंहादाविव वर्णव्यत्ययोत आह कस्यचित्तत्स्यैवान्वये तिजपशब्दस्य तु तदीपशक्त्युद्बोधकत्वरूपं द्योतकत्वं प्रादिवत् अत एव ते
षामिवेषामपि प्रादिपदिकसंज्ञापादनं करिष्यते तृतीयहेतुमाह वर्णानुपलब्धौ चेति। अनर्थगतेरित्यस्य तद्वर्णसत्तायां योर्थस्तदर्थानवगतेरित्य
र्थ इत्याह-अर्थांतरेति प्रश्नमुपपादयति भाष्ये नतार्थीय इति। नजिकाकुः। परमतापेक्षयेति। परे तार्थगतेइ सुक्तत्वात् इहार्थगतिरस्तीत्यभ्युपगम्य पर न
मते कटाक्षेण-अन्यस्य त्वीपार्थगत्यपेक्षयात्रातिशयेनार्थगतिरस्तीति विवक्षेति भावः। तच्छब्दार्थमाह वर्णस्येति परे तु तच्छब्देन तद्वर्णघटितपराम
र्शेन कश्चिद्दोषः। अत एव पूर्वभाष्ये मकत्कारेण कश्चिदर्थो गम्यत इत्युक्तमित्याहुः। लाघवेन तु कर्मधारयमाह भाष्ये सोर्थ इति प्रकृतोर्थः। तस्मिन्न वर्णे मति योर्थः
न प्रतीयते स इत्यर्थः। ननु दृष्टांते समप्रमुपमानपूर्वेति वचनेनोत्तरपदलोपेपि प्रकृते तच्छब्दलोपः केन। किं च तच्छब्द उत्तरपदमपि न। तच्छ ब्देन नञः समासाभावा
दत आह गतार्थत्वादिति। तथा च तद्दृष्टत्रापि लक्षणेति भावः। चतुर्थहेतुमाह। भाष्ये संघातार्थवत्त्वाच्चेति। एकासिकतेति भाष्यप्रयोगादेव सिकताशब्दस्यै
कवचनांतत्वमपि तदृतगतत्वादिति। इदं चिंत्यं। रत्येम तत्तलक्षणा इति सूत्रस्य स्वग्रंथविरोधात्। तत्र हि संज्ञाप्रवृत्युत्तरकालं जातविभक्तेस्तत्र ध्यप
तितत्वेपि तदवयवत्वेनेत्युक्तं तस्मादंतरंगत्वादवयवप्रातिपदिकत्वेन विभक्तिमुपितदनंतरं कृदंतत्वनिमित्तकप्रातिपदिकत्वे सुपूत्पो पस्तिवत्कं
पुक्तं धनतीत्यादौ तु नतदापत्तिः धातुप्रत्ययांतपदयोस्तदवयवपरत्वेन तत्र तदप्राप्तेः धात्वादेस्तदवयवत्वं तु व्यपदेशिवद्भावेनेति बोध्यं वस्तुतस्त्य
क्तेति सूत्रस्यैकपटोक्तिरयुक्तेति तत्रैव निरूपयिष्याम इति न दोषः। धकरिजरत्त्रमादिपदार्थः सुवंतावयवसमुदायस्येति। सुवंतावयवेति बहुव्री
हिस्ततः कर्मधारयः इदमुपलक्षणं भेदसत्त्वेपि पदार्थयोः संसर्गस्तद्वारकार्थवत्समुदायस्यैते नतिडं। तसमुदायस्यव्यावृत्तिः प्रकृते न भेद इत्याहयेवे
व चेति तच्चैकमिति। संघातस्यैकत्वमिति भाष्यस्य संघातस्याव्येकत्वमर्थः। एवं च विभक्तिः समुदायादेवेति भावः। ननु समुदायादुत्पद्यमाना विभ

स्पर्शः २

कै॰ वि॰ क्तिः सर्ववर्णसंबंधिनी चेत् प्रतिवर्णं पदत्वं प्राप्नोतीत्यत आह पदसंज्ञा त्विति । पदत्वमर्थबोधजनकविभक्त्युत्पत्तिस्तत्संज्ञाप्रवर्त्तनेनान्त्येपाश्रितमिति भावः । केचि
३१ त्तु विभक्तिः प्रकृत्यर्थगतप्रकृतिबोध्यसंख्याद्योतिका । संख्या च समुदायस्यैवार्थो न प्रत्येकवर्णानामिति न तेभ्यः स्याद्युत्पत्तिः । एकत्वं संख्या तस्यार्थ इति भाष्य
स्वरसात् प्रकृत्यंशे वर्णव्यत्ययापाययोः संख्यांतरानुपजननात् समुदायस्यैवार्थ इति तद्भावः । नन्वव्ययेभ्य इवैकवचनं दुर्वारं । संख्यारहितार्थप्रतिपाद
केषु तथा स्वीकारेऽपि वस्तुतः संख्यावत्यर्थे संख्यानभिधायकत्वात् द्युत्पत्तौ मानाभावात् । एवं चैषां प्रकृतित्वमेव नेति न केवलाप्रकृतिरित्यस्यापि
31 नाविषयः । एतेन प्रत्येकं पदसंज्ञानुग्रहात् पदद्विर्वचनवैयर्थ्यात् तस्मादेव प्रत्येकं सुब्व्युत्पत्तिरित्यपास्तमित्याहुः । अनुमानेन साधितामर्थवत्तां प्रत्यक्षविरो
धेन दूषयति । अनर्थकास्त्विति । सर्ववर्णानां पक्षत्वे हेतोर्भागासिद्धत्वं स्यादत आह धात्वादीति । विपक्षे बाधकमाह । अन्यथेति । वर्णव्यत्यये स्यादिहे
तोरर्थानुपलब्धेरिति हेतोश्च धात्वाद्यतिरिक्तवर्णविषयत्वेऽप्यसंगतेरित्यपि बोध्यं । असमासाशंकयेति । तथा च वीप्सा न प्रतीयेतेति भावः । तेनैव
ति वीप्सायां तस्य विधानादिति भावः । ननु वर्णव्यत्ययादिष्वर्थदर्शनं नार्थवत्ताभावसाधकमत आह । यदुक्तमिति एवं चार्थवत्त्वसाधकहेतौ व्य
भिचारप्रदर्शनद्वारा अनर्थकतासाधकत्वमस्य । भाष्ये अर्थदर्शनादित्यस्य वर्णव्यत्ययाद्यभावे योऽर्थस्तस्यैव दर्शनादित्यर्थः । नार्थव्यत्यय इत्यस्य
नार्थान्तरावगतिः किंतु तस्यैवावगतिरित्यर्थः । उभयस्य व्याप्यत्वं विषयभेदेनेत्याह यत्रान्वयेति यथा एति इत इत्यादौ । न सर्वत्र कूपादावित्यर्थः । न
कूपसूपेति । वर्णानामर्थवत्त्वे त्वेकपशब्दस्य त्रिष्वन्वयादर्थान्वयः स्यात् न च दृश्यते ततः समुदायान्तरत्वमयुक्तमेवार्थान्तरत्वं तदर्थानवगतिश्च न तु
व्यत्ययादिकृतमित्यर्थः । ननु ककारसकारपकाराणामेवार्थवत्त्वमस्तु रा समुद्बोधक एवेति कस्यार्थस्य संज्ञा तत्र तज्ज्ञाप्याद्यत इति चेत्तर्हि भवन्मते वर्ण
णानामनर्थवत्त्वं तत्रैव परेऽजपयोरर्थाभावात् । किंच संख्या समुदायस्यैवार्थ इत्यपि नियन्तुमशक्यं कूपगतैकत्वस्य एपादिभिरप्रतीत्या संख्याया अपि २१
कादिभिरन्वयव्यतिरेकसत्त्वात् द्विर्वचनेन वैयर्थ्यं तु प्राग्युक्तमेव तस्मात् समुदायस्यैवार्थवत्त्वं तदेव बोधयन्नाह भाष्ये इदं खल्वपीत्यादि दृष्टा हीति अ

तदर्थं वरर्थां गेन गुणिनो रयस्यैव त्तात् तथा प्रकृतेपीति भावः ।। भाष्ये जग्रहणेोद्विति। प्रत्याहारेऽक्षरसमाम्नाये जग्रहणेषु अच्प्रत्याहारग्राहके
षु पठितानामनुबंधानां प्रत्यासत्त्याक्षु ग्रहणं कुतो नेत्यर्थः तमर्थं स्तितार्थमाह एते इति अक्षु ।। तद्बोधकसूत्रेषु प्रागुक्तेषु। प्रत्याहारार्थास्तदुपकारकाः
अजग्रहणेन। अच्शब्देन अराणादि प्रत्याहारेषु तेषां ग्रहणे फलाभावं मनसि निधाय। जग्रहणेनेत्युक्तं न च हशादौ ग्रहणास्या पत्तिः हल्षु
उच्चारणार्थाकारोच्चारणेनोच्चारणार्थवर्णहीनहलोंऽहल्घटितप्रत्याहारे ग्रहणं भावस्यैव कुंशनत्वात् प्राधान्येन। प्रत्याहारेषु ग्रहणार्थत्वेन परार्थे
ति। अजादिस्वरूपबोधनार्थत्वेन परार्थत्वं यथाऽकारादयः संज्ञिविशेषसमर्पणोपायान्तान्तथाणादय इत्यर्थः अप्रधानत्वमप्याचार्याचारेण
साधयति। भाष्ये आचार्यस्येति। आचार्यशब्देनात्रादिः शब्दपुरुषः एवं चान्यत्र संज्ञिविशेषसमर्पणोपायत्वादिनान्यसंज्ञित्वमेवेति भावः।
परत्वादित्याद्यंतरंगत्वोपलक्षणं एवं च पूर्वमनुबंधलोपादादिरंत्येनेति संज्ञाविधानकाले संनिधानादित्यन्वयः एवं चानुबंधसदृशभिन्नानामेव
मध्यगमसदृशानां ग्राहकतां बोधयतीति भावः भाष्ये लोपः खल्वपि तावदिति। सर्वतः प्रथममित्यर्थः पञ्चस्वपि लशीत्यकारस्य हल्त्वेन ग्रहणाग
पत्तेराचारादित्येव समाधिरत्रयुक्त इति। ननु अतो ल्रांतस्येति सूत्रे लकारोच्चारणेन लशसूत्रस्य स्यानुनासिकत्वाभावज्ञापनात् एवं च तस्यानुबंध
त्वमेव न किं तच्चारणार्थत्वमेव अत एव भाष्ये इउणित्यादिसूत्रे चतुष्टयोपादानेनैवेतद्विचारस्य प्रवृत्तिः कृताभ्रोके चाजग्रहणेोद्वितीत्येवोक्तं उरणपर
सूत्रे चलपरत्वस्योपसंख्यानमेव कार्यमिति तुल्यास्यसूत्रे वक्ष्यते भाष्ये तत्कालानामचां ग्रहणमच्चाटेन यथास्यादिति येणविभागः कार्य इत्यन्वयः
सिद्धत्व इति अकारादीना [redacted] मुपदेशात्सवर्णग्रहणाच्चेति भावः ननु ककारद्वयस्य मात्रिकवर्णत्वं कथं एकस्यैव ऋऌगित्यत्रोपदेशात् अ
तत्र त आहा। ककाराकृतेरिति नच वर्णाद्वयेनेति जातिरपि स्वपर्याप्त्यधिकरणाव्यंग्येव तद्द्वारैव कार्यभागिति भावः। भाष्ये एष एवार्थ इति अपर आ
हेत्साहृनावार्त्तिककृतोक्त इत्यर्थः। ह्रस्वादीनामिति ह्रस्वदीर्घप्लुत इत्यतः प्राग्भावत्। ऊकालोज्झिति त्रिमात्रवदेवास्तु एच्यकसूत्रे फलं द्रष्टीयमिति अच् निमि

त्तकार्यारिति तत्कालेषक्ष्य कर्त्तुमर्हा इति यथासुरिसन्धयः। अगाः सुखूपदेशः असस्पदेशः अणादश्चोच्चारणां तदंतस्यानां बोधकं अणुदित्सवर्ण
मर्थ्यं क्रियत इत्यर्थो भाष्य इत्याह अनुदिदिति। अणस्तु अणुमध्ये तेनात्र स्थाने किमर्थं उपदेश इति तु नार्थ इत्याह ग्रहणे नेति। इह संपन्नं तेसादि
भाष्यं गुणाभेदका इति पक्षे। भेदकत्व पक्षे चेदमेवाणग्रहणं मानमिति भावः। यथा प्यित सूत्रन्यासे इदं ज्ञाति पक्षे णग्रहणप्रत्याख्याने तु नक
श्चिद्विचारः एवं गुणा अभेदका इति व्याख्यपक्षेपि न विचार इति बोध्यं। भाष्ये वक्ष्यत्येत दिति सिद्धत्ववचनं चावश्यकं अन्यथा परस्यानुस्वारस्य चा
पदांतस्येति परसवर्णे तस्यासिद्धत्वात् तस्यानुस्वारस्य यथा स्यानायत्तो हपा सिध्याप्तेः। तर्हि द्विर्वचनासिद्धिरेव फलमित्याह परसवर्णेन
हीति नन्वनुनासिकोनुपलब्धेः तत्राह अनुतिष्ठत इति पदि नित्यो लोपः स्यादिति। तदा भेदो न स्यादित्यर्थः विभाषा चेति च स्वार्थे। एकदेशत्वाह यथा। भे
द इति यथा द्विर्वचनमव्यक्त्योर्भेदो न भवति तथैवास्तु मानुवृत्त द्विभाषाग्रहणमिति भावः। तत्तीयो ज्ञापकमुपन्यस्यति। अनुवृत्ते तरइत्यादि
ना। झरो झरीति लोप इत्यर्थः। मध्यप्यत पाह लोपमाश्रित्य स्यावैकल्पिकत्वं सिद्धमिति भावः लोपापवाद इति। यद्यपि हयंनुभव इत्यादौ तदुदाहरणे
लोपः प्राप्तेपि द्विर्वचने नारभ्यते तथापि कृते द्विर्त्वे पश्चात् लोपेपि द्विर्वचनं व्यर्थमित्यो शयेनापवादत्वोक्तिरिति भावः। तयोर्योगयोः लोपविधायकयोः

प्रवृत्तमित्यादौ दाक्षी तो। केऽत्र तस्त कारोच्चउपसर्गादित्यनेन। आदित्ये सांद्रुवावर्णरांपतात राध्यःतद्ध्याचष्टे ज्ञापकत्वमस्य विघटयतीति सर्वथा गत्नं भवी
स्तुपसंहरतीत्यर्थः ज्ञापकेन तदनुवृत्तिं साधयत स्तत्वं उनुवृत्तिः संदिग्धेवेति भावः। तत्र सत्रे विभाषा सलोपरतु केराह आचार्येति। अणग्रहणात
ज्ञापकादित्यपि कश्चित् ततस्तु वार्त्तिकहृता णग्रहणप्रत्याख्यानान्नोक्तं। तराक्रिमिति। कप्रत्यासत्तिः कुर्यामिति इति संदेह इत्यर्थः भाष्यकत माश्रित्याने
ति। वक्ष्यमाणरीत्या सवर्णेत्रनिर्णायकसत्वात्मप्तः कतरास्मिन्निति पाठेपि उतरादिविधौ उपाधिप्रत्याख्याना त्तदो षइति बोध्यं। नहि लुप्तो पइति वर्णस्या
दो गुणोः सिद्ध इति भावः दीर्घाचइत्येवेति। मात्रा लाघवाभावेपि संदेहाय त्ता यवाया संदेहायचे तिभावः [illegible]गीकृत। विसर्गस्यासिद्धत्वादितिभावः॥ ३२

तेपुचकृतेष्विति। परत्वादिति भावः। योगविभागस्य भाष्यानारूढत्वाज्ज्ञो केत्यादि भाष्यात्तके परे इति भाष्याच्च तेषामनभिधानं वक्तुं पुनरुक्तं भाष्ये अवो
ही ति। अवब्धेति। परिभाषणादिति भावः। न हि पदं ताइ ति। पदां नामेवानुनासिकोऽवसाने ज्ञायत इत्याशयेनेदमुक्तं। न तु तत्र पदान्ताधिकारोऽस्ति। लो
परति। अत आह तेनो विशेषणादिति भावः। पर्युदासेनेति क्रियमाणेऽप्यणग्रहणे इत्यर्थः। भाष्येऽपि न सत्वं निषिध्यते किं तु कार्यित्वमेवेत्याह कार्यभाज
इति एवं चानुनासिकप्राप्तियोग्याः पदान्ता न संतीत्यर्थः। वस्तुतो स्यात्सग्नेसिद्धांसुक्तित्वेन तदृष्टान्ते नैवं पूर्वपक्षस्योत्थितेनैवं भाष्यव्याख्यानमनुचि
तं पूर्वपक्षस्य संदेहस्य चानुत्थानात्तस्मादष्ट भाष्यापर्यं भाष्यमेकदेश्युक्तिरित्येवोचितं व्याख्याने च तत्रोपाध्यायैरित्यमेव भाष्ये कष्टे हत्त्रिति
अचामुपलक्षणं अत एवाचोऽप्रत्यस्येत्युक्तमस्याकोप्रग्रहस्येतिवदेतन निषेधात्संप्रसारणप्रसंग इति॥ चिंपमिदं। गोपरतस्त प्रकृतिभतप्रा
तिपदिकस्य टिलोपविधानेन न वृध्यते। स्यानित्वे मानाभावेन वकारे एकदेशविकृतन्यायेन हृष्यतित्वस्य दुर्लभत्वात् अधीधिकविकारेण प्रत्यभि
ज्ञाभावाच्च॥ अत एव राजकीयमित्यादौ अल्लोपो न। वृध्य एव टिलोपस्यानित्वे तु प्रकृतिभावपत्तिः। एतेन तित्तिर एकदेशविकृतन्यायेन वृध्य इति
त्वात्सत्वापत्तिः। न च टिलोपस्य स्यानिवत्वात्त्रपत्वं पूर्वत्रासिद्धीयेतन्निषेधात इति परास्तं न च वृध्येति सूत्रे पदाधिकारेण वृध्यान्तत्वमेकदेश
विकृतन्यायेन मलुत्तमभित्तिवाच्यं स्कोरिति सूत्रात् अंते ग्रहणमनुवर्त्य वैयधिकरण्येनैवान्वयान्वयाश्रयणेनादोषात् अत एवांते ग्रहणं चरितार्थं अ
धीधिकविकाराच्च एवं च वृक्षभृज्जोरिणं ताष्टि पिवक्षम इत्याहुः। वनोपप्रसंगश्चेति इदमुपलक्षणं क्वौ विधौ स्यानिवत्वनिषेधाद्दूठ प्रसंगश्चे
त्यपि बोध्यं भाष्ये रोरीति। त्रिपाद्यां बहिरंगासिद्धत्वाभावादिति भावः। भयभाव एकाचो बशिभयनेन। तत्रहो काच इति सूत्रं तस्यैव धातोरित्यपेक्ष
याव्यधिकरणषष्ठीति भावः। स्कवें॥ ऋध्वेत्यनेना। भाष्ये इहापि तर्हि स्यस्कन्त इत्यमिति शेषः। ननु धातुग्रहणे न ऋकारस्य दीर्घो न रपर इति ज्ञापना
दज्ञनेति दीर्घस्याप्यरपरत्वात् कथमत्रेत्याशंक्य निरतत्राह। धातुग्रहणेनेति। भाष्येन स्मा त्तत्रेति न च इह किं चित्रयोरिति न्यायेन ज्ञापकत्वमप्यस्त्विति

·चिकीर्षतीत्यत्र·

तदुपधानाक्षेपस्तत्र गुणतत्सत्वातिशयं कृते भाष्यकारैरुक्तमिति॥

=एवं च धातुग्रहणस्य भावनाचारिनार्थ्यं भवतीनावज्ञापनीयं। तद्धा धातोर्मात्वणमित्यादेः ऋकारस्यानिकदीर्घस्य रपरत्वाभावज्ञापनेनापि भवतीति न सामान्यापेक्षं ऋकारस्यानिको दीर्घे रपरत्वाभाव इति सामान्येन ज्ञापयिष्यत इति भावः। नन्विहिमाम्रुद्दानती

धातुग्रहणाभावे मातॄणामित्यादौ सति रपरत्वे णघापि कृतरदित्यस्मात्प्रत्याप्पूर्वत्वे धातुग्रहणस्य प्रयोजनाभावः उपधायाश्चेत्युत्तरसूत्रेण सिद्धं भावोप्येवं तत्र तदर्थं केवलग्रहणं तत्तान्न ज्ञापकत्वमित्यर्थः। २२

के॰ वि॰ २२ वाक्यं। दृगदृ इत्यादेरनुकरणे प्रकृतिवदनुकरणमित्यस्याभावे ग्नोमडी स्यादवित्याभावार्थं इहापि तदावश्यकत्वात् गत्यंतराभावेऽपि तन्न्यायेन ज्ञापकत्वा

श्रयणं च। न दाहतस्मादिति एवं च परत्वेपि मातॄणाम् इत्यादौ उपधायाश्चेतीत्वबाधेन धातुग्रहणस्य चरितार्थत्वे न रपरत्वनिवृत्तौ न ज्ञापकते

त्यर्थः। भाष्ये सामर्थ्यात्सवर्णेति। न च गम्लेत्यादौ यणादेशे लपरत्वार्थमेव परेणाणग्रहणं स्यादिति सामर्थ्यं कथं। ऋकारांशे हल्रूपाणि रोरी

तिप्रवृत्त्या फलाभावेन तत्साहचर्यात् लकारांशेपि हल्रूपाणि अप्रवृत्तिरित्याशयात्। रल्योः समानश्रुतित्वेन तत्रापि रोरीत्यस्य प्रवृत्तेरि

त्यस्य लकारे परणघटितप्रयोगाभावेन तद्ग्राहकमाणाणपादिलब्धं भाष्ये सवर्णेऽतपरमिति पदच्छेदः। तपरं करोतीति ज्ञापकं सवर्णग्र

ग्रहणं परणाकारकमिति वा। न्निकाक्षरार्थः इत्येवमर्थमिति ह्रस्वो यथा स्यान्नदीघोंमाम् इत्येवमर्थमित्यर्थः। ऋकार इति उद्देश्यसमर्पकत्वस्यार्थः

न च भाव्यमानत्वेन सवर्णाग्रहणप्रसक्तेः तदुपपर्यं न परत्वाभावे आदेशान्तरनिवृत्त्यर्थत्वेन स्वरूपाभ्यनुज्ञानार्थत्वेनाप्येवं बोध्यम्। भाष्ये न चावि

धेयत्वात् कृते तु तपरत्वे भाव्यमानत्वाभावान्न दोषः। भाष्ये संप्रत्ययेति। आदेशेन तो निवर्त्यार्थः। अर्धचतुर्थी इति वक्तुम् उचितम् आह अर्धेनेति।

भाष्ये तिस्रो मात्रा इति इणा इति पदच्छेदः। दामिप्रायेणेति दं तदुक्तविभक्तिनिर्देश इति संहितायां तु सार्धमात्राद्वयमेवेति बोध्यं। आतोदिग्ग्रहणे

सूत्रे महाद्विपर्यते संदेहपरिहारे प्रतिपत्तिगौरवमिति। लाघवायणपवर्णांतरमेव किं नानुबध्यत इत्याशयेन हि भाष्ये किं पुनरिति। एतत् वक्ष्यमाणं

आचार्यः शिवाननुज्ञापितेपि प्रवर्त्तकतया निवर्त्तकतया वाणानां स्वचरितार्थ्यमत आह। न्यायपादिति। उक्तो न्यायः आगमउपदेशपरंपरागतस्तिद्ध

एवायमर्थो णकारानुबंधनरूपस्य व्यवहारेण बोध्यत इत्यर्थः। एवं च व्याख्यानेनैव एर्वणाकारेणकेचित्केचित्स्मरणकारेणेति नित्यं ज्ञापका

नुसरणात्केशोच्चयेतिसन्निचितं प्रभज्ज भाष्येन ञकारेत्यादि। अत्र हि तत्स्मात्रानुकरणं तु सञादन्यत्र नास्तीति हयवरट् सूत्रे प्रपंचितं। एका शिव

रमकारयोरपिहिपदांतयोरिति। पदांतयोस्तयोः मतोस्ततः परस्यादादेः पदस्य प्रभौ स्यातामित्यर्थः। एवमपि पंचांगमाइति। लक्ष्यसंस्कारकालि २२

आदेङ्गुण इति

स्वन्यथेति [redacted]साकारः। आनुपूर्वीज्ञानस्यासंभवि विषयाहेतुत्वादिति भावः। कथं तर्हि वृद्धिशब्दस्य संज्ञात्वप्रतीतिरत आह। अन्येत्विति। लाघवादयमः। एवं चा
नुपूर्वीव्यत्यासेन वृद्धिशब्देन बोधजनकशब्दोच्चारणं मंगलार्थं क्षम्यतामिति बोध्यं। परिभाषेति। तदाहियनैव नापकपदं तत्रैकालिव्याप्युपतिष्ठत इत्यर्थः। लाघव्यं युक्त
मेवेत्यर्थः। अथ क्व संज्ञायां [illegible] रुत्यत्र एणं स्वादि। नो पेह। नो ग्रहणार्थमिति वार्तिके तद्भाष्ये च संज्ञापदं पाराख्य सामान्य परिभाषा परं स्वबोध्चारितः संज्ञासा
धनसमाभ्यात्। नन्वेवं वृद्धिरादैजित्यत्रापि वर्णग्रहणे योगादीका। रादिष्वपि वृद्धिशब्दप्रयोगे। तिमसक्के आदैच एव स्याद्यादि इति नियमार्थत्व संभवात् परिभा
षात्वमेवास्त्विति चेन्न। विधिनियमसंभवे विधेर्न्याय्यत्वात् वृद्धिशब्दस्य पूर्वपाठस्तु एतदेकमाचार्यस्येति भाष्ये एकदेशोत्तरः। अथ क्व संकालिस्यातौ तु ने
वं वकुंशक्यमिति उपाध्यायमानाभाश्रयः। भाष्येनुवर्त्स्यादिति। तत्राशक्यं वक्तुमनवाप्यादिति भावः। अस्थाने। अनवसरे। भिधेते विलक्षणं भवति। अभिसंब
न्धः। संज्ञासंज्ञिभावः। तस्मात्तलिति। नेनाज्ञातत्वमर्थः। अयतनेति। अयं योगो इति इति वाक्य प्रयोगसामर्थ्येनेत्यर्थः। सत्यपीति। सामानाधिकरण्यनिर्देशेनेस
र्थः। सतोवृध्यादिति। सतो निष्पन्नस्य संज्ञिनः संज्ञाभावात्संज्ञासंबंधात्तदाश्रयेतां संज्ञामाश्रित्य सिद्धिर्वृद्धिरित्यादिभिर्विधीयमाने संज्ञि निवर्तना
नासु वृध्यादिषु संज्ञासु इतरेतराश्रयत्वादप्रसिद्धिर्वा कार्याप्रसिद्धिरित्यर्थः। अविद्यमानेन संबंधस्य वक्तुमशक्यत्वादिति भावः। भाष्ये नौर्नावीति।
=कर्णधाररहितं परस्परसंबद्धं नौद्वयं परस्परं परतीरप्रापणाय न भवतीत्यर्थः। नौशकटयोर्वहनक्रियायामितरेतराश्रयत्वाभावेप्याह। नौ
=शकटेति। सामग्र्यंतरं कारणांतरं। भाष्ये सूत्रकं कीलादि। नवसामान्यलक्षणया भूतभावि सकल विषयकशाब्दक्रियः। संभवत्येवान्यथा तथापि तत्र बो
धकुयावसन्नि इति सकलाकार विषयकशाब्दक्रियाहासंभवे तानुवादे विशेषः स्यात्। सामान्यलक्षणानंगीकारे विमाक्रियारुबोधाहीनां समानप्रकारक
त्वेनैव कार्यकारणभावाभ्युपगमान्न दोष इति वाच्यं। जातिप्रकारकशाब्दक्रियाहस्य स्वाश्रयीभूतसकलव्यक्तिबोधकत्वेप्यनुत्पन्ने ज्ञासाश्रयत्वस्य वक्त
मशक्यतया भावि [illegible] व्यक्तेर्ज्ञानाश्रयत्वाभावात्तद्बोधासंभवेन भजेदैद्धिरित्यादौ तज्ज्न्योत्पत्तिज्ञाने परस्पराश्रय इति भावः। वृद्धिरादैजि

तथा चेतेन कथंप्र तिपत्तुः सम्प्रकाशितार्थः

[illegible] तस्मादित्यर्थः। यथासंज्ञादिस्वावधवर्णावबासादिभ्रमात्तु [illegible] तथानौनेवस्वसंबंधनावतरमिति। = नौशकटस्येति। [illegible]
=कर्णधाररहितस्यैकस्यापि ततकार्यसाधकत्वाभावाद्वित्वसमेततत् [illegible] परस्परापेक्षा। नौ [illegible] परस्परापेक्षात् [illegible]
=[illegible] साधारणसामग्री [illegible] नौ [illegible]
=[illegible] सहकारी [illegible] व्यापारमप्यपेक्षते। [illegible]

=अभयापुगपदुभयत्रभसंगाभावेऽरुवोभयत्रतात्पर्याभावो ऽरेकः। नप्याचोभयत्रतात्पर्याभावेनयुगपदुभयत्रप्रसक्त्यसंयुगपदुभयत्रप्रसंगे नेतिभावः। विधिनियमेति। अयं चानियमः पक्षोऽप्राप्तांशपूरणादिप्रयोजनफलकोऽविहीनवहंतीतिवत् युगपदुभयत्र प्रसंगपक्षे अपत्तिसंभवात्प्रत्येकमिति॥

कै॰ वि॰ ३८ जिमस्यविद्यमानेऽप्युद्देश्ये मुख्यादितार्थेन भाविनामुद्देश्यत्वासंभवेन तत्र हृदिपदस्य प्रक्रियायाऽसंभवाद्बं। यद्यप्यस्य समस्यप्रशाद्दकं वमेत्यादाविवक्षाविसंज्ञाविज्ञा
नेन सिध्यति स्पष्टं चेदं क्रियागणइत्यत्र भाष्येन प्राप्यत्र वास्तवमेव परिगणनमाह भाष्ये सिद्धं त्विति। भावेति। वक्ष्यमाणन्यायेनेत्यर्थः। ननु हृदिपदस्यैतादौ समुदाया संभ
वात्प्रत्येकमेव संज्ञेत्यत आह। अन्यथेति। एवं च तत्राद्यपत्राणि संभवः। इदं हृदिदिशगत्समुदायस्यैवस्यादिति भावः। समुदायेति। मातापित्रोर्मृतेन हनीतिवद्बोधे साहित्यं
ननु क्रियानिष्पत्तावितिभावः। उभयत्रेति। समुदायेऽवयवे चेत्यर्थः। उभयत्रतात्पर्याभावे हेतुर्युगपदिति। यद्यपि पर्यायः प्राप्नोति तथापि समासविधिनियमोऽप्यपरत्वे
गौरवमतो लिंगत्वकल्पनमेवोचितमित्यत्र तात्पर्यं। न ज्ञापकादेव किंतु युक्तितोऽपि प्रत्येकं संज्ञेत्याह भाष्ये प्रत्यवयवमिति। प्रत्येकं वाक्यपरिसमाप्तिस्तु पक्षान्तरम
त्येकं तु ज्ञिसमाप्तिरयुक्ता न हि तु अपर्योनवाक्यार्थः। किंतु एवंनार्थ इत्यत आह। अत्रेति। वाक्यार्थत्वं च प्रयोजकव्यापारस्तस्य समुदायविषयत्वसंभवात्कलयत एवं
तत्र प्रयोज्यव्यापाररूपमित्याह। तत्रेति। ननु विशिष्टपरिमाणस्यादनीयस्य भोजनक्रियासमुदाये पर्याप्तेऽपि व कुंभकयमत आह तमीति। तदुक्तं। भोजनं फलरूपा
व्यामेकैक कस्मिंश्चित्पर्याप्यते। अन्यथाद्विवस्थानेन तदर्थः प्रकल्प्यत इति। सर्वापि क्रिया प्रत्येकं समाप्यत इति नियमो न कार्यं इत्याह। [illegible] नाधेति। गीतादीना
दिनान्तस्य वाधादि। वृद्धिसंज्ञेति। न च नामधेयरूपमात्रादीनामाद्युदात्तार्थं तत्तत्स्य वा नामधेयस्येति पक्षेऽस्तु त्वादिति वाच्यं। अभिव्यक्ते नित्यायेन तत्राग्रह
णे। समुदाये समासोऽयुक्तिमाह। अत्रेति। एवं चाकृधिते ति सूत्रे दंड इत्यपि परिगणनीय इति भावः। अत एवाप्रधाने कर्मणि प्रत्यय उपपद्यते। ग न तस्य प्राधान्यमिति।
शरीरादिदंडनं तत्क्षणदंडव्यावर्तनेनेत्यर्थः। नन्वंतरेणापीति वाच्यं सार्वकालिकासत्वप्रतिपादकमपि शब्दरहितमयुक्तमत आह। न्यायादिति। शतदंडनन्यायादित्यर्थः।
योगविभागायेति। तिडंतसमासायेतिभावः। भाष्ये तत्परकरणं क्रियत इति गुडपाकं पचतीतिवत्सामान्यविशेषभावेन सह प्रयोगः। गतासत्वनेकतेव्यक्तिभेदा
देवोपपन्ने नगुणक्ततमेदेन समुदायतरणं स्यादत आह। उदकत्वेति। आत्माद्रव्यमित्यर्थः। वालोऽप्युवेतिस्वाभाव्यान्न ज्ञानीत्यनुकर्षः। एतेनानेकत्वेप्यभिज्ञाप्रमाणं दर्शि
तं। ननु गुणोऽभूतपांगीकारे खंडिकोपाध्यायश्चपेटाहानं विरुध्येतेत्यत आह। आम्नायेति। उत्पत्तिमत्त्वेन लोकमात्रे विषयमितिभावः। ननु नयोनपित्नाप्यत्वेन किंतुन
नाप्यमितिप्रश्नोऽयुक्तोऽत आह। शास्त्रेत्यंति। अत्रेतिनानिर्धारणे सप्तमीतिभावः। भाष्येऽस्त्येवन्याप्यमिति। विधेयापेक्षमिदं विषयइतिशेषस्तत्रैतल्लतस्याप्यप्रत्ययप्रति शिव: ३८

भाष्ये

निषेधार्थं तस्यैव ज्ञापकमुपन्यस्यति यद्यमिति॰ अयमलंस्वशब्देनोपादानरूपं॰ कथमिति॰ य[illegible]व्यादेशाउदात्तनिपातनेनैकाचं इति ऋजस्यमेकाज्ग्रहणं न कार्यमिति॰ यः
स्वरः आम्र इति॰ हंते रनुदात्तत्वादनुदात्तइत्यर्थः॥ नचैवमस्यादीनामाद्युदात्तत्वेनादेशानां उः स्यात्पुनरूपेनुदात्ते उच्चारणीये उदात्तोच्चारणं विवक्षार्थमिति ज्ञापि
ते पिव्यर्थमेवमनुतन्क्रियमाणं न यत्नाधिक्येप्यविवक्षां ज्ञापयेदिति वाच्यं॰ परमास्पिशब्दादावंतोदात्ते उदात्तगुणकस्यापि स्थानित्वेन विवक्षायां मानाभावइत्या
शयात्॥ नन्वेवमपि चतसर्णाद्युदात्तनिपातनसामर्थ्याच्चतस्रइत्यत्र चतुरः शसीत्यस्याप्रवृत्तिरिति भाष्योक्तमनुपपन्नं॰ चतुःशब्दस्याद्युदात्तत्वपक्षे आद्युदा
त्तः संख्याया इत्याद्युदात्तस्य व्युत्पत्तिपक्षे च चतेरुरन्निति [illegible]ति मुत्सादनान्तित्स्वरेणाद्युदात्तस्य स्थाने च तस्यादेशे स्यान्तिस्वरेणाद्युदात्तोच्चारणे
प्रयत्नाच्चतुरः शसीत्येतद्बाधकत्वायोगादत आह॰ अन्ये त्विति॰ एकश्रुतिस्वरविधिनाबाध्यं द्वसीति वैकल्पिकीतस्याठकचिदुदात्तोच्चारणं न द्विवक्षार्थं तत्रैस्वरैर्णापा
ठमभिप्रेत्य प्रवृत्तस्य तस्य ज्ञापकमित्यविरोधः॥ केचित्तु अणुदित्सवर्णस्येत्यत्र अजित्येव सिद्धे ग्रहणं गुणभिन्नानां यवलानां संग्रहाय क्रियमाणं गुणानां भेदक
तामपि ज्ञापयतीति भेदकाभेदकपक्षयोश्च जातिव्यक्तिपक्षयोरिव लक्ष्यानुरोधाद्व्यवस्थेति भेदकत्वपक्षाश्रयणाच्चतसर्णाद्युदात्तनिपातनमिति भाष्ये उक्त
मिति व्याचक्षाणामतांतरमपि सम्यगेवेत्याहुः॥ स्वरितादेरिति भाष्येउपलक्षणं न्यायस्य तुल्यत्वादुदात्तादेरंतानुदात्तादेश्चेत्यस्य॰ आश्रीयमाण इति॰ शब्देन निपा
तनेन वाश्रीयमाणइत्यर्थः॥ नन्वेवमनुदात्तादिग्रहणं व्यर्थमेव स्यादत आह॰ अजिति॰ भाष्ये एजर्थं नपरत्वमित्याह॰ इदं तर्हीति॰ कार्यकालपक्षमाश्रित्य चोदयति॰
नन्विति॰ यथोद्देशपक्षाश्रयणेन परिहरति नैतदस्तीति॰ भाष्ये किं तकार इत्यस्य तादपि परस्तपर इत्यनंगीकुर्वत इति शेषः॥ संबंधाभावादिति॰ श्रोतृश्रोतव्यविभक्त्या
भावादित्यर्थः॥ तांतस्य परत्वाभावे जश्त्वं न स्यादिति भावः॥ आनुषंगिकं फलं दर्शयति ज्ञापकत्वाद्रेणेति॥ इकोगुणवृद्धी॥ गुणवृद्धिग्रहणस्योच्चारणनिमेषस
मर्पणार्थमिग्ग्रहणस्य चेंद्रलक्षणगुणवृद्ध्योर्निषेध इति बोधनार्थं तत्रैवावश्यकत्वेपि योगविभागविषयः प्रश्नो भाष्ये इग्ग्रहणं किमर्थमिति॰ नन्विग्ग्रहणेना
काराद्दीनां निवृत्तिरशक्या कर्तुमत आह॰ स्थानितस्येति॰ नन्वाकारस्य द्युदाहरणदाने गुणः शेष आकारोदाहरणदाने किं बीजमत आह॰ आकारस्येति॰ द

=तथापोऽस्मिन्नक्रूपनेगुणस्येवादेशसनेनातस्तापिअन्यथासिद्धेर्ऐइसैकारोपदेशो।विशेषाद्गुणस्योरुभयोरपिबाधकःस्यादितिभावः॥७=

द्विविधो·सिद्धिरिह द्विविधो·अयासीदित्यादावपवादत्वात्क्वगिङ्गोर्बाधादितिभावः।इतरत्र द्विविधोसंभवेप्याह·विशेषाभावादिति·अकारस्येति·एणलोपाविति पूर्वविप्रति
षेधेनातोलोपस्यगुणद्विबाधकत्वादितिभावः।पुत्रीयतीत्यादौत्वविशेषइतिबोध्यं·नन्वेकारोच्चारणसामर्थ्याद्गुणेनेसतआह·एचामिति·सर्वेषांविवृतत्वप्र
यत्नइतिमताभिप्रायमेतत्·तेभ्योपिविवृतावेऔनामैचोत्रथैवचेतिमतेतस्यैवप्रयत्नाधिक्यं·आर्द्धधातुकोपदेशाइति·गुणेनिष्पन्नेश्वतद्गुनरकालिकइतिभा
वः।प्रतिपत्तिलाघवं·प्रक्रियालाघवं·इग्ग्रहणेनेति·नतश्चानिदेरितिनावयवषष्ठी।किंतुस्थानषष्ठीतिसर्वादेशोगुणःस्यादित्यर्थः।भाष्येनैतानिसंतिज्ञापकानीति•
घुचिन्त्यायेन·ननुनैतानिसंतिज्ञापकानीतिप्रतिज्ञायाग्रेज्ञापकसमर्थनमयुक्तमतआह·विशेषेति·एकः·किंतंज्ञापकंयंविधिंप्रतीत्यादिविशेषप्रतिपादनायेत्य
र्थः।शंकते·केचिदिति·यद्यप्युच्यतइतिसमुच्चयार्थापिशब्देनेत्यर्थः।आर्थेन·सामर्थ्यप्रापितेन·अंगस्यअंगःसदृशइतिभावः।ग्लायतइति·आदिनाजग्लाविसा
दि·नन्वेवमात्वमपिबाध्येतनहितस्यऐकारोनिमित्तं·गलेइतिपाठेपितस्यसुकरत्वात्अतआह·नध्यायेति·ध्याइतिकृतात्वनिर्देशेनैकारोच्चारणंस्यात्वबाध
कत्वज्ञापनादितिभावः।नचास्यसौत्रत्वं·बाधकत्वमंगीकृत्यसौत्रत्वकल्पनापेक्षया।बाधकत्वज्ञापनस्यलघुत्वादित्याहुः।नचरैशब्ददाचारक्विपिरायतीत्या
दोसंध्यक्षरस्यगुणःस्यादितिवाच्यं·एजंतेष्वाचारक्विब्भावस्येतभाष्यप्रामाण्येनज्ञापनादृष्टेर्धात्वंगुणवदितिवैधर्म्यदृष्टांतः।ननुपररूपेपिगुणानां
मनेदकतयाकदाचित्क्वानुनासिकोपिस्यादतआह·रूपग्रहणस्येति·ननुगमेरप्यर्थइतिभाष्यंनोपपद्यते·गमश्चअंतात्यंताध्वरूरपायेतिप्रकरणेपठितेना
न्यत्रापिदृश्यतइतिवार्तिकेननगोऽगइत्यादेउस्यसत्वादतआह·सप्तम्यामिति·सप्तम्यांजनेरिमुत्तरंपठितेऽन्येष्वपिदृश्यतइतिसूत्रेदृशिग्रहणस्यसर्वोपा
धिव्यभिचारार्थत्वात्तेनैवप्रक्तसंतरादपिडेसिद्धेंतात्यंतेतिप्रकरणस्थवार्तिकंनकार्यमितिभावः।भाष्येअंतर्गतओकारइति·स्थानतआंतर्यादितिभावः।न
नुगनोतेईउःसन्चवेतिडिकरणान्न्यंजनस्यगुणइतिचेन्न·उणादीनामव्युत्पत्तिपक्षांगीकारात्·नचैवमपिस्थानप्रयत्नाभ्यांतरतमेधिकारादिद्युचरितार्था
गुणादयोव्यंजनेनप्रवर्त्तन्तइतिवाच्यं·सूत्रमनेईशादोशकारेस्थानप्रयत्नेकादेवमप्यतिप्रसंगइतिभाष्यतात्पर्यात्·आश्रितेति·सार्वधातुकार्द्धधातुकयोरित्यादौगुणवृद्धोरित्यादि

त्वोपपन्नेगुणवृद्ध्यनुवृत्त्यैव गुणवृद्ध्योर्विधीयमानयोरिक्परिभाषोपस्थानस्य सिद्धत्वात्स्वरूपपदार्थ
कानुवर्त्तमानगुणवृद्धिग्रहणसहितं द्वितीयं गुणवृद्धिग्रहणं संज्ञयाविधाने इक्परिभाषोपस्थानं नियमयती
ति आश्रितो गुणवृद्धिशब्दव्यापार उच्चारणं अवस्थितिर्बोधकत्वं वा येषां देङ्गु विधीयमानेषु तेषु आश्रितगुणवृ
द्धिशब्दव्यापारास्तदर्थाभिति योजना। ननु किमित्यल आह। नेनेति॥ अथ गुणवृद्ध्यनुवृत्त्याविनैव पुनरुपादान
सामर्थ्यादिहत्यं गुणवृद्धिग्रहणं गुणवृद्धिशब्दोच्चारणाविहितादेङादेज्लक्षकमित्याह। अथवेति॥ गुणवृद्धिशब्दो
व्यापारो आश्रियमाणो येषु तदाश्रयणार्थं गुणवृद्धिशब्दव्यापारविशिष्टादेङादेज्लक्षणार्थं पुनर्गुणवृद्धिग्र
हणं विज्ञायत इति योजना याद्धश इति स्वरूपपदार्थक इत्यर्थः। घञजपाः पुंसीति वचनात्संवेधमिति नपुंस
कलिंगायोगमाशंक्य भावविहितघञादिविषयं तद्वचनमित्यभिप्रेत्य कर्मणि घञा नपुंसकत्वमुपपद्यते इ
त्याह। संवेध्यत इतीति॥ आदैजग्रहणं नस्वकार्यं यानुवर्त्तनं तु वृद्धिशब्दस्यान्यसंबंधनिवृत्त्यर्थमित्याह। नेनेति॥
भाष्ये वृद्धिरादैजदेङ्गुण इति सत्यक्रमनिर्देशः पुनर्वृद्धिरादैजित्यभिधानमदेङ्गुण इत्यत्र संबंधमनुवृत्तं द

पि२

=स्वसंज्ञया लिंगविशेषस्यानिर्देशेनेत्यर्थः। अदेङ्गुणसंज्ञकानुविधेयापायागुणसंज्ञायाः अवगणाकिर कांक्षते विधानः। २=

कै॰ वि॰

५०

शब्दितं। ननु मंडूकस्याचेतनत्वात्तत्र यत्नविशेषेणाभ्युत्साभिमतदेशगमनं स्यात्तत्कथमचेतनस्य वृद्धिशब्दस्य
तद्वद्गमनमित्यत आह। वृद्धिशब्दस्येति। स्वरितलिंगासंगाद्दनुवर्तमानस्यापीति शेषः। इहैकदेशस्यत्रलिंगविशेषा
निर्देशेनाकांक्षावशादित्यर्थः। नन्वेकयोगत्वं नाम मतावदेकार्थत्वं भिन्नविषयसंज्ञाद्वयविधानात्तन्नापि निरंत
रःपाठः। तस्येदानीमपिभावेन करिष्यत इति भविष्यन्निर्देशायोगादित्यत आह। एकइति। संज्ञयोः प्रवृत्तिका
लइत्यर्थः। ननु सामान्यविशेषविषयत्वमुत्सर्गापवादयोः नचेह सामान्यविशेषविषयत्वं वृद्धिगुणसंज्ञ
योः अतः कथमुत्सर्गापवादसाम्यमित्यत आह यथेति। नह्याकारांतो धातुः कप्रत्ययस्य विषयो भवतीति नवे
तिसंदेहः अतोनुपसर्गकइत्यपादानादेव। नाप्याकारांतधातुव्यतिरिक्तः कप्रत्ययस्यावकाशः नाप्याकारां
तव्यतिरिक्तोद्देशेन प्रवृत्तिः किंतु उद्देशेनैव प्रवृत्तिरित्यर्थः। ननु गुणसंज्ञया वृद्धिसंज्ञावत्तत्कृत्यादिसंज्ञया कथम
पिप्रत्ययसंज्ञाबाध्यते साशंक्यचेलक्षणमाह। प्रत्ययेति। ननु तव्यदादिभिस्तदाकांक्षयाप्रत्ययसंज्ञासंबंधः। ये
नसन्निधि तत्कृत्यादिसंज्ञयापि तव्यदादीनां निराकांक्षत्वाच्च प्रत्ययसंज्ञयासंबंधः स्यात् किंतु प्रत्ययसंज्ञाकां ४०

×आदैज्वृद्धिसंज्ञो। देङ्गुणसंज्ञो न भवतः। सेयं रूपो हि सः। प्रतिपत्तिर्गलार्थबोधनः ६×

तव्यदादिप्रत्ययाकांक्षया २

तथा दाधिभिः प्रत्ययसंज्ञा संबध्यते नान्वयः १

पव यव कष षिका यदि स्यात् तोनुवर्तते न विभाषेति लेन्यादि विहिते न यते सर्पः १
मा मंगयो चौत्य त्वे चान्या न्यां भवेन इत्युत्सर्गो वख त्रः प्रातोत नु इति रफ लेस
तोऽन्यत्वादिति प्रदीपे यद्यप्यनुवर्तते यो यत्क गौः पर्या येण प्रवर्त्तौ रूपद्वयं महा

हैयॉ नचवृत्त्ययसंज्ञापि संनिहितसनादिभिर्निराकांक्षा न तथ्याक्षादीनाकांक्ष्यतीति वाक्यं। यतो बहुविषया सती कृति
पयविषयलाभेपि सति आत्मनो बहुविषयत्वलाभाय पुनः पुनर्विषयांतरमाकांक्षते र्यवास्य संबंधयोग्यपञ्चवपो
पलब्धिः। बहुविषयत्वं च विना सर्वविशेषसंबंधेनाधिकारेण विधानादवसीयत इति भावः। एवं च ऽ प्राप्तौ यत्ता
मुक्त इति शेषः॥ अथवा वक्ष्यते तदित्यनेन अथवा मंडूकगतयोधिकारा इत्यस्यैव विशेषोभिहितः न परिहारां
तरं। स च विशेषः। निराकांक्षं स्वरितलिंगेनानुवर्तमानं यत्राकांक्षा तत्र संबध्यत इति पाणिनेरपि संबंधाय यत्न
विशेषं कुर्वतोभिप्रेतमिति॥ अयं च विशेषो मंडूकगतयोधिकारा इत्यत्रैव नोक्तः संभवमात्रेण परिहारांतरमु
क्तं तत्कृतविशेषद्वारा पुनस्तस्य परामर्शनि अथवा मंडूकगतय इत्येष एव परमार्थपरिहार इति बुद्धिर्यथा स्यादि
ति। अत एव प्रदीपे अदेङ्गुण इत्यत्रानुवर्तमानमपीत्यपिशब्दोंगीकारार्थ इति केचित्। अथवा मंडूकगतय
इत्यत्र असत्यामाकांक्षायां संनिधिरेव नास्तीत्युक्तं इह तु संनिधोसत्यसति वाक्याकांक्षाभावे संबंधो नेति॥ भाष्ये
स्वरितलिंगानासंगेनानुवृत्तिरेव निवृत्तिरित्यभिप्रेत्य अथवा भयं निवृत्तिनिमित्तमुक्तं तस्याभिप्रायमाह। अपेक्षेति

विभाषा वृद्ध्या
वा संबंधाभाव
ति तथापि विभा
षा गृह्णा विभा
वृद्धि शान्योरि
दावि वेहापि स
भे संबंधो विभ
इति भावः

इह तिति। अकर्तव्यत्व विशिष्टं पुनर्गुणवृद्धिग्रहणं यत्लक्ष्यार्थः अनुवृत्तौ हि तदकर्तव्यं भवतीत्याकूतः॥ २

कैं०वि०

४१

६१।

[redacted]

यद्यपीह न शास्त्रः समुदायोस्ति तथापि लीक्षाबुद्ध्या द्वौ युगपत्संनिधानात्क्रमेण चासंनिधानान्नास्यानंतरस्ये
ति परिभाषेत्याह। समुदायेति। सार्वधातुकार्द्धधातुकयोरित्यत्रांगस्य गुण इति वा तु वर्त्तते तत्रांगस्येत्यस्य विशे
ष्यत्वे स्थानषष्ठीत्वं स्थानषष्ठी निर्दिष्टा त्रिगादलोंत्यस्येत्यस्योपस्थानमित्याह। षष्ठीति। अलोंत्यस्ये
कइत्यस्य चोपस्थितौ विशेषणविशेष्यभावे पौर्वापर्यनियामकाभावादाह। तत्रयदीति। सोस्येति। गंतस्येति
षष्ठ्याः अलोंत्यस्येत्यस्येत्युपसंहारादित्यर्थः। अथेति। अंगेनेत्यविशेष्यत्वेवैयधिकरण्येन च संबंधः। भि
यः कुक्ककना वितिगुणानि येवार्थ्यो क्तित्वाद्विगादिति भावः। वचनेनेति। यद्यप्यति शात्रे षोडशिनं गृह्णाती
ति वचनप्राप्तस्य नातिरात्रे षोडशिनं गृह्णातीति बाधः तथापि पाक्षिकः सः आत्यंतिकस्तु बाधो वचनेनप्रा
प्तस्य नेति विवक्षितमित्यदोषः। नहीति। यत्र संबंधांतरं न संभवति तत्र षष्ठी स्थानेयोगेति नियमात् स्थाने
योगेति न तत्रेणोभयसंबंधसंभव इति भावः। कार्यकालपक्षमाश्रित्याह। एकस्मिन्निति। अंगांगिभा
वो नावयवावयविभाव इत्याह। विशेषणेति। भाष्ये एकवाक्यत्वप्रदर्शनेनैवोपयस्याह्वादित्येतत्पूर्वेणापि संबं कृष्ण ४१

परिभाषयोः प्रधानदेशोस्त्वलिंगोपस्थापितयोरुभयोरपि पद्ये न संबंधः परसंबंध इति न्याये नप्रधानानयस्तदाहोषष्ठेभि भावः अस्मिंग
दंड्भयसंनिधानं स्थले नैकां विना मस्थाः प्रवर्त्तिर्दिवर्दादिषु तु स्यादेवेति कार्यकाले तथा आक्षेपः पक्षोदेशानाश्रयणोत्वलोंत्य
भावस्य परिभाषाभिना न ह्यपि विधयोप्र वर्त्ते ते ताराषेः

ध्यते परेणापि तथा च तच्छेषपक्षे तस्य शेषः सोऽस्य शेष इति द्विधा प्रदर्शितो भवति। गुणवृद्धिविधौ परिभा
षाद्वयस्य परस्परसंबंधापरित्यागेनैवोपस्थानं तच्छेषत्वं। तथा चैकस्या असंभवे द्वितीयापि न प्रव
र्त्तेत इत्यभिप्रेत्याह। मिदादीनामिति। भाष्ये तच्छेषपक्षे त्वेनं त्वादिक इक परिभाषया गुणो न प्राप्नो
तीति योजना। मेध्यति मार्ष्टि भवन्ती। आनर्छ अदर्शि तङ्पिष्टः। क्नोदिष्ट इत्यक दाहरणानि। अंगस्येति व
त्रि५ स्थानषष्ठीं अनिगंते घं तेल्प उपसंहृतेति शेषः। अल्पमलमिति। इक्परिभाषाशेषालोऽन्त्यभ
रिभाषयेत्यर्थः। भाष्ये पूर्वापेक्ष इति इग्ग्रहणाकरणापेक्षोऽयं शेष इत्यर्थः। हिस्व हेत्वर्थ इत्याह मिदा
दिष्विति। उच्यते चेति भाष्ये न गुणमात्रविषयमित्याह। पिदेरितीति। भाष्ये इष्ठा त्रस्येति। अंस्यस्य
क इति नाश्रीयते चेदित्यर्थः। हभीनिजिविविभ्यो लङ् शपः श्लुः सिजभ्यस्तविदिभ्यश्चेति झेर्जुस्।
यथासंभवं कुहोश्चुः अभ्यासे चर्च निजां त्रयाणामिति त्वित्युक्त जरस्य गुणाः यद्यपि जुसि चेत्यादिभिः स
प्तमी निर्दिष्टैरंगस्य विशेष्यत्वेऽपि गादिसुज्ञानात्पाद्विशेष्यमारोपुतस्मिन्निति निर्दिष्ट इति परिभाषाप

=प्रसस्त्रांगांशेऽभिताकांक्षत्वाज्ज्ञेयं पिबोध्यं॰३= अतस्ताप्यवयवषष्ठ्येवस्यादितितात्पर्यं॰४= निर्दिष्टस्यानि कसेनानियमाभावान्नियमे हि नियमः परिभाषायाः प्रयोजनं॰५=

निर्दिष्टग्रहणसामर्थ्याक्षिप्ता व्यवधानरूपांगपुत्रस्यतस्मि
न्निती व्यादेः २

कै॰वि स्यानाङ्गुप्रभृति अनंतरस्येगादेर्गुणो विधीयमानो व्यवहितस्य न भविष्यतीति न यापि विशेषणस्याप्यंगस्य
मिदेर्गुणाद्दत्यादौ शितीत्यादि निर्दिष्टांगोपेतायां परिभाषायामनुग्रहायावयवं विशेषणीयत्वाद्गुण प्रकरणा
४२ वैरूप्यापत्तुसि चेत्यादिभिरप्यंगामेव विशेष्येतेति मत्वा जुसि चेत्यादिभिरनंतरस्यापि गुणप्रसंगऽस्माविनः॥समा
नन्यायत्वादिति॥क्ङिति विजुणस्यानिनमित्तकं प्रसंगस्याविशेषणत्वेन ग्राह्यवैरूप्यायतस्यैव विशेषणत्वादित्य
र्थः॥निर्दिष्टस्यानिकत्वे हि प्रयोजनाभावादिकं परिभाषानुपस्थितिः उपतिष्ठत एव सति प्रयोजन इत्याह।
ऐ ओर्गुण इतीति॥प्रकरणावैरूप्यन्यायानाश्रयणेनेति भावः॥भाष्ये ह्रस्वादीत्यादिशब्दगृहीतविवरणाव
सरे घेर्ङितीत्यपन्यासो वर्णमात्रस्य घिसंज्ञेत्यभिप्रायेण॥बहुव्रीहिं मत्वा चोदयति॥तन्निवृत्तिपरिहरति॥नेत ह्रस्व
दिति॥ह्रस्वैकवचनोपपन्नप आह॥तत इति॥गुणस्य नियमः स्यादिति॥पुगंतलघूपधस्यैवेति नियमे गुणस्य
दीर्घेण संबंध इति भावः॥पुगंतलघूपधस्य सार्वधातुकार्धधातुकयोरेवेत्यकौ ह्रस्वादिगुणस्य लघूपध ४२
संबंधो निवर्त्तितस्यात्तस्यावाप्याप्यः॥अप्रकृतत्वादित्यत आह॥अनंतरस्येति॥पिबग्नेति पिबशब्दाद्गुणावा

=न दंतस्य संज्ञेति पक्षे॰ग्नि चितरत्वादौ घि संज्ञाऽभावादेव गुणप्रसंगः॥४= चोदयतीति॰सामर्थ्यादिव्यदिभावानुपस्थित्वाचेत्य पिबोध्यं॰४= मिदेरुकारो व्ययन एवं तु मिन्नं मित्तमिनादौ श्रवणार्थं॰४=
=न चाग्निचितरत्वादौ तु कायवधानादेवनतविष्यतीति वाच्यं॰कृत्वावयवस्य तु वर्णमात्रस्य संज्ञापक्षे घिग्रहणे न ग्रहणादित्यभिप्रायात्॰४=

१३० ईदाद्यनुबंधोत्वांगस्य नेकारस्यगुणस्यादि त्यापाद्यते एवंवुद्धेवुद्धयइत्यत्रोकारस्य

दिम्योयदिनियत॥ सन्निपातः संबंधः॥ सचविप्रतिषेधोपयोगीन कार्यपरिभाषयोर्वस्तुतः संबंधः। तथाचासं
बद्धमनयेतिभाष्येणान विरोधः॥ तस्यक्वचिदपिनसंबद्धमित्यर्थः॥ नियमेनसंबद्धंनभवतीतितुव्याख्यानेद्विती
यषष्ठीप्रादुर्भावेनइतिपक्षादस्यविशेषोनस्यात॥ भाष्येयोषशोभिरागोरभेदमुपवर्ण्यते नैवतस्येत्युक्तं। अथापी
ति। एकत्वयुगपत्प्राप्त्यभावादितितात्पर्यं। षष्ठीनिर्दिष्टांतर्गतत्वेतात्पस्यालोंत्यपरिभाषांविनापिसिद्धएवादेशत्र
नेतानिवृत्त्यर्थत्वेनालोंत्यपरिभाषानियमइतिमत्वानियमस्येत्युक्तं। अंगस्येतिस्थानषष्ठीदर्शनात्तसार्वधातुका
र्द्धधातुकयोरित्यत्रालोंत्यपरिभाषाप्रवृत्तेः कथमिकपरिभाषायाअवयवमित्यवकाशइत्यतआहालोंत्येति।
अंगेनेकोविशेषणेपिनियमप्रयोजनंसिद्धंसार्वधातुकार्द्धधातुकयोरितिनालोंत्यपरिभाषायाविषयइतिभा
वः॥ यत्राङ्गइति। आचाविशेषितांगेनेकोविशेषणासंभवादितिभावः। यद्यपिविप्रतिषेधोविरोधःसपर्वोप्य
युक्तएव। तथापियस्मिन्विप्रतिषेधेविप्रतिषेधपरमित्यनेनेष्टसिद्धिःसयुक्तइत्युक्तेऽपरस्त्वयुक्तइत्यभिप्रेत्या
ह॥ इष्टेति। भाष्योक्तंपौर्वापर्यंपाक्षिकमित्याह॥ यथेति। नतुद्विकार्ययोगोनामद्वयोःकार्ययोःपरस्परेणयोगः॥

=युगंनेनिनियमाच्चानिगंतव्याद्यन्तेःसिद्धत्वादितिभावः।१४=

=किं च त्रिपदतत्पुरुषो पि द्विगुर्नञः कर्मधारयपूर्वपदको पि न दिक्संख्ये संज्ञायामिति नियमादित्याकूतः। १= इत्यर्थ इति न चैवमपि इस्वघटादेरेकादशस्वर स्वशब्दस्य लोपापत्तिः। स्पृष्टादिसाहचर्येण पणात्मयणादेः पर

×भाष्ये यणादिपरं गुणइति यणादिपरं लुप्यते। वशिष्टस्य गुणइत्यर्थेन सर्वादेशो गुणः सिद्धः ×
×स्पृष्टादौ त्वोर्गुणइत्येव सिद्धमिति भावः। ×७

×न चास्ति संभवो युगपदिति युगपत्कार्यद्वयबोधाभावादित्यर्थः। ×८

कै० वि०
४३

उततयोरन्येना त्र परस्मिन्नपि यथाक्रमं व्यतिरेककथनायन चात्र द्वयोः परस्परेण योग इति वा। न चात्रैकस्य द्वि
कार्ययोग इति वा वक्तव्यं न तु न चात्रैको द्विकार्ययुक्त इति कर्मणि निष्ठाप्रयोग इत्यनन्त रवगुणां विग्रहं दर्शयति
द्वाभ्यामिति। भाष्ये संभवो पीति अत्र केवलशब्दाध्याहारमभिप्रेत्य व्याचष्टे। केवलो पीति। इहेदानीमित्यनुक्तं द्वयोः स्था
निनोरेकादेशस्याकृणइत्यादेः सुलभत्वादित्यत आह मिदेरित्येकेति। अत्रापि नियमः प्राप्नोतीति कथं। अंगेनेति वि
शेष्यमाणो पि नियम प्रयोजु नसिद्धेर्नियमाप्रवृत्तेरुक्तत्वादित्यत आह। यदीदमिति। क्रोष्ट्रीयमतं विप्रतिषेधः। असंव
द्धपरिभाषापरुश्चतद्गुपज्ञीभ्यः। परस्परेण साकांक्षत्वं संबंधाभावादितिभावः। तदुक्तं गुणानां च परार्थत्वादसंबंधः समत्वा
त्स्यादिति। भाष्ये त्रिनन्नी तिकारस्य गुणश्च स्यादित्यर्थः। कितीति निमित्तसप्तमीति भावः। नन्वयण आर्द्धिर्यणादिः यणादेः परं पणा
दिपरमिति यदि तत्पुरुषः तदा यणादेः पूर्वस्य गुण इति स्यात तदायधपि स्पृड्डयोरिष्टसिद्धिः। तथापि स्थूलादिभूपणादेरू
वर्णात्पूर्वस्य थकारादेर्गुणः स्यात्। तत्र यणादिर्य्यस्येति घणादितत्परं लुप्यते ततः पूर्वस्य वगुण इत्युक्तो तु सि द्वडुडयोर्यणादिलो
पे स्यस्य गुणः स्यादित्यत आह अत्रचेति। अनित्यत्वादिति आसन्नित्यत्रलोपनिहत्यर्थो नञ्मोरुक्तोपइ तितपरकरणादित्यर्थः।

×एतदभावे संभवति सामानाधिकरण्ये वैयधिकरण्यस्यान्याय्यत्वात् सर्वयोगस्येति स्थानषष्ठ्येव कृते तु स्मिन्नयनषष्ठी से तिभावः। अपापि कथं चिदिति भाष्यस्यो क एवाशयः। ६×
×पर्यालोचनयेति अदेशे सति संभवे परिभाषाद्वयैकवाक्यतया वाक्यार्थः। न्यथा विशिष्टपरिभाषागर्भ एव नथा हि [redacted] गुणादि पदस्य वर्णमात्रलिंगत्वा रनर गैचाः। नो न सो मेनन्तु ×
×स्थानषष्ठी लिंगतारयां न रवाकार्यपर्वो भोक्तृकालिकत्वाद्दहिरंगमिदेर्गुण इत्यादावुपस्थिते स्परिभाषायाः सामानाधिकरण्यासंभवादैयधिकरण्यादन्वये निमित्तिनात्रा ×
×वादत्नोत्तस्येति न प्रवर्तते सार्वधातुकाद्र्धधातुकयोरित्यादौ तु सामानाधिकरण्येनान्वये गोप स्यत्वेनादेश्यस्य स्येतिभावः। अथोन्मीनीसादेतु वाक्यार्थबोधकाले आनाच्च द्रीत्वा काशा

=परसप्तमीति तु कित स्त
=भावादिकोगुणश्चाप्तेरित्यर्थः

=आतोलोपइति च लोपश्च त्या:

कृष्ण:
४३

४

॥१ इदमवधेयं। तच्छेषपक्षाश्रयणाच्चेत्परिभाषानोपतिष्ठत इति प्रदीपे तच्छेषपक्षाश्रयणमिन्परिभाषाया अनुपस्थाने हेतुत्वेनोक्तं कथं संगच्छते कार्यकालतायां हि पत्रकेचोपरिभाषोद्देशेपिचस्थानं तत्र तयोः शेषशेषिभावे नैकवाक्यतया स्या अप्रवृत्तिः इह तु संप्रदाये स्थानष्ठ्या भावाद्देशे स्यपरिभाषायो प्रवृत्तेः कथमिकू परिभाषायास्तच्छेषता पयोद्देशपक्षे तु परिभाषयोः संबंधो दुर्लभः संबंधे त्वलोंत्यपरि
यदितहीति। नचेग्व्यतिरिक्तायालघूपधायागुणाभावाय स्वपरिभाषोपतिष्ठत इति वाच्यं। अनिग्लघूपधायकारः तस्य
सत्यसतिवगुणेनास्तिविशेष इतिभावः। नचनिर्दिष्टस्यानिकत्वेपीग्लक्षणप्रतिषेधाय गुणस्येग्लक्षणत्वसिद्धये इक्प
रिभाषाप्रवर्त्तनत इतिवाच्यं नहि परिभाषाप्रवृत्तौ प्रतिषेधायेग्लक्षणत्वमिद्धिः प्रयोजनं किंत्वनिग्व्यावृत्तिः अन्यथा
ओर्गुणइत्यत्रापि इग्लक्षणत्वायैव परिभाषाप्रवर्त्तेत। तथा वेग्लक्षणत्वात्तस्यापि स्यात्प्रतिषेधः नचेष्यते तस्माद
निग्व्यावृत्तये यत्रेक् परिभाषाप्रवर्त्तते स एवेग्लक्षणइत्याश्रयणीयमित्यभिप्रेत्याह। यथालैगवायनइति। क्नोः
ककारस्यप्रयोजनाभावादित्संज्ञामाभूदिति वदंतं प्रति सनः कित्वमुदाहृतं। सनःकित्वं च हलंताच्चरुदविदेति। एतस्मात्सु
पक्षात्सुगंतलघूपधस्येत्यत्र [redacted] वशाद्गृहीतं क्डितीत्येतावन्मात्रमुपतिष्ठत इति भावः। यथाश्रुतान्वयेनसर्व
त्रस्थानीगुणविधौ निर्दिश्यत इति स्यात् तत्त्वान्यायमितिव्यवहितान्वयंदर्शयति। क्वचिदिति॥ भाष्येकश्चितिय
पिक नीरिगहृशेः कस्ति। तथापि न तत्रेग्लक्षणा वृद्धिरिति न क्डितिचेतिषेधइति भावः। अविशेषेणोक्तं तेषाक्डिति
त्यत्रभाष्ये प्रत्ययविशेषानाश्रयणमविशेषशब्दार्थः स एवोच्चरवा विशेषशब्दार्थ इत्येतदभिधानमुखास्यादित्य
तः सप्रयोजनमर्थांतरमविशेषशब्दस्य दर्शयति। अभिमतेति॥ भाष्येन्यमार्डिति मृजेर्लङ् तस्यतिपशपोलुकाइत

(परिभाषाया अपीक् परिभाषां विना प्रवृत्तिर्वस्यात्) एवं चपुगंतेलघूस्यानिनिर्दे शे ऽवयवषष्ठीत्वनिश्चयाद् कोंत्यपरिभाषाप्रवृत्त्यावश्य कपरिभाषाप्रवृत्तेनैवं अथ मत्रप्रवृत्तिपासत्प्रयोजनमका रः। चोहेतोयतः तच्छेषपक्षा श्रयणात्सोकपरिभाषानोप तिष्ठतेप्राप्यमिकायावार्थवो धकाले। निर्धारित संबंधस्या त्स्थानषष्ठीत्वसंनवेनपानि यमेकपरिभाषयोरुपस्थिता वपिपदस्मरत्विरोधादुभया नुपस्थितेनिराकार्या तः ननश्वसवीशेषः

=कार्ड्वेणइलादेः ४=

=ननुमिमक्षतिदुधक्षतिजिघृक्षतीत्यादावभावोएनलोपार्थरल्वंताच्चेति किलंस्यात्आकदविदेत्तीति रुरुमुपलक्षणं मृगादिभ्यः क्तः किल विधानस्येत्याशुः ५=
=इतिसारिति किंचिदादिपदप्राग्वर्निनिजः किंचिदादिपदबोध्याधिकरणसंसर्वथामावप्रमीतिर्मुसतिसिद्धत्वादितिभावः ४=

=अभिधवत्स्वप्रसारणानामवृङि·तिद्विलकारकनिर्देशमाश्रित्य उपदेशे आईधातुकत्वेनयोनन्यत स्वर्द्धत्वर्त्तनात्वस्यायामे वा इङ्क्षिपते एतने का च इति विभज्य प्रत्येकपाणित्वनुवर्त्तीने का च क्षेत्र ईणइति नियममाश्रित्या=
=श्रेयार्थं मिलाशयवत्वावर्त्तते इति नावस्थायां। वृद्धिर्न भाषेतिजकारणाङ्‌·त्वे नस्यदृत्याद्याविवनिषेधात्तदभावानसंगत्वादऽवस्यादनोन्यायांपरिहानमाहेत्यर्थः।२= कृते पुगादेशेष्ठ इति पत्वे इदं· विकारान्यानुपूर्व्या भेदेन=

कै॰ वि ष्ठे तिकारलोपः।व्रश्चादिना षत्वं।झलां जशोऽन्त इति जश्त्वं।अत्राहो नास्ति वृद्धिप्रसंग इति चोदयति॥नन्विति॥परिहरति॥

४४ एवमिति॥भाष्ये संक्रमो नाम गुणवृद्धिप्रतिषेधविषयः।सिचि वृद्धिरविशेषेण स्यात् निविशेषो नाश्रयणेनेत्यर्थः॥कुञ्ञो

हृन्नस्य सन्नको झलिति किल्लाद्गुणाभावः॥अजझनगमां सनीति दीर्घः।ऋत इद्धातोरितीत्वं।सन्यङोरिति द्विर्वचनं।हलादि

५५ शेषः कुहोश्चुः॥अभ्यासे चर्च हलि वेति दीर्घः।लुङ्क्विति ष इत्यस्य लोपः।सवर्णदीर्घः।षत्वं पूर्वविप्रतिषेधादिति।एष लोपा

=अयमपीपेपूर्वविप्रतिषेधा= विल्पनेनाऽवश्यं पूर्वविप्रतिषेध आश्रयणीय इत्याह यद्येति॥अत्र यद्यपि पूर्वविप्रतिषेधे चोदितानीति परत्वाद्दृष्टो आ

=दिलादिग्रंथः पदिहारग्रंथो= तोयुमितिषुकिपिकीर्षयिक इति स्यात्॥भाष्येनैव संध्यस्य मिति।वृद्धिविधानकाल इति शेषः।एतदज्ञानान आह नन्वे =उपदेश आ-त विधानात्= =दितिभावः॥५

=पपादनाप·एवं तुने नदस्री= तिगोशब्दादिति।सर्वप्रातिपदिकेभ्य[illegible] इत्यनेनाऽसिचीत्यनेनाद्विल्वेद्धातोपुनर्धातुग्रहणानुवृत्त्या नित्यं धातोरि

=तिमनीकोपादनेनवक्रमपि= तिविज्ञाना सिचि वृद्धिरत्यचौपदेशिकधातुपरिग्रह इति परिहरति॥उच्यत इति॥भाष्ये यत्र तर्हि सेतीति नेटीत्यनेन इत्या

=निविं ममेनदितिनारायणः॥ हइत्याशंकायामाहेत्यर्थः॥नेटीति तस्याः प्रतिषेधः अपि शब्दात्सिचिवृद्धेर्हलंतलक्षणा वृद्धिरपि प्रतिषेधो न कौ॰ प्र॰

=एवमुदत्तोजमिसेनपाम्पा। वर्त्तताभित्यभिप्रेत्याह अपि शब्दादिति॥ननु प्रकृत्या स्वभावेनाविकृतरूपेणावतिष्ठत इत्यक्षोभात्सादेवोत्सर्गापवा ४४

दयोर्निवृत्तिः न त्वपवादेन बाधितत्वादुत्सर्गस्येत्यत आह॥नातः पदमिति वृद्धेरपीति।स्वनिषेध्यपूर्वसवर्णदीर्घद्वारे

ज्ञानदयास्थितस्यापि मनणं ३ अपिशब्दात् सिचिवृद्धेरपीत्यसंगते प्राचीनपक्षादस्य पक्षस्यावैलक्षण्यापत्तेरित आत द्वारेति

सप्रतिषेधहलंतलक्षणवृद्धिप्रतिषेधद्वारा न्यायसमन्वयेन सिचिवृद्ध्यभावःप्रतिपादन इत्यर्थः॥ [illegible] नयन्नाह भाष्ये अस्तीति॥

=वदेमतिषेधश्चेदज्ञापक इति वक्ष्यत इति भावः।१=अत्र दरीदृशाद्यसाधौ समाधानान्तराणि कौस्तुभादिग्रंथेषु द्रष्टव्यानि।२=

इति नजादिः अत्यय इति स्थानिन्यदर्शनं संभवति। सत्यकार्यदि स्याघकारलोपः तदा संभवउवङादेरिति भा
वः॥ अथवा सतिस्थानिवद्भावेकार्यस्य संभवमात्रे तात्पर्यं। यदि स्त्रमेतत्स्यात्ताख्यायतेतदालूलोलुवादिषु व
ङादेः कृतेलघूपधगुणः आप्नोति। नवस्थानिवद्भावः आदिष्टादचः पूर्वत्वाउवङादेः एवं या याः वादरीदृशंसन
स्सइति यथा संभवमातोलोप [illegible] कृदृशो इगुणा अनिदितामिति नलोपः कृतिच॥ तत्रयदीति॥ द्राघयन्त्यानस्मि
न्निति परिभाषानुग्रहाद्वेतिभावः॥ इतिचस्यादिति॥ तत्राङ॥ अंगवृत्तेपुनर्वृत्तावविधिरिति गुणाद्यो न भविष्यंतीति॥
तथादेघः दीङोयुडचीति युट्स्यात्॥ न युटः परविधित्वात्स्थानिवद्भावाभावादागमविधेरनित्यत्वाद्धर्मविहितेपि पूर्वशब्दो
वर्त्तत इति भिन्नमित्यादौ प्रतिषेधो नविष्यतीत्यत आह निर्दिष्टेति॥ पदाच्चेति॥ आनंतर्यात्त्रिधानविभक्तिपंचमानिर्दिष्टेन
याप्राधान्यात्रयगुणाद्धद्यौरित्यर्थः॥ नहीति॥ तथासतिचितमित्यादौ गुणवृद्धिभ्यां स्थानिनौ निदृत्तत्वान्नयो अनिषेधेन
निद्दत्ताविकः अवराणनस्यादिति भावः॥ निमित्तसमम्यैवेति॥ यस्यचभावेन भावलक्षणमित्यनेन॥ तन्निमित्तेति॥ कृत्सुपरभू
तेष्वित्यर्थः॥ अथवा रोरवीतीत्याद्यर्थः प्रयोजनं प्रयोजकोयस्यक्लिदृहेरास्यत दर्थस्याभिप्रेतप्रयोजकत्वमुभयोर्विधिप्रदर्शयि मित्र
तिरपक्षायाइति॥ अथवोपभायां रोरवीतोच अर्थः प्रयोजनं प्रवृत्तिनिवृत्तिभ्यां प्रतिषेधोयस्मिन् तन्निमित्तग्रहणं तथे

इह प्रयोजनशब्दः कोज्ञानतोविशिष्यते। अर्थाभिधेयेरैयत्कप्रयोजननिनित्ति किउक्तो२
निमित्तपरत्ता स्वेत्यर्थः२

इदं च वाक्यानमंगस्य गुणाद्(?)उच्यते इति भाष्यस्यानतुरूपं ४

कै॰वि॰ त्यपेन्नि प्रेत्याह॥ उपधाया इति॥ सति तन्निमित्तग्रहणे अतिप्रसंगाभावमुपपादयति। अत्रहीति॥ ननु इह सन्निहितं पुगंत

४९ लघूपधं कथं क्ङितिपरत्वेन विशेषयितुं शक्यमित्यत आह। आकांक्षयेति॥ ननु निषेधो विषयनिषेधभावपेक्षते नान्यत्र निषेधे

वगुणवृद्धी निषेधविषयस्येक क्ङित्परत्वं तु भयं श्रुतिसंनिधानाभ्यां लब्धमिति कथं पुगंतलघूपधस्यांगस्येहाकांक्षे

५५ त्यत आह॥ अथवेति। निषेध्यपोर्गुणवृद्ध्योः क्ङित्प्रत्यये असंगं इति क्ङितीति प्रत्ययग्रहणादिदमुक्तं॥ अंगमिति

तद्यांगं क्ङितीत्यनेन विशेष्यते अंगेन वेति गिति भावः अयमव्याख्याने स्यि हापरिहारभाष्ये वक्ष्यति। तन्नेति॥ वो

धभाष्यस्य हितीयव्याख्याने यद्यपीह क्ङित्समंगं तथापि न तत् क्ङितीत्यनेन विशेषयितुं शक्यं विशेषणत्वात्तस्ये

ति परिहारोऽभिप्रेतः। यदीत्यनेन परपक्षदोषाभिधानद्वारा नस्वपक्षस्योपादेयतोच्यते किं त्वनेनो भयोः साम्यमभि

धीयत इत्याह॥ तन्निमित्तेति तन्नु शब्दश्च निमित्तो गुणः क्ङिन्निमित्त इति कथं निषेधप्राप्तिरित्यत आह सावधिकेति।

निमित्तस्य पुगंतलघूपधगुणस्येत्यर्थः। भाष्ये भूयः पुनरित्यर्थः। क्ङितीति परसप्तमी वहे गुणवृद्धी क्ङित्परे न प्र

योक्तव्ये इति सूत्रार्थः॥ अथ योगविभागेनेत्यादि लोहि गुणयोर्निवर्तनेन असतो श्लागभावपरिपालनेन। तत्र यथाविनं

स्क्रलन्यतुवीनन्यधुवीदित्यादावसतो गुणवृद्ध्योः आगभावपरिपालनेन गुणवृद्ध्योः क्ङिनिवेत्यनेन क्ङित्परत्वाभावःस्या

=इदं त्या पाततः इकद्दत्यस्य शब्दपरत्वेनांगस्याविशेषणत्वासंभवात्। एतेन यदि क्ङितीसनेने विशेष्य तेन तन्निमित्तिमिति निमित्तोपस्थाना—

=स्नेकनमभीलपक्षोप्यापातेन एवेत्याह भवायं समाधिः। नत्वत्र क्ङिती सर्वत्र इति विशेष्यते इकरस्याप्रदपदबाकितुसनेन इकल्पितारस्याकांमनवातः किं तु प्रतिषेधस्य विधीपमानत्वामाधान—

=तत्रिवेषणं क्ङितो सम्प्रगुणवृद्धी क्ङितिनभवतः इति तत्र च क्ङिती सप्तमी चेते तेन ... विधेनेवं संस्पर्शो नास्ति निमित्तिपरिभाषोप स्थितिः। प्रतिषेधस्य च विधानं अन्ययाभसभवानत्यानिक्ङो ... नेक्ङि

६०

ध्यते एवं सत्योर्गुणावृद्ध्योर्निवर्त्तनेनापि तयोः क्ङित्परत्वाभावः साध्येत न वसतोर्वचने न निवर्त्तनमनुपपन्नं दृष्टत्वादि
त्याह॥ यद्येति निषेधेन गुणवृद्धी क्ङित्परत्वेन न प्रयोक्तव्ये इत्येवं रूपेणाथ यथापि क्ङिति चेति साधारणं तथापीक इत्य
धिकारसामर्थ्यात्प्रागभावपरिपालनेन न क्ङित्परत्वेन गुणवृद्ध्योः प्रयोगाभावः क्ङिति चेत्यनेन साध्यत इति निषेधव्य
त इति शंकाते नन्विति परिहरति सत्यमिति प्रसक्तस्यानभिनिर्वृत्तस्येत्यनयोर्विरोधं परिहरति सामान्येति निवृत्तिर
नभिनिर्वृत्तिः विहितप्रतिषिद्धयोः स्यात् इत्येवं विकल्प इत्यत आह परमार्थत इति नेत्यनुवर्त्तमानं क्ङिति त्यनेन संबध्यते प
र्युदासत्वाद्यं तथा च न क्ङितीति गुणवृद्धिनिमित्तसार्वधातुकादिविशेषणमिति क्ङिति गुणवृद्ध्योरप्राप्तिः कुतो वि
हितप्रतिषिद्धत्वं कुतस्तरां विकल्प इत्यर्थः॥ उत्सर्गापवादशब्देन विधिनिषेधौ विवक्षितौ तत्र हि भिन्नवाक्यतायां
विकल्पप्रसंगः विधिरूपयोरुत्सर्गापवादयोः सामान्यविशेषविषयत्वेन विलंबितशीघ्रप्रवृत्तितया न द्वयोरेक
विषयत्वसंभव इति विकल्पाप्रसक्तेर्नैकवाक्यतया प्रयोजनं दुर्घटं चैकवाक्यत्वमिति सत्योरपि गुणवृद्ध्योर्नि
वर्त्तने शक्यानित्यत्वं न च वचनं निरवकाशमित्याह॥ चितमिति॥ प्रक्रियायामिति॥ वस्तुतस्तत्रापि न सतो निवृत्तिः किं
तु लुग्विधानद्वारानुत्पत्तिरेव शपो व्याख्यायत इति दर्शितं एकान्तत्वमनुबंधानामाश्रित्य परिहरति नैष दोष इति॥

=न चानुबंधविनिर्मुक्तपदार्थोपस्थितेः शक्तिसत्त्व इत्संज्ञकशकारपकारयोरानर्थक्य इसेवं गुणरूपेणैव चोद्य इति चेन्न यत्र पदार्थोपस्थितेः पूर्वमुच्चारणेनाभिव्यक्तिवेलायां तावन्मात्रप्रतिबद्धेत्संज्ञानन्तरमेवानुबंध=
=विनिर्मुक्तपदार्थोपस्थितिः यथा ... इत्यनेन निषिध्यत इत्युक्तं भवति ... उच्चारणवेलायां पकारस्येत्संज्ञा सत्त्वाद्विशिकारविषये न तत्पालनस्याः=
=प्रसत्त्वज्ञानस्यापेक्षत्वात् तस्य च वाच्यार्थबोधोत्तरं ... मनुवाक्यार्थोपस्थितेरनन्तरं न तु ... तितत्त्रैतादृशानामप्यनुबंधविनिर्मुक्तै ... वोपस्थितिर्यथा ...

उगनेतायै

=ईस्यस्य गुणनक्किसत्वेन विशेषविष्यामइसेवंदीसायनसप्तमीपक्षोऽक्तं इग्विशेष्यत इतिपक्षोऽक्किसनंतरनिजे विकोऽसंभवात्कापि निषेधोन प्राप्नोतीति बोध्यं २ अजादीति यथापि निषेधस्याप्यंगवाससार्वधातुकापेक्षत्वं सार्व [illegible]

कैः सि अनेकांतत्वे पि द्विती यगुरणाद्वृद्धिग्रहणाज्जुहुद्वेर्गुरणाद् तियोगुणोवृद्धिरितियावृद्धिस्तेनभवतइत्याश्रयणान्नदोष

इत्यपिद्रष्टव्यं अजाद्यंगावाघप्रत्ययविशेषाद्येहत्वादाठोवहिरंगत्वं अंगस्यचेति तस्यवाव्यवधानंगुणस्तेनेनो

५० क्रीत्यत्रसावकाश इतिभावः कार्यित्वादित्यभ्याससंबंधिनांनिजांगुणइतिसंबंधे अंगस्यकार्यित्वं उत्तरंत्विति ॥ निजा

50 मित्यनेनाभ्यासोविशेष्यते ॥ अन्यथाभ्यासस्यगुणोनस्यात्तस्त्वंतुप्रतिषिद्धार्थंस्यादितिभावः तस्यचेति ॥ यस्य

गुणास्तस्याक्तित्परत्वेनविशेषणादितिभावः ॥ स्वरितत्वादिति शब्दाधिकारपक्षाश्रयणाद्वेत्यपि द्रष्टव्यं क्ङितीति

सप्तम्याद्यस्यात्वेननिर्दिष्टं क्ङितनद्वांचप्रतिविहितमिति विशेषयिष्याम तथाचधातुविहितेक्ङितिपरतः कुतश्चि

त्परतः तस्यगुणोनभवतीतिसूत्रार्थ इतिभाष्यार्थः ॥ क्ङित्परत्वेनेति वक्तव्ये हिः इत्यं भ्वतलक्षणे चनतीयाधातुग्र

विशेष्यतइति चांतस्यचोद्यमित्याह क्ङित्यनंतरस्येति भाष्येविहितविशेषणमित्यस्यायमर्थः ॥ धातोर्योविहितः क्ङि कृष्म

तस्मिन्परतोयस्यकस्यचिद्गुणवृद्धीनभवत इतिधातोर्योविहितः सक्ङित्परत्वेन विशेष्यतइति भाष्यार्थंमन्यमान

स्यचोद्यमित्याह धातोर्विहितस्येति ॥ क्ङितिचेत्यस्यगुणवृद्धिलिंगत्वेनपरिभाषात्वमुपपादयति यत्रेति ॥ क्ङितिचेत्य ५०

त्रलिंगेन यदितस्मिन्निति परिभाषानोपतिष्ठत इत्यनेनेः क्ङितीतिनपरसप्तमीस्यात् किंतु सतिसप्तमी स्तत्रिमि

कौः किले न१

इत्यंतो वा सावार्ध अग्ने भा चो पं.

कृष्णवृद्धि लिंगयत्र२

स्थानस्य
भाषे एतच्चे दोषाद नोक्तं अस्यो दाहरण स्येव छांदसत्वं न सर्वस्य यङ् लुक इतिप्रतीयत इति केचित्

तस्य ह्रग्रामर्थतः स्वीकृतमितिग्पश्चार्थेनतावन्नार्थइत्युपक्रमोवाध्येत अथ तु तस्मिन्नीतिपरिभाषो पतिष्ठत एवक्किति चेत्स
त्रततःसत्यपिलिंगेव्यवहितेगुणप्रतिषेधाप्राप्तिरित्यत आहलिंगादितिनन्वेवंनेनिक्तइत्यत्रापिगुणप्रतिषेधःस्यात्।ए
वंतर्हि निर्दिष्टांगसहितैवपरिभाषोपतिष्ठतेनिर्दिष्टग्रहणेनलिंगादेकव्यवधानवर्जनमनेकव्यवधानंवाश्यतेनिर्दि
ष्टांगविकल्पेतु नेनापि निर्दिष्टशब्दोक्तासंनिकाव्यवधानप्रतिपादनविकल्पेतुम्मतेनत्तु निर्दिष्टग्रहणरहितैवोपतिष्ठतइ
तिन्यायव्यक्तसत्त्निःन्यथ्यप्रतिपत्तिः श्रोतृणांतदस्याद्नायेत्यर्थः।भाष्येगाधिकारइतिस्वरितलिंगासंगेनेतिशेषः।छांदसमि
तियुक्तो विचेत्यत्रयकारेणवहुलंछंदसीत्यनुवृत्त्यपञ्लुग्विधानादित्यर्थः॥वहिरंगइतिसार्वधातुकाश्रयत्वादित्यर्थः।
उभयविशेषणायवकुश्रीद्यर्थमितियोजना॥यथेति॥त्रैथमस्पेत्पेतदेकाग्रो विशेषणमितिनामावन्यपदार्थइतिभावः
पूर्वेणानंप्राप्नोतियततोतःसूत्रांतरप्राप्तोनिषेधोवाध्यतइतियोजना।नन्वप्राप्तप्रापणार्थसूत्रगतानिविशेषणानिवि
धेयस्याप्राप्तिंविशेषणाभूत्यस्थले प्रतिपादयंतिनत्वसंवंधिसूत्रांतरप्राप्तस्यनिवृत्तिमपितत्रकुतःसूत्रांतरप्राप्त
स्यनिवृत्तिमार्द्धधातुकग्रहणमवगमयेत्रत्राह॥आर्धधातुकेति॥अयमभिप्रायः॥योगविभागःक्रियतेनधातुलोपइत्ये
कोयोगःआर्द्धधातुकेइतिद्वितीयोनियमार्थः।तत्रधातुलोपइत्यत्रनिष्ठीनत्पुरुषश्चाश्रीयतेनयावायमर्थः।
x कार्यकालमिति तथा च तत्रोपस्थितलादिदमप्यंगमंगाधिकारस्यैकवाक्यतापन्नलादिति भावः।निषेधस्यापि पदिना पासा इष्णस रिगाघातं x

नानुवर्त्तन... [redacted] क्ङितीप्रतिषेधः ... ४

कै.वि. याच्चेकदेशलोपे गुणवृद्धिनिषेधो यदि भवेत्तर्हि आर्धधातुक एवेति सार्वधातुकेषु गुणवृद्धिनिषेधो वार्य्यते । तेन
वनधातुलोप इत्यनेन धातुलोपस्यानैमित्तिकत्वात्सार्वधातुकेषु गुणनिषेधस्याप्राप्तेरिति क्ङिति चेति निषेधो
५१ नियमनसामर्थ्यान्निवार्य्यत इति । यच्चात्वेकदेशलोपमाश्रित्य नियमः तमेकदेशमाश्रित्य प्राक्तवन्निषेधो निय पं३
51 मेन न निवार्य्यते प्रसत्यसन्त्येत्याह ॥ यक्ङितीति निषेधे सार्वधातुकाश्रय इति शेषः ॥ क्ङ्किवोः सार्वधातुक इति ङ्कस्य
हणात्तद्भागविषयत्व इति योजना । आदि ग्रहणेन फर्ण्कौटिल्ये मूर्छामोहसमुच्छ्राययोरित्येतयोरपि ग्रहणं
लोपे कृत इति । शक्नोप इत्यत्र क्ङितीति नानुवर्त्तत इति तुल्यादौ तिव्यपि भवति छ्वयोर्लोपइतिभावः । गुणनिषेध इ म:५
त्यर्थः । नन्वार्द्धधातुकग्रहणाच्च धातुलोप इति निषेधाप्रवृत्तावपि क्ङिति चेति निषेधः स्यात्तथा च न धातुलो
इति निषेधवारणं सुधास्यादिति क्ङिति चेति निषेधोऽपि वारणीय एवार्द्धधातुकग्रहणेनेत्यत आह अनेन चेति कुल.
क्ङिति चेति यञ्चाग्रध अतिषेधे कर्त्तव्ये निवाश्रयस्य शक्नोपस्यासिद्धं बहिरङ्गमन्तरङ्ग इत्यसिद्धत्वात्तद्भावाव्यवधा ५१.
नात्क्ङिति चेति निषेधानप्रवर्त्तनेः । सनः कित्वे नत्तुलिङ्गेनैकेन व्यवधाने स आश्रित इति भावः । नन्विग्लक्षणयो

आर्धधातुकग्रहणं मनवकाशमिति भाष्यचरमपक्षे क्ङिति चेति निषेधाप्रवृत्त्यर्थं पूर्वोक्तानां नतु मते स्वादिपक्षा... पो नपुंसो इति
षेधः स्यादिस्तु च्यते ४

[redacted]



८

=इत्यर्थ इति॰ अर्थं च न प्रदीपकारादयः॥ कोगुणेति सूत्रे कर्मधारयः सेकस्तस्मार्धाधिकारानुवृत्ते नारभिप्रेतत्वात् ॥ साधयिष्यत इति॰ न चाचि न वा भिसादौ आदेशस्य प्रसङ्गोपादि विशेषरूपमितं आति देशिकस्य सामान्यरूप=
=ङित्वस्य बाधकं भविष्यतीति चोद्य समाधानयोः क्रम योरेतुपपत्तिः स्थानिवदिति वाचनिका तिदेशस्य प्रसक्तत्वात् दिति भावः॥७=

रित्युच्यमानेपि ओर्गुणस्येति भिन्नत्वात्तस्यादेव लैगवायन इत्यत्र गुणनिषेध इत्यत आह इक इत्येवमिति॥ अनेकार्थत्वा
न्निपातानां क्ङितिचेति वशब्द इत्यर्थे वर्त्तते स च इक इत्यनेन संबध्यत इती क इत्येवमित्यर्थो लभ्यत इति भावः॥ भाष्ये लै
गवायन इति नङ्खित्वात्फक॥ लोपाह्वादेशात्प्रागिति शेषः॥ ननु सार्वधातुकमपिदित्यत्रापिदिति योगविभागेन प्रस
क्तस्य निषेधाश्रयणे नपि ङिन्न भवतीत्युक्तं योगविभाग सामर्थ्याद्व्यावर्तीङित्त्व प्राप्तिः स्थानिवद्भावेनाप्य
प्यावासामर्थ्यानिषिध्यन इति लादेशेभ्यस्यानिवद्भावेपि नङित्वप्राप्तिरित्यत आह पिदिति॥ ङित्त्विन्न भवतीति प्रसं
गा॥ उक्तं न त्वस्य ङित्त्वप्रसंगे स्थानिवत्त्वेन वा दिलङ्प्रयोगः॥ एतद्वा संयोगादि क्ङिदित्यत्रापि ङि॰ दित्यनुवर्त्तमान
स्योद्देश्यविधेयभावविवक्षया श्रयणेन साधयिष्यते नङि॰ त इति॥ तथा च न स्थानिवद्भावेन ङित्त्वं प्राप्नोतीयमिति
भावः॥ अन्यथेति॥ सार्वधातुकमपिदिति ङि॰ त्वादिसलोपो स्यातामित्यर्थः॥ उच्छ्रियत इति॥ स्थानिवद्भावशास्त्रवा ङित
ध्याभावाद्येत्यर्थः॥ अन्यथेति॥ वरं स्थानिवच्छास्त्रबाधः तस्य विषयांतरसद्भावान्न तु लस्य व्यपदेशोच्छेदेन नित्यं
ङि॰ त इत्यस्य बाधः तस्य विषयांतराभावात्॥ लिङोपि ङित्त्वपदेस्योच्छिन्नत्वादित्यर्थः॥ अतिदेशः क्रियमाण इति॥
यादृशकार्यप्राप्त्येत्र अतिदेशः तादृक्कार्यं स्थानिवद्भावेन न भवतीति ज्ञाप्यत इत्यर्थः॥ भाष्ये यासुट् एवेत्य यथा

=सार्वेति॰ न तु ङि॰ त इत्यादेशादिदेशेण एलोपि न दोषः॥ सार्वधातुकमपिदित्यत्र ङि॰ त्वग्रयुक्त पूर्वकार्यस्यैवातिदेशात् गाङ्कुटेति सूत्रे सिद्धं तु पूर्वस्य कार्यातिदेशात् इति वार्त्तिकादिति चेन्न॰ तथा सति पचेत इत्यादावातो ङि॰ त इति यादेशो=
=न स्यादिति भावः॥१४=

= ननु प्राप्नुयात्स्याङि ते [illegible] गुणस्य यासुटनिमित्तत्वाप्राप्तत्वात्किंनि [illegible] निषेधः कथं ङित्वातिदेशस्य प्रयोजनमिति चेत्सत्यमाह किं तिचेत्सत्त्वे तिः ५ = ननु वयवे कृतस्य लिंगस्य समुदाय विशेषकत्वाद्यासुट् ङिद [illegible] वति =
= समुदायस्य ङित्वं भवत्येवेति चेन्न अस्याङित्वस्य केवलगमने पञ्चसप्तमीपक्षे गुण निषेधावश्यत्वेनार्थवत्वात् घुमास्थेत्यत्र सचतुर्थ्यं त्वात्क्लिष्टत्वं गुणेऽदित्वर एन्दव पक्षे चरितार्थस्य समुदाय विशेषकत्वज्ञापनात् =
= एवं ङित्वाविधेस्तादौ न ङी विधि भावः ।५= गुणवृध्यनिमित्तत्वादिति पञ्चमसप्तमीपक्षे विप्रसमाप्रयययोरिति मात्रायाः किंतोः प्रत्ययोरेव ग्रहणं केवले चरितार्थङित्वं समुदायविशेषकमिति भावः । परिभाषाफला

के॰वि॰ रत्यासुटं पपादयति ॥ अपवर्गा यासुट्परस्मैपदेषूदात्तो ङिच्चेति अनेन ङितो लादेशस्येति विहितस्य तेतस्याच ङितो वङितोपि कार्य्य
५२ यासुडादेः संभवतीति कथं ङितियत्कार्य्यं तन्न भवति ङितो यत्कार्य्यं तद्भवतीति तत्प्यतामिति शंकावारि
५८ तायासुट् ङिद्वृत्तिसामानाधिकरण्यात्तस्मिन्नपूर्वस्य ङित्कार्य्यसंभवान्नस्ये वङित्वातिदेशसंभवेयासुडाद
ङिद्विधानाद्यथासुट् शब्दस्यस्वरूपविवरणयासुट्कार्यत्वं ङित्वं विहाययासुडादेःलक्षणावशेषस्य कस्यपर
स्मैपदेष्विदस्यवाप्रयमानत्वेनैव परिणामो न भविष्यतीत्यर्थः ॥ एतदभिप्रेत्याह प्रदीपकारः ॥ यासुट्प
वहीत्यादि ॥ अगुणानिमित्ते पीति यासुट्ना तस्य सार्वधातुकार्धधातुकत्वयोरभावादित्यर्थः ॥ नत्वेवास्य
ङितीस्वत्वायङित्वेनैव गुणनिषेधात्क्ङ्ति सिद्धत्वादित्यर्थः ॥ केषांचिदिति अस्मिन्पक्षेभाष्येयासुटएवेत्येव
कारोभिन्नक्रमः ङित्ववचनादेवेति तेन तु यासुडेय याङि तदतिदेशेन न किंचित्ङित्स्थानिकं कार्यं तदभावादेवं
न तस्मिन्नपि ङित्कार्य्यं न तस्यैव तथाहि गुणवृद्धिप्रति षेधस्तावन्न ङ्किति तीति निमित्तसप्तम्यां क्ङिन्निमित्त
योर्गुणवृद्ध्योः प्रतिपादितश्चेति नया सुटो ङित्वेन लब्धुं शक्यः तस्य ङित्वे पि गुणवृद्ध्यनिमित्तत्वात्तनापि सं
प्रसारणं तस्यापि धात्वाद्दि म जत्यये क्ङितिविधानादवत्ययेयासुट्धात्राम्नेरतः कायभावाद्यासुटो ङि

कृष्ण
१५२

=अत्रापव्याख्यायामादीध्यन् इत्यादिप्रयोगाणां वेदे ऽदर्शनाज्जुगप्रतिषेधोदाहरणं न संभवतीत्याशयः॥ अंसेनु स्याप्काचि दीध्यनमिति वेदे प्रयोगः॥ अदीधेदित्यादौ तु प्रतिषेधस्याव्याप्तिरिति भावः॥ अत्रापव्याख्येव=
=आपत्तौ द्वितीयपक्षेऽपि अदीधेदित्यादौ अवृत्तमिषेधांशस्य सत्त्वात्तु अनोऽप्रतिषेधस्य सत्त्वात् आदीध्यनमित्यादौ आदेः सत्त्वाज्जुगभाव कल्पने लाघवादित्याशयेऽपि कथं दीध्यादिति प्रभातुल्यानप्रसंगः आदीध्यनमित्यनेन सामान्यतः॥=
तिषेधाय

त्वान्निदेश इति कथं तस्य ङित्वातिदेशो ज्ञापक इत्यत्र आह सुपर्याप्तस्यैवहीति॥ उकान्तुपपन्नेरेव ङिच्चेति चकारेणाकृष्टो यस्सु
न्नदंहिलन्तरूपतीत्यर्थः॥ ङिन्तं चेत्तन्मितिस्थानिवद्भावेन ङित्वसिद्धेरपीति शेषः॥ तस्येति॥ स्थानिनाङिच्चापदेशोच्छेदने सामर्थ्या
भावादित्यर्थः॥ तस्मान्न्हृदिति स्थानिवद्भावेनेति शेषः॥ दीधीवेवीटां॥ भाष्ये गुणो निषिद्धे ऽनेकाच इति यणादेशः॥ अनन्य
त्रभावो विषयार्थ इत्याह भाषायामिति॥ दृष्टस्यैवेति॥ भाषायां तु प्रयोगो संप्रत्ययदृष्टस्यापि व्याकरणांतरानुसारेण साधुत्वे
नावगतस्यानुविधानं भवतीत्यर्थः॥ लक्ष्याभावादसंभवाभिप्रायेण व्याख्याय व्याप्त्यभिप्रायेणावावास्तिकमिति व्याचष्टे॥
अर्थवेति॥ प्रत्ययेनेति ङिन्त्वादात्मनेपदेष्वागम इति शेषः॥ भाष्ये एवमपि ममपीतितितत्र अनाथमस्याव्याप्तिविषय इति भावः॥
ननु माभवद्दीधीवेवीटामिति प्रतिषेधस्यापवादत्वात् जुसिगुणो बाधकः परत्वात्तु बाधकः किं न स्यादित्यत आह॥ तत्रश्रेति द्वि
तिचेति प्रतिषेधस्य किं दीधीवेवीड्विमिति बाधकोऽस्तु किं वा जुसिचेति गुण इति विषये तरंगत्वादयमेव बाधकः॥ तथा चाकृतिव्र
यस्याप्राप्तौ तद्विषये आरभ्यमाणो जुसिगुणोऽपि न स्यादित्यर्थः॥ भाष्ये प्राप्ते चेति दीधीवेवीभ्यामन्यत्रेत्यर्थः॥ सर्वत्रैतन्न्या
यान्ना प्रयणो हेतुमाह कार्य्यविशेषेति॥ भेदनिबंधनो यं न्यायस्सामान्येन वाध्येतस्य भेदाभावात् स न प्रवर्त्तत इति भावः॥ अति
पशपोकुणिद्यपि दृष्टव्यं शस्येति॥ सार्वधातुकमपिदित्यनेन॥ भाष्ये कण्वमिति सिजं न[redacted] स्यमिपियुगंतलघूपधगु
णः स्यादित्यर्थः॥ अइति प्रयोगो लुङिति द्योतनाय तत्राहितिपोऽजदेशादिलोपे वतास्तप्रत्ययांतमगामिति पूर्वं वहुणस्यादि

=धीरत्यांतरं अंतरंगत्वादिति न देवं बहिरंगस्य जुसिगुणस्य कथमनेन निषेध इति वाच्यं सर्वस्यापि गुणस्य प्रसयाश्रयत्वेन बहिरंगत्वमंतरंगानिषेधाभावादिति भावः॥४=

एवं चरूर्वे विच्छिन्त्या मावादिति भावः। प्रदीपेनु समभावइत्येतदंतेन वस्त्रास्त्वितिरुत्का पिपठीषात्य पशादेस्तुशकुं समयमानस्य इ इ दीर्घ इति नउ

हो ने त्यर्थेचोद्यं ते ने त्यनेन परि हृतो ने न॰ पिपठि षीत्यादि वस्तो षनेन ३

कै॰मि

५३ 53

त्यर्थः इडेवेति॥ इडिडेव ननु रूपांतरं प्रतिपद्यत इत्यर्थः॥ अप्रत्ययोऽनूयमानः प्रत्ययः क्विक्विप्यर्थः॥ अकारस्लोपः

कृदंतत्वात्प्रातिपदिकत्वे न स्वाद्युत्पत्तिरित्यपि द्रष्टव्यं॥ कृत्वे पदांतनिबंधन इति शेषः॥ पिपठिषीति॥ नपुंस

कप्रथमावहुवचनेस्यानिवद्भावादचः परस्मिन्निस्यनेन॥ मत्वंतत्वेति॥ अजंतलक्षणो नुमिस्वे विधित्वा स्थानि

वद्भावाभाव इत्यपि द्रष्टव्यं व्यवस्था पयिष्यतेन पदांतेत्यत्र॥ ततश्च क्विप्प्रत्ययनिमित्ते कार्य्ये सप्रतिषेधोऽनु

मनतथेति स्थानिवद्भाव [redacted] एवेत्यर्थः॥ निषेधवचनात्॥ वचनसामर्थ्यादित्यर्थः॥ ॥हलोनंतराः संयोगः॥ ॥

नञोस्य र्थानामिति बहुव्रीहिरुत्तरपदलोपश्च समासे किमेकवचनोतेनात्र रपदेन उतबहुवचनांतेनेत्यनंतरा इत्य

त्र संदिह्यत इति न भ्रमितव्यमित्याह किमंतरेति॥ अर्थेति॥ आधेय प्रधान मध्यवाधिनो मयस्येत्यर्थः॥ धिव

रमसूर्त्ते द्व्याभावो विवक्षितो हल्मध्ये चर्त्तुद्व्याप्रसक्तेरित्याह वर्णेति॥ नत्विति॥ वर्णाच्छून्य कालस्येत्यर्थः॥ नत्रेति

विवार्य्यमाणानामित्यनेनेत्यर्थः॥ अप्सु मशब्द इति अप्सु शब्दाद्भवार्थे दिगादित्वाद्यत्॥ अपोयोनि यन्मति

श्चवेत्यलुक् अर्णुणः वांतोपि प्रत्यय इत्यवादेशः॥ संभवत्यस्य इराद्भूतादियोग इति भावः॥ प्रकृत्यवयवस्येति॥ तद्धि

तप्रकृत्यवयवस्येत्यर्थः॥ गुरुसंज्ञेति॥ शिरुत्पादौ गुरो श्च हल इत्यकार प्रश्लेषसिद्धिरित्यर्थः॥ नच बहुषु हल्सु ह

=वर्णेनीति॰ हल्त्र्पवर्णश्च्न्यकालनइत्यर्थः। येषां हलांमध्ये तरं वर्णशून्यकालो विद्यमानइत्युक्तेऽप्यसंसपवर्णस्य ह॰ अपस्येव गिनुमुचिनता तू॰ नेन पन सभिसचमकारसकार योर्मध्ये कारूप वर्णो आर ण का=

=लस्य संभावाद्वर्णश्च्न्यकालस्या विद्यमानत्वेनसंयोग संज्ञास्यादितिनेवोदनीयं एवमुत्तर त्र वर्णशून्यकालस्येपस्य ह॰ अपवर्णश्च्न्यकालस्येसर्थोवोध्यः। नत्वितिप्रतीकमुपादायकालमात्रस्येसर्थ इत्यभिनवविवरले

=नैवदोषोनमपोजनमितिभाष्ये॰ आपमन इव्यहेसंयोगसंज्ञायाअभावेतत्पुरुकार्यनसाद्दिसमासिरूपादोदोनाम्॰ अप्सिवसादौ अनामसंगात्॰ अंसेअप्सुमशब्दादौ अयच्ये संयोगसंज्ञायाः प्रयोजनस्यानुकूलनस्य सोपिनेवमित्त्वावह

एवं चतुर्विधित्वात्मा नादिति भावः। प्रदीपे तु म

कै॰ मि

५३ ५२

त्यर्थः इदेवेति॥ इडिडेवनतु रूपांतरं प्रतिपद्यत इत्य्---शोनेत्यर्थः॥ नन्वविशेषेणोत्य स्पद्द्वयोरितिविशेषानाभ्र
कृदंतत्वात्प्रातिपदिकत्वे नखाङ्कस्पन्निरित्यपिइष्ट॰ प्रकृतगतदोषपरिहारे पूर्वमप्यनुवर्तमानेऽथवेत्यभिवा
कप्रथमावकृवचनस्यानिवङाबादवः परस्मिन्नित्यनेन॥ हलूप्रपदिनसंयोगसंज्ञाकार्यद्वयोरभवतितद
वङाबाभावइत्यपिइष्टव्यं प्यवस्था पयिष्यतेनपदांतेत्यत्र॥ वोर्विरोधान्नैवमिहेत्युक्तं॥ एकयेत्यनेनयथास
मनतथेतिस्थानिवङाव [redacted] एवेत्यर्थः॥ निषेधवचनात॥ वच वैकाचाम प्यर्धदित्र ग्रहोनैवमिहेत्युक्तं॥ नञप
नञोस्मर्थानामिति बहुव्रीहिरुत्तरपदलोपश्चसकिमेकवंपरिहारप्रयासोनवस्र रयस्तइत्यत आह॥ पाठ
त्वदिद्युत इतिनभ्र मितलभमित्याहकिं मंतरेति॥ अर्थोगुणाभूताः तथाचोग संबंधिनःक्रमस्यप्रधान
रमभूर्तइमाभावाविवक्षितोहल्मध्येप्त र्तइव्याप्रसक्ते संबंधीत्वाश्रयतोऽर्बलइत्यर्थसंबंधी क्रमआ
विंद्यार्थ्यमाणानाभित्यनेनेत्यर्थः॥ अपमशाद्दइति॥ अत्रेजुहोत्यिवाद्रूपवतीतिश्कलेकिंस्यथापाठंपाक
प्रुवेत्यलुक अर्गुणःवांतोपिप्रत्ययइत्यवादेशः॥ संभवत्यमभावित्वात्स्वथमातिक्रमेचकारणाभावाद्यथा
तत्प्रकृत्यवयवस्येत्यर्थः॥ गुरुसंज्ञेति॥ शिरुत्पादेगुरोश्चद्वोसमस्यङ्व्यांतरेणानिर्वर्तितत्वाददर्धार्थेए

एवं च पूर्वविधित्वात् आद्यादिति भावः। प्रदीपे तु समानइत्येतदंतेन

...नित्य... कार्यस्य विधौ... किमत्र प्रमाणमिति चेत् सामा-
न्यापावद... संयोगानां कार्यित्वप्रतिपादनात्... बहूनाम...

के॰ सि

53

५३

त्यर्थः इइवेति। इहेदेव ननु रूपांतरं प्रतिपद्यत इत्यर्थः॥ अजादिनी यवान्स्मिति द्वितीया विरुध्येतलरूणावा
रूढंतत्वात्प्रातिपदिकत्वेन स्वाधस्यानिरित्यपि दृष्टमं॥ रूढ... न्याय्यं नापि मुख्यार्थे संभवति लक्षणा तस्मा अथ
कप्रथमावक्तव्य नस्या निबद्धावादः परस्मिन्नित्यनेन॥ ... र्थक्रमेणा पवादनीय इत्यभिहितं। अनंतरं इ सूप
बद्धावाभाव इत्यपि दृष्टमं व्यवस्था पविष्यतेन पदांतेत्यत्र ...काप्यभावश्चेन्नस्मादेवसंयोगसंज्ञा अक्षितृयो:
मनतथेतिस्यानिवद्भाव[redacted] एवेत्यर्थः॥ निषेधवचनात्॥ वचोप्येनन दंशकार्पिसंयोगस्तद्विशेषणांसन्नक
नत्रोस्मय र्थानामिति बहुव्रीहिरुत्तरपदलोपश्च सकिमेकवचन अवयवस्यसंयोगात्वेनकार्यन्वयं दूर्णापितुम
त्वसेदिहूत इति नम्र मिनल्मित्याह किं मंतरेति॥ अथेति॥ आरयात्पंचमीयघयाकारः साक्षात्कार्यीनद्या
रनमूर्हद्वाभावोविवहितो हल्मध्ये च्छर्तद्व्याप्रसक्तेरित्याहवरात्येनु कार्यिविशेषणा विशेषणत्वाक्का
विंवार्ष्यमाणानाभिस्यनेनेत्यर्थः॥ अप्मशाहृइति॥ अच... यद्युमनइति भाष्यमन्यथा त्वाचक्षते
भवेत्यलक ओर्गुणः वांतोपि प्रत्ययइत्यवादेशः॥ संभव... गादिर्विष्यते अंगावयवसंयोगोग्रह्यत इत्यर्थः तथा
तपकूत्यवयवस्पेत्यर्थः गुरुसंज्ञेति॥ शिरुत्पादेगु... नासावंगावयवोयथ्वांगावयवोनासौसंयोगः तस्मा

कूष्म

५६

=चरोर्णीति॰ हल्त्वपवर्णश्चन्यकालनइत्यर्थः। येषां हलांमध्येंऽतरं वर्णश्चन्यकालोऽविद्यमान इस्तु ने
=लस्यमत्रावाद्धर्णश्चन्यकालस्माविद्यमानत्वेनसंयोगसंज्ञास्यादिति नेनोदनीयं॰ एवमुत्तर...
=नैवदाषोनमयोजनमितिभाष्ये॰ आद्यमनऽवयहसंयोगसंज्ञायाअभावे तत्पूर्वकार्यत्वमादिसका

=वाप्यजातिपरेपि निर्दिष्टे गुणनां नेपकलपक्षे स्वलादिमाप्यतनुदात्तादिव्यक्तिवेन साधुपर्यवस्यतिः तत्र अत पव पत्ते एकावस्यणहादुदात्तादीनां प्लुतस्य च गुणे सिद्धे इकारोकारयोस्तत्र मिश्र्यतिअनणिविध्यर्थेन तपरसूत्रेण गुणानां मुक्तानां संग्रहार्थं तपरकरणं कर्तं

भाष्ये क्रियते त्या सर्वे तिः न चात्र पक्षे गौरवं दोषः ज्ञापकसिद्धवचनकल्पने शास्त्रबाधकल्पने च सूत्रेषु तत्संग्रहार्थंयत्नांतरा अपणे च पक्षांतरे पि गौरवस्य तुल्यत्वादिति भावः॥

ह एष्य एताभावाच्च न तौ आहे का वि तिभावः भाष्येन स्मादीर्घाणामिति गुणानं तरपुक संग्रहाया संदेहायचेत्यर्थः कर्मधारयमसंग्रहस्यति प्लुतो भावीति यद्यप्याश्रया
सिद्धत्वेनापि सिध्यति तथापि शास्त्रबाधापेक्षया लक्षणाश्रयणमनुचितमिति भाष्याभिप्रायः। गरुतं इति प्लुत शब्देन बोधित इत्यर्थः बुध्येति शास्त्रीये कार्ये असिद्धत्वं
न चायं अवहारः शास्त्रीयं कार्यमिति भावः यथोद्देशपक्षाभिप्रायेण परिहार इति अत्र चोदयति यद्यपि संज्ञायामसिद्धः प्लुतस्तथाप्यनुनासिकपर्युदासे सिद्ध एव तत्र
आश्रयस्थानेन संज्ञाकृता द्विमात्रस्य नसोनुनासिकविधौ स्थानी किंतु त्रिमात्रः न च स्थानित्वात्तस्यापि ग्रहणं ग्रहणवत्त्वमल्विधित्वात् किं च अवश्यं सिद्धः प्लुतः स्व
रसंधिविधावाश्रयणीयः दध्य३त्रा छत्रकमिति प्लुतस्य दीर्घेणानिवृत्तिर्यथा स्यादत एव सुश्लोका३ इति सुश्लोकेतीत्यत्र गुणाभवत्प्लुतमेव निवर्त्यत इति तत्स्थानि
न मन्यथा यथोद्देशरूपे प्लुतः आश्रये तत्र दिव्य यथोद्देशे पि संज्ञा परिभाषे कथमिवेष सिद्धिः [redacted] कथं वा न प्रेषु नपूर्वापरविरोध इति विपश्चितः प्रष्टव्या
इति अत्राहुः यद्यपि द्विमात्र त्रिमात्रेणापहृतस्तथापि पूर्वत्रासिद्धमिति शास्त्रासिद्धत्वबोधनात्रिमात्रे द्विमात्र एवायमिति बुध्या ग्रहणसंज्ञा क्रियते अत एवाहु
र्नेसत्रमुत्वे कृतेन दुपर्जीवनेन नाभावे च कृते सुपिचेति दीर्घो मुशब्द एव दशश्रेयमिति बुध्या प्राप्नोतीति सन्निपातपरिभाषया तेन सरिहारः कृतमेव न स्त्वे
भाष्य उक्तः न तु द्विमात्रे कृतां संज्ञां स्थानिवत्त्वात्रिमात्रे आनयामः येनाल्विधित्वान्निषेधः शंकोत नन्दिरजनत्रमप्रयुक्तः प्रदृष्टिः शक्तिं न गोचरयती
ति युक्तं एतावानेव तु विशेषः रजतभ्रमोऽनाहार्यः प्रवर्तकः इह तु शास्त्रप्रामाण्यादाहार्यारोपोपि शास्त्रप्रवृत्तावप्रवर्तौ च नियामक इति तदेतत् सिद्धः प्लुत
स्तस्यासिद्धत्वानकारात एव प्रवर्तंतीति भाष्यव्याख्यायामुपाध्यायाः स्पष्टमाचिरेणास्यासिद्धत्वाश्रयणादित्यादिना एतेन दंशाछकं सुश्लोकेता साहावा देशे
प्लुतः आश्रये तेसपिनिरस्तं तत्राप्यादेशेन प्लुतस्यैव निवृत्तेः प्लुतो मया पठ्यत इति बुद्धिपरं तस्य नास्तीत्यन्यदेतत् यत्तु पष्ठे भाष्यकारो वक्ष्यति सिद्धः
प्लुतः स्वरसंधिविधिति न विहानुनासिकपर्युदासानुरोधाद्यथोद्देशपक्ष एवाश्रयणीय इति स्पितेस्वरसंधिसामान्यापेक्षज्ञापकाश्रयणेपि न दोष इत्याशये

=नुवयथोद्देशपक्षेपि शास्त्रासिद्धत्वाश्रयणलल्लुतात्प्रागेव संज्ञाप्रवृत्तो सत्यां ततः प्लुते तमेव द्विमात्रलेन परामृश्य त्याअपि संज्ञायाः पुनः प्रवृत्तौ बीजाभावात् त्रिमात्रे द्विमात्रबुध्या संज्ञा क्रियते इत्ययुक्तमिति वाच्यं =
=प्लुतात्प्राक्तनापि ग्रहणसंज्ञा फलाभावात् न क्रियते इत्याशयात् न च प्लुते  संज्ञाया अप्रवृत्तावपि तत्स्थानिकः ग्रहणलपपुत्तपर्युदासस्य सवर्णविधिस्वरसमनस्क

नेतिबोध्यं·प्रणीयते·बोध्यते·ईदूदेदिति·प्राथम्याददसोमादिष्वनेनैकरूप्याच्चेति भावः॥ द्विवचनं संज्ञीति·आनंतर्याज्जदंतविध्यनुग्रहाच्चेति भावः॥ भाष्येंत्स्य स्येलस्य
द्विवचनांत्सवर्णस्येत्यर्थः॥ प्रथमोपस्थितेदूत्सदित्यागेन एकारांतोदाहरणदाने बीजमाह·ईदूतौ चेति·नाश्रितमिति·वार्त्तिककृतेति शेषः॥ तदंतविधिरिति·अस्मा
देववचनाच्छब्दस्वरूपं विशेष्यमाश्रयेति भावः॥ जसपंततीयः पश्य इति·व्यपदेशिवद्भावानाश्रयणमस्य बीजं·सुतरामिति·अकारणकारणं गुरुत्वं तस्य चद्वापकत्वेना
श्रयणमिति·सुतरां गौरवमित्यर्थः॥ ईदादिभिरिति·भाष्ये श्रुतस्य श्रुतेन संबंधो न्याय्य इति भावः॥ साक्षात्·द्विवचनमनपेक्ष्य·समुदायस्य·प्रसंग्यातस्य·न नि
हपक्षेन द्विवचनेनेदादि विशेष्यत इति कथमीदादिच्च द्विवचनमिनीयत आह·ईदादीति·तदंततं चास्य व्यपदेशिवद्भावेन बोध्यं·श्रूयते सूत्र इति·यत्स्त्वेश्रू
यते द्विवचनं तदीदाद्यंतमिति तिस्त्रपदाध्याहारेण भाष्ययोजनेत्याशयः॥ अदसोमात्·अमी इति·मात्सदृघटितेत्यर्थः॥ यदित्वदसोदादिस्त्वेतेत्वमरश्रुम
वैकारस्याहच्चर्याद्वर्णभिन्नौ औकारैकाररूपतत्पर्यन्तस्वादानस्यादोष इति भावः॥ इदमेव ध्वनयितुमदसः प्रगृह्यसंज्ञायामिति नोक्तं·नन्वीतोत्वयोरसिद्धत्वे
प्यदसोमादिसूत्रे इदेदिति निवर्समास रैकारैकारयोरपि प्रगृह्यत्वान्मायादिप्रसंगो त आह·वक्ष्यमाणादिति·एवं चैदौतोरपि मायत्वाभावादेवमपि न प्रगृ र
ह्यत्वमिति भावः॥ नन्वीत्वादीनामसिद्धत्वेपि तन्निवर्त्तितौकाराद्यभावेन कथमयादिप्राप्तिः॥ किंचायादीनामसिद्धत्वेपि प्रगृह्यसंज्ञायामाश्रयात्सिद्धत्वे
तत्संज्ञायां तत्सामर्थ्यान्मायादयो॰त आह·श्रूयते इति·नादेशलक्षणमिति·प्रकृतिभावरसत्यर्थः॥ प्रगृह्यत्वं त [illegible] नुनासिकयुदासेन चरितार्थमिति भावः॥
एकादेशः॥ एङः पदांतादतीति·नाजानंतर्य इति·अयादावजानंतर्यादिति भावः॥ यथोद्देशेति·नन्वाश्रयात्सिद्धत्वेपि मत्वादेरसिद्धत्वादयादिकं स्यादेवेति
चेन्न·एवमपि संज्ञाशास्त्रे वैयर्थ्याद्वचनसामर्थ्येनायादिकं मत्वेपि सिद्धत्वं ज्ञाप्यत इत्याशयात्·नन्वेति·सदादीनां संबोधनानाद्धे प्रत्युकेति नास्तीति न शिवः
तत्रातिप्रसंगः एवं टाबंतस्याल्लुकेत्यस्याप्यनभिधानमेवेत्याशयः॥ सर्वेति·प्रकृतिभावाननुनासिकप्रतिषेधेत्यर्थः॥ भाष्ये विप्रतिषेधादेति·अंतरंगसाप्र ९०

त्वादेरजानंतर्याश्रयणात्सर्वमप्रवृत्ता वृद्धिपदांतरसमभिव्याहारे॥ यादिभ्यः परत्वात्तेषु कृतेषु प्रगृह्यसंज्ञा न त्वामर्ष्यज्ञोत्वादिकं प्रकृतिभावं प्रतिनासिद्धं आश्रयाच्च संज्ञां प्रत्यपि
नासिद्धमिति भावः॥ घास्यामिति॥ योग इति कर्मणि घञ्॥ द्विकार्ययोगः सप्तम्यादित्वा [redacted] दस्त्रीलिंगस्य योगशब्देन कर्तृकरणे इति समासः॥ ननु प्रगृह्यसंज्ञां प्रति त्वोत्वा
देरसिद्धत्वाभावेपि अयादीन्प्रति कथं सिद्धत्वं तान्प्रतीत्वादेराश्रयणाभावादिति कथं विप्रतिषेधः॥ तत्राह॥ असिद्धत्वाभावादिति॥ ईत्वादीनामसिद्धत्वाभावादित्यर्थः॥ प्रकृ
तिभाववार्त्तायाः प्रगृह्यसंज्ञाया अपार्थकत्वापातात्सामान्यत एवासिद्धत्वाभावो बोध्यत इत्ययादीन्प्रत्यपीत्वादीनां सिद्धत्वमाश्रीयत इति भावः॥ परत्वादिति॥ ईत्वादिषु जाते
ष्वेतेषामसिद्धत्वाभावादयादीनामप्रसंगएवेति भावः॥ नन्वयादीनां प्रगृह्यसंज्ञायाश्च विप्रतिषेधो भवा प्रगृह्यसंज्ञैत्वादिनोपक्रांतः सत्यसंभवइत्यनेन च तयोरेवस
मर्थितः सकथमीत्वादिभिः प्रतिपाद्यते॥ सत्यं॥ यद्यपि तयोरेवोपक्रांतः तत्सौ कल्प्यते॥ युगपत्प्राप्तिरूपांगविकलत्वात्॥ तथाहि॥ प्रगृह्यसंज्ञायां कार्यित्वे नाश्रयण
दीत्वोरसिद्धत्वाभावेपि नायादिभ्यः प्रवृत्तो॥ अजानंतर्याश्रयणेन तरंगाप्रवृत्तेः॥ पदांतरसमभिव्याहारे तु यद्यपि पूर्वमीत्वोनं तदायादयः प्राप्नुवंति अपपूर्वमयादयोन
स्यात्निमित्ताभावात्प्रगृह्यसंज्ञा॥ अनत्वे च बाधात्तरंगयोरीत्वोत्वयोर्विप्रतिषेधः पर्यवस्यत्संगावतरणन्यायादिदमेवाभिप्रेत्याद्ययोर्मिति निर्वर्तमानाः प्रगृह्यसंज्ञा
बाधंत इति वक्ष्यते प्रगृह्यसंज्ञाया निमित्तं विघ्नंतीत्युक्तं॥ तस्मादुपक्रमे प्रगृह्यसंज्ञापदमीत्वोत्वरूपलक्षणमुपक्रमोपसंहारयोरेकवाक्यत्वानुरोधादित्याहुः॥
अन्ये तु उपक्रांतप्रगृह्यसंज्ञाविप्रतिषेधमनुरुंधानाएवं व्याचक्षते॥ सतो हि विप्रतिषेधो भवति न चात्रैत्वस्य प्रगृह्यसंज्ञेत्यस्य चाहारः॥ तत्र हेतुः॥ ईत्वोत्वेनापि त्वात्वे
तिमकार इत्यत्र नापीत्यनुकृष्य संबध्यत इति॥ तन्न॥ आवृत्त्या ह्याहारप्रसंगात्॥ युगपत्प्राप्तेरनिरूपणीयत्वाच्चेत्याह॥ आख्यानांतरमिति॥ नन्वोमाङोश्चेत्याङ्ग्रहण
दजानंतर्याश्रयणेपि क्वचिदंतरंगप्रवृत्त्या बहिरंगेण विप्रतिषेधो न युज्यत इत्यस्य परिहाराहारा॥ अपवेति भाष्ये॥ यथोद्देशेति॥ कार्यकालपक्षे संज्ञासूत्राणां यत्र कार्याणि
र्वेधा भावे न यत्र प्रदेशमीत्वादेः सिद्धत्वं तत्रैवोपस्थास्यत इत्यनेन प्रगृह्यसूत्रस्यैवावसानेति वक्तव्ये प्रकरणोत्कर्षेण विधीयमाना संज्ञा सर्वप्रगृह्यकार्याधि
ससिद्धत्वं बाधिष्यत इति भावः॥ इहतु संज्ञासूत्राणां प्रत्यगात्कार्यबाधसत्वात्सामान्यत एतस्यामिति वेलायामीत्वादेरसिद्धत्वेपि सामर्थ्यात्तद्बाधे प्रकृति

चैत्तुतप्रगृह्य इति·

भाव विधानाद्याद्यो नमवंतीतिभेदः। अदसश्चलस्य पंचम्यंतत्वेऽन्तरत्नमादिसस्य विशेषणत्वानापत्तिरत आह·संबंधेति·यत्तिदेइति·सिद्धकांडे यत्प्रगृह्यसंज्ञा
तदर्थं अदस इत्येव योगः। असिद्धेइति·त्रिपाधांअणेप्रगृह्यस्येत्येतदर्थोमादिति द्वितीयोगइत्यर्थः। अन्यपक्षे पृथग्योगकरणसामर्थ्यादीत्वादिना सिद्धमित्यप
स्योनमवंतीति पूर्वस्माद्भेदः। ननु समस्तत्वात्समुदायानुवृत्तिः स्यात्तत्कथमेतो निवृत्तिरत आह·ईदूतोरेवेति·नान्यथेति·योगविभागकरणाच्चमीत्वादीनामसिद्ध
त्वाभावइतिबोध्यं·भाष्येऽथवाहेति·नन्वेवं सत्यदेअदोइत्यस्यामवस्थायां प्रगृह्यत्वेमीत्वादौ कृते ईकारादीनां प्रगृह्यत्वादेतद्वैयर्थ्यम· त्वविधित्वेन प्रगृह्यत्वाभा
वादिति चेन्न·प्रदेशे प्रगृह्यसंज्ञानिकस्यापित्वप्राणमायहणेनादोषात्·शक्तापितस्येवेति·अर्णाधिकारानुरोधादितिभावः। शश्माच्चमिति·ततश्च विशेष्यासंनिधा
नान्नतदंतविधिरिसाशयः। शे·। प्रसक्षमेवेति·एवं चेहेतिभाष्यस्येहेवेसर्थः। युष्मेइति सुपां सुलुगिति विभक्तेःशेआदेशः। शाक्तियहनिरपेक्षत्वेनांतरंगत्वं अ
र्थप्रतीतावपिप्रतीयमानत्वमहेयत्वं·शश्यांतरैरप्रसाधनादसाधारणत्वं·आनर्थक्यमिति·प्रत्यक्षानुमानिकत्वाद्यापेक्षया रूपग्रहणानुगतार्थत्वसदिभावा
प्रबलेतिभावः। निपातः·। निपातस्यविशेष्य तयाऽजंतस्येति व्याख्याने प्यज्ग्रहणसामर्थ्यान्मुख्याजंतपरिग्रहेणकेवलाज्रूपव्याहृतिरज्ग्रहणस्यफलं स्यादिति
मनसिकृत्वाप्टच्छति·एवमपीतिभाष्ये·अन्यतरनिवृत्त्येति·निपातविशेषणत्वे तदंतपरिभाषा·प्रसक्तिरेवानिवृत्तिः। विशेष्यत्वेत्वज्ञितिविशेषणसामर्थ्या
त्तदंतस्येवग्रहणेमुख्याजंतपरिग्रहदार्ढ्यं तदादिसस्यानिवृत्तिरितिभावः। लाघवमिति·ऊउश्श्दे अस्मादावश्यकेण्यदनभिधानान्नेतिभावः। ननु पूर्वप्रब
र्सपश्चात्सरित्यागापेक्षया·प्रवृत्तौलाघवमित्यभिप्रेत्याह·अथवेति·नन्वेकग्रहणम्भावे·समुदायस्यस्यादितितान्निवृत्त्यर्थमेकग्रहणं तत्राह·संज्ञायाइति·
गुणत्वादिति·संज्ञोपकारकतादित्यर्थः। पश्चेरपियागोपकारकत्वाद्गुणत्वं नहियागःपश्वर्थो पितुयागार्थःपशुः·ग्रहं संमार्ष्टीत्यादौतु ग्रहस्यप्राधान्यमिति शिवः
धान्यमितिनतत्रतत्संख्याविवक्षितेतिभावः। इत्येति·यद्यपिसमुदायसंज्ञयावयवानामननुग्रहणान्नाच्चैकाज्विवचनन्यायोनत एव निर्लोयादिसादोवरूतांस ६१
न्निपातेद्वयोरपिसंज्ञास्वीकृतानतथाप्युक्तसमुदायानुकरणेपलक्षणमेतत्·तथाहितस्मिन्नति निपरे निपातसंज्ञके अइउऋक रेदित्यादौ प्रगृह्यत्ववारणाये

=यद्यप्यनर्थकवर्णसमुदायस्येवानर्थकपदसमुदायस्यार्थवत्वं न कुत्रापि दृष्टं तथापि आह इत्यस्यार्थवत्वं अत्रत्यस्य चानर्थकत्वमिति तेनाव्यैवार्थज्ञानाभावादनुपाख्यानामाश्रयः एतदर्थमेवकमीति अनुप्राहुरनन्तरतु इति समवैयाकरणे इति पाणिनि
उकारग्रहणे नेति नचपूर्वपरयोरेकादेश आङ् भिन्न आङ् सवर्णग्रहणेनसरवग्रहीष्यते आदिरन्त्येन न त्वनाङ् त्वाश्रयणेनुभावनं निर्देश इति वाच्यं अनिर्दिश्यमानो धर्मविकल्पस्ताभयकार्याभावान्नैनियतेन चाङ्त्वस्यातिदेशनानत्वादि

कग्रहणमिति नत्वं भाष्यदृष्टेरिति दन्ते सन्निदं न इत्येती त्वेसनीवं न तेनीऽभावे इत्क्तमीपोपोनकारेण ततो ऽन्त्यादिः सम्परः यतश्च आसरं सन्न सह इत्क्तमीप इति हलन्ता
इति किलाभावे निर्दिनामिति नलोपोनस्यादिति चोपेजासाश्रयानेकस्य क्तमीपत्वं सनश्च तस्मात्सन्नत्वमिति किले धिष्यतीति सिद्धिरिति भावः किं चिद्धिधानायो
पात्तस्यान्यविधानाय पुनरुपादानमन्वादेशः प्रकृते च विधानस्याभावादेतमित्येनादेशेनक्तत इत्याह ओत् नन्वर्थभेदाभावे कथं निपातसमाहारत्वमत आह अ
नर्थकानामिति अर्थभेदाभावे नन्वानानाभावे अवयवाज्ञनर्थकास्तत्समुदाय एवार्थवानिति भावः उशब्दो ऽनिरनुबन्धस्तेनोञ् इत्यनेन सिद्धिरिति नन्वमि
तव्यं तस्याश्चेति प्रगृह्येषु पदपाठे इति शब्दप्रयोगनियमादपिफले विशेषो बोध्यः आरोपे बीजमाह प्रकृते रिति एवं च गोत्रवदित्यत्र गोभिन्नकर्तृकं गोसदृशरूपे
णान्वनमिसर्पः सुवर्णपिण्डः खदिराङ्गारसवर्णौ कुण्डले भवत इति भाष्ये विकृतेरपि कर्तृत्वदर्शनादुक्तं रत्नाविति नन्वशब्दाश्रये चेति भाष्यस्यार्थरहितवर्ण
मात्राश्रय इत्यर्थः स चायुक्तः सर्वनामस्थाना नाम्ना सा क्षिप्त प्रातिपदिकसो न इत्यनेन विशेषणाद्दनयोरपि विशिष्टशब्दाश्रयता दत आह स्वार्थ इति शब्दा
श्रये चेति भाष्यस्य मुख्यव्यपदेशरहितस्वार्थबोधकप्रातिपदिकरूपशब्दाश्रय इत्यर्थः [redacted] सामानाधिकरण्यादिति पठनादिक्रियान्वयादिसम्बो
पलक्षणमिदं बोध्यं उञः ऊँ प्रगृह्यस्यो ञ इति प्रगृह्यग्रहणमादेशविधानसामर्थ्यादेव [redacted] नतस्य संहिताकार्यप्रसक्तिरिति प्रयोजनाभावादुञ्मात्र
स्य निसंप्रगृह्यसंज्ञके ऊँभावविधाने उञ इति योगविभागेन प्रगृह्यसंज्ञाविधानानर्थक्याच्चनादेशेन सम्बध्यते किं तु पश्यंन तेन विपरिणतेन तस्मा
न्निना सम्बध्यत इत्याशयः प्रगृह्यसंज्ञा देशश्चेति आदेशविधायके शाकल्यग्रहणानुवृत्तिसामर्थ्यान्नमते पर्यायेणत्र यसिद्धिरिति भावः नन्वप्र
गृह्यस्य स्पप्रथमान्तस्य कथमुञ इत्यनेन षष्ठ्यन्तेनान्वयोत आह यद्यपीति फलरूपतया संज्ञारूपतया ईदूतौ च ईकारोकारात्मकं सप्तम्यास्तं न वं न
वा इ सप्तमीसहचरितेति तृतीयायाः सो चो लुगिति भावः सप्तम्यां वेति सप्तम्याः सो ओं लुक् नन्वप्रत्ययग्रहणे न तदन्तग्रहणादीकाराद्यन्तयत्सप्तम्य

संहितो सामानाधिकरण्यात्सं ति

*देशक्ये इति नचनिरनुबन्धको कारमादाय उ इतीत्यस्य सिद्धिरिति वाच्यं मयः परत्वे किं चितीसाधो मकारसहितनिरनुनासिकरूपकारस्य पठितरूपासिद्धेः
वस्य सिद्धवादलनासाधवादिकोऽयमिति विकारे अनुस्वारे परसवर्णयोसुत्रसंभवइतिभावः १=

संज्ञिनीत्वादिति॰ इयाडियाजीकारयणमुपसंख्यानमितीकारादेशे कृते लुक् प्रत्ययोर्यादि इनोः परयोः सत्यामीसाश्रयणादेतिभावः॥१

के॰ वि॰ ६२

न मित्यर्थे प्रत्ययलक्षणेन सिद्धं सोमोगौरीतितत्राह॰ संज्ञेति॰ सप्तम्या एवेति॰ सप्तमीपदस्य लुप्तविभक्तिकत्वे मानाभाव इति भावः॥ पूर्वमिव र्णइति॰ सुपां सुलुगिसत्वेन॰ एका देशमिति॰ परत्वाद्धार्णदीर्घस्य बलीयस्त्वाच्चेतिभावः॥ संभावनायामिति॰ यदिशब्देन संशयार्थो निराकर्तुः संशयायोगात् किं त्वसंदिग्धे संदेहप्रतिपादनपरः शास्त्राणि चेत्प्रमाणं स्युरितिवदिति भावः॥ यद्यपि दीर्घात् सरसीशब्दात् तथापि सांतसरःशब्दादीकारादेशस्यैवेह कुतो न ग्रहणमिति चेन्न॰ इकारस्य सुप्त्वेनानु दात्तत्वात् सरःशब्दस्य च स्वधातो रसुन्नित्युत्सादितस्य निःस्वरे सरसी तस्याद्युदात्तत्वप्रसंगात् गौरादिषु पिप्पल्यादेः पश्चेतिपाठस्य दंतः पाति नः सरः शब्दान्डीषि स्वं तोदात्तमिदमित्यूलेत पैवदेवेदे पाठादिति भाष्यकाराशयः॥ यदि तु यापो किद्दे चेत् तिसुत्सादिनयचीपपीता दीनां ङे सवर्णे दीर्घे ईकारः सप्तमीभवत्येवेसामर्थ्य मीकारादेशो संभवतीति विभाव्यते एवमपूकारादेशे तदस्य वेति तत्वं॰ ओ ते यामनभिधानमितिपि वदंति॰ आप्येकुमार्यगारमित्सादि॰ क्वास्त्वामित्स्येपत्न लक्षणं॰ संज्ञायामितीति॰ अस्य रूढिशब्दत्वादिति भावः॥ अतएव जहत्स्वार्थत्वमित्याह॰ वर्णवदानर्थक्यादिति॰ अजहत्स्वार्थे ति पक्षे तु सुपे तिस मासइतिबोध्यं॰ दाधाघु॥ दाधाशब्दयोरिति॰ प्रयोगस्य दारूपाणामेव सत्वेनुकरणादिति भावः॥ दोदेड् धेटामिति॰ एषां चात्रप्रकृतिवदनुकरणं भवती तिन्यायादशितीति प्रतिषेधाच्चात्वमिति भावः॥ अत्र पक्षे लक्षणप्रतिपदोक्त निरनुबंधक परिभाषादीनां न प्रवृत्तिः सर्वेषां स्वरूपेणैवानुकरणत्वा दारयति थानयत्योश्च नातिप्रसंगः तदनुकरणे आत्वासंभवेनेह दध्य इत्यनयोरनुपात्तत्वात्॰ दीङो पि नेह ग्रहणं॰ ए ज्विषयाभावेन तदनुकरणे आत्वासंभवादितिबोध्यं॰ नन्वात्वभूतानामित्यस्य जातात्वानामित्यर्थे दाणदीनां संज्ञा न स्यात् स्वनिपातश्च निष्ठायाः स्यादत आह॰ नंवतेरिति॰ एक शेषस्य सर्वदाधारूपाणामानंत्येन दुर्ज्ञेयत्वादाह॰ सामान्येति॰ समाहारद्वंद्वे दाधमिति स्याद [redacted] न्यत्र दाधा वितिस्यादत आह॰ पृथक्कारमिति॰ सो रूत्वे यत्वे लोपे च निर्विसर्गसाधुः विकृतानां शब्दछारितिसूत्रे घे ण्नि इत्यर्थे दाण्ग्रहणं कृतं मुलभमिति मतावार्तिके मि इदर्थमित्युक्तं भाष्यकाजी ये स्तु नावद्विवेकासमर्था

=कातानां चेपामि॰ =गविलयमाद्येत्या॰ ...विवादिभूत्रनुलचेर्न॰ ...प्राणिधयती सादो ज्ञानमाप्नोति॰ अपतत्त्वनुकरणनिर्देशासामर्थ्यात्साभविष्यातिरूतात्वाविषयेपसौहेतुरविशिष्टः॥ सामर्थ्यकल्पना... ...

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

घुस्वप्रकृतिस्वमाध्ये निर्दिष्टे सन्निधानात्स्वोंनरयोः प्रकृतिर्गृहीष्यत इति भावः।२

स्यतिविकृतार्थमित्युक्तं प्रकृतनयइत्यस्य सापेक्षत्वादाह ईत्वादेरिति प्रत्यासत्तेति एवं चैषामिति नापूर्वं मिति भावः। नन्वेकवाक्यत्वेऽस्य सापेक्षकदेशानर्थकत्वाहत्वस्य
मेवतत्स्यान्नत्वन्यरूपज्ञापकमत आह एतद्द्वितीयमिति अर्थवत्परिभाषयेवानर्थकस्यास्नोसिद्धायामर्थग्रहणानुवृत्तिर्वाक्यभेदार्थेवेतिभावः। ननु तत्रोन्यथा
न्यथायप्रकृतिग्रहणं द्वयेकर्त्तव्येऽत्रैककरणं युक्तमत आह तदुभाभ्यामिति भाष्यप्रतिमातीति भामानेदस्यस्वरूपं निरनुबंधकेति सचरोऽवस्वऽनइत्यस्यं थे
टापीति अन्यथास्यलाक्षणिकत्वाद्ग्रहणप्रसक्तिः। येदाविषयमेवतज्ज्ञापकमन्यंते तन्मतेथेऽंशेज्ञापकांतरमाह दोददिति समानवंनार्थतइत्याह श्रुतीनामिति
लक्ष्यात्मकस्येति तेनदार्थारेर्याः रत्निः सूचिता अपचयइति इष्टं नार्थ अकाराकारयोरिति रेफविशिष्टयोरित्यर्थः। इहविति घुसंज्ञासूत्रे इत्यर्थः। अत्रेदंबोध्यं अंगावयवा
कारस्यमुग्विधायकानेमुगितिसूत्रारंभसामर्थ्येनकचिद्वर्णग्रहणेनास्याः प्रवृत्तिस्तेन दिदीयेइत्यादोयणादिनअयमेवार्थोभाष्येऽर्थवद्ग्रहणेनबोध्यतइत्या
दुः। दाशब्दएवार्थवान्नदाशब्दइति सतुनदाशब्दइति ~~कक~~ घुत्वाभावान्नदवस्यादोषइतिभावः। आगमागमिभावएवेति यत्त्वादेशपक्षेस्थानिवत्वेनसंज्ञे
तिनन्न स्थानिवदितिसूत्रेः श्रोनस्यान्यादेशभावानुपपत्तिर्मकृतयाकल्प्यमानस्यान्यादेशभावकेएवतत्प्रवृत्तिर्यथैरुरित्यादौनत्वञ्चकेवलानु
मानिके तएवत्वात्वस्याभामडितिपक्षेऽशदिविशिष्टस्यापिवदित्यादौनदिवाघादेशाइतिदिक् एचएवस्थानइति नन्वेतसक्षेस्ववदानइत्या
दावातोयुजितियुगसक्तिः एवमवदामइत्यत्रयस्याघुत्वेनिएप्रसयोपीतिचेन्न तन्निष्ठयेतत्तिष्ठयेतजाकारांतलक्षणप्रसयविधिरितिवचनंकर्त्तव्यमि
तिवार्त्तिकाशयः। भाष्येमतेतेत्विषयआत्वविधानादेतन्नकर्त्तव्यंप्रकृतिग्रहणंचनास्तीतिनकश्चिद्दोषः [redacted] अकितेति एचोविषयत्स्यान्यथाऽसंभवात्
किवमिति तदभावेसन्नियोगशिष्टत्वादित्वमपिनेतिकार्याभावाद्घुत्वस्याप्रवृत्तिरितिभावः। प्रणिदानेति ननुप्रणिदीयतइत्यत्रनिसणत्वप्रसंगः भाष्यमतेण
त्वविधौप्रकृतिग्रहणात्तत्रवार्त्तिकमतेतुशेषेविभाषेतिविकल्पइतिचेन्न शेषेविभाषेत्यत्रवस्थितोविकल्पः यथोत्तरंमुनीनांप्रामाण्यादित्याहुः। अ

कै॰ वि॰ ६३ 63

अचारुचिबीजं नु॰

न्येतां कुरिति॰ भाष्यवार्त्तिकविरोधान्न तथा सूत्रस्य नासर्वमिति॰ इत्यस्यैवेति॰ ननु दे[illegible] इत्यर्थः। तस्य प्रकारे श्रूयमाणे आत्वायोगादिति भावः। ननु प्रकारस्लोपे पि कथमा
त्वमुपदेशे एज्ञं तस्याभावान्नानुबंधकृतमित्याश्रयणेनु प्रकृते पि न दोष इति॰ अचारुः। देपः पित्करणसामर्थ्यादेजंतत्वाभावे प्यात्वं प्रवर्त्तते॰ आत्वविधावुपदे
शग्रहणस्य भाष्यकृता प्रत्याख्यास्यमानत्वाच्चेति॰ ततश्[illegible] अचउपसर्गात्त इत्यनेन॰ तत्रावश्यमित्यादि विघटयितुं भाष्ये शकं तावदिति॰ लक्षणप्रतिपदोक्त
परिभाषानुदायग्रहणेन प्रवर्त्तत इत्युक्तत्वान्न तयाप्यपदे[illegible]रयितुं शक्यः। माङ इति निर्देशेनुबंधलोपात्प्रूर्वं धात्वाभावात्कथमात्वमिति न चोदनीयं॰ आ
त्वविधायके धातुग्रहणासंबंधस्य प्रदर्शयिष्यमाणत्वात्॰ दि[illegible]यिति॰ ननु ताच्छीलिके चानशि दायमान इत्यत्र स्वरभेदः। श्यमिधानोरुदात्तत्वेशपि चानशो
नोदात्तत्वमिति चेन्न॰ सति शिष्टादपि विकरणस्वरात्सार्वधातुकस्वरस्य बलीयस्त्वाकेरुभयथाप्यंतोदात्तत्वानपायादिति दिक्॥ ॥ दधाद्यवदातः॥
आलेकृतनइति। पघ्यघ्नकरणानामुपदेशाभावाल्लोपदेशाएजेतत्वेन तथापि प्रकृतिवद्नुकरणो भवतीत्यतिदेशादइतिनोत्तिमसत्यप्रतिषेधाश्र
यणाच्चात्वमिति भावः। एकदेशविकृतन्यायेनदैदकृतेएकदेशः। धारइये दित्वादापारो नवतष्टादिति भावः। नच्चात्वं स्ततेपेघातेत्रा
लभ्यमतादपुत्कोदाणादजधाजोघुसंज्ञानीणीकृतस्यानं नहि नेजानात्वानाम्यस्मिन च्चार्थप्रसारात्मिसातत्रापभवतेदिति। त्रात्वमि
तिद्वितीयांतस्यम तादृसनेन साधनेकृतेति समासः। तृतीयांतत्वेतु कर्तृकारणोइत्यनेननविम नेनपवेजितोवहुश्रीहिर्निवर्तते ननु
सामान्यानुकरणपक्षेसमाहारद्वंद्वइतरेतरयोगद्वंद्वो वा आयेदायमिति स्यात् द्वितीये दायाविति स्यात्तइस्यात्तत्राहदाधाइति वेति
विकृतानां दैरधोरित्यादि सत्र पर्यालोचनयाघुसंज्ञासूत्रमिति मन्यानो वार्त्तिककारः। शिरर्थमित्ययावोचत्। भाष्ये जीयात्रूप वदि शिवः ६३
रपर्यालोचनासमर्थान्प्रति विकृतानामपि प्रयोजनत्वेनोक्तुः॥ घंतेरिति॥ दो अवखंडन इत्यस्याष्टिवेन स्यन्नोतः इयनीति कृतलोपस्य
निर्देशः। आलभताउपदेशएवाकारांतात्स्थित्तलक्षणास्तत्वानाल्वमतादइति विवक्षामात्वंभतानामिति निर्जीयति। दाणिति। दाधाप्य

=मन्त्रपदग्रहणात्प्रकृतिशब्दानां सर्वेषुलिंगम् आप्नोति ... दानपदं ... धानकापदार्थस्य ... =नवैवसमिलप्राप्तिमत्साकारणानामपात्यवन्नमात्रात्मकप्रतिविहितं ... =घामासनवपेदवार्थविशिष्टस्य ... मात्रं ... 

×अतिविकृतार्थमित्युक्तं प्रकृत्यर्थत्यस्याप्रत्ययत्वात् ... इति ... ४९

प्रनि२

गुणादानात्प्रकृतिशब्देन तद्धितो वा विवक्षितः। ननु निश्चिते कोसौ विशेष इत्याकांक्षायां प्रमाणान्तरसिद्धत्वात्तस्यामभिप्रेत्याह प्रत्ययस्यैवेति।
न च पर्यवसानं तु वृत्तावपि अर्थवत्त्वमात्मनाशाद्धा घुसंज्ञा इत्युक्तेऽपि कथमनालब्धात्मनो स्यात् यावता घ्वग्रहणेन तु वृत्तावप्यनिदाप इति धारयती दा
दाधान्यर्थकयोर्दाधाशब्दरूपयोर्घुसंज्ञानिवर्जने कथं तदपाततयुक्तानां स्यात् आपितेत्यत आह एतदिति। अर्थवत्परिभाषयैवानर्थकयोः
सा निवर्तितेति पुनरर्थग्रहणेन तु वृज्जिवर्जितमेदेन तपोत एवयुक्तानां घुसंज्ञाविधानापेक्षार्थः दाधाप्रभृतयो दानार्थ दाञ्धाञोर्नार्थवि
शेषमभिप्रेत्य दाधोः संनिधानात्समर्पयतीत्याह। संनिधानादिति। तदुभाभ्यामिति। घुसंज्ञाप्रकृतिकत्वं माशब्दानां ... संनिधाना
विशेषात् ... प्रकृतिर्गृह्यते इति प्रमाणे ... पिताले सिध्यतीत्यर्थः। भाष्ये एवं स...त्येन न...वृविधौ मा ...स
तीति निर्दिष्टं भवतीत्युक्तं भवतीति। को दोष इत्यपेक्षायां गामादाग्रहणेष्वविशेष इत्यत्राभिसंबध्यते प्रतिपदोक्तस्यैव ग्रहणं दि
तीय ... कथं तर्हि समाधिः स्यादपेक्षायां लक्षणप्रतिपदोक्तपरिभाषा दोषत्वेन गामादाग्रहणेष्वविशेष इति दूषयति अभि
तिप्रतिपादनायोत्तरत्रापि संबध्यते। अपं च दोषो लिंगात्सिद्ध इत्याह अस्य चेति। अत्र घुसंज्ञासूत्रेन तु पि ...गालक्ष
णप्रतिपदोक्तपरिभाषामाप्रवर्तिष्ट निरनुबंधकग्रहणे न सानुबंधकस्येति घुसंज्ञासानुबंधकत्वात्स्यादेवेत्यत आह।
सामान्येति। सामान्ये घुसंज्ञासंहिमात्रे तदपेक्ष्यादिहस्तेत्तापयतीयतो दो... प्यादाप्रमात्रविषयकेत्यापकं स्यात्ताधय
(मात्रविषयकं) पित्तान्तरजादीनां सानुबंधकानां कृतानां च घसादीनां सिध्यति। एतदुक्तं भवति दैपः पित्वं लक्षणप्र
तिपदोक्तपरिभाषानुपेक्ष्यानेत्तापयति अन्यथा दैपो दा...पस्यलाक्षणिकत्वात्संज्ञाप्राप्त्यभावात्तार्थ्यं घुसंज्ञाविषय
र्थेन पित्वेनेति स्वरो हि प्रतिषेधसूत्रे निरनुबंधकपरिभाषानुपपत्त्यानेत्तापयति अन्यथा नार्थो दाप्रतिषेधेन सा
मान्यापेक्षया वेहसंज्ञासूत्रे लक्षणप्रतिपदोक्त[redacted]परिभाषानुपपत्त्यानेत्तापयतस्तथा एकदेशे

=घुपाइति। ... द्वितीयं मर्थे प्रकृतिरिस्य ... किं त्वये घुमा ... =प्रकृतिशेषेति ... =अयेदूशि अन्यथा मात्र विषयकं त्रापकं स्यात् ... = ... प्रतिपदोक्तस्य ... =सामान्येति ... निरनुबंधकपरिभाषया ...

=इतिनाग्रहणंन श्रत्पंत स्यवार्त्तिकस्यपरामर्शः ६=त्रथात्मकमेंति॰नेनसार्थाकेर्थाद्यतिः॰म॰चिता॰अपचयइति॰इयंतातार्थमुपात्तं॰एकदेशाविकृतन्यायोयथालोकन्यायसिद्धः एवंप्रागसाद्गतित्यायोपीत्यर्थः।अंतरंगत्वादिति॰ऽरूपयोर्देशापक्षे॰ पूर्वकाल
=प्रयोगसंपादने उपकारकत्वं चेत [illegible] अवयवोर्वा विधादेननतन्नंनरत्वादिनातोनप्रसक्तिप्रसययोः परस्य गुणगुणिभावनिमा॰ भावः।७= [illegible] एवेति॰ पुन्दिविशिष्टस्यार्थवत्त्वात्केवलदाशब्दस्यानर्थकत्वाद्घुत्वाभावः समुदायस्य चरितार्थत्वाभा॰

वे॰ वि॰
६३
63 A

प्रवृत्तिरप्रवृत्तिश्चैकदेशान्तरइतिवेरूपंस्यादितिमामकं तस्मान्यायेनापिपश्चात्प्रवृत्तव्याप्तिज्ञापकात एव टेघुसंज्ञायांलक्षणप्र
तिपदोक्तपरिभाषानुपस्थितिरित्याहहोदरिति।हमानेनानर्थतरइत्याहसमानशक्तोनामिति।नन्वर्थवत्तोदाधोर्घुसंज्ञाइहेवदाधो
एवपर्यवतौनक्वेवलोदाधाविति नघुसंज्ञाप्राप्तिरिति तत्राहतोचेतित्रहुपयुक्तपति।पश्चादितिप्रनिंदापती स्वेदेवेतिभावः पश्चादि
गुणवंतं प्रत्याह उरणामिप्रसंगवाचिनः स्थानेत्राद्रस्यानुवृत्तेरित्यर्थः अभ्युपगम्येति अरइतिप्रतिषेधेनपरिभाषामात्रा
नुपस्थानतापनसंभवादितिमिमायः अत्रचेतिदोषोरक्तिपायाविल्वादितिभावः।अन्नापीतिपरत्वान्नित्यत्वाद्घुसंज्ञा
तःपूर्वंघुणितिभावः अर्थवतइतिननन्वाप्रमित्याह अनर्थकस्येतिरहस्यत्रइत्यर्थः प्रसिद्धपपतीत्यपिभवतिप्रयोजकव्यापारस्यो
=इत्याहेत्यर्थः।७= यस्यर्थयोगेरत्वनत्राहपदृचेत्योरिनाम्नर्थवत्त्वएमेधिनातत्र रेनार्थवत्त्व प्रयोगो लक्ष्यतइत्यभिप्रेत्याह प्रयोगे निपुणं नि
तिप्रण्णस्यप्रकृतोपयोगं इत्थपितितत्रश्चेति कूटस्थ लंकरा चित्र्वपविविचालेपिस्यात अतो भाष्ये अविचालि मिति युक्तं तस्य
विवरणामनपायेत्यादिदृष्टान्तलपर्याय॰ पश्चान्नजासमासः।नन्वादेशएकादिनोपि मतेद्युत्पत्तिरेतावतानन्वमतेदोषः प्रतिहृत
इतितदभिधानेप्रघेत्वतत्राहपश्चेति।प्रसंगवाचीनिषस्थीस्थानेयोगेत्यत्रवर्जमानः।बुध्यन्प्रजानन्निमज्जनेचयथाक्र
ममाहेशास्यस्थानिनश्चपयाचैतथायंतोटकिनाविशादेशप्रतिपादयिष्यतिमाष्यकारः।सर्वपदेसवयवकात्स्न्यवचनःस
र्वत्रइदं॰ प्रयमानमित्यत्रघत्रर्थेकविधानमितिकः।बुद्धौनिएतत्रस्थानिवत्सूत्रेभाष्यकारएववक्ष्यति।कार्यकाल
त्वात्संज्ञानोणत्वदेशस्थाघुसंज्ञाततश्चदोदाद्यादेशौविधीयमानेणघुसंज्ञे असिद्धइतिस्थानिनिनप्रवृत्ताघुसंज्ञा
दागादेशौ यदत्रावृत्तेनर्थकइति घुसंज्ञाप्रवर्त्ततइतिणत्वप्रसंगोचोद्यतियधेवमिति।प्रतिहृतनिनेति।सन्निपातपरि
भाषयादीडोदाहृतोप्यधुसंज्ञानभविष्यतिनापिप्रहृतिग्रहणेनिबंधनाप्रकृतिग्रहणस्यप्रत्याख्यातत्वादितिग

=यथोद्देशपक्षेंतरंगत्वात्पूर्वमेवप्रवृत्ताघुसंज्ञास्थानिवत्त्वादादेशेपिस्यात्ततश्चदोषः।देशस्येति॰नैपादिकत्वेनासिद्धिसंपादनाय॰ दावादेशेति॰अतिदीडादिषुघुविधानहारेतिभावः।७=
=नयन्नेतिइति॰प्रत्ववदीधाघुत्वान्नेदशाभावेघुदात्वमेवस्यादित्यनादिष्टनतोघुत्वमिति [illegible] © Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri [illegible] सूत्रात्पुन्दिधाकेदासंज्ञायंतत्र कार्यस्पत्तस्यैवास्थापवात्॰ रूपमितिसंज्ञा [illegible]
=दीङःप्रतिषेधइति॰अयभावः॰उपादीभूतइतिस्थितएवचःस्थानभावामितिवानिकमेरु॰पनिसत्वाद्गुणः आलअगागमत्वसाद्दानवासा॰नितदतिघुत्वंगागमः।एतेनअगागमेकृतेनमनागुणत्वकपुंवनेमाप्तोति॰आगमविशिष्टस्यैवार्थवत्त्वाद्दासस्यतदभावादितिपरास्तं॰
=अंतरंगत्वादागमात्पूर्वंत्रादेशे आत्मनेपदनिमित्तत्वान्नित्वादेशः।१=

= वस्तुनोमीमांसीसत्वेचोनिमित्तेप्रसयेविवक्षितेउपदेशावस्थायामेवात्वमवधायर्दप्रदवधानं इत्याशंकेरचोनिरासमेवस्वरूपंवाच[illegible]चोकारांतलक्षणप्राप्तविधिरितिवचनांतरकरणेगौरवात्। एवं च प्राग्रहस्य दीर्घः [illegible] एवंप्रकृ =
= तिरितिप्रकृतिवादिनोवार्त्तिककारस्यमतेनवसेवाच्यदोषइतिभाष्यकारस्याप्ययमतेनिरूढोपिसंधिः। २ = पुंसंज्ञास्वेनेमहसतिग्रहणप्रत्याख्यानादुपदिदीर्घतहस्वनदोषाभावोपिणत्वविधौप्रकृतिग्रहणसमर्थतामणिदानेस्थवमुनिरिदीर्घनहस्वरूपं [illegible]

छामिसंधेः प्रश्नोभाष्येकृतस्तुनरितिः। आमिसंधिमविदुषःपरिहारः। प्रकृतिग्रहणेनसंनिधानात् दीर्घप्रकृतिर्गृह्यतइत्युक्तं सासा
वो दीर्घप्रकृतिसंभवेनअव्यवहितस्यप्रकृतित्वग्रहणेनोपादानंमाध्यमितिमत्वाभाष्येनवप्रकृतिरित्युक्तं। अपि लेति। एवं मान्य
या संभवइतिभावः॥ किंत्वमितिव्याख्यातमाह त्रिगोगशिषत्वादिलमपिनेतिकार्यभावात्। पुंसंज्ञानप्रवर्त्ततइतिभावः। अणुणेति
अत्र निमित्तस्यमतस्यप्रसक्तदीर्घप्रसंगाभावादित्यर्थः। एवमेवपरिहारः। परमार्थः मामामित्येकत्वात् द्वितीयस्तु तद्विपरीतत्वात्तवि
परीतं। प्रतिषेधस्यामर्थ्यादिलोनरकालेस्यतात्वबंधनिमित्तंप्रतिषेधोभविष्यतीत्यतआह एतत्त्वचनेति। नत्वमिलवउप
स्रगत्तिइत्यनेन अत्यवेत्युक्तं विग्रहपितुराकांतावरित्युक्तं भाष्ये। धातुष्विति एकत्वात्वद्विः तः पचते अपरोपिवांतश्चत्वंभतो
निर्दिष्टइतिभावः। भाष्येतावत्येव अनेमित्तिकेत्संज्ञापासत्वामेवेत्यर्थः। नन्वात्वत्वतएवसानुबंधकस्यनिर्देशोपपत्तेर्मेदः। अ
ताव्वस्यनिर्देशोस्तिइत्यत आह माङइतिहीति। अंतरंगत्वात् अतीहरेपोनित्यसंबंधीनत्वविहिरंगत्वात्प्रतिपदान्मादि
तिभावः। नन्वसंदेहाय मेङ इत्येवकस्मान्नोक्तमित्यत आह उदीचामिति। अपाचिकएत्वेनमपेसनेतिगतमाहइत्याहदिवादिष्वि
ति॥ ॥ ॥ आद्यंतवदेकस्मिन्॥ ॥ बहुषुविति समासेनपनेमवदत्रमध्यवर्त्तिषुसतकस्यास्येकेलतत्वेला
दिवत्त्वावाढुर्मस्याच्चामिसंनवहुसंज्ञाप्राप्तानानिवारितेतिग्रथेकस्मिन्निति स्यादितिभावः। सतमप्रतादितितत्रत स्येवेलने
नसर्वतिदेशानाहतुनिमित्ततारात्मपशात्यपदेशकार्यानिदेशानां मध्यइत्यर्थः। मुख्येव्यपदेशिनिगौरोव्यपदेशि
सद्भावेनन्वाद्यंतवन्भावादिति नताबद्धतिः सत्वमास्मिन्नुत्वाद्यंतत्वात्। नापिमनुष्यसंभवति आद्यंतशब्दस्याहितत्वात्तत्र
भावस्यपरपूर्वत्वात्पेक्षत्वेनसस्तन्मास्मिन्निहत्यापोगादिसत आह आद्यंतावितिआद्यंतशब्दाविसर्थः। सविदिनि
नात्रव्याख्यानापेक्षेत्यर्थः। तत्राद्यंतवदिसस्पसृष्टानेव्यपदेशिवदितिवक्तव्यमिति वार्त्तिकार्थसिद्धवल्लेसगुरत्वात्सकरणमयो

= अत्र नसंबंधे तिः पथपजंतरसमभिव्याहारेउनवयामंनयथापूर्वसंख्याबाधनादेकत्वसंख्या[illegible]याआकारेउभावस्यापत्त्येनतत्रतथात्वं द्विवेनतु[illegible]एकवसंख्यातत्रास्यैव समासनयनेवृद्धिरेकोतिमतीति
= किमकस्मिन्निस्पनेनहस्तस्मादितिकृते पितस्मिन्नतिमासिनिरासस्यैकत्तुमतावत्वादितिभावः। ५ = मुख्यप्रतीतिमपेक्ष्यगौणप्रतीतिर्विलंबितत्वेनबहिरंगतात्तस्याद्वेर्वल्या[illegible]दयहणमिसामर्थ्येनादःगौणेनस्यादिति। ६ =

के॰ वि॰
६४
64

तमाह सर्वेति आद्यंतापरिच्छाना द्यंताणरिच्छ कार्य विधर्थ मित्यर्थः । सते नेति । एकस्मिंत्रसन येऽन्येवव स्थामाणालोकव्यवहारः तिद्वर्य
यदेरीव देकं श्लिनितन्नतीयाना दृति तु जः अपेक्षितेतु नास्ति तत्र द्वा वापि सत्त्यमपंता द्वितीय द्वय भाषोत समिन्नसि यमाणो नास्ति आश्री
यमाणाद् इत्यर्थः । प्रथमस्येत्येत दृष्टा कामेद्वेनयत्र प्रथमस्याग यम श्वेकाचत्त्रप्रथम स्येवेति प्रतिपादनाय त्रिदिधारिसादो संभ
स्वतर्हसमिसत्यपणावेत्म त्र द्विर्वचनं रहेव स्याद्दिसनेनोक्तं । द्विर्वचने चीति रूपस्थानि व सावारथ्यानितिरुक्ताभावेनयायेताद्वे द्विर्व
चनासिद्धिरुक्ता । अवचनादिति वहुत्रीहिरिप्रोहवचन एव्हिनिमिति । विज्ञान शाद्दः कण्णसाधनइत्यभिप्रेत्याह लोकव्यवहार एव्हिति ।
मुखे कान्न पदेहिना साद्दृश्य माह रहेति । आगादिति । दृत्ता गानुडे निगादेशः गानिस्थिति सि चोनुन्त गमयतीति । रोगमिर्वो
धनेन कस्मसहयो जित्यर्थः । नचेक्ता चोवयपविनो द्विर्वचन मिति यस्याप्रमवयवः । तस्यवहुरूपस्य भवित प्रदुक्त्वेनेनालिदिष्ट
रसतः पक्षोत्तर माह अणवेति कात्सनि कृ मेदेन षष्ठ्याभावेदृष्टान्तएव मिति । शान्त्रोपीति । स्वरितलिगा त्स्वेगोणामुख्यन्याये नात्सी
निवहस्य तदितिद्रूपेनन्वर्थस्या मपदार्थसे पदादिन्यावृ सामानाधिकरण्यान्वयपनिःशीलत आहाभेदेति । प्रथमेति तस्मात्प्रर्वस्या
भावादित्यर्थः । तथापीति । संप्रति गर्भिणीत्यर्थः । तथाविधस्येत्यविद्यमानपूर्वगर्भस्येत्यर्थः । तथाविधत्वादविद्यमाणां पूर्वागम
नत्वादित्यर्थः अनपेक्षितप्रतियोगिनो अनपेक्षितपरपूर्वयोरित्यर्थः । तथापीति । गोणमुख्यन्यायाभावापरस्वरितलिगासं
ग स्वदुल्लनत्वादित्यर्थः कथमिति । नहः समप्रधानयोः साहित्यमतीतिरित्यर्थः । इकारोकारयोरिति उपसर्गयो । किं स्मनां
रेसमभिव्याहारः रूपनयोः आहिर्वैकाण्मिति । सूत्रम पाचामदृष्ट्व द्वितिष्किन । आपिवेशा शा हा उगादिरवा घजन्निनद्दति अने कावी
घातो नाप्तितिक्तिन् तस्यप्रापेणा अप्राप्त रिप्सलपातत्वा स्तुविवचगृह्मलेयति हलेनत्वात अकारप्रत्ययविधानात् । चिवि
जियदिस्पात्तं अनभिधानात । जागर्जेश्व मिरादिवाद्दउ तथाचना स्तितिमिनि लाघ्र स्वजार्थताहंभवात् निक्कुणा नाम
रामं॰ ६४

यादेकाच स्वरादिविधावामावेपु दरजलंमविधासाद्यंकाजिनोनिलस्यप्रयोजनंतनरउकंखडुविधोभवाः सोवर्ण्णः।प्रत्यपांतेवस
सुदायेपुसमुदायवादिः संभवती।तिभावः।येनविधिरि।तिनैनेवसूत्रनतदंविधिरि।तिभावः। अर्थवदितितेनत्रसूर्वसांगोपान्दनाम्नांभेदः सु
केरइतिभावः।रलमितिएनिलकरणाडिसनेनयापेविधानादिस्वर्थः।। ।।तदन्तमपीष्यः।। ।।स्वार्थेयौति। अजिवापिकमकृत्ये
घसंज्ञामकृत्वोत्रसंज्ञाकरणमनानिष्ठापिकस्यापिघव्याप्यादितिसचार्थविशेषणानिर्दिश्यादनिर्द्दिष्टार्थाः प्रत्ययाः स्वार्थेभवं
ती।तिन्यायात्स्वार्थिकः तस्यचसंज्ञायांप्रयोजनमुच्चैस्तरामित्यत्रकिमेति उ वाये सनेनामसिद्धिरितिभावः।ननुतमप्स्याह
र्यजिड्डितएवतरपप्रत्ययोभ्यतेतयाचनास्तिधातुप्रत्ययपदत्वमुदापात्मकेतरेघसंज्ञामसाजिति सतत्र्याहस्ताहचप्पमितिअ
नर्थकइतिभावीस्त्वनान्मघमपरलोपीतत्पुरुषइतिभ्रमः स्यात्तत्रंमुदस्यतिनेति।वस्त्वर्थतांसमर्थमित्यर्थः कल्पनिकं स
हेतविशेष्यपर्यालोचनेनावगतमानुमानिकमुच्यतेसमानाधिकरणः प्रकृतमभिहितस्येवद्योतकइतिप्रकृतासमानवि
सा१६ षयइत्यर्थः नन्वत्रीलिङ्गइति। अंकारांतस्यति। नोनिषावभावान्नलम्ननुरुनोतिरीनीवस्यनुहलिचेतिदीर्घः सामान्येनेति।अ
भिधीरितेनकर्मविशेषेणोत्यर्थः तथाचपुंस्त्वोपपत्तिः।महिषीरूपमिवेत्यत्रमहिषीतिमिन्नेपदंचेद्रूपशब्देनाकृत्सभिधा
नात्कस्याकृतिरिवमहिषीतिसाकांक्षवचनेस्यात्।समासेमहिषायारूपंमहिषीरूपंतद्वदनादिस्त्वर्थेमानेमेहिषीरूपशब्द
योर्वैयधिकरण्यमितिनास्तिदूषणमातिरितितत्राह। इवेति।यद्यप्यत्रापिकस्याकृतिरितिसाकांक्षतातथाप्युपमेयस्यप्रा
धान्यात्तस्यापेक्षस्यापिलभ्यतेसमासः।पदाश्रुतेत्याकृतेरुपमानत्वेनगुणस्यसापेक्षत्वेनलभ्यतेसमासइतिविशेषः।
नन्वाकृतिशब्देनोपमानोपमेयसाधारणधर्ममभिधायोपमेयेवर्तितस्मात्महिषरिति सामान्यवचनत्वाभावान्नायमा
मानितिसामान्यवचनैरितिसमासः संभवतीत्यतआह।तत्रेति।रूपशब्दस्याकृतिमहिषीशब्दस्योपमेयपरत्वसामानाधिकरण्य

=इति भावः। अयथा ... इति ... तस्या ... संख्याः ... पूर्णमासादण् ... विवक्षित ... =
=चित्तमुक्तं ... स्वरूपविशेषाभावः ... नत्वन्ये विशेषाः ... इत्यादि ... प्रयोजनसंभवः ... =

निषेधाद्वत्सरी ... तथा ... गृहणे भावाद्विशेषणांशग्रहणशंकाम् अवतार्य

केवि॰ ६५

इति भावः। बहुगणवतुडति संख्या॥ ॥ षष्ठ्यादीनां संख्यात्वेन संप्रत्ययः संख्यासंप्रत्ययार्थं इत्यनेन विवक्षितः नैवमिहैकादिका
याः संख्यात्वेन संप्रत्ययो विवक्षितः किंतु स्वरूपेण संप्रत्यय इति व्याचष्टे एकादिकाया इति। भाष्ये संख्याशब्देन संप्रत्ययः संख्या
संप्रत्ययः स एकादिकाया अपि यथा स्यादिति प्रयोजनापत्तेरिति हरदत्तदीक्षितनाथयोः पन्था विसत्वरः। कृत्रिमाकृत्रिमयोः कृत्रिमे संप्र
त्ययो लोके पिण्ड तदस्मात्तस्या हन्तव्याहीति मत्वा। पौर्णमासादण् पुंल्लिंगे भ्यः खलु चारिभ्यो पिटचत्स मासो ततः स्यादिति तस्या
हण्डकारीति। यत्र कृत्संज्ञात्वेनाप्याप्ते इष्टः तत्राकृत्संज्ञेति खनिगोगोमिनिता पौर्णमासी इति नदी पौर्णमासी सत्रान्तरस्यामि
त्यनुवर्ततइति भावः। अन्यथेति। कृत्रिमा हि नदी संज्ञा एककार्यवाचिनी कृताशात तथैवमदेशे संज्ञापाममभिप्रेतापानिर्दिष्टमु
च्यते ति भावः। यदि विपाट्शाष्ट्रेतापयः नद्यां शब्दसंते सत्वशब्दवृत्तयोपलक्षणत्वे प्रयोजनाभावादिशेषणत्वेमेव
ति मन्यमानस्य चोद्ये स्वरूपेणोः। स्वरूपस्य कत्वेनाभिविवक्षितेनिर्देश्य मे एकवचनेस्यादित्युक्तेर्मिमायःन्यायोपमिह
कत्वादेवन चेदमित्युक्त मित्यतत्र्याहन्ना प्रितमिति। स्वरूपेति। यद्यपि वक्षादि पदोपि वक्तृहिता मानाधिकरणे नया
पितत्त्वः भाव्यरूपपदार्थकइति भावः। उणादेति न चसंख्याशब्देन कर्तव्यतात इति शेषः। इहेति। अर्थवत्वात्कृत्सामान्य
प्रतीहा योग्यस्तत्स्वविशेषत्वादिसर्वः। लोके कृत्रिमाकृत्रिमयोः कृत्रिमे संप्रत्ययेन कृत्रिमत्वेकारणं किंत्वन्यदेवेति
भाष्ये अर्थादित्यनेनोक्तं। अर्थप्रकरणमोहत्वाल्लेपेन हेतुत्वमभिधाय व्यतिरेकेणापितद्रूपमानत्वेत्युक्तेत्व्या
र्थमाह इत्यत्रेति। उभयस्मिन्नातिरूभयगामितिरिल मित्रेत्याह किमिति। संदेहेति समाहारादिशब्दशब्दस्यत्रयोगिकेर
हेरपिदर्शनादिति भावः। भाष्ये साधीयइति क्रियाविशेषणं समासिस्सर्वः ननुसंज्ञाकरणस्य नियमार्थत्वा
द्योगिकार्थप्रतीतिः श्रोतुरमेस्तलत्याह। लोके चेति। प्रकृतानुबुद्धौ सन्निहितादूसर्वः। ननु दृष्टांतेसाम्यादित्य

=अर्थःप्रयोजनं यथा स्थाणुं भजमयच्छिद इत्यत्र ... रूपप्रयोजनसद्भावात्स्थाणुशब्दस्य ... रूपप्रयोजनवशाद्धि पदस्य ... इत्यादवादे ... ॥४=

नि॰

=प्रकरणं वच्छ्रोत=
=बुद्धिस्थता ॥४=

एम॰ ६५

=इत्यर्थं इति। ननु कृगणवतुडतिसंख्यासंज्ञा संख्येत्येवमतः संज्ञाकरणात् कर्म संख्यानं कर्तुं सामान्येन संज्ञामुत्यादिनामपि प्रसङ्गेन संख्यावत्त्वेन सत्त्वं तां निम्नसंख्यानकरणं नांशाद्वैदेवमपि बहुगणादीनां ग्राहितिनदर्थं बहुगणवतु शाले न द=
=पिनिपातनेनापि सर्वादिषु लिने वार्थात् कुगणानामुपाधानामेव संज्ञा स्यादत आह न पदि इत्यन्ते त्रिगादितिन्तेनोनपदो वार्यथा यत्तुपाधानामपि बहुगणित्यादि संज्ञा संघबहुगणार्थ्यापि नन्नमताभावार्थकत्वात्=

त्रिप्रसङ्ग्रहणं विषयप्रभेदेस्य चरमामिहते हमावेकृत्रिममेव न गृह्येते मत आह संख्याशब्दो हीति। कृत्रिमः इत्यर्थे संख्यवद् इति सूत्रे
न विषयसंबंधाभावात् न निपात्यते इति भावः। कर्मणोपि संख्या तस्मादित्यर्थः आद्यमत्वान्त्रिमायाः इत्यथ मर्त्यां लिंग
संख्याभावमयो गदत्याह। नविजिकारकस्येतिशब्दि मतो द्रव्यस्येत्यर्थः धातोः साक्षादिति। आत्मनेपदसिसस्य धातोर्निरिपेक्षस्य
त्रिपापोरजिनं द्रव्यमिति भावः धातुसंज्ञेति सनाद्यंता धातव इत्यनेन पतः साधने कारके तव्यदादयः अतः कारकापेक्षितं त्रिपु
वाचिनः सद्यं तेरिति योजनाप्रकृतिप्रत्ययसमुदायात्मकाः द्रुवपवाः। न वस्तु कलानां द्रुवपवानां शक्तिमात्राभिधायित्वे
संभवतीत्यत आह अधिकरणेति कांगृह्यते इत्याह। द्वितीति। न तु संख्याकरणं विधार्थ इत्यर्थाघिरस्पर्थमिति निखसिद्धं न विहङ्गमिति तो
माषो तु द्रुटमिति इत्य पक्षः उनः संख्यकृत्या पते अनये तिसंख्यानियते विषये लंच पदिघं घस्वतम्यत्वे अतश्चानियत विषय
परिहर हेतुर्बहुत्वादेरसंख्यात्वाभ्यास्यकाले संख्यां संख्येयाहेस्वेवोचतां न च निरदताणाइति निषेधाच्छिंगात्वन विधो भूमि
मानगृह्यते मत आह। अवीति। एकत्वादिवाचि संज्ञाकरणोद्देश्यर्थः प्रातिपदिकत्वान्निषेधस्य प्रामिमाह। उत्पत्तेनेति त्रिति
शाइंतोयोर इति पर्युदस्तत्वात्संख्या पाविशेषणे विशेषणावुद्धिः विकाविशिष्टवुद्धिः आकांक्षानिवेधनश्चाचपः॥ ॥ ॥
आकांक्षा भवतिशाइंतायाइस्त्र बहुव्रीहिगर्भतत्पुरुषत्वान्नतश्च विशेषणत्वात्तत्र च पहेत्वाकांक्षायुक्तत्वाच्चापूर्वमति
शाइंतायाः स्वरस्य पूर्वविगंतत्वः तत्र च विशेषणत्वात्पूर्वलिंगानोनिरूपणीयोतथा चार्थवृद्ध्यर्थयोः समवार्थ्यविमतिभाष
याऽऽपूर्ववतएवतिशाइस्य ग्रहणामिति पदिहारिति नेति एकस्मिन्योगे, अर्थत्वेपि संख्या नेकाशनां संहितं लंलघ्यतइति वोर
पतिनाचेति। योगविभागेमयि सेयपरिहारित्ति नेति। पञ्चादिति। बहुगणवतुडतीति संख्येति द्वितीययोगे अनुवर्तमानं वा
कमेदेन संबध्यतइति भावः भूयादीनिर्दिशत्यः प्रकारे अनियतसंख्यावाचित्वं च प्रकाराः। अतएव नियमार्थत्वादिवेत्यर्थः

=माधयमिति शाइंतायाइस्य संख्यापदार्थान्वयेत्वायां कृत्रिमत्वाद्युत्यंतमात्रापरस्थितिमित्तपापि प्राथमिकत्वादंतरंगं बोध्यमात्रया यामानानुपपत्तिशाने न ज्ञापकत्वमेवकल्पनतद्भुविनायः=

=बहुदिदि संख्याप्रमाणं=
=बहुगणसंज्ञाकरणमिति=
=दार्यमस्मादिति=संख्यं
=प्राप्रयुक्तःर्यादीनाम् दैधी
=बहुगणकल्पादिसंतआह नि
=यतोवियपतलंचेति तत्पाज
=तेषां संख्यात्व मेयनाशा
=भावः अस्मिन्पक्षेसंय
=वैयूत्स्वाचितावृगणत्यान
=ग्रहणं परस्य संज्ञाहर्यादि
=तिवक्ष्यति मिदापजनन्=

× संख्यावाचिनो इति । बहुगणमोदित्यर्थः । नियमायेति । नियमफलकमित्यर्थः ॥ १ ॥ ×

कौ॰ वि॰ ६६

66

संख्यावाचिनोरेव ग्रहणे सतीति शेषः । भाष्ये संज्ञासंज्ञिनः एकाद्यागमः । तदर्थमिति । ननु संज्ञिनी संख्यावाच्याने नेव विशेष्यते न लिङ्गम्
श्रुतेस्तेति विशेषणे नेत्याह । अतेनेति संज्ञा विशेष्यते आकृतेन पामनिपातेन संज्ञानेन संख्याग्रहणेन तत्संज्ञेति वि
शेषकोने नेति भाष्यार्थः । नवज्ञा कृभेद अर्थभेदस्योत्सर्गिकत्वात् व्याख्यार्थमिति । पुंस्त्वेयत आह । एकेति । प्रकृते तं मनुवचनेन दूस
न्नेव लुभवतीति भाष्यप्रयोजनासर्वेण ग्रुभयोत्त्वमिति नगो धायाः । पूर्वं प्रसक्तं निषिद्ध्यते सर्वत्र । हित्वाद्यप्रवृत्तिनिमित्तत्वाभा
वात् किन्तु दशान्तरगमनेनात्सलोपादकमिति व्यतासहयपेविन त्र एवं मर्यादाया अप्रयोगप्रयुक्तत्व । एवं तस्या गेनोर्थं ततो पादाने शा हू
र्थसिद्धा निसल्वेस्यादित्यत आह । त्वाति नेति । पूर्वस्मादुत्तरस्य परिहारस्यामेदमाह तत्रेति । संख्यावाचित्वाभावमुपपादयति अथे
त्यादृश्येति समासस्य संख्याकार्यं ख्यायस्य । किन्तु दिक्कालोद्देशेन वर्तमानद्युम्ने तत्पुरुषमात्र केनोरेव सिद्धे संख्यासंज्ञा विधीयमाना
कथं द्विगुत्वनिमित्तं लुप्त इति जवस्यादित्यत आह । समासेति अर्थोद्बोधिनि अधिकृतमर्थपसेतिबहुब्रीहौ सामर्थ्याद् कत्वस्य
प्रतीतेतस्याप्यचसमुदायस्यानुपदार्थत्वादिति भावः । द्वितीयनियमं दूषयति । तस्य वृत्तिपरत्वे अर्थे तु न सम्भवेम तदुत्सारस्युप
दपत्तिनैवेवेतुल्यस्यवाचिनार्यपि बहुगणशब्दयोः संख्याकार्यस्यादिति वाचं अनियतसंख्यावाचिना मर्येतेषां संख्याका
र्यभवतीति ज्ञापकत्वस्य भवेत्कथम पि संख्यावाचित्वाहितानां कार्यं भवतीति ज्ञापनायोगादिति भावः ॥ ॥ स्यान्ताषट् ॥ ॥
स्वरूपप्रतियत्यर्थं स्याणामाम्नायो परेणत्वप्रसिद्धेस्तस्य च पंचु त्रादिषु अभावादपरेणवचने त्रिपमाणितेषां नस्या
दित्यत आह प्रकृतेति । प्रकृतिप्रत्ययविभागेन प्रतिपादनेनामयद्गुणोः प्रापणमपादेशो रसर्थः प्रकृते: प्रत्ययघुपदेशा
दितिषष्ठी तत्पुरुषः । तेन प्रकृते: प्रत्ययाद्युपदेशो याष्षकारान्तान्नकारान्ताश्च संख्या सा षट् संज्ञेत्यर्थः । नुमनुदोत्यर्थः प्रयो
जनं यस्येति बहुब्रीहि समिपेत्याह । तत्रेति अन्तरंगत्वात् पूर्वं प्रवृत्ता षट्संज्ञा न्लोपेकृतेपिन निवर्त्स्यतीत्यत आह कार्ये ति

एगा
६६

= अतएव बहुगणयोर्न संख्यावाचकत्वज्ञापनं संघातिधायकदीदनीय = = तेनार्थस्यापि दिक् साद्यवक्त्रादेशेन । ३ = मकारो अन्नन्तु सादेः मं वधिभिः प्रत्ययादिभिः उपदेशोगुणेः आप्नो
= तत्संख्याचाअनभिधानाद्वाकिंतुनाम्न्यादिलणावज्ञाप्यते इतिबोध्यं । ५ =

× नवाष्टन्त्वर: श मि चरितार्थं इति वाच्यं । तत्रैकादेशाउदात्तेनेदात्तः ह्रस्वने नगतार्थत्वात् । नुः संख्यायाः इत्याद्युदात्तत्वं बाधितार्थत्वादि पाणदंतोदात्ताष्ट शाष्टस्यमुख्यादन्ता ×
× तत्र चैतन्नाष्य स्यप्रमाणत्वात् । गोर्लि प्रिया [redacted] प्रिया पूर्सादीर्घ ग्रहणमावनानित्यात्‌ि अष्णोहलादि: बहि चतुर्भि: लप्युपान मशतन्यासेऽष्टन: पत्‌वाहलादि

[redacted]

पदि चेति । अयं भाव: परा षट् संज्ञा न भवति आलपक्षेतदा स्त्रस्यपोन्नमिति षट्‌स्वरस्या प्रमावाल्कृतात्वस्य विधीयमानो घन: स्वेप्पवाद: षट्स्वरस्यन भवतीति स एव षट्स्वेष्यापरत्वात्‌ वाध्यत इति । अत्र सुप: अघन: स्वरनिवृत्त ये दीर्घग्रहणं न कर्तव्यं मिति त्वा कृतात्वस्या पि षट्संज्ञायां दीर्घग्रहणस्यार्थवत्वा स्वरूपं प्रतिन तन्नश्चेति । नचैवं कृत्वा वृस्पस्य संख्याया वा विवेत स्यानिपमेने कवचनांतत्वादेकार इति बहूवचनां त्वप्पत्तिरिति । सत आह से त्वो निषट्स्वर इति षद्भिवत् भ्रो हि त्वा शीशन्नेनन्कृतात्वे तितत्‌नश्च कृतात्वस्या सत्वाम पि षट्संज्ञायामनिदेस्यात्‌ तत्र न विघ्याति स्यर्थ: । अति प्रसंगमति देश्यस्यवार्यति ओपदा नेवि । नननश्चेति । इत्यादि विभक्ति निमित्त त्वाद्वा वेसेति भाव: । अत्रजातौ जसःशसोलग्धे विज्ञाप्यादि । सत आहजसइत्यासी । नितनुप्रिपाप्यन इसननुपपन्नं । अयष्याम इति निर्देशादेव जस्राशसो एलवस्योक्त त्वा हिता इय वै तिननुविभक्तिमात्रेष्या त्वे केवलस्याष्टनो विधीयमानं वक्यं तदंतस्य स्या हि । सत आह । अनघन आविभक्ता वित्ति आत्मनप्प प्रसजेतत्वाद्‌ वार्थस्य नषा मो ती तिनवा च मिसाहवहुवचनेति व्याख्यानां तत्साहनेववेति ।। ।। उनिच । ढुंतातच षट्‌ इतिस्त्रं केकर्तव्यं तथा च चकारं स्त्रं हत्‌तत एव उष्यवापाधिलात्व ईतिलिंगात्संगात्‌ स्त्रवर्त्तमानेऽइति ग्रहणमिह संभवत्वात्तदसमि प्रेतमाष्यकृता परीत्युक्तं । ननु षड्भ्यो उ इति ग्रहणं करणो संख्याग्रहणानुवृत्या संख्या प्रश्नविषयोऽइतिरि से वं विशेषविषयम त्वा स त्वा सा ते ई तेरपि षट्संज्ञास्यादि । सत आह तत्र चेति । या स्त्रस्ये संख्याते ता यां ग्रहणं ता स्त्रा सेवो तत्प्रानु वृत्ते न षट्‌संज्ञायामप्य तिप्रसंग इति भाव: । पूर्वं वभ्रु का एघ त्वा संख्याग्रहणं उ इति चेत्स त्रानुवर्त्तमाने संज्ञा पर्यवित्ता पतेषट्‌संज्ञाने तेरं उ इति चेति करणो च्च षट्‌संज्ञापि अप्रवर्त्तत्ते समभिप्रेतमषट् इति भाष्यं तत्रा निप्रसंगंबार्यतित त्रे ति संख्यासंज्ञायां य: संसीसएव षट्‌संज्ञायामपी ति नाति प्रसंग इति भाव: ।। ।। क्रौ क्रौवन्निषा ।। ।। कक्राएनु वंध त्वात्त्र विशेषणं किं तत्‌ लक्षणं तदाहृमात्रं चोपलक्ष्य

कै॰ पि
६७
67

मितीमन्वानः प्रतिषेधं कर्जे बले नव द्वन्द्वेप्सी सा हृदे तिनिषेधं सन्निधानं पेषा मिति बहुव्रीहिः अन्यथा निबद्धयति कारका
द्यपद्इति न तत्राद्वृमात्रं लक्ष्यं किं तु यथा विशेषाय यश्चित्रमिति भाव्कः। तन्त्रत्वपात्तः कथ्यतानुबंधानुपलक्षितः प्रयुज्यत इति मन्य
त इति अनुयोगो ध्याहारः प्योपूरणी यं पपघ पिपिपप्या सो विपर्ययो निश्चय यत्र पः तथापय यथार्थ लसामान्यादिह संज्ञा यो
मिथ्ये तद्द्धसा हृद्धं त्रायद्दलं दृष्टइति। वीप्सेति। संदेह स्का मिन या दिति भावः। प्राक्कीर्ष लुप लक्ष्यतां यथा नक्कीर्ष तु हृत्हरणां त्र
त्रहि निपाते पदिति निषिद्धं निघाते निष्ठा वध जनादिति नितम्मा घृ दात्त लं हृणा तं आदिः सिचो मतरस्का मिति विकल्प
ल्विष्पतइति भाष्ये हृब्रं मां न निषेधं न पौ तिनक्तांत से सर्व अजिघस्त्रीति पघपि सृतापाम्रलो दीनां विधानात्प्रक अघव
गतिः तथोपिग्रणो द्वौ नाक्तो यमपि सवगाछतीति भावः। मुत्साजिपक्षे प्याह वाहुलकाद्वेति। उणादयो बहुलमिति बहु
लग्रहं प्रवृत्तिनिमित्ता छक्रुधादिना दित्सर्पः ॥ ॥ इति भाष्यप्रदीपविवरणे पंचमाह्निकं ॥ ॥ श्रीगुरुभ्यो नमः ॥
सर्वादीनि सर्वनामानि नियतपुल्लिंगस्यादिशब्दस्य समासांतरे नपुंसकत्वद्वचननिर्देशात्संज्ञानुपपत्तेर्बहुव्रीहेस्तस्य पय
नेर्बहुव्रीहित्वनिश्चयात्संज्ञानुपपत्तिरिति चोदयति नचेति॥ परिहरति एवमिति। बहुव्रीहितत्पुरुषयोर्मध्ये एकस्य बहु
व्रीहेः शेषद्वंद्वसर्वं अत्र द्वयोर्नमाहात्। यथेति। कृतस्य अंतः वकं तन्त्र शाकं धादित्वात्स्वाहपंकृतः अंते येषां ते कृतंताः नत ए
करीषः कृ एवस्य आदिं करावादिः। कृ एव अस्मादिर्येषां ते कृ एवादयः ततः पूर्ववदेकशेषः नत्विति। सर्वादिशब्दे सत्त्वादि
त्वाद्वसमासान्त्यसंयाद्वनाद्वया तत्प्रयोजनं नेत्यास्ति। समर्थः ननु सुपस्य पुंस्त्वात् बहुव्रीहेर्नपुंसकत्वादस्य शेषद्वंद्वसाहन एम॰
त्रेति। खाभिन्नानां स्वोत्तविलक्षणानां असरूपाणां मध्येयस्योत्तरेणा सत्रेणा स्वार्थविधिः साशिष्यत इति वार्त्तिकार्थः ६७

भासावाः

अत्र च कर्मधारयः समासस्त्वेतेषां नोक्तः । बहुव्रीहिस्तु बहुव्रीहौ समस्ते सनेनोनारत्नात्सेष्टां नोक्तत एवैकपदद्व इति न स्येव शेषे बहु इति
भावः । वक्ष्यमाणेन तद्गुणसंविज्ञानेनेत्यर्थः । प्राथमकल्पिकः प्रथमप्रतीतः एकशेषनिरपेक्षस्तत्रार्थः । ननु विग्रहे पूर्वे तन्मा
नेपदर्शनमुचितं तानीमानीति हमुधेत्यत आह । अनेति तानीमनुमौ हि षमाह अस्यथेति । गम्यती विशेषणत्वं केवलं कारस्य बहुस
तत्राह अत्र चेति । कुत्र तर्हि सत आह पदविशेषिति पर्वा वार्थम सिद्धान्यपदार्थप्राधान्यस्य अपगमादिति भावः । तानीत्यनेने
वान्यपदार्थप्राधान्यमप्रदर्शितादिमानीति कथं सत आह । तानीमानीति । सर्वनामेति । सर्वनामदृष्यो पादाने न तद्गुणसंवि
ज्ञानं सूचयतीति योजना दृमानीत्यनेनेति तात्पर्यं तानीत्यपप्रयोजनं नातत्स्योक्तत्वात् कथं तद्गुणसंविज्ञानं सूच्यत इत्यत
आह । प्रत्यक्षेति । उक्तत्वा वयव समुदाय स्येदमापत्यमर्थादिति भावः । गुणा उपकारकाः । उपकारके संदर्शयति उ
पलक्षणानीति । यत् तद्गुणसंविज्ञानं तदनेत्यपेक्ष्या माहत त्रेति । अयं भावः । मत्वर्थे बहुव्रीहिर्मत्वर्थश्च संबंधः स वा
न्यपदार्थविशेषणतया कार्यान्वये उपलक्षणान्वये च संभवति उपलक्षणान्वये चेदतद्गुणसंविज्ञानः । अन्यथा तद्गु
णसंविज्ञानः संबंधश्च यमनेक्षणापि संयोगसमवायपक्षतिरिक्तस्यान्यपदसमवः संयोगसमवायपक्षे संबंधान्वयमनेकेणा
न्वयइति सन्दायार्थः । प्रत्यक्षेनेतु समवायसंबंधोऽपि विशेषणमिसाहेति । सञ्ज्ञायः समासार्थश्चेत्यत्र कुसर्वनामसंज्ञा
नस्मादित्यत आह । तस्य चेति । न च गणपाठएवसंज्ञासमुदायपक्षे भवतीति वाच्यमित्याह । कार्येति । नन्वेवं सर्वशब्दस्योपल
क्षणमात्रतयास्य संबंधस्य विशेषणत्वाभावात् सर्वशब्दस्य न संबंधविशेषणत्वं तद्गुणसंज्ञानामसंज्ञा सिध्यतीत्यत आह पचेति
सर्वपदार्थः स्वरूपेणापि उपलक्षणा पठितत्वात् कार्येणोपलक्ष्यत इति । पूर्वपदस्य प्राधान्यं दृढतरं वेत्कार्यान्वयप्रदर्शनेति भावः । न च सर्व

कै.वि.
६१

नामसराघोसुत्साघते वेतवस्समासात्संहोपसर्जनस्रतिषेधाश्रुणयन्तिः नोचेत् सर्वोत्तरपदविभाषाभावान्नपूर्वपदादिति णत्वप्रासिरि
मत ज्ञाहरामेतिइहमितिडुतेसतः पूर्वपक्षे ससतज्ञाश्रयणा मितिविवेकः। हाइनिमत्वसभिधाज्ञात्तोणत्वस्योपपादनै
पुत्रमित्यत्र ज्ञाहृप्रयोगेचेतिनत्तुसंहितावेकृत्रिमत्वापक्षापेक्षवैयस्यानित्यत्वेञ्चसेहोवेञपूर्वपदादितिणत्वप्रासिरित्यत ज्ञाहम
वेति। सोञ्चोयं निर्देशाद्दृतिकस्मात्स्यो हाणेनोकरइसतज्ञाहलोकेपीति। स्वाभ्यामेवदर्शयति। सर्वत्रैवेतिनिपातनेवेतिणत्वात्तरमा
वयोरेकत्र विरोधादितिभावः। निवृत्ताववेति। ञ्चप्रसक्तिमतिपादनमप्येवेसर्पः निपातनस्येति। प्रयोगमेदेनतु भावाभाववयोर्वि
रोधः परिहरिष्यतइतिभावः। स्यूणिनेतो निवृत्तिर्नाभिसस्थानिनः साधुत्ववुधेर्निवृत्तिः साच संहितापांचालाभावादसभिमेता
ह। नतत्ववेति। मत्तोर्यतइति। किंतु नत्वस्संगेनाहणः मत्तोर्यतइति शेषः स्थाने षष्ठी सामर्थ्याच्चेकः भावत्वसमस्यासाधुत्वंनतत्त्व
तरभावेस्यात्तत्साधुत्वमिति समिथ्येतोहतरीतिभाष्येतद्धिकस्यामिमायमितिव्याचष्टे। विकल्पयतिधात्वधिकारएहेकेणणावि
धेयरश्वेसस्यानुवर्त्तमानस्यधातोःपरो विकरणःस्यापेक्षस्यप्रयोगस्वपरत्वाभावेनसमुद्भवपरत्वभावं नतु धातोःपरोविधा
नमर्हसेयापर्वःसमवतितथा वच्यमितिपूर्वधातोःपरोविहितेपश्चाछ्वपितास्मिंस्तस्मादेवधातोः परोविधास्यतेकर्त्तव्याविनि
सार्वधातुकइति चविषयसप्तमी भविष्यतितथा चस्यात्मुद्भवपरत्वाच्चाहधात्वियेति। साहाय्यकस्यसहायत्वस्यपोपधाद्
दुपोत्तमादितिवुञा नतु हावादेशाश्व छस्ताद्रपः ततःपित्वस्यानिवत्स्यादतत्स्यात्। तथाचकर्तरिनीत्यत्रविकरणस्यानुदात्ते
त्वस्यात्तत्रस्वरेण चोदात्तत्वमिष्यतइत्यत्राहरूपनइति। निष्करणेज्जितीत्ताघ्कदात्तत्वायमत्र पाघ्कदात्तत्वबाधायपरि
वस्थानिवद्भावःस्यात्ततःपित्वादनुदात्तत्वेलसार्वधातुकस्यचानुदेशादिसनुदात्तत्वे धातोः श्यन्विकरणस्यानेकाचो एम०
भावाद्ववृत्तवर्त्तनेइति चवाशब्दो विकल्पार्थइत्यनोनधात्वेनः पातीन चमवादौ पाठात् दिवादेश्चपाठाद तोणपि वा शब्दे ६१

68

विकरणाद्धंपर्णोपेयाण्योष्ठात इतिवाच्यं। मन्वादिगणपाठस्य वृभ्यः स्यस्मिनो इत्याघंतर्गणकार्यार्थत्वोपपत्तेः। तथा च अवर्णोपधा
दनेसामर्थ्याभावाद्धिकस्यार्थ एव वाच्यः। तस्मादनेकाचो द्विवचनस्य वभावात्धातुस्वरे गौवसिद्धत्वादनर्थकेपि करणे स्थानि
वमद्वावामावत्वायपती सर्वथा। घ। विद्धसनः इत्यकरणमितिपाठः तत्र तु हि करणं निपमार्थमिसपिद्धा कातेवक्तुं हि दिकल्पि
दितित म्यान्त्रिकरणमिसेवपाठं तु मभावे परिहार्णं तरमाह स्यादिति। तिनपत्वा वर्णनाख्यातात त्रहीन घोत्तुमिस र्वः।न
तु तर्हि दधादिष्वपि इति पंचम्या ऋ विनिमय थमायाः षष्ठी प्रकल्पनाख्य पः पः। अमस्यादि सत्रत्राह दधादिष्वपि इति सार्वधा
तुक इतिसप्तमी दधादिष्वपि इति पंचम्याः षष्ठी प्रकल्पिकेतिन तथा च अभ्यस्ते वधयोगस्य षष्ठी भावः। अत्र लोप इति च अत्रादनु
रस्यांगावयवनकारस्य लोपविधानेर्थादीनामागमित्वलिंगेन चैवं रूपः। अवलामाशीकनीयमिसाह पयाचेति। अप इति व
ष्ठी प्रकल्पमेन तस्य सेगे अमो विधानादिति भावः। एकेति। अल्लातादेकेन घोतितत्वान्न रूपोः समसूत्र पसंभव इति भावः। माभ्य
एनु नसिध्यतीति संततं सततमिति भयमित्यर्थः। नविलिनि। सततमिति नु निपातनेन साध्यत इत्यर्थः। ननु तर्हि सिद्धएकेण तत्सापंचि
रमिसवनघाघुलोन्मतलमि नत्वटि वपुणतेनराद्धमानसिद्धानां इति निपातनात् तुगतेनन्द्राह्रा साधुः स्यादित्याह
पुणएणोति गणपठितेभ्यः सहितोपसर्जनान्नोमेरादेशो स्यात् संतापा अनर्थकः प्रतिषेध इति त्रकानि। हितुंभा छोविरुध्याह
न सत्सुपपाद्यतिप इति नविलिनि। संताचस्मा निपदिकाकार्यविभक्तिनिरपेक्षत्वादित्यर्थः। ननु संतापमानप्रसिद्धिविधेयगणे
गनामात्सोनमीला इति कथं गोणमुख्ये त्वेके त्वानन्याह प्रसिद्धमिति। यद्यपि संज्ञा चिनिम्र। सिद्ध सर्वत्र कार्यगणाल्ला। मतः न
हभावा त्र प्रसिद्धेन तु एवो पितृत्यापि गोणमुख्ययोर्मुख्येन्वयो हि पोत्मापः इति निप्रसिद्धिः गोणमागेव विलंविता प्रति
पत्तिः सोत्रापि तुल्य इत्यभिप्रायः। तमासेति। अनेन क्रमेतो ताः संज्ञा एकसंज्ञाधिकारे कजेय्या इति यक्ष्यते नत्राक पुणादि

तिसूत्रेणतदन्तपेक्षोपसंज्ञाप्रतिषेधइत्यर्थः। वद्धि तिनवहृश्रीहौ विसनेन सर्वनामसंज्ञाप्रतिषेधो। द्विलर्थः। नन्वतिसर्वेह्वेगगौणोपस
र्जनेविद्यमे प्याहं निषेधानाश्चन तदन्तविधिः संज्ञाविधौ कथं मतउपसर्जनानां तत्राभिप्रिहितमाह अथोत्तनाभिनिवानमेदेन पाठ
विशेषणेसत्वात्तमाहपथेति। किमविशेषेणोत्तस्य सर्वादिषु मध्ये विशेषानाश्रयणेनपाठात्पूर्वदासः सर्वेषामेवेति पा
वदर्थश्चेतन्नेत्याह। तत्सर्वविशेषणेचेत्सविशेषेणोत्तमात्रं सर्वेषामेवपाठात्पूर्वदासः तत्तुम्बोमिप्रिकृत्योवोगीकरणे वि
रुध्यते तेशेषेणोत्तमभिधानेव मुख्येस्तीत्यथ्याथ्या चत्तेक्षिंपदिति। नौतर्गणे आश्रयनिवेधनमितिमर्थः। नहिप्रमापादिसर्वेषां स
र्वादीनां कार्येउभयवदाचवसंभवात्। भाष्ये तु शेषेणोत्तमत्रान्तर्गणेविशेषणाहार्थः। तथाचान्तर्गणानामश्रयणे न विधी
यमानकार्यविक्षिपाठ सर्वपूर्वदासरसंधात्तसमाख्याप्राप्त्येव। नसंनिवेशेतिसर्वादिगणे संनिवेशानपेक्षमितिवर्थः। तदि
तिएतेनोपसर्जनेयोपधीत्यर्थः। तत्रहिति। नगणेपवितत्वाकार्ये णोत्तमर्थः सर्वाद्यानन्तर्येस्तिनेन सर्वनामसंज्ञानपेक्षमित्य
मेस्त्रीप्रत्ययमकरणेपठितमपितत्रानुपयुज्यमानेकार्यान्तरार्थं विहितत्वमिति दर्शयितुं तत्रानुपयोगाउक्तोनुपसर्जनादि
त्यधिकारः प्रत्याख्यायतइत्येनेनतदास्विपति। नन्विति। अप्रभावः अत्रतितिसूत्रेसमासप्रत्ययविधौ प्रतिषेधइत्येनेनविधि
तदन्तस्येतितदन्तविधेः प्रतिषेधानग्रहणमार्गेणेवप्रातिपदिकान्तसमग्रहणेचप्रत्ययग्रहणपरिभाषापासस्य समस्त
तिसमुदायादेवस्त्रीप्रत्ययः प्राप्नुवंतिनतुतदन्तानां अनुपसर्जनाधिकारेतुतत्तदन्तानां तदन्तविधेर्ज्ञापनात्तदन्तस्त्रीप्र
त्ययाः सिध्यंतिायघक्षुत्रजस्त्रटित्त्वेणञित्यादेततदन्तविधिरस्तीमेनावत्त्वात्प्रमतउपसर्जनाधिकारेणाज्ञाप्यतेन तथापुप
सर्जनात्प्रतिषेधात्तदन्तविधिः प्रधानेफलवान्नतुनिप्रधानेनेनतुक्तं प्रधानेनतदन्तविधौ प्रयोजनमाह कौमकार्याग्रहणमिति।
चापमर्थः अत्रतोस्त्रीप्रसप्तौविधीयमानः प्रत्ययग्रहणपरिभाषयातदन्तविधोकुंभकारादेरुकारान्ता हदेवभवति
गा २

नसेवातां नल्यानतनडीपिदस्येति लोपे कुं भकारीत्यादिकारीत्यादि एवमत्ययग्रहणात्परिमाणयाल्ली मत्ययान्तइति ल्ली भ्याः
गित्यत्र वल्ली भ्यइति मत्ययग्रहणात्कारीत्यादेरेवाप्त विवक्षापा कुम्भानतेन न तसेवामेगसेह त्वाच्छिदः स्यान्तनेकुं
भस्यादृस्येति कोंभकारेप्यइति नस्ति ध्याति सतितु तदंत विधौ कुंभकारस्यादृतान ङीपि कुंभकारीत्यादेरसल्लीत्ययान्तत्वात्ते
नएवदोषि नस्ति न्तग्रहणाय योगत्वात् कुंभस्यादे दृष्टिरिदिः सिध्यति जिनत्ति हुणात्सि सत्वात्रिति कर्मण्यणः कृतो ग्रहणात्
स्यात् ह्रस्वे गतिकारक पूर्वस्यापीति कर्मकारककुं भपर्यस्यापि कृदंत स्यग्रहणान् कुंभकारस्यादृतान ङीपि उगितश्चेति सास
मुदायान्तविषयानेमतदंतविधिश्चापन्नमतरेणापि सिद्धः को भकारेपदसंत न्याहन वेति न ङितः प्रागेतो अतोलोपस्यादिः
कृत एवग्रहणे कृष्टा परिभावेति भावः परिहरति नेति ल्ली भ्योटगित्ति नेनल्लीप्रत्यये चानुपसर्जने तदादिनियमो नास्ती
ति कारस्यानुष्टाविद्धि पि कुंभकारी त्यत्र वृद्धि स्यात्सर्वः न्वकारका एवानुपसर्जनस्ये वेति नियमत्वेन वस्यमाणेयं कीद
श्यो कृएवे विशेषणे वेक रे सूत्रांतरस्येति सूक्ष्मत न्याह स्त्रिपासिति अकारोलोति न्नउवन्नस न्यानान्नस्य न्यातन्नो
दिति दृ मध्यातन्तस्मुत्स्वः तात्पर्यार्थस्तु माध्यग्दीपकारमतानुसारः नत्स्वन्तायकारेणा तदंतविधिः नापिपंचमीसमासः वि
शेष्यास्ति धानादेस्सत्तामात्रात्रविधौ पूतद्दितिविधूतरकालम पिनाकारेणानादेस्थानः परःशेषे लोपस्यादि लोपत्वादि
त्यपि सूत्र्यांचीदृपति एवं विनिर्दिपरिहृतिवर्ष्यतदिति भावः न्यपरिहृतमेवेति एतद्रूपात्रोषाम्नाष्पोपारिहारेतरमिति
भावः कार्यष्टारेत्संवधिनी विभक्तिः तते न्याहतद्वेति यद्यमात्रा विभजे रितिचर्सवंषस्यामामेवष्टी नेनविभक्तौ विधीय
पमानेस्मदाघलाघविष्यते यमद्दिता दृष्टेचतुर्थी यामपिनवाषष्ठेप्यपि चमीतिमन्वानच्योदृपति यघेव्यक्तितिकनइति
संख्यापाः संख्यासंख्यस्त्रेत्येनेन संख्यायाविहितस्येतिशेषः कनीनिकनिकृतेकनं तएवसंख्यावाचीन कन ष्प्रकृतिः कनं

*नियमोनास्तीति नन्वनियमाभावादेव कदाचित्कारीत्यस्त्यादिसिद्धौ स्यात् नैषदोषः कुंभेनैकार्थीभूतस्य निष्कृत्यापस्नेनयोगात्

= सर्ववाच्यप्रवृत्तिनिमित्तसमानाधिकरणप्रवृत्तिनिमित्तसामान्याश्रयः स्ववाक्तिमदपेक्षं ॥६॥ = एकस्मानिष्ठत्वादिति। यद्यप्येकेनैकस्य ङिसेति संज्ञाकृतौ परेणान्यस्येति सर्वनामत्वं तत्राविशिष्टमेवमुपसर्जनेषु पितृ थाप्येकैकेन सर्वार्थबोधनाय प्रयुज्यमानत्वमिह विवक्षितं

= यथा सर्वगावश्चिगोत्वसमानाधिकरणं सर्वत्वस्वरूपप्रवृत्तिनिमित्ताश्रयव्यक्त्यपेक्षं सर्वगतत्वमेवं सर्व एकः सर्वौ सर्वे पूर्वं सर्वं तद्धनि सर्वादीनां स्वस्ववाच्यप्रवृत्तिनिमित्तसमानाधिकरणसर्वत्वस्वरूपप्रवृत्तिनिमित्तसामान्याश्रयव्यक्त्यपेक्षम्

स्यात तत्

कै॰ वि॰ ७० 70

नच स्वसंख्यो वा स्वपि नान्तत्वाभावात् न षष्ठसंज्ञक इति ततः परस्य न सोऽनुगमाभावस्य सार्थः। युष्मदिति। युष्मदस्मद्भ्यामिति स्वार्थेपं च मी

तिभावः। युष्मदस्मदोर्नोदेशः पञ्चस्वत्रापि न संबंधः युष्मदस्मदोः षष्ठीभागिरिति तत्त स्थाने द्वितीया तेन विभक्तेरविशेषात्तस्य द्वापसर्ज

नत्वेपि तयोरत्वादिभवतीति दूष्यकं। शकटेति। शकटाय वयमश्वनस्योगमिति भावः। महू न तराहे नागच्छोत्सेन तदेव विवक्षितं ना

नुवर्तमानमात्रमितीदमाह। अंगेति। एतेनाप्यपि निवर्तकत्वे परोक्षवाचित्वमुनिर्दिष्टाव्यवहितस्य पदरूपस्य संज्ञेत्याह। पञ्चमीति। य

यवदूतः पंतिरिति तस्याप्यर्थाभावस्समासोऽतिसत्त्विधानाद्युक्तमेव धर्मगतसंख्याद्यभिधानायर्थलभ्यतात्समभिप्रेतार्थेत्यर्थः प्रत्ययेव। मिति ति

त्वविषयेति। लोके निरूढनिमित्तेनयोऽभिधेयः। तत्त्वविषयः तद्विषयायेत्यमिति स्वरूपमित्यर्थः। एवंयोगेनेतिमित्तमा

हंत्वविति। भाष्ये संज्ञोपसर्जनेवेति अप्रमर्थः सं तूपतात्वस्य सर्वेषां नामएकदूतस्य निष्ठत्वादुपसर्जनमपि पदान्तरेणार्थं सूतिना

तनन्वेतः सर्वेषां नामेति। तुदन्ता तस्यार्थेनामत्वमुपपादयति। सामानाधिकरण्यादिति। उगादूष्यादिसमुदायान्तकेवलम्

निम्नतिनिपताये भागाः नरेमि निवेशित्वात् नहूचकेसाछेत्वानामिसमर्थः पदैः परस्पराच्चाभिधीयन्ते तेत्याकांक्षादिमंतः संस

घटरूपमर्थमनिपारयंतिपदामिति लक्ष्यन्ती समभिहिताचपवादिनः शंकापोऽपेतत्वान्वितेपदानां शक्तिः स्वार्थवित्सहितानएवोत्ति

स्ववाचस्त्वन्विताभिधानमाश्रित्य पाह। एतितत्रितित्यवयवहः कोऽहंकारः विशेषणमप्रतिपद्यतेति। श्वितततपति त्रेषः। स्पष्टार्दू

रणरेदनमतिरिजः स्याप्यचपपोऽप। विशेषस्यतुस्सत्वादिसर्थः तत्प्रतिपसत्यनिहारि। ताविशेषप्रतिपसत्यमिसत्यर्थः पे

यावैभ्वदेवीशब्देनैवाभिहितो विशेषार्थं तपाभिसापदेनसप्रतिपद्यथाकुं आमिक्षादेवताप्रजाकांवरसेवैषान्हिंतः आमि

क्षापरस्मानि धाजेस्ते वविषयापर्यलोमितितद्वि हापीति भावः। महेमितुस्यकस्यलेसहविवक्षाएक्रपाक्तिपयागुणेनवा

परस्परसापेक्षत्वानेकस्पयुगपत्संबंधनेशामिकानवेहतथा सर्वादीनि सर्वनामानि शब्दयोः प्रत्येकमुद्देश्यप्रतिनिर्देश्यस

ति

एम॰ ७०

मर्थकत्वाद्विरूपत्वाजातिनिर्देशोऽप्यतुल्यकक्षत्वादिति भावः। तत्रेति। अथ येद्ध्यपिविवक्षायामेकस्यामेकत्वसंयोगादिहतेत्रैमित्यप्रत्यो
तेलौकिकप्रयोगागतत्वेननिरूढत्वमित्यर्थः। रवरेफे लोवभेदो व्याश्रजेः तेनोपकारीत्यर्थः। अतिसर्वयोस्तत्रेतिपूर्वशेषः। सर्वेना
मत्वेन सर्वेषां नामत्वेन द्विवचनत्वविषयत्वादिति सिद्धवर्वत्वमभिधानमप्युक्तमित्यर्थः तत्रेति। वितस्यस्याजातिस्वादेवोत्तरत्रान
न्वयित्वानिति तत्रिवृत्त्यर्थमित्यग्रहणमप्यपुनरुक्तमिति भावः। नद्विनवृत्तोवृत्तिलक्षणत्वात्समासविग्रहस्योभयपरत्वाद्वाक्येनिसर्गमिति
वाक्यभेदेनानियमस्य तदर्थः। कदाचिदस्या मत्रेति मात्रस्यास्यापमर्थः। अस्यो भवत्वेकस्य संयोगे अमत्र समुदायेवर्ग्गद
यवनिवर्गितिवाकीभवतीति विशेषे वेति। कप्रत्ययस्यपडुदात्तत्वे प्रत्ययस्वरः सएवाकेस्थानेऽपि चितःसप्रकृतीति विवक्षो
इति भावः। भुक्तत्वादिति तद्धितान्तत्वे गणात्निपरिकल्प्या सुपोधातुप्रातिपदिकयोरिति नेन्ना प्राप्त्यानदिनान्ताद्गुसत्र
स्येत्यर्थः। तत्रेति निसग्रहणेत्वे पुभयत्रावृत्तसंज्ञादिति भावः। ननु यत्र द्विवचनेन तत्र टापएककादेशात्स्यां तवभ्रवा
द्विवचनपरत्वेऽपि टाप्प्रापि एकवचनवहुवचनयोः प्राप्तिर्मा भूदिति द्विवचनपरता वक्तव्यमस्यकः परिहारः। स तत्राऽऽ
हत्वार्थिकेति। द्वित्वसंख्यासंख्येयवाचित्वादुभेयार्थस्ये कवचनवहुवचनयोर्वा विषयत्वप्राप्तिरेव नास्तीति भावः।
ननु कप्रत्ययेनैव द्विवचनस्य व्यवधिकृतः स तत्राह। द्विवचनेनेति वृत्तिविषय उभयत्रवृत्तोनियमस्त्वद्वित्तं पएव यामिधाने
चवृत्तिः स्वार्थिकत्वेतु वचनपए यामिधाने प्रकृतेरिति भावः। नन्वेवमुक्तवि निर्युमतस्त्वाद्यपि प्रसज्येते त्यत आह। उभयत्रेति मा
वत्वाय निति। इति भवच्छवृत्त्यस्य सवादिषु पाठे न्यदाद्रिया त्यदादीनि वेति नवृद्ध संतोषामुद्रोवाक्यद्वि विनिरिज। भवंतमवती
तिलिखिगिसादिना क्रि प्रभवच्छेवृत्त्यस्य सर्वनामसंज्ञापाविषयेऽयोऽश्येतिवकारेणसर्वनाम्नोऽनुकर्षणादेः प्राप्तेरेशः पूर्ववद्द

*अनसोरव्ययत्वादिति। लिंगसंख्याकारकरूपविविधसत्वधर्मेणासंस्पृष्टोयोधर्मोपादानत्वाधिकरणे २ तस्य सत्तात्मा अनसोर्विशेष्यत्वेन नबोधकत्वादित्यर्थः। द्वित्वाभिधानसामर्थ्याना*
*स्तीति। द्वित्वविशिष्टार्थस्य विशेष्यत्वेनाभिधानं नास्तीत्यर्थः। अनेन [illegible] र्थाभिधानसज्ञायात्। किंच परस्यार्थस्य विशेष्यत्वेनाभिधानं द्वितीयस

[illegible]

सि.कौ. द्रुसंज्ञायां विकार एव भवयोनिःसंवृद्धिरिति भवति भवन्मय इति भवति । भवन्ति अङ्गस्यात्र सर्वनामसंज्ञायां च बहुव्रीहौ सर्वनामसंज्ञयोः प्र
सं ज्ञानमिति भवच्छब्दस्य पूर्वनिपातः । भवतः छकञ् प्रत्ययो विहितः अत्र अन्तेन निवृत्ते पदद्वयस्य हल्मात्र वर्ग मित्यभिधेयस्य प्रयोजनं नान्तरमा
७१ हृ भवत इति । एकसंज्ञाविकारोऽयं एकवचनसंज्ञान्तः पदस्य सर्वनामसंज्ञेति विवचनात्सर्वयोजनान्तरमाहुः गुणवचने ति ॥ ॥ विभाषा
ल.४ दिङ्समासे बहुव्रीहौ ॥ ॥ एकस्मिंस्त्रिति पादपूर्वविकल्पः षष्ठ्या अप्रतिषेधः ततः प्रतिषेधेन प्राप्ते विकल्पः प्राप्ते निवर्तते इति विकल्प
स्यानर्थक्यम् एवं प्रतिषेधे पर्युदासविधिः समहत्त्वे भावाभावयोर्विधिः स्यैनेन कृतत्वात्प्रतिषेधानर्थक्यमिति तु भवत्येव विषय
71 येकस्य प्रतिषेधः विधौ सं भवति भाव विषय भेद इति प्रयोगवक्तृत्वेनेत्यर्थः । वचनं मन्ते एतो ति मं ह्रस्वमध्यमधिया मित्यर्थे भाष्ये
दिगुपदस्येव बहुव्रीहौ विविधिरेषः भाष्ये दाक्षिणात्य स्येद हाति व्याबाधे चेति द्वन्द्वे च न बहुव्रीहिवद्भावश्च द्वन्द्व इति प्रतिषे
धस्य द्वन्द्वोऽपि करणे न तु द्वन्द्वे प्रतिषेधे वाकिन्नाति सं वक्ष्य इति भावः न तु यथा बहुव्रीहौ द्वन्द्वे चेत्यस्मात्सा वपि द्वन्द्वे विभाषा भवन्ति एवं
द्वन्द्वे न बहुव्रीहौ विशेषमात्रे भवन्ति नैव यमपि विभाषेति किमुच्यते न वा भाष्ये न बहुव्रीहौ विशेषमात्रे विभाषा प्राप्त इत्यतश्च
ह प्रथमचरमेत्यादि भाष्ये न वा भाष्ये इहोस्यानेतं बहुव्रीहौ विभाषा हा द्वन्द्वे चेत्यतः तस्मिन्नु न सा नेतं वद्वन्द्व इ संज्ञाहारः त
था च बहुव्रीहौ सर्वनाम न बहुव्रीहौ विभाषा विभाषयमात्र इति द्वन्द्वे चेत्सप्त जसो नित्यं प्राप्ते वजसि विभाषा जसि
ति विकल्प्यं भाष्ये इति भाष्यार्थः । सर्व पूर्वविषयः सर्वादिर्बहुव्रीहौ सर्वस्य द्वन्द्वे चेत्सम्ने नतु नयास्तः सर्वादिगण इति
एवं सामेव व्याख्यायते द्वन्द्व तत्समासः प्रथमादि चेति भाष्ये वसन्ताद्वन्द्व यावतीति विहुपास्य मपि समानार्थता मिति कृ एम०
योनकृत तथा अन्तत्वादृस्य सर्वनामत्वे पिपरनिपातो नाजन्तादिसान्त ॥ ॥ न बहुव्रीहौ ॥ ॥ नियम इति । संख्याया ऽपि ७१
बहुव्रीहौ सर्वनामसंज्ञायोः समासेन पूर्वनिपात विधानादिति भावः तुल्य इति । संख्यायाः समासविरोधप्राप्ते तेनैव

भाष्ये भवभव तस्य पीतादि ... जसि विभाषा ... प्रतिषेधं बाधित्वा ... बहुव्रीहौ ... रि ४ ... प्रतिषेधो यथा स्यादित्यर्थः ... संज्ञायाः ... दित्यर्थः

[redacted]

[redacted]

मिपात्तस्यासिद्धत्वात्सर्वनाम्नः पूर्वनिपातमप्राप्तं विधातुं वचनं विशेषणविशेष्यस्यैतन्नाप्यवचनं व्याख्यातृणामितिभावः सर्वनाम्न
एवेत्येवकारेणानवकाशिकस्य विशेषणार्थतोनेन पूर्वनिपातस्याप्राप्तत्वात् किंतु सर्वनाम्नः पूर्वनिपातविधौ विशेषणस्य स्यपः
पूर्वनिपातस्याभावः सोप्यसिद्धो न घतरःसिद्धश्च अनेन घटिते नियतानिपाता दिग्दापाद्यानामप्राप्तमेवेति भावः मा भूदेवं तत्रापि शिष्टं पूर्वप्रि
मनिषेधो मिथिः बहुव्रीहौ पाणिसर्वादीनामीतिरूप्तं धमभिप्रेत्यनावरुत्व प्यावश्यमिति माष्यं बहिरंगत्वोपपादनापर्यन्तं समस्त
धानद्वंद्वसाधकं नवति पदार्थविशेषणत्वेनिबहुव्रीहिः सामान्येनेति मुक्तिकापि विशेषणत्वाद्वसमानाम्नतेनेत्यर्थः तोपकूले
चलमावेकवचनं द्वन्द्वेन न सिद्धं असपोनरपदं पोश्चैसांमो न च तत्र समाधारे द्वन्द्वाबाधनार्थः पुनरारंभः नियुक्तं न थासनिन
द्वन्द्वे सेवनवाधारे द्वन्द्वविषयेविधीयमानो लमो मपर्यंतसेवभविष्यतङ्निमपर्यंतानुवृत्तिर्न र्थिकैवस्यात्प्रत्यतिसार्वार्थवि
हितो पिसूत्राग्रयो विधिस्तावम्रवतीतित्वाचलयाकृतं लत्तलकृतं मपात्तकृतं मत्कृतमपितमाद्वैतमुक्तिकृतेएकार्थयोरपिपुष्प
द्वन्द्वे द्वंद्वैकगत्वा त्समावेकवचनं द्वन्द्वेनानाप्रासौ लमौपमस्यं योजपदं पोश्चैतनेन विधीयमानो मपर्यंतग्रहणानु वृत्त्यभावे स
वर्णो दीर्घोस्यातानामिति मपर्यंतग्रहणमनुवर्तनीयमिति तोपकूलेतव समाधारे द्वन्द्वसमष्टि तमपर्यंतानुवृत्तिस्तु कमसपोनरप
द पोश्चैतस्येतिसूत्रं व्यो गोमतिपरत्वतत्रतु कार्यहलदत्त्वाद्धिलोपो बाध्य तेऽन्यथा मत्पपलक्षणो न नु मर्दी दीर्घस्यातानामिति
भावः अत्र हीति बहुव्रीहेर्विभक्तयुत्पत्तेः सर्वनामकार्यस्माद्यादिः प्रात्तिरिति भावः न नु न बहुव्रीहौ सनेनसमासान्तत्वाग
तानाघर्थविवक्षायां वेधनाकं जपसर्वनामसंज्ञाप्राप्तौ कथं निवार्यते सा हेवाजिवर्तनाय तसमासान्तराग्गेववचनं बहुव्रीहा
विति प्रतिषेधः तिप्रतिपादितु मिश्रमपंचत्वपातिभाष्यामिवाहतत्त्वेति भावो ऐकपद्यमेकार्थीभाव एव विभाजनं लम
कवाव राजन्यो गः ऐकपद्यमेको राजयो गः न्या वहू बयो लभतद्वसाहरं स्यार्थवो द्वन्द्वन्नयवा के सर्वनामस

× ननु पूर्वसूत्रे बहुव्रीहौ सर्वनामप्रयोगसमग्राधिकारसंग्रहे मने इत्युक्तौ किं कस्य ग्रहणमिति को भेदो न आह॥ प्रतिपदोक्त इति॥ सच समासः पूर्वशब्दान एव न तत्र कृतिमूलेऽप्रयोगस ×

× मवापि निनिषेधे प्रयोजनाभावात् सामर्थ्यात्प्रयोगसमग्राधिकारयोरसंभव इति भावः॥ ६४ × अन्यथा लयकाहमेसकोत्स्यात् नित्यत्वकार्यकरणीकृते इति तृतीयासमासोऽपि स्यादिति भावः॥ १=

= नवर्तकेनसद्यालकात्सद्यशलाकाप्रयोगसमवाधिमानिपदोक्तसवाक्येऽकजिषं धकृपसमेजेनसंभवा वृः॥ समासेपत्यपोऽप्यसंज्ञाप्रसंगात्त्संवाकेसंज्ञाभिधेयादिलाक्षणे न प्रयुक्ता॥ २ =

कै·वि·

७२

ष्ठानिषेधप्राप्त्येव न्महकं पितास्येति मयोगेन स्यात् अकजभावान्तके च सुपरत्वाभावात् स्वाहोर्न स्यात् ताहेसत आह अप्रयोग इति। प्रयो

गे बहुव्रीहिरिनत्यर्थः कर्ज औ वैटकवृ स्वरैस्वस्य स्यात् हि को विधयहितिनवा अभिसाहसत्रेति मुनित्रयमध्ये नुजतैत्तरस्येम

र्थः। मासमा एतेषां पर्याप्तमवाजप्रत्ययः स्त्री तु सिद्धि सर्वनाम आह। द्वादलेचपूर्वपदस्य वृत्तिस्त्वोतेन देवहृ पेत्ति भावः॥ ॥

तृतीयासमासे॥ ॥अप्रयोगार्हस्येति। अप्रयोगार्हनिषेधस्य प्रयोजनमिति लङ्घनेनासाधारणं प्रयोजनमित्यर्थः। वाक्यभेदे

नेति। तृतीयेति तुल्यषष्ठीकं पदद्वयं तथा चाग्रकृतीमान समासस्य ग्रहणे न स्यादेकवाक्ये सत्त्व प्रत्यन्तस्तृतीया समासे सं

ज्ञां निषेधतीति। द्वितीयेन तु समासग्रहणेन कार्यनिषेध इति भावः। तस्य अपि चार्थतः अप्रयोगार्हत्वेन च॥ ॥विभाषा जसि

जस इत्यसीति। जसि प्रतिविभाषेति सूत्रयोजना इकारोऽस्येति। इकारस्य सर्वनामकार्यस्याभावादीकारेण च तत्र इत्यर्थः अ

न्योन्यति। जस्येति सून्ये पदस्थानमपदे शेऽपि इति पूर्वत्र सर्वनामकार्यविधौ जस्ग्रहणं तत्र ढे ढ्रे विभाषेति सर्वनाम सं

ज्ञा विकल्पायोपतिष्ठत इत्यर्थः॥ ॥पूर्वपदे॥ ननु गणे यद्यपि पठितास्तथापि जसि विभाषार्थं पुनः सूत्रपाठग्रहण

नेषां स्यादित्यत आह किमर्थमिति। ननु गणे स्थानोपयुपि पूर्वादीनि वैतु नैषां सिद्धानि ग्रहणं तथापि मासविभाषा

यां मनुवादद्रष्टा मत्सरगादयोति रेनेषां जसि विभाषा स्यादित्यत आह गणेति पूर्वमिति पूर्वं हि गणपाठे पूर्वादीनि न

वेति व्यवस्थितैनास्येति भावः ननु सर्वादीनि सर्वानि पूर्वमितमर्थं निवेशविधिषु गणग्रहणयोपाज्ञाभव स्वाव व

नास्यत्वे गणपाठ इति जिघ्वितं इत्यत आह आदिरिह इति। ननु प्रत्ययान्तार्थत्वे गणपाठस्यादिरिह स्वप्रकारार्थता स्या

त् प्रत्ययार्थत्वमेव कुतः इत्यत आह तत्र वर्द्धि इति पूर्वका लेति तत्र स्वतानि सर्वनामसंज्ञा यां संज्ञित्वेनोपात्तानि पूर्वा एम

दीनि पूर्वकालपठितगणोत्तर संज्ञि विधिर्व्रादीनीति भाष्यार्थः। प्रकारेति। वद्धपूर्वा विश्वेन सर्वत्रादृशसदृशेऽपि वचसि तद् ७२

=गुन्वन्वर्थसंज्ञाश्रितसर्वार्थवाचकानां सर्वनामसंज्ञाविधानसामर्थ्यात्तदतिरिक्तसंज्ञोपसर्जनानां पाठाद्बहिर्भावोऽत एव सदादीनामनत्याघं नर्गणकार्ये संज्ञोपसर्जनयोर्नेतिवचनं क्रियते न पाराविभ=
=र्थविशेषे पूर्वादीनां संज्ञाविधानात्तदतिरिक्तानां पाठाद्बहिर्भावः प्राप्नोतीत्यत आह अनुवाददोषप्रसंगादिति। ५ = असंकवेरोति पूर्वास्वः सनव्यवस्थायामसंज्ञायामित्याद्यत्र तिधनान्वयायां अनस्याद्वो [illegible] बहिर्योगोपत्रे
अएवं चपूर्वादीनि नियैसाकारकान्त्य [illegible] मागप्याद्रिकुवादतोयाभावार्थं चाव्यवस्थायामसंज्ञायां च पूर्वादीनां पाठाद्बहिर्भावाभावात्प्राप्तविभाषालाभमितिभावः।१=

तित्रे षः। तत्र पुनरितिकार्यार्थत्वात्संज्ञायाः संज्ञाविधेयोगाभावप्रतिपादनद्वारेण संज्ञाकार्यातिदेशोपगः। प्रतिपादयतइति घा [illegible]
ग्रहसोया घत इत्यर्थः। यद्येति त्वक्षरेणोद्यमतेति सिद्धे कर्मप्रवचनीयत्वेनुर्लक्षणेइति नियुनविधानेन परत्वाद्बुतन्तोपान्स्या च गतर
वचनीयइति द्वितीयया बाध्यत इत्यर्थः। नन्वेवेनसिद्धिके सोनस्कादिसत आह वाकेति। विहिता संज्ञा पुनस्तत्रैव विधीयतइ
ति यतियादन्यार्थनिरूपणपरितानोनर्थेवकनिर्दिष्टत्वात्। विभाषाजसीत्यधिकारएवेति भावः। नकेवलम यानिर्दिष्टास्यपाठ
विरोधएव त्वेप्रमाणाभावः। किंतु नित्यसंज्ञाविधिना र्थेक त्वेपि नग्रमाणमस्तीत्याह यपात्येति। नन्वपातिरिसंज्ञाविकल्पा
भावापार्थमात्र निर्दिष्टः। अपितांविंसतिपदस्य द्वैतत्यत आह मनियदेति॥ ॥ स्वमज्ञातिधनाख्यायां। आत्मीयेति। मल
र्थीयाद्यत्रेतिशेषः। आसि निजिति। स्वामिन्नेमत्पर्थे निपातनादिति भावः। आत्मीयत्वमभिधेयं नस्वगवादिरिति य
तावप्रतीतिरोक्षा। एकीतिमआम्रिप्रायमाह स्वइति। प्रतिधिषद इत्यत्रत्यपंतप्रवृत्तिनिमित्तमात्मीयत्वमभिधेयं यान्वा
इति। उज्ञातिधान्यातिप्रायमाह आसत्तीति न स्वेतिरुपहस्व इत्पर्थे निमिजी हससंज्ञातिधनमीर्वतिमानस्तपोएवेति भावः॥
अंतरं। उपसंव्यानरत्यादितिकर्माणि विवक्षितेद्वितीयया पश्चोनेन करणेन आपद्यमानेनेति विवेकः। ननुशाटकयुगेपि
व्रस्तप्रमाणामंतरीये महापरिमाणे उत्तरीयमितित्वापत एवेत्यत आह समानेतितत्रहिशाटकयुगपस्यबहिर्योगा
भावात्तत्रत्वं युपसंव्यानग्रहणेस्यादिसतत्याह यथेति। आदि त्यादार्थमनपेक्ष्यमाणकार्यरेनवेतिवार्तिककृ
तोक्तप्रयोजननिराकरणेमित्यमिप्रेत्याह नवेति। ततीयचतुर्थपादोत्तिराशिरेसंयुक्तपोतिस्यर्थः। ननुजसिविधीयमानस्यविधिस्यस्वकार्यासि: सत्यमपा मित्यत आह। गणेति। स्वारा दिति यातमबाधं असलवचनत्वादद्रूपवचन
त्वात्। अनेनेदेति। उत्कीतियोगित्वबद्भूवस्यैवेति भावः। भाष्येत्वववचनानाम सत्ववचनानां वा ऽव्ययसंज्ञेत्यत इत्ति शेषः।



=स्वविसष्ठव नागनः स्वः पत्पेतासे। १ = सोहितेति। अव्ययीभावश्चेतिस्वरादिषु पदं तद्यतिपतनन दे।९=

=स्वर्णमिदं नि॰ न चाप्ययमर्थो यदेतत्प्रयोजनमस्त्वादेव केवलानाम पिनेषां संज्ञास्यादिति॰ २= आरभ्यदलि॰ ऊर्यादयो चादिप्रादिषेषांतर्भवंतीति भावः। प्रदीपे चादीनाम सत्वे ति॰ प्रसज्यप्रतिषेधो॰ नाऽन्ती ति भावः। पर्युदासे तु तत एवासत्व=
=वचनानामपि यदि तु चारम्भः असत्वे इति योगविभागादसत्वे इति पाठविशेषणमित्युच्यते तदा भाष्योक्त एव दोषः। प्रादिरूपादीनामंतर्भावस्तु न न्याय्यः। ऊर्यादिचीत्यादीनामानर्थक्यापातात्॰ ऊर्यादीनां प्रादीनां चारम्भः सत्वे नैषां चादीनामसत्वे एवेत्यर्थः॰=२

कै॰ वि॰ ७३ 73

ननु स्त्वया चिलमपि स्वरादीनामिह स्युक्तत्वान्निपातसंज्ञे सप्रयुक्तमित्यत आह भागिनि। किमो दिति सर्वेषामप्यप संज्ञा
संत्रिनांतद्धितादीनां स्वरादिपाठस्यैव स्यमाणत्वादित्यर्थः। ननु एवंपदं मत्यलिति स्वरः समासेष च निपाते षुगति संज्ञा
भावे प्राहीनामेवं तत्पाठन कुमारी नामिति पाणिगणे नेकारी भ्रान्तः स्यादत आह अथेति। तद्धितश्चा सर्वविभक्तिः। केवलस
तितथ्या व[redacted]तं द्धितानां द्धितः सुवचा ग्रविधिः इति लुक्। न स्मानां न वा यथा सद्रूपस्य एको विज्ञातुं अमुष्ये सा
विसत्त्वापि असंज्ञा दिति भावः। ननु न सर्वा विभक्तिस्मादिदं मुक्तो विनानाने त्वा दावपि सिद्धं सत्रेरोव संज्ञेत्यत आह तत्रेति वि
नानानेति। अथ पर्दं प्रभृति प्रतिलिंगाद्या मये प्पः सर्वविभक्तः कारकाद्यपा भावेऽप्यसंघेनहतिमावः। ननु नाना ग्रोर
विद्यमानविभक्तौ विनग्नोनति नित्ये समर्था नामिति धिकारणं नुवं न लेच सामर्थ्यादित्यत आह अप्रययमाणेति। अ
र्थविशेषान्येक्षत्वमुत्सर्गत्वं ननु तथापि सर्वविभक्ती कवचनमात्र भावेऽपि सर्वप्रकारकविभक्तिके लेना सर्ववि
भक्तित्वाभावात्तन्नस्यादत आह क्रमत इति क्रमादिति अथ सर्वविभक्ति एति प्रथमे कवचनमात्र मित्यर्थः।
अविशिष्टेतेति। एकया द्विवचने कवचनं सादिनेकवाक्सम नये स्यैत्यर्थः। उभयत्रा नांनियम एव ज्ञाती पायसे इति
शेषः। विशेषस्य वेति विभज्यामिता हि नियतविभक्तेरित्यर्थः। ननु नैतदा द्विनां चेयुत्काघाकृत स्पष्टनेऽदुदाहृतिरप्रजोक्तमत
आह आदिग्रहणेति। नन्वेवं तत्पापि दूषणं ते वैकल्यं तसिलादिषु सर्वविभक्तित्वासर्वविभक्तिर्वा विवेक इत्यत आह भव
दादीति ननु विनेमा दावपि पदत्वापविभक्तत्वाभावविभक्तिलाभावान्नस्यादपसंज्ञेत्यत आह प्रयोगादिति प्रयोगे अप
मानविभक्तित्वानां तामावीव विवक्षितमित्यभिप्रेत्याह नचेति नाविभक्तिकत्वाभाविके अत एवादावप्युपदत्यस्यैव प्पर्यसंगादि
त्यभिप्रेत्याह अव्ययत्वादिति। वा नावेत्यावा तिकि ह्नामप्युन्नदृष्टिदोषः। भाष्यकारस्तु यद्यप्रन विभक्तिरित्यानं तामेतदपि

सर्वविभक्तिरिति॰ स र्वप्रकारे॰ सर्थः॰ ५

=प्रत्ययनियमपक्षेदं॰
=अर्थनियमपक्षे तु यथा॰
=श्रुतं वेदितव्यं॰ ५=

राम॰
७३

=एवं च प्रतिप्रयोगे पंचम्यास्तसिदिति तसेरुपादानं दृष्टांतार्थमिति भावः ॥५॥= =भाष्ये सिद्धं तु प्रत्यादिति। स्वरादिषु सकार्यः पचतिकल्पादिनाह्नत्येतद्धितत्वेति। = नयोतकविकल्पकिजकुलशब्द इत्यादि मत्वा सं। ३ =
=प्रकारवचनइत्यत्रप्रकारः सादृश्यं नेदस्य। तत्र शब्दस्य किमाहात्म्यात् तत्रादिष्वत्र तसन्तेन थालासाद्दृश्यमुच्यते। किमादिष्वत्र तसन्नेन तु तेन नेद। ... भावावश्यकत्वं इति भावः ॥ ... एवं च प्रत्ययेन तिसंबन्धमेव लोके प्रयोगस्त्वनभिधानात् इति भावः ॥६॥

सांतरमुपन्यस्य न्नमेणाप्युक्तं दूष्यं युक्तोपमितिप्रदर्शनायाथवालिंगमसंख्यमित्याघवीवरायातिकमवतापेक्षं क्रोमत्वेन
नघास्यानुस्यथ्वेत्वनेनाविभक्तिः। हिस्त्रेनेतेतएश्रपंस्यावस्थालिंगमित्यादिनोक्तं क्वापदर्एवमयोत्याहित्वावार्तिकं व्याख्याहि
तिरूपयांना वर्त्तेनप्रकारमितरेतुएश्रयस्याहालिंगासंख्येत्वस्येनिलोपात्वोरवेनिसरन्तुत्रिपुलिंगेविसादिकार्यादित्यर्थः भाष्यका
प ख्यानेतुप्रानिदिकलेसमानेकेषांचिद्बत्तएरीनीद्रूयवाविलेकपंवृत्वाघमिधेयस्यलिंगसंख्योरिपोगोनखएघर्यसेत्यव
प्रथमेति ५ न्याहतेवायाप्यर्थदतिन्पूर्वोदितत्पर्यः वाक्यावृत्याथदर्वाथोंस्वेतिवरूपीहि नतुप्रत्यपवोधालेनपरिग्रहीतमथ्यवर्गी नं ५
मप्राप्निरित्यतेन्याहपएवेति। न्याप्तदिमेदिलेनेनामुच्चेयरसौसनेनाम नन्तुतमिशसम्पमतिविमुधानस्यएथग्रपा
सनभिन्वतेन्याहतालिरिति। पथ्यापंरुप्सम्नितिवेतरनेनर्भतोप्यक्तीतिप्रतिपादनायप्रतियोगेपंचम्याःस्नसिरूपाहृतः
नवयालिवयएवरूपम्पनिवृत्सएवतेनैकदिकृतस्सिद्धेतिज्ञापतेवनंव्यर्थिकव्यस्वार्थिलाभ्यांमेदादितिभावः। कु
त्सुजिनिवक्ष्येकृत्वोपग्रहणोस्यप्रयोजनमाह। कृत्वोथदिति। सुच्च्द्विप्रि चतुर्भ्यःसनेनविहितः। विभाषावहोधदिस
नेनविहितोधामत्स्यः। भाष्येवतिर्यघपविरीधेणो कृत्यस्यानुपसर्गीचेद्रसीतिविहितयर्जमप्रितेतःतस्यकारक
न्त्रकिमत्वाधावर्थोमिधायित्वेनद्रूप्यमविधिवलिंगसंख्यायोगित्वानर्थ्यस्यहरत्रिसिसादिवस्यमाणोवपवा
र्थानुगमभावादितिद्रूपवंतरसार्थस्यस्वंवधस्यवाचगमादित्यर्थः एकादिश्रव्याधाविशेषविभक्तेः संख्याश्चनवि
रातान्वेवपाकरर्णोतितेन्यथपिप्रिहत्वानाद्वाचिकाविभक्तीर्नप्रयुजतरसतउक्तंभाष्येस्प्रसिद्धाश्चेति। नापिसाथ
नप्रधानेकिंतुद्रव्यप्रधानेद्रुमिक्रोघः द्रव्यप्रधाननाम्नुपयारपतितव्येति। सत्त्ववचनानांद्रव्यवचनानामित्यर्थः। क्रिया
सेपात्रत्विसादिक्रियापादेशादित्यर्थः। प्रस्यामिधेयद्रव्योपसर्जनप्रकृत्यमिधेयप्रत्ययतीयार्थदत्यर्थः। स्यासातोरीति। स्य

=तस्मात्कृत्वेति। एवं च तद्धितस्य बहुमध्यपातास्वरादीनामप्यलिंगसंख्यत्वमनुमीयते ... वचनत्वमिति भावः ॥ ... गणादीनां व्ययविधिसमासः ... महासंज्ञा ... = २ =
=ननु तदर्थे कारकान्वयो भावान्तत्स्य क्रियावाचकत्वमत आह। क्रियाविशेषणत्वादिति। क्रियाया मेव विशेषणत्वादित्यर्थः। ... स्वरादीनां ... नामार्थे ... तदुपमेयमिति ... = २ =

=अप्यमापिमात्रग्रहणं यत्र प्रातिपदिकार्थस्य कर्मत्वाद्याधिक्यसंभावना नास्त्येवेति भावः ।५ = इदानीं रक्तिकारेति । अतिवद्धिमिप्रतीकोपादानेनास्यायंथस्य सत्ता कथमित्याशंक्यैव रक्तिकारांतरमनप्रदर्शनं ननु न चाप्यवमिरसान्यनरव

= नन्वेकवचनमुत्सर्गः कथित्यनरसादिना पस्यत ... सर्वविभक्तिराश्रितेनसर्थे विनानानेसत्रायपसंज्ञाकृपोदोषः परिहृत

विभ = ८

कि॰वि॰ ७४

विभक्तिरप्ययमिसाहिन्यासांतराग्रपसोनेसर्थः भाष्ये अतिवद्धितिबहुत्राद्येवेप्रत्ययवाचीपद्यपन्मासांतरेतिबद्धे वत्याप्रिरे

याभाव्याछाघवं प्रसन्नाद्दोषोकस्मिन्नेकवचनमिति । कृपेत्तापि अस्य सर्वविभक्ति एतु कौत्नकेवलं गौरवे प्रत्युत लक्षणा प्रा

प्तविभक्तेर्हपिकादुत्सत्त्वाश्रयणानुत्सज्ञातीयायेक्षात्रियमाश्रयाणाद्यः अपेक्षः सर्वविभक्त्युत्पत्तेत्वनश्वासर्वविभक्ति

रितिलक्षणे एव प्रात्संभवद्देषोद्यालोतिप्रतिपादनादितिवद्धिमुक्तं कथमत्रयेष्वदिति न चानियतं प्रथमे कवचनं भविष्यतीति

वाच्यं तस्याभिहिते प्रथमेति नियतत्वादिति । एतत्प्यमेवं कर्माद्यभावे प्येकवचनार्थमित्यर्थः द्विवचनबहुवचनयोस्त्वितिपद्यप्राति

दिकार्थस्यात्वायेविधीयमानस्य नद्विवचनबहुवचनयोः प्राप्तिसत्याप्रिपंचकप्रातिपदिकार्थपक्षे एकत्वादिवृद्धित्वबहुत्वयोः प्रातस्या

द्विवचनबहुवचनाभ्यां बाधायइति द्रष्टव्यं तन्मतमिति । इक्षितिप्रत्यायादावुक्तिव्याप्तेरितएव प्रोपिक्षुपेनट्टसख्यात्वप्रत्वेतिभावः सर्वविभ

क्त्यपः सर्वप्रकारएतत्सर्पः बहुवचनांतेनविग्रहे बहुवचनेनैव [illegible] क्तिमेदृष्टनीतिमेदाधिद्याभप्रकारसंभवात्सर्वेशब्दस्य प्रका

रकात्स्वीतापिसंभावतेएकवचनांतेनतुविग्रहे विभक्तिमेदस्याप्रतीतेस्तद्विषयानप्रकारकात्स्न्यस्यासंभवादवपेक्ष्यकात्स्न्ये

वचनएवसर्वशब्दवृत्तिसकलविभक्तेकवचनोत्पत्त्यावपिविभक्तिसर्वविषयानुत्सन्नासर्वविभक्तित्वाभावानद्विवचनांतस्यवि

नेप्यादेःसिद्धव्ययसंतात्पक्षिप्यादेवचनद्विवचनांतादिभक्तिसकलावपयोत्पत्तेरसर्वविभक्तित्वाभावात्रास्यसंपसंज्ञेति

नाव्याप्तिरित्याशयइतिभावः अपंचप्रकारकात्स्न्यविवक्षनेदोषोननियतइत्साहपदत्वेति । द्विमितिनहिंबहुवचनांतविग्र

हपरिस्तागौभाष्यकारोपात्तन्याहपदात्वलेदिति । नन्वत्र यात्सर्वविभक्तात्मसंज्ञायव्यपत्वादिहेत्वादव्ययीभावादपि

नसर्वविभक्तिसत्वेपतनतथाचनतीपासत्वाम्योर्द्विबहुत्वमितिकथमव्ययवाविकल्पवचनमित्यतआह अव्ययीभावादपीति

।पाद्यागतेश्लोकेनत्राद्यपसंज्ञाविधाविस्तर्थः अभिनिष्ठितापदृतिपञ्चदृष्पनपदृविनासाकांक्षत्वादध्याहारेणपूरयामि

=यहरोनप्रतिपदस्पाठनस्कातास्तुक्त्वेनोकर्तव्याइत्युक्तेनतस्यानापन्नं योगानतकर्तव्यंस्यादतआह योगादृति ।९ = मशीपेएकवचनमात्रमेवासमतशक्तियोगाइतिभाष्येबहुवचनादविधेयादव्ययीभावश्चेत्यस्यापित्रगणमनुजापकं अन्ये

वाहुः अव्ययीभावप्रायेणाव्ययार्थप्राधान्यात्रव्यस्यासतत्पदार्थाद्विवचनानाप्रभावः पादेगंगादौ ... तपाम्नतस्य

७४

=भाष्ये कृत्स्नतद्धितानामिति प्रथमा ॥ माकस्येत्यस्याप्युपलक्षणं तदाह तस्मादिति ॥ प्रपंचार्थ इति ॥ असर्वविभक्तित्वेन तद्धितस्य मेजंतत्वेन कृतश्चाव्ययसंज्ञात्वेन ज्ञानं प्रपंचकल्पदर्थ इत्यर्थः ॥ २ = इत्यर्थ इति ॥ किं विषयत्वेर्था ॥
= तन्नेत्यत्र प्रधानानीति ॥ उच्चैरादीति ॥ शक्तं तरानावेशादिति ॥ स्वरादीनां केषांचित्सत्वः प्रयस्त्व आगतस्य लिंगसर्वनामत्वं नेकशक्त्याविशेषेपि करणसंप्रदानशक्त्यावेशात्तत्कालशक्त्यानावेशो वर्तते एवेति भावः ॥ ५ =

नन्वित्यस्यार्थमिति पुनरुक्तिपरिहाराय शंकां तदृत्तेनावतारयति नन्विति गोशेवत्त्वात् हस्त्रवत्त्वात् इत्युच्चे तिवातुरव्यकस्य स्तु
विप्र स्वयमिति वचनहनिपुरुषवस्त्रावान्तरपार्थस्य द्विलवहुत्वे इस्ताहेत्वीति ॥ इति शंकायामाह इत्यर्थः नन्वत्राह्यः क्रोताध
व्याहुतौ पये त्यनेनात्मादीनां कर्मवाचिनां समासकुच्यते उच्चैः शब्दः शक्तिप्रधानो न कर्मवाचीति कथं मते तेन समास
इत्यत आह स्वरादीति ॥ शेषा मन्यमहत्यर्थे ति आत्मना नेत्वस्य अत्र शेषाहृते द्वितीया पाठ्ये कर्मशक्तौ वर्तन्ते द्विविधास्तनमि
त्यत्र तु प्रथमार्थे ॥ प्रश्नपीति कर्मणो धिकरणत्वविवक्षायेत्यर्थः सर्वातु चेत्तेनेनकारः करणशक्तियोगाभावो विवक्षित इत्य
भिप्रेत्य तत्र युक्तिमाह तत्रेति यथेत्यपि पाचिक्रियापरत्वं निषेधो क्रियागतविशेषयोजक त्वं तौ धातुतेनेवं ततस्ते क्रियापरत्वं निषेध
भावो क्रियाहेतुकसंबंधविशेषरूपो तत्राप्यव्ययमानाः कर्मप्रवचनीयसंज्ञा अन्वर्थसंज्ञा विहानात्तत्र याप्रविष्टत्वैः क्रिया
परत्वं निषेधार्थं क्रियागतविशेषस्य द्योतकयोस्तुः एतत्पाप्नाभिसादिवचनसामर्थ्यात् कर्मप्रवचनीयसंज्ञाय द्यातद्वि
त्यर्थः लिंगविशेषसंख्या विशेषात्तु पादानेव्ययानां हेतुमाह तत्रेति सत्ववाचिनामपि स्वरादीनामिति शेषः भाष्ये य
पुनरितिनिसत्वमीप्रश्नो नत्राभिधानसमयेतत्तानिनिद्विवीयानि दिक्षाः कर्मण्येधिकरणत्वविवक्षायां सप्तमी निर्देशादिति
स्वचनाय तेषु पन्नधेति विंस्तत्स्वयोमेकप्रकारं तदृश्यपमिनियोजनाश्लोकस्या कृन्मेजन्तः ॥ किंकृतः मेजंतस्य प्रत्यय
मात्रस्याव्ययसंज्ञा उत कृदंतस्येति न शंकार्थः प्रयोजनं सर्वनामाव्ययसंज्ञायामिति तदंतविधेः कृत्तुग्र्य सत्वान्मेजंते न कृ
तः प्राकृतं वंधः पश्चात्कृतान्तदंतविधिः पूर्वं वा कृतान्तदंतविधौ प्राधान्यात्कृदंतं विशेष्यमिति शंकार्थ इत्याह किमिति
लिंदितिनिषु विल्वामावान्नान्नातिसुः लिकृत्संतारप्रतिषेधो छत्रवत्पादिति भावः अकजर्थ न हितस्याव्ययसंज्ञे चि

संज्ञाविधौ प्रत्ययग्रहणे निषेधाद्दह प्रयोजनमिति ॥ ९ ॥      ॥ वेधइति भावः ॥ प्रताभाविति ॥ तमेः किंशब्दतुना सिकस्य कृतलोरितिदीर्घः ॥ श्रुत्यावेति ॥ तथा चाव्य ॥ ९ ॥

=केवलस्याव्ययसंज्ञा=
=पात्रयोजनाभावात् ॥ ३ ॥=



=आमस्तु नहत्वं वा नीरकाव इत्यधिकार विहितन्नलोपिसंनिहितधात्वधिकारी प्रताभावात् ॥ ९ ॥=

=नद्भावान्नतरपेक्षत्वतकर्षप्रतीतिः कारकादिविदित्यर्थः। आप्यलुकाद्यन्तर्यतमात्रपरमिति भावः।२= नानुषा भावस्य स्वाश्रयसमवेतत्व संबंधावच्छिन्नप्रतियोगिकस्यान्यतकान्य सत्वाक्षुपेक्षतीत्यादि भावः।८=
(=क्रियावाचकत्वोपलक्षणधातोरिति। तेनोपसर्गस्य प्रयोगनियम्यधातुत्वाभावेपिन क्षतिः।२=)

कि॰वि॰ ७५ नवेत्सत आह। कनिति। अपरिसमाप्यार्थत्वं संख्याविशेषावच्छिन्नकर्मोद्दिश्यतीत्यजनकत्वं अत एवानुप्रयोगः प्राप्तिनेत्या
मंतार्थप्रकर्षादिश्यतीति स्वाहिकप्रमित्सत आह अनुप्रयोगादिति तु स्याजानीयल्लं च धातुर्हेतो स्यादृधातोरिति। त्यापवेन अस्संनम
गातीयला मांतस्येवधातोर्निवृत्तिरित्सत आह लाक्षणिकत्वादिति आडुपर्यवच्छिन्नउपसर्गयोः धिः आतो लोपइति चखी =मेध्यांकमेदिधोक्षण=
कीर्षशवृत्तत्सनाशंसभिक्षउः आप्यो चतुर्थ्यौ ककचने पंचमस्यैकेयचनेपीति नीतिगुणोवृद्धे सुबन्तपेक्षत्वेनांतरंगत्वात्स्य =नदंमत्वेनऽर्थेऽनन्यहरण= =कविवर्णय्यहले=
प संज्ञायां सुबन्तगताजपेक्षाद्यारेः सुम्मात्रापेक्षो लुगंतरंग इत्यान्तस्यादित्याह गुणो कृतइन्मादिनाः अपेक्षितेनातस्मिन्नातिमसे =क्षणमतिपदेन्कापधिता= =मामव्वेनज्ञापिनादिति भावः।
=तुम्विधेर्बलवत्ताइ गइत्याहत्ला क्षणिकमिति तमितिसूत्रेनतद्धिवातसेति हेतेः कुमेर्स्यप्राप्तिनुन्तं भवति। एवेति। अनुगुणार्पइट्स धिकार
75 म त्यूर्वपिरस्यापेक्षत्वाणादिति भावः यमवेनोऽवयवीसनस्यावयवोन्त्वावयवावयवेस्वयं इमवेतः अनन्यथा घटस्यपरमाणु
स्वपिसमवेतत्वेन प्रत्यक्षापत्तस्त्वक्षसमवेत त्वेनवायुनन्यतिसंयोगवद्प्रत्यक्षत्वेस्यादिति भिन्नेत्याह अवयवेतिकं
पकत्वाद्दसिद्धपरिभाषेवाश्रयणीयेत्याह पदपीतित्रुग्विधौ सन्निपातपरिभाषाश्रयणेदोषमाह पदिविति।। भिहि
त्वादिष्विति पदत्वात्तलोपः सुबपेक्षत्वेनतत्रिपेक्षस्तुगपेक्षयावहिरंगइत्यसिद्धपरिभाषापिसंभवतीत्यभिप्रेत्याह अ
सिद्धमितिनैकर्जेत्यइति अन्यथा मुभावस्यासिद्धत्वान्नाभावएवन्नाव त्रस्यादिति भावः। दीर्घप्रसंग इति यात्व्रसिद्धत्वा
अपणादिति भावः।। नन्वेवमपिठापास्मादेशानाभावेप्रत्येवमुभावस्यासिद्धत्वाद्दीर्घः स्यादेवेत्सत आह अने केतिअने
कविभक्तिर्दर्वपिरइत्यर्थः संवंधसामान्यविषयषष्ठीसमासइतिनासपर्येरिद्धिषयइतिदीर्घस्यपिचेतिचकारेणेत्यर्थः न एम॰
न्विति समासात्यर्थमित्यर्थः तत्रावयवस्थेपिउपलक्षणमेतत् अंतरंगत्वात्समासात्मागेवमामोनिर्व्वृत्तिसापि दुष्प्रथमं न नुनम ७५
इत्वत्वादिप्रसक्तिनिषेधातद्वाभावः कथमानोन इत्सत आह तापकादिति विभजीति सर्वमाम स्थाने विधानानुमागमो विभक्ति

=उकारएवाकारवृध्यादीर्घआकारेकृतेनसन्निपातशिष्टत्वान्नकार =अंतरंगत्वमपीतिमायेनांतर्वर्तिविभक्त्याश्रयतित्वादेशप्रवृत्तेः।२= =माम्येकितंमाम्नोतीति पाठः। इत्वमिति पाठे कित्वसहितमित्वमित्यर्थः।३=
=सन्निवृत्तौ पुनरदसोसेरुत्त्वस्य प्रवृत्तिरित्यर्थः।४=

= सर्वत्रिंग निर्देशे हि संख्याया: विशेषत्वेन स्पष्टप्रतीतिरिति भाव:।२= आष्टमउवोरित्येतिकवर्गाद्दिती पांतपाठ स्तेन प्रसपलकुक दोषोनेत्याह:७ =

संनिपातमितिजः अंतमहयामिति। तन्नामर्थ्यादिति मन्यते सामार्थ्यमत्र यथासिद्धमिति परिहरति संख्येति। ननु इङ्मात्रे निर्देश
नां किं वृङ्‌त्री हि इति मतः संख्येत्युक्तं विभक्ती तिप्सम्पर्येकवचनादेन्नौ लवहं नियोगेन विधीयमानं घेर लवेउ। श्चेन सन्निपात तद्धतमि
तिभावः ननु टापयासह कुरेत्रास्यांतस्य प्रावाप्रटाष्बु वधापकरइस तत्र आह त्रगात्सीये वेति नन्ध भवतु टाप् वृष्ये कादेरोहवकटावि
तिभवि ष्यतिरस्ततआह टापि चेति परत्वाद्धराणी यग स्पवलीपस्यात्वर्द्ध: पर्वमास्यादितिभावः नचक्षवर्णग्रहणादसति
तपरकरणे स्याद्धकाउतिवा अमित्याहद्रुनोरिति अंतनेमपरीमाषयेति भाव: लक्षणे तदेतोतिराष्पिहिस्वर्णदीर्घ:
स्यादित्यर्थ: शकनेत्यवक्तुं भवतु टाप्स्वर्णदीर्घस्तु नपर कारणात्माम देवं हि लक्षणद्वयं वाधितेन भविष्यतीति।
उवविरेति विक्लस्परेतितत्रनद्धिर्विना त्माग गुमत्वपितिभावः निस्पयोगेति लिङ्गिधानकालेगु समतद्रस र्थ: तेनगुस्वत:
नुप्विधौ इपदेशीवसवाने नुभवति श्चेजादेराम सिद्धपिनस्ववर्णोऽप: प्रमयौनो भयाधि ष्टानप्रबंधलक्षयासंनिपा
तोऽप्रयदइस तत्र आह प्रयोगइति अन्याख्यानं साधुत्वे नेत्यर्थ: अत्यपस्येति साधुत्वावच्छिन्नस्येत्यर्थ: अविद्यमानएवे
तिमंदमध्यमविधीहितयामतियं तिभावः यघंगसं तानिषि तंकथंनहि वार्ति कच्छुताम स्पदइस्तत्र मिमतत्र आहनत्रेति
आत्रेपेति। इतश्चानिजइति दुवर्णोऽप: क्विलिकाएप्रयइति भाव: आत्वंकी उजीनांयणं धितमने नआकारइतिश्र
तत्वात्रस्येवत्रुगिति भाव: एणाकारस्य निपात क्षिमिजः एकएणाकारस्य निपात विधानवृस्परणो वर्ति तिद्रु स्वस्योति
मिजंस्याद्दित्य धुगितिवार्ति स्यार्थ: वल्लेकाजाद्दुस्यामितीआकारेतल क्षणेऽ आतोलोपइति वेस्पस्यआमिमि
जंस्यादिजीदुधिरित्यस्यार्थ: पूर्वमिति। अनीदाजाद्रुजरप इसत्रनेतो यतानादिति दूलवुदइत्यामिसन्नानुवर्जनइति
भाव: आद्बेतिआविञ्योपरणलेनेति शेष: दीर्घा विधि पणलोपदस्याधि मित्र मिजिभाव: अंतोरितेव सिमायानेहा

६१

गोविंदः

हृग्र्सर्वविषयं त्वाहव्रुस्वबंधिति दीर्घादितुच्यते इति प्राप्तस्यापमर्थः नदीर्घः एथ्यत्वोपस्पतिमित्तं जत्यासति पञ्चकृविमसी
नुच्चारणो पहत्त्वआवृ दीर्घादिति केचे तप [illegible] मिवारा म्पा च विशेषणा चप इति त्रिसुसमा समिर्दिषे
षपिप्राप्यो र्वदीर्घाः इति विशेषणां न हलइति कृ स्वव मंवार्थे समेन संबुद्धि लोपो हल्स्याप्रदूसनेनन्मेव एउः कृ स्वानसं
बुद्धौ सत्र हृस्वग्रहणास्पृमिरवकाशात्वान्तसंनिपातनीमामावाधियन्तरति का अमित्याह संबुद्धि लोपस्येति। नेत्यपरिगणि
तदोषाणा छत्रमपीजनेभ्पो व हृत्वमेवनं कृतएव तत्र इति यपर इति च्याहदुष्ट वेति। पाठस्तामध्यादि त्वविषयापेक्षया
सर्वेषां नामानी सापित्तेन संकुचत सर्वनाम त्वस्पासंभवात केषांचित्तनिसंभवेत इत्याश्रयणीय मित्तमिमेत्याह
सर्वादिष्विति। दृभ इति ध्यायतेर्विधिपथ एकवचने आतो धातोरिति लोपे सुलोदारम्भा द्वारमध्ये षितुत्वे आएर्दहेषु
त्वे वदृभइति रूपं नेस्मादित्सा इत्यपि प्रापमा इत्रत्नेति। न हिदो घाणमिति भाष्यस्यापमर्थः पेथु हि त्वक्षणा मलितु घो
वदूत्वेन सा कस्येनोदाहृतसंभवात उपलक्षणा त्वेनकिं चिदेवोदाहृतिमनेन दभावो जुदोषाणां [illegible] त्वामि
तिज्ञा सतेवकुमिमितन्नेति पादशामकृतिमन्यपसंनिपातनिमित्तांगसंतानादशसंनिपातविघातं विना पस्येति चेति
लोपस्पनलभ्यते किंचिदुदाहरणामिसनोवचनस्पामथ्यादिसर्थः अकारस्तेनिपातनिमित्तो उपः पजादेविधी
यमानस्य सुपिदीर्घस्पनिमित्तं स्पादितिवोधप्रसाहकष्टोपेनिलिंगानिर्दिष्टाणादिसर्थः नत्वपूर्वेइति आदिनिय
मादिति सिद्धः तथा चनेटका एतत्संनिपातनिमित्तइतिभावः। आकारोतेनि अंगस्याकारस्पेतिवैयाधिकरण्यस्याका
एतस्यांगस्पेति सामानाधिकरण्यसंभवेयोगादिसर्थः। मिलमिति नो कृस्व इस्पनोदुपधापागोह इस्तत उपधाया हणामनुव
र्ततिइति भावः। कृस्वमाविनीति। अचश्चेत्यचो कृस्वविधानादिसर्थः। बाधत इति। विशेषविषयत्वेन सूत्र ग्रहणवर्जनादिसर्थः

मिर



Marginal notes: कि॰ वि॰ / ७६ / ७६ (left); तस्मात्पार्थ इत्यादेः (left); नोपलक्षणत्वेनो दाहरणं (right); एम॰ / ७६ (right)

= चिरं यच्छत्वादेवासिद्धे ऽन्तरङ्गे ऽङ्गसंज्ञाऽयगुणोपदेशिकप्रतिपत्त्यर्थं सलक्षणप्रतिपदोक्तपरिभाषायाः सन्निपातपरिभाषायाश्चानित्यत्वे ज्ञापकमिति तत्वं ॥२॥=

ते ३२

द्वन्द्वे जिः इकारो ऽत्रोच्चारणार्थो निर्देशः न तु विशेषणं तेन बुद्धौ न सादिषु द्वन्द्वो वा वचनमिति विवचनाजन्त्र चाश्रित इस प्रकारो वा विश्लिष्टात् अ
स्य स्यात् ततः इति गुणाभावे संबुद्धिलोपार्थं ह्रस्वग्रहणं स्यादिति न तन्निपातनपरिभाषा बाधनेत स्य सामर्थ्यमिति तत्राह
इति निर्देशः सुपां सुलुगित्यनेनेत्यर्थः ॥ ॥ अव्ययीभावश्च वार्त्तिके ऽपचारो नाम विसर्जनीयस्थाने विधीयमा
नस्त्वादिः । तत्र ति । सूत्रं स्यादिति प्रसङ्गनिवृत्त्यर्थं कृत्तद्धितेन तद्धितान्तरं निषिद्धम् मंत्रिते स्युः ननु सूत्रेण पदं गव
मया वानमग्नीनीति पदेन गव मया वाच्यम् षष्ठ्या ह्य केनाप्रतिपत्तिः तस्य च वृत्तेन ननु पाठ्यधीयाने सन्त्र समुदायप्रसिद्धेः ऽत्तो भवति ।
अन्येऽपि विति अव्ययीभावः ह्रस्वत्वे ह्यप्रत्ययेनाहिन्न नव्यय त्वमव्ययत्वं च प्रतीपतद्इति प्रयोगानुसारेण किं चिद्व्ययं को
यं भवति किं चित्त्वे नेति पर्येव सिद्धिः इत्यर्थः । विशेषिकाय विशेषद्वन्द्वार्थः उपलक्षणं चेतत् पुनर्विधाना न्यायादि सूत्रेणावि
हिताभवत्त्वनित्याव्ययीभावस्य पुनर्विधानाद् वद्धिर्वर्द्धसु वद्धं भवतीति न्यायात्रित्येव स्यादव्ययत्वं हेतिनकृति
पयाव्ययकार्यसिद्धिः सिपि द्रष्टव्यं ॥ ॥ सुडनपुंसकस्य ॥ प्रसज्जेति एवं हि नञः प्रतिषेधो मुख्यार्थो गृह्यते भव
तीति भावः पर्युदासेति । एवं ह्येकवाक्यता समर्थसमासश्च स्यात् । यद्यपि पर्युदासे ऽभाववाचिना नञा सह संबन्धा
भावयोगी लक्ष्यः तथाप्येकदेशत्वात्तदूक्तभेदात् समर्थसमासलक्षणदोषः पर्युदासप्रसज्यप्रतिषेधात् पर्युदा
सो ऽत्र यानित्यर्थः पर्वसूत्रविहिता याः संज्ञा या प्रतिषेधस्याप्राप्तेरिति वासिद्धये जना । भाष्यकार सूत्रार्थं व्या
ख्यो । अत्र यवैति ॥ सुडिति नपुंसकस्य नपुंसकसंबन्धिनः येन केन चिल्लक्षणेन प्राप्तः सर्वनामस्थानसंज्ञा नेनेत्येतेने
तावन्मात्रोक्ता निष्पत्तिः ननु प्रतिषेधात् ग्वाघ्नतामित्येतन्निष्ठा हाप्याद् इति । सू ऽयं न पर्युदासः भाष्ये ऽप्यङ्गुनपुंसके इ

प्रति २

न इत्यादि २=

स्यंतिन २

इति भाष्योदाहृतेदाहरणे नामर्थः न वेति विभाषा॥ ॥ ननु समासग्रहणमर्थवत्समुदायानां नियमार्थं मित्युक्तमिति
क्रि॰वि॰ कृत्यमर्थवत्समुदायग्रहणात्समासस्याप्रातिपदिकसंज्ञा तदभावे वाक्यं न वेति विभाषायामिति समुदायादिमतम्
७१ तिरित्यत आह समुदाय इति ननु समुदायादिमजनु समासायपिटाद्वि भाषाशाश्वदेवोत्र इति समुदायस्यानावेतत्वा ६।३
77 कृत्यं याश्च माविस्यत आह क्लीबमपि चेति हल्ङ्याब्भ्यो दीर्घादिति दीर्घग्रहणादिति भावः पद्यप्रत्युदाहरणम् इ
हे प्रकृतिप्रत्ययार्थयोर्विभागाभावाच्चावेतत्वेतस्यापि प्रकृतिवदनुकरणं भवतीति यथा नात्सरूपत्वं तत्सम
नुकरणेऽपि भवति नन्वेवमप्रत्यय इति निषेधः स्यान्मा तिपदिकसंज्ञाया इति याच्च प्रत्यय इति पर्युदासात्स्व प्रत्य
ति वृत्तिविलक्षणत्वस्यात्प्रत्ययानिवर्त्तनादिति द्रष्टव्यं॥ क्रियेति क्रियापदे मान्वीयमानस्यानप्रत्ययत्वाचित्वं किंतु स्या
म पदेऽनान्वीयमानस्येत्यभिलषितार्थसिद्धये क्रियेत्युक्तं संभवति च तत्रो केऽपि सर्वप्रसंगमानुगत्विं मतिसर्वेति
पि अकस्यविद्धिकल्पेनाभ्युपगतानमित्यभिप्रेत्याविकल्पेनेत्युक्तो अन्वयवीति। पदकरणात्स्थितिविशेषाच्चार्थविशेषावस्था
पदिति भावः युष्मत्सोद्विमाधयुक्तं न हि तत्र युष्मद्ग्रहणं न च ग्रहणं न च तदाधानतस्तमयो प्रत्ययः किंतु तदाधादित्रि इति नैवे
त्यत आह त्वेति आदेशे तीति स्यानंतरसंज्ञाकरणोऽपि ह्रो द्वित्वं ह्याहाः कर्मणीति विवक्षयार्थे इति भावः आदे
स्वस्मात्परत्वात्सिद्धान्तः शास्त्रपदार्थकः संपद्यते इत्यन्वयः कौ सोमपदार्थ इत्यपेक्षायां पाठसाविन्यस्तं द्रष्टिति केचनाद एम॰
पदार्थकृतात्स्वरूपमिति वचनात्प्रमाणपदार्थादित्यर्थः तत्स्यादिति विवरणे समयोभिधानमसमंजसमित्याशंक्याह ७१
वंधात्मेति। इति कारतास्यार्थनिर्दिष्टार्थत्वेऽपि तेनैव समानानां शब्दानां प्रसिद्धिरित्यत आह समान इति प्रत्यग्रवाचीति।

=पश्चिमादीनां सर्वाद्यात्मकत्वाभावेपि दिक्समासइति समासाः प्रधानक्रियान्वयानुरोधात् दिक्समासे सर्वनामसंज्ञा भवतिसंबोधनसर्वाधीनं इत्यत्र सर्वाद्यं तद्दिक्समासे नैव विभाषासंबंधस्य योग्यतादिति भावः ॥२=

यद्यपि न चेदुत्तरपदमिति भाष्यपर्यालोचनया पांपूर्वपक्षे विभाषाबाहुव्रीहस्य भतस्प्रवाचिनः सर्वादिभिः संबंधो भिन्नतो लक्ष्यते
तथा च प्रत्ययवाचित्वेन समासाभिधानमयुक्तं तथापि सर्वाद्यात्मकत्वं वैजिरपदं चेति केन द्विकसमासाभावात् सु
र्वादीनां प्रत्ययवाचित्वमेव समासस्य प्रत्ययवाचित्वमितिमन्वानः एवमपि चेत् न बहुव्रीहाविति प्रतिषेधे प्राप्ते
सूत्रमिदमित्यारंभणीयमिति संज्ञार्थस्यादिद्वियभिप्रेत्याह तदा संहितेति । भाष्ये संप्रत्ययः स्यात्संज्ञायामिति शेषः । न विहायः वि
सर्वनामस्थाने तत्संज्ञाविधायपि यद्यपि न चेदुक्तं तथापि संज्ञाविधावस्य योगस्य तात्पर्यं न प्रतिषेधे इति कथं न चेति प्रतिषे
धवाचिनं संप्रत्ययः प्रदेशेषु च नन्वेवमुच्यत इत्यत आह प्रदेशेष्विति । भाष्येन चेदुच्यत इति न वा इत्यत्र पर्यायश्च कोऽपि विभाषा
या इत्युच्यत इत्यर्थः । नवेति । न तत्र प्रदेशेषु वा कार्यानुगुण्यापत्संज्ञा सूत्रे पि प्रतिषेधवाचिनो ग्रहणेन प्रत्ययवाचि नर
सर्वः समानलिंगइति भाष्ये इत्यादि द्वित्रा हौ भिन्नवचनत्व व्यतिरिक्तायेतस्मिन्प्रेत्याह भिन्नेति । लिंगयोगइति । भिन्ना
नस्यापत्यवचनत्वादित्यर्थः । यथा भाष्यादौ चिरत्नीति प्रतीयेतातो भाष्ये ह्यचिरत्नीति विवक्षितं न भिन्नतेति तेनास्य पर्यायपर्या
माह । नेवेति । ननु भयथा संबंधस्य भवत्येतत्कथमन्यतमत्वमिति तोयद्दृश्यत इत्यत आह तत्रेति । परेति । अत्र बहुव्रीहौ कृते सर्वेना
वगतइत्यर्थः । नवेति । धात्वर्थानिष्पन्नस्य तत्पाकस्याहेतोर्योगमित्यर्थः । पूर्वोक्तिशेषोपायन्नेनेरेवात्तिकं कृत्वा पूर्वोक्तमंगी
कृत्येतिद्द्रष्टीयितुं पूर्वोक्त सर्वलिंगमयति । तेद्वयमिति विधा निमित्तं विधिप्रत्युपलक्षितं रूपं तस्यानुपपत्तिः । भिन्न इति
वादिना निषेधे तत आह । विकल्प इत्यर्थः इति विधेरसम्भाव एवास्यात्र भाव इति वक्ष्यमाणे उक्ते हेतुमाश्रित्येति [redacted]
। न तु प्रतिषेधमात्रस्य संज्ञायां विभाषा दिक्समास इत्यनेन सर्वनामसंज्ञा निषिध्यत इति गा ... अत्र च दिक्समास इति

द्वि॰वि॰ ७८ 78

विरोधगणामहरिक्त मासे वहुव्रीहेः संज्ञानिषेधाभावापत्तिवत् अन्तं यावत् बहुव्रीहावपि तन्नेनाद्विक्षमासे संज्ञानिषेध अन्ते चेद्वितीयः द्विक्ष
मासे चेत्सुतेरम् सि. रितिनबहुव्रीहावपि समसंबंधे स्यादिष्टतत्त्वात्तृणाहारारेति। एवंशास्त्रेऽपि, विन्यस ज्ञात सप्रतिषेधो विप्रधाभाव
एव न विकल्प इति सिद्ध्यति तेनोभयमपि सिध्यतीति तत्र आहस्य निषेधाद्विजिप्रतिषेधा न्यथानुपपत्तिः कस्मिन्नित्यत्राह सूत्रेण
प्रसज्येति च वार्त्तिकार्थः तत इति। अन्यथा कस्मिन्नित्यत्राह स्वेनिर्वकाशस्यानानाहि प्रतिषेधार्थमेव वचनस्य क्षालनाद्धि
पंकस्य दूराद स्पर्शनं वरमिति न्यायापादि इति भावः। ननु विप्रतिषेधाभिधाने विकल्पस्य वादि नद्ध मेव तत्तत एव हि विक
ल्पस्य इति तत्राह एकेति। पुनरपि इति निषेधः। सिद्धान्तिनमते नेयं परि पूर्वं प्रसक्तिरा व्याख्या नम्ह नाकाद्यरां भाष्ये तन्न नहा
पत इति। ना मण्ड्वादि इति आ स्ववचन स्यासामान्ययोग इति भावः। वार्त्तिके प्रतिषेधविषयादिस्यत्रयवलवि शेषवि
शिष्टा इति शेषः। अन्यमते ति। तस्मिन्नेव विषये कालोनरविशिष्ट इत्यर्थः। भाष्ये पूर्वेण लक्षणशास्त्रेण कृतसामर्थ्यः
कृतस्य कृत्सयोजन संबंधः विहित प्राप्तिको वा विधिः प्रतिषेधविषयमानिति केनेत्यर्थः तत्र मद्द्र्या संज्ञायाद्वसने
नना साक्षएसंज्ञा कर्तव्येति विवक्ष्यते पिर्वसंज्ञा न कर्तव्येति वि वक्षितमित्याह (यदीहो)ति। नापि प्रसेकं वा कपासि
मासि तं थ्यासति प्राप्ते ने हुपनिष्टेनेम स्त्रवे सुपति इत्यत इति यत्कृते थ्याः बलाघवाय प्रतिपत्ति सौकर्याय चेत स्वनेति
चवेतिचेति तिव जबंध्यानं न सं हे सभिप्रेत्याह तत्रेति। संज्ञाकारणस्य प्रयोजनं व्यस्य तद्इतिपूर्वबोधावकाशः पुनरपि इ
ति। अनवगतसंतिहुपक्रमो प एष्या नस्य बोधमेत इत्य भिप्रायः भावाभाव विति तेन विधिप्रतिषेधयो द्वौ भावा ७८
भावपरौ व्याख्यातौ। पूर्वस्य प्रतिषेधस्य बाधने नाम न प्रतिषेध स्य प्राप्तिप्रतिबन्धः किंतु तत्कृतलक्ष्यभावस्य सोर्वका

=भाष्यगतौ.२=

लिकल्पविधुक्तिरितिभिन्नेनसंहिताकरणास्यप्रयोजनमाह। उभयत्रेति प्राप्तविभाषासु निषेधप्रसङ्गे वैनैवसूत्रेण प्राप्तविभाषासु
विधिसूत्रेणैवप्रवृत्तिसिद्धिरितिनिषेधः कश्चिदुभयत्रविभाषासुप्रवृत्तिरुभयत्रापितेनैवकेवलस्यसंभवात् अपत्रनानार्थमितिततः
कृ संहिताकरणमितिसमुदायस्यार्थः। यस्यविकल्पोभिमतः नस्यसाधुत्वेविकल्पेनस्यात् शास्त्रेस्यसाधुत्वज्ञासनार्थत्वेनसा
धुत्वस्याधास्यमानत्वात् प्रधानेनचविभाषाशास्त्रेणस्यमात्रस्याविधिरितिवार्त्तिकस्यसाधुत्वज्ञापनइत्यर्थः स्यार्थः समासाधि
कारेमहाविभाषाधिकारः सत्यासोपनइत्येतत्पराश्रयंकार्यंविभाषाभवेदित्याह प्राहेति। ननञ्चविभाषाश्वेतीतिसूत्रे
इत्साधुपरिसागपुरः सरसाधुपाठमंडुकारमिसपिरिघसंधिविकल्पातपनवाविनंसाधुत्वज्ञापनमित्यतन्त्रज्ञाससनरापेम
व उजानेनचाशृमिसपसेदोषोपंनकार्यत्वाशृपसरनिधुनितंनकार्यपरेसेदोषंपएवकर्तुपसुनरीतिमाष्यंनस्याभिप्राय
माह। एवमिति। भाषान्मानसाधुत्वेविभाषाग्रहणेनसंवधनीयमितिमिपदुक्तेतनाह साधुत्वस्यमितिसाधुत्वेइत्यादिवानरजातिदि
तिकेविसासारनाघनपश्नघलेनामहाशृनिषेधधर्मस्तपरेशाशृनिष्ठमप्रसृरयहेतुत्वमितन्मेसर्वप्रापितत्वपुरःषनेत्रनि
सविकल्पनादिसर्थः। नदंगानामितिपश्चादि वाजपेयस्यसमस्तरालिपरपरमिश्रवतोविवानपेयपागांगलेनपूर्णा
यानत्रासंवधमानंसत्सदृशालिलंतदंगेपशुयागेसमवेतितद्वदिहापीसर्थः। नन्तेति। समर्थसूत्रे। तेनश्वेति।
विभाषाग्रहणेनसंस्मानस्वेवंभतइतितत्रोत्तमिहतुसंतानिसंवध्यतइत्युक्तन्नहातिविरोधइसर्थः प्रयोगोपीमेपतप
धानाप्यभेदादिसर्थः पारसएवक्षाअपेक्षावाक्यविषयापयगयनामममेदैनैकार्थ्याभिधायित्वमेकार्थीभावः। सव
शृकिविषयः। नत्याचभिन्नविषयजातिवायायोन्वृसावाक्यस्यार्थः यत्स्त्रन्तुरितिवाक्यानुवृत्तानायविभाषाग्र
हणेनोपपघनइतिवृत्तावेवसंज्ञाविकल्पार्थविभाषाग्रहणमितिवाक्यंनचइसोसंज्ञाविकल्पदूषणइतितत्रोनामि

वै. सि. तिन्नविशिष्टस्यर्थः । नत्रुसलमप्यर्थे युगपच्छब्दस्य एकस्मिन्काले सत्त्वं वर्तते भाव्यं चयशब्दार्थेन सलम्यार्थे इति निरितिकथं मित्यवि
भक्तार्थे इतत्रो [illegible] भावार्थयोगः स्यात् तत्राह प्रयुगपम्प्रयव इति । अनुवाचपेन चेत्तस्य स्वं अमेडकादिषु तेन द्वन्द्वरहस्य गामयुक्तं नद्यु त्रा
णवकुरोहणाभाषाप्रेनोच्यते किंतु सत्र सुभ्रिसे सत्रत्र आह अन्वाचय इति । स्वरितत्वेन वेति । यथा कश्यपोहिम्प कृति चविति कर्त्रमाने वाही कृत्वा
७९ [illegible] मेम्प श्वेत त्रपत्य पविधाव पितस्मादि न्कजरस्येति पाणि भाषामंगीकृत्याह निर्दिष्टेति वर्ण्यते हि निसह पसन्न देतं व्यानव्यानीयरस्तस्मा
79 दितिपदस्य पादिस्तत्तं प्रतितन्यादीनां प्रदेशस्त्वात्तद्वतमाहिसस्याविवेक्षणानेतताः पूत्त्वेके मवर्तते इत्यादिसत्तकानां च भावक मों
घर्थानिर्दिष्टाद् इति प्रत्येकं तत्यादपोपावके मां द्विवाचकाः नपरस्परस क्षिताः तत्रैके नोक्तार्थत्वादिति पारेनं प्रयोगस्य थः । कथं
तद्धि यपत्वमित्यत आह सर्वेति उपस्तरणाभिघारणा द्धि हविरवदानं पुनरभिघारणमिति अर्थादुपस्तरणं त्रिरवदानाभिघार
णमिति पंचावदानानि पंचावत्तस्येत्यर्थस्य माषो नास्यार्थः । अनादित्वादिति । गालवमिति शिष्टे द्वित्रिशे षेः प्रवृत्तमानत्वात्र नियमा
र्थसिद्धि रभवतीति । ततश्च यागेष्विन्द्रादिति मित्रमस्माकं वर्गविस्पानमिति पाणिनामादिषु सात्तु ग्रहं भवतीत्यर्थः । दृष्टेणमिति
परिहर्तुमनूच्य कमिति भावः । कथमिति तदुक्तमितिमम्बलाभस्येत्यत आह अधिकारइति । अधिकारत्वं समर्थयितुं त्रिस्येत्यादरनु
गमावचे ।। निषिद्धे ति ।। नत्रवार्तिककृता द्वंद्वे च विभाषा जसीत्यभिधानात् भाष्यकारस्य द्वन्द्वसमर्थ वृत्तः सर्वादिसुप जते तस्य प्रथ्मा
मजादेस्तारसमिधानमसमं जसमित्यत आह । प्रकरणेति । प्रथमचरमतयेति त्रुनौ मते तत्र विभाषा प्राप्तौ प्रवणेन । विभाषाज
सि प्रथमचरमतयेति च न पठितं द्वंद्वे च विभाषा जसीत्यनेनैव विचारस्य लविशेषावगतेः तथाहि विभाषा जसीत्यत्र सर्वादि
नीति तावदनुवर्तते प्रथमचरमादीनां एव्यजसि विकल्पारंभात् द्वंद्वरस्यापनुवर्तते पूर्वादीनां जसि मेदेन विभाषारंभात् । ७९
द्वंद्वे चेति चकारेण न जस्तु कर्षणा येन वा तत्सूचमनुजस्त्वेनानुवर्तते इति न्यायात् विभाषाजसीत्यस्य सर्वनामसंज्ञा विधाना

=द्वंद्वे ॥ यस्मान्नकुर्यान्नोपूर्वादीनां जसि विकल्पविधानं वैयर्थ्यापाता द्वंद्वे चेति सूत्रं० २८ कार्यकालपक्षे जसः शी स्यनेनैकवाक्यतापन्नाया नित्यसंज्ञाया अपि विभाषितापेक्षत्वमेवेति नित्यत्वमर्थान्तरं गत्वमिति भावः ॥ ८ =

र्थस्य स्वचनात्सर्वनामसंज्ञा पाश्च द्वंद्वे चेति निषेधेनाप्राप्ताया विधानात् प्राप्तविभाषात्वं निश्चयपातत्रि संज्ञापत्वाभावेन विचार एवविषयत्वा
भावात्पाक्षिको ह्याद्विभाषा जसीति प्रकरणोपलक्षणार्थमिवावतिष्ठते तस्मात्सा षष्ठे कृते अस्य करणोनि नत्वनयग्रहणेपि कुर्यान्नाम पावती सं२
मपस्यतेप्रथमचरमेत्यनेन स्वत्वनियमं तावादृपज्ञात्रस्य सर्वनामसंज्ञास्ववादिस्त्रेण तद्भयपशाद्धस्यसमुदायस्येति भिन्नविषयत्वाद
प्राप्तविभाषात्वं निश्चयपादिस्यत आह तत्रेति कथमन्यर्थसंज्ञाविज्ञाने नतदंतविधिरित्यत आह केवलस्येति प्रत्ययग्रहणेति ॥ संज्ञा
विधावपीति शेषः ॥ पूर्वेति ॥ सर्वादिषु या द्वेनी भयशब्दस्य सर्वनामसंज्ञा जसीत्यत्र असावकाशाद्धितयादिषु च विकल्पः जस्युभयस्तो
भयप्रसंगेपरादिपूर्वविप्रतिषेधः इत्यर्थः ॥ नेदमिति ॥ सर्वादिष्वोभयत्रेवप्रवर्तनादित्यर्थः ॥ त्रेतात्र पीति ॥ अपिग्रह णोत्तरत्राह ॥ संज्ञानिवि २६
षमात्रेनेतादृशीत्यर्थः ॥ द्विकृत्वोजसि स्वत्वरश्मसाहचर्यान्मात्रो पिताद्धितएवगृह्यते अर्थविशेषेणात्रतद्धितत्वनिश्चयस्य
भित्वात्तद्भयमात्राद्वितोनन्तरोनेति विभाषेति वृद्धिविधौ तो वृद्धिरित्यनेन नित्या प्राप्त द्विप्राप्ता प्रांतस्य यादृशे नो त्रो तेविभाषेत
स्थान्यप्रमाणत्व प्राप्तविभाषात्वं निश्चयादप्राप्तविभाषाधिकारेत्सोपन्यासोप्युक्तइत्यत आह विभाषेत्योरिति त्रयर्थतः ॥ प्रति
तमितिशेषः नत्वक्रिमर्थमिति ॥ द्विराक्रांतपिस्यतेनत्याह स्वतिरेवं तरोतिनैवसंबंधमनुवर्तमाननिरुग्रहणात्स्वत्रांतरेणानसंभवत्य
तेऽप्रत्यथासावधातुकमपीत्यनेनापिसंबंधः स्यादित्यर्थः तत्रासंयोगात् द्विरित्यत्र नत्वकारजकारलक्षणविशेषणेन
द्वाद्विशिष्येतइत्यत आह कार्यनिर्देशे नियमपरिभाषा कार्यत्योसंति मिन्नानि नत्याप्यूर्णोतौ कार्यानियसंभवात्तदि ॥ बुद्धित
३२ योरेककार्यमुत्तेवाक्यमेदेनेति पत्यक्राहसामर्थ्यादित्यर्थः ॥ गंधनेस्वचनउपमनस्वीकरणविवाहइतियावन्नागंधनग्र
हणात्तु हसागंधनएवक्रि स्वीकरणोपादि सिक्तंनतः प्राप्ते विभाषेत्यर्थः नन्वविभाषा वा दृक्ष्मगेत्वस्य प्राप्तविभाषात्वं जानि
रप्राप्तित्वामित्यस्यान्त्वस्यान्वतस्तुवर्तीपितेन्द्राकनेनतद्रूपान्नानोकर्षविद्यासाति नामित्यनेनविशेषणविशिष्यभावासंभ

=पर विप्रतिषेधे विति विजइडित्यतोर्थाधिकारादिहागमस्वच्यतनत्रिप्रश्नविरोधियः २ विभाषायामनेतस्मा दृषीपजनेसेतज्जिल्लासुअप्राप्त विभाषावस्तु पूर्वविषय निरु नित्यः सर्वविप्रतिषेधश्वामान्
यमादीनां



दिनमायतेवमिति निवर्तेया ३

= नत्वेवाजनी साधकमर्थकर्तृत्वे सिद्धमवास्यादन्यत्र विभाषा नैवं परस्परसाहचर्यात्कर्तृत्वस्य भावकालानामेव ग्रहणमिति साध्यायान्‌ वक्तुं तस्मुपरविप्रतिषेधाश्रयणं ... कर्तृत्वे सतु वक्तुं साध्यपर्यायस्य कल्त्वं ... विभावकर्मणो दिस =
= त्रयीपाद्यनामनन्वन्तराविप्रतिषेधे सति कर्मकर्तरि विभाषा कर्मणो दिल स्यपवादः ... कर्तृत्वे ... प्रतिपादितमिति ॥ २२ =

कै० वि०
८०
वादिसूत्रान्वाह्न चेमेति ॥ भाष्ये यः सन्नादिरिति वयवो येषां सन्नादीनामिति बहुव्रीहिः ॥ ततः सर्वशब्दः ... अतोऽस्य
सूत्रस्यैक देशानन्तर्येन सर्वस्य ... मिसना घंतानां धातवः ... समिति ... इति ॥ न सनाद्यन्ता ... धातुसंज्ञा वि
धीयते ... धातवस्ते ... सनादिषु सनाद्यन्तावयवेभ्यः नास्य ... तत्त्वं ... धातुत्वं ... भवतीति ... धर्मा ... यदि ... ज्ञान
इति भाष्ये तु ... स्वाभाविक विभाषा ... सनाद्यन्ता धातव इति ... इति देशः तदा पूर्वविप्रति
षेधेन नियमः ... तदा पूर्वविप्रतिषेधेन ... उभयत्र विभाषा ... इति ... विप्रतिषेधे
सतीत्यवगन्तव्यं ॥ नन्वनेन इति देशेन कथं धातुत्वं तत्राह ... सनाद्यन्ता इति ॥ एवं हि ... विधिप्रभावो ये
न इत्यस्य ... भावकर्मणोरिति धातु ... भावकर्मणोरिति ... विधाय पुन
र्भावकर्मणोरिति ... नियमः ॥ ... भाष्ये कर्मणि द्विधा
कर्मवत्त्वे नमाप्य ... सर्वः ॥ साधनं ... भेदेन भावक्रिययोर्भेदः ॥ ... पाद ... कर्तृत्वभा
वः ॥ कथं तर्हि ... नियमो ... इति ... कर्तृस्थकी ... सूत्रे ... ह ... चरति
एव ... इति ... लक्षण ... स्वरूपलाभो हि ... व्यापार ... लक्षण ... कर्म ... इति कर्मस्थभाव
इति भावः ॥ ... नियम ... विभाषा ... इति ... तत्त्वं ... इति ... तत्र
... इति ... विशेषणमिति ... तन्त्र ... अपेक्षायां ... प्रतिषेधः ... प्रतिषेधः ... राम०
... इति ॥ ... समानार्थी ... इति ॥ ॥ इति श्रीमन्महोपाध्याय ... ८०
रिव्राजकाचार्य श्रीमद्रामचंद्रसरस्वतीश्रीचरणविरचिते महाभाष्यप्रदीपविवरणे प्रथमस्याध्यायस्य प्रथमपादे षष्ठमाह्निकं ॥ ॥

= ... विभाषा ... = प्रकरणे प्रकरणम् ... योगे योग इति ... विभाषा ... अन्यथा ... =
... विभाषा ... इति ...

=अर्थभावः। भवतीसध्याहारभावे इग्यणः सेनायन्माचादिकः। सिद्धस्तेन प्रतीतिः। [redacted] ननस्थ यणः संप्रसारणमित्यादौ विधिप्रदेशे। अन्योन्याश्रयदोषः को वर्णसंज्ञापक्षे। भवतीसध्याहार=
=सद्भावे तु वाक्यार्थस्य संज्ञित्वावगमो न सिद्धरूपस्यापि तु साध्यमानस्वरूपस्य भवतीति। किं भवत्या तथावगमादित्यन्योन्याश्रयदोषो ऽत्र पक्षे न भवति। प्रदीपे। आहारे गोरवं मत्वा पक्षांतरमाश्रयणं=
=पक्षेति। अस्मिन्पक्षे ऽन्योन्याश्रयशंकालेशतोपि नास्ती स्पष्टमनुकूलं। पक्षेप्यस्मिन्पक्षे आरितः ... आयको नानुवादितः इस तु दित्वं ऽत्र भाष्ये ... संप्रसारणमिस्यापच्यिता वाक्यमा=
=ददर्थबोधो विरुद्धः। तथापि ... नेनमोक्तं ऽनेचेसादिति निर्देशात्तथात्वमिति भावः। एतेनोक्तभाष्यादिकरुद्धत्वाद्वाक्यमात्रस्य संज्ञात्वपक्षः प्रदीपकृद्धृपदर्शितश्चिंत्यः इति नव्यविवरणकारोक्तं परास्तं।

ति॰ दृ=४ प्र२ शः७ इति२

इग्यणः संप्रसारणं। लिंगेप्रथमाविभक्ति निर्देशो वाक्यार्थसंज्ञायालिंगं इतरविभक्तिनिर्देशो वर्णसंज्ञाया
मनयोर्दर्शनादित्यर्थः। ननु वाक्यस्य संप्रसारणसंज्ञायां विधिप्रदेशेष एवादेः स्यादित्यत आह। वाक्येतिन त्विक्को
यणः स्थानिकत्वेनोपलक्षितो वाक्यार्थ एवेति कोवसीपक्षादस्य नेद इत्यत आह। ननु भवतीति करणं पूर्वसूत्राद
नुवर्त्तते इत्यपि दृष्ट्वा तत्तत्तिपातं संज्ञया बोधितमित्यर्थः। संज्ञिनं बोधितस्योपादानं तस्यार्थसमर्थक वा संज्ञा वा
द्वाक्यार्थस्य समर्पितस्यानुपयोगाद्वाक्यमपत्रास्तीत्व तिप्रायणः स्थानइति। विधेयं गहतपरिनाषाप्रवृत्त्य
भावेपि षष्ठीस्थानेयोगेत्यत्र इग्यण इत्यस्या वृत्त्या स्थानइत्यस्य लाभ इति भावः। विधिः शब्दः कर्मसाधनो वल
स्यति चसंबंधसामान्ये षष्ठ्या समास इत्यपि प्रत्याह वर्णस्यत्र इति भाष्योक्तनिर्देशाऽप्पत्तौ रहवमाह वा
क्येति कार्यांसंतरे हेतुस्तस्याचतिनित्य ति अनेनापापिकथं चिदित्यपि भाष्यव्याख्यातं बोध्यं नोचोक्त
वर्णविधिरितिहेतुगर्भं विशेषणं।

कै॰वि॰

८१ ८२

मित्यादौ वष्पर्थावगमाघणस्थानि कत्वमि को निश्चेतुं शक्यं समानार्थानां शब्दांतराणां संनिवादिकस्था
निकत्वस्यायलोपतीत्यादौ वक्तुं शक्यत्विनाविपरीतस्यापि शास्त्राम पर्यालोचयतः संनिवातुशास्त्रे कसम
धिगम्यायणस्थानि कत्वमिकस्तत्रचे[illegible]तारतरात्य यमितिनावं नावीतिनाविसंज्ञाविज्ञानेन वर्णसंप्रसा
रणसंज्ञाप्रहे समर्थितेपश्चाद्वाक्यान्नादनोनयसंज्ञानिधानस्यायोगादितिनावनना वप्रत्यायांतिनोनय उप४
शब्दस्य सःयेन साहमदुमिणः संप्रसारणशब्दस्यैकत्वेनोनयोः संज्ञात्वमित्यनुपपन्नंस्यात्संज्ञिनोश्चोक्त
यत्वेपिसंज्ञात्वंस्यात्तद्धर्मत्वेन संबंधनावातुषष्ठीसमासानुपपत्तिःस्यान्न किंतुषष्ठीसमासोनंतरकालं तत्र
प्रत्ययइत्यादन्नयोरितिएकशेषश्चप्रतिपदं छोदसंविकवनमितिभावः असत्येवकाकत्वेतस्माज्ज्ञात
त्वमात्रेणैतस्य तच्छब्दप्रयोगो नाप्य ततो निमत्ताविति मन्वानाः शंकनेनन्विति अन्यत्रे तिएको ८१

समा४ ८२

८

गोत्रइत्यत्र न तु पजातोजात्यभिव्यजनो जातिर्व्यंजकं संस्थानविशेषज्ञाकारविशेषो यस्येति बहुव्रीहिं क
र्यंतत्कृत्प्रयोगाविन्यतन्नाह निर्ज्ञातमितियद्यपि काकजातमाणिनिका कृशाष्ट्युत्तरसंपनारिकाः संप्र ओर २
सारणशाष्ट्र। तथापितस्माज्ञातत्वेनावगतेतत्कृत्प्रयोगउत्पत्रसमानइत्येतावताद्दष्टोतद्दांतिकन्नाव
इतिदृष्टस्येयोग्यक्रियादर्शनादिरपीत्यतन्नाह नकरणेतिप्रवृत्तिस्मिन्नपि द्वारेवसस्यजन्हणेत्युक्तं अत्रतुपरे
कदेशेनपरसमुदायोलक्ष्यतेतेनचतदर्थप्रतिपत्तिरितिभेदः। अथवापूर्वत्रसंप्रसारणशब्देनवर्णप्रतिपा
दितेसंप्रसारणादिर्ग्यपागेपंचमीसंप्रसारणस्येतिचस्थानेषष्ठीइह तु संप्रसारणशब्दात्स्वार्थवृत्तेर्हेतुपं
चैर चमीसंबंधसामान्येषष्ठीस्वार्थवृत्तिसंप्रसारणशब्दार्थाद्विन्नस्यचपौर्वापर्यस्थानिबंचेतिभेदः। यथाचेति
समुदायेसंज्ञात्वेनविनियुज्यमानेपदात्मकोऽवयवा[redacted]भक्तेनिष्पादिन्यांसंज्ञाइतितत्रप्रतिपादि पादः २

तिदि २

=वाक्येकदेशवाक्यानां निराकांक्षापालैर्देकदेशसदार्थप्रतीतिस्तु देवदत्तो दत्त इत्यादौ नतये

=आक्षेपात्प्रतीतिः पूर्वमुक्ता इदानीं तु सख्यायां कार्यप्रतीतिर्बाधिनत्वाद्विशेषणें [illegible] संख्येयं धात्वीकस्य प्रवर्त्तनेन छत्वप्रक्रांतेत संप्रसारणनिर्देशं द्वारीकस्य संप्रसारणे प्रतीतिं करोतीति भावः॥१॥=

कै॰ वि॰
८२

नि॰

तमिति भावः अथ वेति त्यपक्षे परिहारांतरं तदुपपादयति यथेति तत्फलस्येति यणः प्रसंगे साधुत्वेन प्रतिप
दितस्येक इत्यर्थः यस्मान्निनिवृत्तस्य संप्रसारणसंज्ञा न विष्यति स संप्रसारणशब्देन वक्ष्यत इति एवं तर्हि
त्यनेनोक्तं न तत्सर्वत्र किंतु विधिप्रदेशष्वित्यादेश्यः इति बुद्धीति अनुगणं पर्यालोचयतां यणस्थानिकत्वमिकः
सुबोधमिति भावः ननु इहे लिड्डातमने पदोत्तमपुरुषैकवचन इति यणस्थानिके संप्रसारणमिति संज्ञा
यामडित्तरामित्यत्र हलन्त इति दीर्घः स्यादित्यत आह यथेति ननु तथापि दिवादिस्थकारस्य ऊगिति सवर्ण
ग्रहणाद् इकोपि संप्रसारणसंज्ञा स्यादित्यत आह दिव इति पश्चादिति संप्रसारणेन सहैकागमनिर्देशानां वा
त्परत्वे पूर्वत्वे च समानागमग्रहणस्य चोदयिष्यमाणत्वादित्यर्थः आगमस्यो वेत्यर्थः॥ ॥आद्यंतौ टकितौ॥ ॥ ८२
नात्र यथासंख्यमि त्यपक्षे तः पूर्वः परः किंतु तदवयवमाद्यन्तमिति दव्ययि तुमित्याह लोके इति अनि

१५ ऽ स्वकारस्यानिकस्य ०

१०

=एतद्दर्शनमिति-दर्शनावसानिकं चरमदर्शनमित्यर्थः।७=

पञ्चार्थक॰

न तथा॰

न स्यति अपृथग् न तस्येत्यर्थः न तरामिति यत्र साहित्यस्य न नियमेन प्रतीतिः तत्रापि किं न न क्रमवावस्था
किमु वक्तव्यं साहित्यप्रतीतावित्यर्थः ननु न यथा लोके शास्त्रे लोके हीति न हि साङ्ख्यादिशास्त्रे पदार्थकं
शास्त्रे अस्वरूपं इति शाको निवर्त्यितुं यद्यपीति तात्पर्यं तथा चरमदर्शनमिति दर्शनस्यावसाने निश्चये स[redacted]
साकांक्षा ना[redacted] न वतीत्यवसानवाचिना तत्रापून निश्चयो निधीयत इत्याह तन्ना स्यतिना प्यस्मिन् च हेत्यत्रा
श्रीयमाण इति शेषः योटकिना वाद्यन्तो नवनः तो [redacted] किमागमावृत्तादेशाविति प्रसङ्गात् पार्थः।। न इ
हणं निवृत्तये किं तु देशाविशेष स्थितयोः संरूपायति परिहरति नेष इति अन्तरतमस्याप्यर्थः तिनध्वनवं न
स्यादात्ववं नवतु प्रमातिक्रमे कारणं नावात् अत एव न विप्रतीत्यूत आह तेनेति न खदिरबुबुरियोरि ॥२॥
तिनतावतूरवदिरबुर्बुरप्रतियोगिनी प्रष्टीलिदानावातूनापि कंटके वा नित्ये तु दपे ह्येतित एवेत्याह नि

=यासुट्परस्मैपदेषु विसादौ तु या ४ ३ सुः ऊआदिः× टकारः संज्ञा न नवतीति-आलस्य साहचर्याद् टश्च प्रत्ययलेशाने आदिरेव प्रत्ययपर (या) त्वेन बाधनाद् ×
=[redacted] परस्मैपदेषु परत उदात्तो भवतीति चतुःपदो वा× टोषइति चेदुपलक्षणमेदुगादीनां वचनद्वयमामाण्यादादिशांत त्वयो विकल्पइत्यस्य स्याकु :।३×
=कुमीदिः समस्याप्रसे ओङ्कु पक्षा यासुड्स्यातः पर× =वस्तुतस्त्वमागमागमिभावपक्षे प्रत्यतनुसंज्ञासिभावमुपक्रम्य स्माचक्षाणानामुपाध्यायानां तथा हि तत्र पक्षे भायजिसन्त्रिपदो वा कुर्वीत [redacted] राकारष्टकारआदिश्चकादेतं सज्ञा चोपदेश=
=स्मैपदेषु विनिपठियतात इति भावः।२= =[redacted] मनाद्यमप्रत्ययसंज्ञः परश्च भवती सर्वप्रत्ययपरत्वेन विरोधाभावाद् ।९=

प्रथांतरं·कंकटाश्निंनदवयवकसमुदायमितिपतंजलि·तेगुणसमूहस्यद्रव्यत्वादितिभावः॥१२॥

=रूपार्थान्वयाभावादिति·व्याकरणेनघस्यअसितिरूपस्यार्थोदर्शितसोनरूपेणतस्यार्थस्यप्रयोगेऽन्वयसीदः॥मंएधीत्यादौयभिचाराशद्धिरूर्षः॥१॥=एनयेत्यादिनाव्यस्यायमर्थः॥ए
=तथावक्ष्यमाणयाआनुपूर्व्याअयंपाणिनिःशास्त्रांतरंबोधकशास्त्रपेक्षयाभिन्नंरेफागवयस्थानीयं·उपदिशतिप्रतिपादयति·नचागमवुयावयिनशब्दनित्यताहानिरिति॥२॥

कै·वि·
८३
83

धर्मरणइतितस्याश्वकंटकवानित्यनेनसंबंधस्सूचयतितयोरितिद्रवस्माच्छेदमाहएतदितिपूर्ववन्नित्यमेवप
दंसाक्षात्प्रत्ययावयवक्रमेणोपदिश्यतद्व्युत्क्रमतरवसमुदायमित्याहइह·उपत्रातिजतिस्मासाउपदिश्य
५३ तनिस्यारवंदुस्थबोधनायेत्याह·अतएवसमुदायमितिनावोचुधाश्व्दांतरमितियावृक्काष्यकारः॥प्रत्ययपर
चस्यापीतियथास्थानेयोगत्वस्यएवंप्रत्ययपरत्वस्यापीत्यर्थः॥टिणादित्ययुक्तेनहिटित्यरोनवतीतिवच ४र४
नमस्तीत्यतआहइविति·अंतत्राष्टस्यावयवाचित्यादिरोधंवांकातनन्विति·अत्रेतित्राष्टपरविप्रतिषेध
दितिनोभवः॥षष्ठ्यधिकारेवचनंनामषष्ठ्यधिकारेस्ययोगस्यानुवृत्तिनंतेनकिंफलंनीत्यतआहयत्रेतिपा ४र२
त्राएतदुपस्थानात्रागितित्राषःएतदुपास्थित्युत्तकासंबयवषष्ठ्यौचात्प्राप्तेत्युक्तेनविदितिसापंविरमित्यादौ
षष्ठ्यानावादित्यर्थः॥~~[illegible]~~॥अथत्रात्रेनप्रयोजनवाविनाप्रयोजकोनिधीयतइतिघो ८३

~~[illegible]~~योगकोनिधीयतकर॥ यारवा॥×परत्वासरश्चेतिमविप्यतीसतआह·×६ ७१२

=चरेणप्रसयस्यायवयवतेसमुदायस्यादित्वेसमस्यपदंनत्वाभावान्ङीमप्राप्नोतिमसपप॥प्तेरुसंभवतीतिभावः॥आप्येटितःस्वत्वप्येपरिहारः[illegible]ति·एवपरिहारःविप्रमउपमासइत्यादिनाटिकेणाए
=एतस्मादेवकाशग्रदर्शनेनआद्यंताविसस्यसर्वापवादत्वंनिराकरणलुप्तमितिधेयपरामिसेतत्वमहत्यम्यनुज्ञानेनपरवचनाक्षिमिसेवंरूपः॥४॥=गाणोरगितिसुपलक्षणंनदद्रचोरडिसादेर्थेटदिवात्तम्

=नत्वाघंतयोरवयवमेत्तनत्वात्तन्निरूपकतात्वअर्थस्यतयोः प्रकृत्यर्थप्रयोजकत्वंतन्मम्माव्रतमाह अर्थेनेति तत्तदर्थवाचकत्वात् अपिप्रयोजकवाघंतावितिभावः तयत्राऽवयवभूताघंतरूपोर्थः स्वाच्चदानस्यनिरूपकसांकांभत्वा
=त्स्वादेवबव्प्रथमत्तत्वेधनायत्वषष्ठीप्रयोगः नचसाकितस्मादाघंतताभावावगतिरित्यर्थः पष्ठीरूपस्यात्वाभावात्तदर्थाभावस्तत्भावात् घंताभावावगतिरित्यर्थमिन्वानस्य संकोमाध्ये मुक्तपुनरिति

भवतितत्वन्निसतेनकारकात्वरूपनिमित्तत्वस्यार्थे

×अनुमीयतेइति कार्याभावेनकारणाभावोनुमीयतेयथानदीपूराभावेनवृष्ट्यभावइतिभावः अनुअर्थत्ताविशेषनिमित्तकार्ये कारकत्वेस्वलगमाह सर्वेणेति ० तत्राह धात्वर्थो

तयति [redacted] प्रयोजकाविति अर्थत्ताया [redacted] त्तावयोरत्तिधीनइतिशेषः सर्वेणनगादिनाश्चाकेना
त्तावादरर्थस्यक्रियायात्वानि [redacted] ष्पादनस्यप्रसंगादित्यर्थः [redacted]। अप्रयोगादितिइतरविभक्तिप्रयो
गसतिषष्ठ्यप्रयोगादित्यर्थः ननुप्रयोगोस्तिद्वयोरेष्टः गापाष्ट इतिषष्ठीप्रयोगादित्यतआह चारतिनद्वीसो
तान्यायेनपूर्वत्रचपरत्रचानुवर्त्तमा न [redacted] स्याकस्माद्धयोरेष्ट इत्यत्रपरस्येत्यस्यपरित्यागायोगात्तोरित्य
नेनसामानाधिकरणपसंत्तवाद्धयोरिति पंचमीतित्तावनत्वितिएतस्रत्वोपस्थानेनेतित्तावाद्देनुमाह त्यपेति म४
अनर्थत्वादितिर्थकात्तानिवंधः संबधः [redacted] सदत्तावान्नभवतीत्यर्थः आनंतर्यसंबंधववक्षतां प्रातिपदि
कादित्यधिकारश्चानुगृहीतोनभवतिधमतोः परस्पष्टग्रवतिप्रातिपदिकाद्दग्नवतिसचवनगापोत्तरसं [redacted] ब्रीहिशा
[redacted] नंतरइतीत्यपिद्रष्टव्यंनेतिचरेष्टइत्यत्रयुगपद्बाघंतोटक्कितौपष्ठीस्थानेयोगापरस्येत्यतेषामुप

भै२ रु२

=देगांशेः माकांक्षत्वादितिभावः। ३

कै॰वि॰
८४

पि॰ विभागा॰

[redacted] स्थितोपुरस्तादिदमिदमनंतरमिदमुत्तरमितिनावादित्यर्थः॥ ॥मिदचोत्यात्पर॥ ॥प्रयोजने
पृष्ठेपवादृचानिधानमसमंजसमितित्यतः प्रश्नार्थमाहकिमितिकिंव्यावर्त्यं चेनप्रयोजनमस्येति किमर्थमि
त्यस्यार्थइतिनावः परत्रस्यपे तिनविशेष्यपरंस्वतमप्रवत्यंगीकारादित्याहातेनेति [redacted] नपुंस
कस्येतिस्थानषष्ठीसत्रेस्मिन्ननुपस्थितउपस्थितच्चवयवषष्ठीऊनवइत्यस्य नपुंसकविशेषणवेविवादा
नावइत्यपिद्रष्टव्यं प्रदीपेयथास्थानषष्ठीत्राप्ताएतस्य चोपस्थानेनावयवषष्ठीवेनव्यवस्थाप्यतेतत्रास्यापि
नपुं॰ स्थानेचऊनवेनपुंसकस्येत्यनेनविशेषणतासंनवतीत्याशंक्यचेदमुक्तंनपुंसकस्येतिनाष्येनेवस्वरो
राजा नाधर्मसूत्रकाराः धर्मसूत्रशास्त्रकाराइत्यर्थःसंनवविषयवेनसांकानाचायो ऊमगनइतिमेनि चार
ष्टायांमानजिनवोऊलीतिजकारास्तूवंनुमिअनिदितामितिनालापेचोऊरितिऊचेत्रोदितस्येतिनिष्ठानवे ८४
कोर

पि॰ एत॰ स॰

स संयोग गौरवापत्तिरिति ४

स्वरूपं अचत्वात्परेणु मिसं विशेषेण संज्ञायां यद्यपि स्कोरिति सलोपः सिद्ध्यति तथापि तस्यासिद्धत्वान्नका
रस्योपधात्वाभावान्न लोपो न स्यादिति भावः उमागमः नुणादिक इति भावः अंत्यादेः परत्वं तस्यैव पूर्वस्यावयवत्वं
विरुद्धमित्यत आह संघातस्येति [illegible] मिस तेनान्तसमुदायोपधाकार इति कस्मान्न दीर्घ इत्यत आह नान्तमिति
गं४ त्रंगस्येत्यधिकारान्नान्तमंत्र गृह्यत इति भावः प्रतिपत्तिगौरवापत्तिरित्यर्थः भाष्ये वाजिनेत्यादौ शेषछंदासिद
कुलमिति ज्ञानौ पंः नुमेति व्यंजनस्याविद्यमानत्वं स्वस्य स्वरत्वाभावादिति भावः भाष्ये अचि न वक्तव्यमित्यु
क्तं तथापि पक्षांतरेनपेक्षितमत्र कर्तव्यमिति गौरवमित्याशंक्य पक्षांतरेपि तदवश्यं करणीयमित्याह उत्तरे
ति नग [illegible] साह मित्यास [illegible] तिन्तग शब्दादि नितद्धितांतत्वान्नकारः प्रातिपदिकांतो नवतीति गागिनीत्य

हलू

= भहित्वन्निसादौ गवार्थमिति भावः ॥२=

= पक्षांतरेपीति शिक्षां तन्त्रने पूर्वांतपक्ष इत्यर्थः परादिपक्षे यद्यपि नुमोग्र हलभनपेक्षितं परादौ विभक्ति नकारस्य सेव सिद्धमिति भाष्यात्तथापि तस्य प्रसंगस्य गौरवांतरपरा हतत्वान्न तेन संप्रधार =
= णेति भावः एतेनोत्तरे निप्रदीपप्रमनीकमुपादाय एवं च सर्वपक्षस्यपीदमावश्यकमिति भाव इति न च विचारणाया ख्याने बहुवचन सर्वशब्दप्रयोगो निरर्थका विति दृष्टं यं परादिपक्षे नुमग्रहणा

कै॰ वि॰ ×समासरूपप्रातिपदिकस्यांतइत्यर्थेन न गर्ग गिनीत्यस्यथाष्टनोमाषवापाणीत्यस्यसिद्धोचप्रहिएवन्निसादिसिध्यर्थं तुमस्यग्रहणमिति न सं॰ ॥३×

८५

स॰ पं॰२

त्रानुच्यमानेउत्तरपदे त्यस्मिन्णत्वप्रसंगः सतिवुतस्मिन् ईकारउत्तरपदांतोननकारइति णत्वाप्रसंगः संभवति
वोत्तयोतानकारामाषवापिणापवित्यदाविति नावांसदीति माषवापाली त्यादावंगस्येत्यधिकारादंगस्य [illegible]
नुम्नोत्तरपदस्येत्यर्थः द्वितपः परंतपइत्यत्र द्विषत्परयोस्तापरिति खचि [illegible] खचिह्रस्वइति ह्रस्वअरुद्विषदजंतस्येति
मुम् तत्र द्विषंतपइति नोदाहरणमित्याह प्रसंगाति द्विषत् परेनग्रहणेचनकारस्य संयोगांतलोपनकार
परत्वात्तइतिमोनुस्वारइति [struck through] सिद्धोनुस्वारइत्यर्थः वहंलिहेत्यादौवक्तात्रलिहइति खशादिति
कत्रीनावइत्यस्यानंतरं अध्याहारेण दोषोत्तवतीत्युक्ताशीनावेदोषविशेसामान्यप[illegible]र्यवसानायनका [illegible]
रप्रतिषेधइतिपश्चाद्योजनीयं अथवानकारप्रतिषेधइति संबंधसामान्येषष्ठ्याः समासः प्रतिषेधेनिव
र्तनमनावतेनयथासंभवन्नकारेसतिनिवर्त्तनं कैर्विकल्पं कस्यचिदनावांस्यात् कैश्चिन्नकारस्य स्थानि ८५

श्री॰१ स॰१ षे॰२

वंपूर्वविप्रतिषेधयैमर्थमितिवाच्यं न्या

=पपामिगुणवृद्धीतेतिवाचनिकपूर्वविप्रतिषेधेनेप्रथमनोगुणप्रवृत्त्यभावाभावमयवन्यधेनतुमि प्रथ्यै सक्षष्ट्रतिन्यायागुणादिनप्रवर्त्तनइति वक्तुंशक्यं तथापिपुनःप्रसंगविज्ञानेनगुणादिप्रसंगश्चो 

=गुणादिविकस॰१= हार्णादिदिकस्य॰१= =श्रीजावे॰१=

=ननु संयोगांतलोपे तस्वयवस्य मस्मात्स्येवं[redacted]पदांतत्वमत आह॰ प्रमादेत्यादि॰ अनयरथो इत्यत्र नेमो बेकु कुटइत्यादौ तुल्यरूपे संयोगे हि व्यंजन विधिर्न सि ध्यतीत्याशंकाकृता॰ एतावानुप=
=रं विशेषो यत्ता हृश स्ये कमाद्रिकस्य व्यंजनस्यानुपदेशादेकवर्णत्वबुद्धिर्नानाभ्यां नातु द्विव्यंजनबुद्धिरिति अयमेसंयोगसंज्ञाप्रवृत्तेतु अतिदेशाद वर्णद्वयेप्येकत्वप्रतीत्यासंयोगसंज्ञानस्यादिति॰न=
=चातिदेशेनैकवर्णत्वबुद्धावपिस्याभयवर्णद्वयवत्वबुद्ध्यासंयोगसंज्ञानिर्बाधे निवाद्यं॰ आगमसंनिधाने आगमिनामनिर्दिश्यमानसमुदायधर्मप्रयोजकत्वस्याघुदानश्चेति सत्रे भाष्य[redacted]कैयट्योरूक्तत्वाद=
=नएवकृयास्ता मिसाधौया सुडंतस्यतदादिग्रहणवलेनपि[redacted]करणेनतस्य वागसंज्ञायां ह्रागमेनभवतिडुहितस्यतादिस्तेनावमात्रस्यप्रसमपस्यरूपसमुदायधर्मांप्रयोजकत्वात्॰ माभूदेवं न=
नहीति॰

८ — २३

८ वनिवर्ज्जनमितियोजनीयं ॥ नावा यनडुं सकृच्चायच्चाहवऊच्चीदृरि[redacted]तिउद्दाद्दरणं दूषयतिपराद्दीतिपरादेश्वतका
वं२ राववयच्चान्मकारस्यनिरंतरहजवृयानावेनसंयोगसंज्ञानावानास्तिसंयोगांतलोपइतिनाव॥ नतिपादंनातरषधातु
च्चारणादित्यर्थः॥ वदितमितिनपुंसकान्वपमित्यर्थः॥ धनाश्वशाकु[redacted]न्यश्चेति समारेद्वंद्वेनद्विवविनष्टायांधनाशा
कुलिनीइतिद्विवचनंएवमन्यत्रापितत्रकृस्वचेसातनुमि[redacted]नास्तिदोषइत्यतआहनित्यत्वादितिपरत्वादित्यु
क्तेश्चेष्टवाचिच्चास्यरशब्दस्य कृस्वएवननिविष्यतीति सवृयादितिपरत्वादितिनोक्तंतत्रेति॥ अचश्चेत्युपस्थित
[redacted]नप्रातिपदिकस्यविशेषणादन्तस्यकृस्वचेनभवितव्यमितिनाव॥ तयेवृत्तिनुमिसतनस्त्रीप्रत्ययांतप्रातिप
दिकंनापन्नंतमितिनाव॥ नित्यादितितथाचोच्यतेपरनित्यांतरंगप्रतिपदविक्षिप्तंनिपातेतेषांचमिथः॥ प्रसंगेपर
बलीयस्त्वमितिएतच्चयुगपत्प्राप्तिमंगीकृत्योक्तंवस्तुतस्तुविनक्तेः प्रागेवकृस्वादीतिच्चयुगपत्प्राप्तिरपीत्यपि

=श्चापसंतनस्मकलीसनुस्वारेभविष्यतीतिभाष्यं॰ दनुस्वाराशसिध्यभावमात्रप्रतिपादकं॰ ननुसंयोगांतलोपस्यापि॰ संयोगांतलोपाभावेप्यनुस्वारेसतितुल्यरूपतकारद्वयोच्चारणेविशेषाभावात्॰ वयेकस्यद्वयोर्वाउच्चारणेदि=इस्वोनप्राप्नोति
=शेषोस्तीभाष्यादितिज्ञेयं॰१= नपरश्मिसर्वइति॰ अयंभावः॥ आगमसमवधान आगमीस्वनिष्ठधर्मसमुदायसमवाययोग्यभवातिदेशेन समुदायेप्रयोजमति॰ निर्दिश्यमानतत्तवयवधर्मेनसमुदायसमवा=निष्कोषांतविनीइस
=पयोग्यः॥ प्रसमुतरत्वादिकंतुसमुदायसमवाय[redacted]योग्यमवत्येव॰ आगमविशिष्टस्यार्थप्रसाय कृतावावदवयवइतिरूत्वेनसमुदायव्यपदेशासंभवादेतिन्यायात्मामिस्यादोइड भावः परादित्वेपदं=त्वनुप्राप्नोतीतिमे
=तपइसन्नसंयोगांतलोपाभावः[redacted]समनंतरमुक्तः॥ एतेनद्विवंतपइतिप्रतीकेअन्येतुमन्यव्याख्यानेनहिद्वयोरितिप्रतीकमुपादायननुसंयोगांतलोपेउक्तरीत्यास्येवपदांततमस्येतिचेदुक्तमेवेतत्=
=कारस्यसंयोगांतलोपएकदेशविकृतन्यायेनद्विमिसस्यमानस्यपदत्वात्तिष्ठोनुस्वारइतिनव्यविवरणउक्तं॰ ततश्चासंगतोयंग्रंथइतितसशयोजन्मते[redacted]नत्वतघुक्तंमदुक्तयुक्त्यासर्वेष्टसिद्धेरितिज्ञेयं॰३= द॰॥२=

उदाहरणं
दूषयतिनही
ति॰

धानाशकुलिनीइ
त्यत्रसमाहि॰ साधानी
शकुल्यद्वसंवस्तमा
हारस्यविशेषणत्व
न्निविपक्षेउपसर्जन
=इस्वोनप्राप्नोति

×ननु विश्लिष्टावर्णयोरिति स्थाने तरतमइति सममं तपाठमाश्रित्यापि कचित्प्रक्षसंस्करणादनंतरमयोरैचोः स्यानित्वनिवर्त्तनादिति भावः ४×





इष्टत्वं यद्यपि न्याषोस्ति इपरि न्याषोक्तात थापि द्विगुस्वरे भूयानित्यने कोपजसरणार्थबहुराद्याज्ञापमातिशा
यिकप्रत्ययप्रयोगेणपूर्वत्रा नेकपरिहारपांतडुपादनायस्वयंनित्यादपीत्युक्तमित्यविरोधः न्याषेपूर्वार
ति शाद्दप्रमाणेनः द्विगोर्नित्यमिति लुकुमात्रचोनिर्दिष्टः समाहारद्विगुर्वा एवड्घस्वादयो॥ ॥आक्षेपार्थता
किमोदर्शयति विनापीतिएवड्इति वक्तव्येकिमित्येङुइत्युक्तंइत्यतआहएङइतिसमाहारशब्दः कर्मसाधनं त
स्यवर्णद्वास्य न[redacted]समासोवर्णैकदेशस्यवर्णत्वान्नावादितिसूचयितुमादसमाक्रियेति मात्रामात्राकानं
[redacted]ऐचोरित्यर्थः ननुस्यहृस्वविधिलन्हणेनैकवाक्यत्वात् कथंदीर्घप्राप्तिरित्यतआहहस्वतंत्रमितिबोद
कोमहदानिसंधिरिति न्यावाः चदत्ते त्यचगुरोरिति[redacted]सुतः ननुप्रवर्त्तितांदीर्घष्ठनस्तत्रजलत्तणेनहृस्वोन
विषयतीत्यत आहहृस्वस्येति एकवाक्य न्यावोनामएवड्जिस्यस्यहृस्वविशेषणनाचननत्तयोरन्योन्यविधा ८६

नबकुश्रीरि४

वे५ र२

गानाबः अतएव पश्चात्प्रवर्त्तमानस्यनिवर्त्तकत्वम प्युपपद्यतेयामकत्वात्एतदज्ञानात्तचोदयतियदीतिपरिभाषाद्वया
भुयहायक्रमेण परिभाषाभ्यामन्वयइतिपरिहरतिनेतितत्तइतिशगत्यस्यरूस्वविशेषपचे [redacted] रूस्वचश्रु
तिरेवविषयेइकिसंकोचएवनकस्यविह्वाधइतिभावः एकारस्येतिनचसमुदायांतरतमानावादवयवांतरतमोन्त
व नूकदाविदकारोपिस्यादितिवाचांपोवृपचेश्रुवदौर्बल्यमितिन्यायात्परस्यप्रयोजकत्वेनप्रवृविषयतस्यावा
तरतमादेव्राप्रयोजकत्वादितिभावः भाष्येतावेतिप्रत्याहारस्थत्रइतिशेषः एत्वाः परिहारांतरमुक्रमेत्वाच्चेतिवास्य
सेर् व्यत्राहोवेंसत्रव्यतकर्त्तरिणिच्चितिकर्मकर्त्तरित्युत्सादित्तः॥ ॥षष्ठीस्थानयोगा॥ ॥विनक्तीतिपूर्वपदइतिशेषः
युक्तिरितिषष्ठीत्यनेनसामानाधिकरण्यायत्त्रीवविक्तिष्टकर्मणिघञोपवादत्वात्क्तिनस्यादित्यर्थः निपातनादि
तितृतीयांतस्यविन्नक्तेर्दकिनकाराकारस्यनिपातनादत्वमित्यर्थः ननुसत्वेर्दरित्यादौस्थानत्राष्टप्रयोगेकथंस्थान

= तृतीयायाः स्थानेएतविधानेत्वंनसंगच्छेमानाभावादितोदेशंसादेशएवंस्मादनुगुणत्वेनानामायाश्च अतएवेसंनोक्तमितिनिर्वोध्यं ॥ १ =

नूनविवरणेनुव्याप्यतेश्चेत्यपिहेतुरुक्तः सत्रुपररूपजातवेदसाभस्मीकृतः

कै॰वि॰

=भाष्ये सन्नम्यं येने न ततीयां तेन न वा समासो दर्शितो न समानाधिकरणे बहुव्रीहिरन्न हुन मतो नकं॰ संबंधोपपादकमिति॰ अत एव न नु पूर्व मनाक्षेपेणन विशेषाविशिष्यमन्यत्र॰९=प्रदीपे अविशेषेणेति॰ सहस्यसः संज्ञायामुत्तर=
=पदे सहस्य सो विशेषेण नाम्ब स्यं स्व पनाय मिलादौ विधीयते॰ समुहूर्तं सशोणं मिलादौ तुल्यं यानाधिके चेति सहभावे विधीममाने संज्ञायामुत्तरपद इति विशेषणनाद सहस्य सहसेना वन्नात्र मनुवर्त्ततरस्य पः॥६=
=भाष्ये परस्त्वत्र तिर्यक्पथ इति॰ मार्गांतराभावादसंदेहात्पथः तिर्यक्सपो भवति ने त्रापि न संदेहः किमुत सध्रीचीन पथ्य इति भावः॥५=



येनाभिधाय पुनः संदिग्धा ३ =आदिशब्दात्क तुरी स्मि ततमं रुधिर्य स्या वा दिवस्तदर्थ स्येत्यादिसंग्रहः॥८= स्थानरूनात स्वेनो ३

निमित्त॰ संबंध इत्यत आह यथेति स्थानं संबंधो पपादकं संबंधस्तु सुता नामेवास्त्यादीनामिति बोध्य यो। प्रयोग इत्यत्र स्वा
भाविक इत्यनुषज्यते अनेन च स्था नवाद्दो निवृत्ति वचनो पपद्यत इत्यर्थः तं न वति षष्ठीदंउको नाम गृन्थविशेषः निर्दि
[redacted]त्रिधानमयुक्तमित्यत आह त्राष्ट इति नियमेन स्थानेयोगे वेत्यनेनेति शेषं शासिनेति शास इत्यने नं षष्ठी बोध्ये
पथंन विशेषयितुं शक्यत इति भावः॥ अवयवषष्ठ्यादीनामनिल। षितानां निवर्त्तनाय नियमस्याप्राप्तिरिति वार्त्तिके प्रतिज्ञा ६४
न स्यार्थः॥ सर्वनाम्नीति॰ त्री हो सर्वनाम संख्ययोरित्यत दबाधनेनेत्यर्थः योगमिति सामान्यवाचिना योग विशे [redacted]
ष्य नत्त्वणार्थेन न त्रः समास इति भावः॥ नाबधेतस्याधि किं यमाण स्यानुच्चारणार्थः॥ नन्तुशब्दस्यानुच्चरितस्य संप्रत्यया
योगात् संप्रत्ययमंगीकृत्यानुच्चरितत्वानिभ्मनमसमंजसमित्यत आह॥ स्वरितवेति अन्यत्र कृतलिंगासंगस्यान्य
त्र कार्यकारित्वेति प्रसंग इत्यत आह तसंबंधिन इति भाष्ये यप्पवण संप्रसारणं [redacted] गस्य विशेषणं तथा 
घ॰

म्रो॰४ वर्ग॰४

वय १ मि २ नेकं विशे

पिस्थानषष्ठ्या ऽन्त्ये त्युपसंहारे सत्यंगस्येत्युषष्ठीवस्तुतो ऽणसंप्रसारणापेक्षये । त्वनिप्रत्यांऽश्मितुत्वमि ष्प २
त्यविरोधः ऽर्थनिमित्ताः स्वस्वामिन्तावादयः यो निमित्ताः पितापुत्रत्वादयः गुरवनिमित्ता गुरुशिष्यत्वादयस्तु
वदेतत्कान्त्विग्प ऽमानत्वादयः स्थानशब्दस्यार्थवाचित्वे ऽर्थस्यानिधेयरूपस्य ग्रहणमायामाह उत्वनादौ बु
द्धिसन्निधानादंतरंगत्वात् प्रसंगवाचित्वेपि प्रसक्तस्येवांतर्य [illegible] संनिवात् प्रसंगस्य प्रथमं संनिहितत्वादित्यर्थः ।
नन्वनिर्दिश्यमानस्यादेशा भवन्तीति परिभाषयैव सिद्धमिति किमनेनेत्यत आह ऽस्येवेति ॥ ॥ स्थानेन्तरत
मं क्वचिदित्यनेन इको यणचीत्याद्युदाहरणं इति येमन्यंते तन्मतनिराकरणायायं प्रश्नोपन्यासो न चिह्नोदाहरण
संज्ञवोनिप्रेतद्भूति दर्शयति ल्लहोण मिति वाक्य तेहि इकारस्य यकार इत्यादौ को यणचीत्यत्र स्थिचात्र तिपत्तुमि
तिन्नाबाः अष्टषष्टिरिति नवर्णदीर्घात्तावात् यण स्थितिरेफस्य सानुनासिकस्याभावादिति नाबाः संख्यादेशः

स्य १

=इति भाव इति ॥ न च ऋकारलृकाराभ्यां प्रत्येकं त्रिंशदुपस्थितौ ऋवर्णानां लृवर्णानां च देशस्य चाप्रसिद्धिरिति वाच्यं ॥ ऋ इति ह्रस्वदीर्घभेदेन निर्देशात् सावर्ण्यनिषेधेनात्र न ऋकारलृकाराभ्यां लृकारऋकारा=
=रयोर्ग्रहणमिति साम्यात् ॥ अनुनासिकस्थाने सानुनासिक इति यथा दिने तदुपयोगः ॥ अणुदित्सूत्रे एकग्रहणसामर्थ्यात् गुणभेदकत्वस्यैव न त्वनुनासिकस्थाने निरनुनासिक एवेति स्यात् ॥ अत एव स्यो=
=अमिसादिभिरनुनासिकपाठः ॥ सत्रहतः संगच्छते ॥ अत एव यवलादिसादेशाननुनासिको वकारः ॥ एतेन यथासंख्यमिति पूर्वपक्षसूत्रं ... सम संख्याभावेनात्र यम इति सूचितं ॥ समवायसंतुपपाश्च वा शेवा उभयथापि समसं
तौ

८८

=प्रत्यक्षमहंकारास्पदत्वेन धर्मो हंकारानास्पदत्वेन धर्मः परार्थः ॥ ३=

क्रमेणान्वय इत्यर्थः ॥ आह तइति प्रत्यायकाः समसंख्यां प्रत्याय्यानां विषमसंख्यं चेपीति भावः ॥ तस्थानापत्यानन्त
दर्थं च मादेशानां किंतु स्वभावतो नित्ययाच्छब्दार्थसंबंधनामित्यभिप्रेत्य भगवतो क्रमेकाशब्दस्येत्यादितावत् [illegible] तु
क्ते तस समस्तमपि प्राप्नोति यास्समस्तामपीत्यत आह सादृश्येति उत्तमपुरुषेण नियमेन प्रत्युक्तं [illegible] मध्यमेन परो
क्तं प्रतीयते प्रथमेन च नियतं बहुवचनेन [illegible] च युष्मत्समानाधिकरणयो [illegible] प्यचसंगृहीतं वाक्येति अनुवर्तमा
नेन स्थानयहणेन प्रसंगवाचिनैकं वाक्यमित्येन [illegible] त्वादिवाचिना द्वितीयं वाक्यमिति विभागः ॥ सह ज्ञाह प्र
योगोपपत्तये धर्मपर [illegible] उभयशब्द इत्यादेषम्ब्येति न तु सूत्रस्यान्यथासिद्धोदाहरणप्रदर्शनेन प्रयोजनस्योक्तत्वात्
पुनः प्रश्ना उपपत्तिरित्यत आह यदीति अर्था उक्तं दोषं वार्त्तिकेन स्पष्टीकर्तुं तु नं प्रश्न इति भावः ॥ एकेक इति क अर
इति बोधि [illegible] तइति भावः ॥ दीर्घाणां युगपत्सार्वधातुकारणेनैककर्तृकमशाक्यमित्यत उक्तं पर्यायेणेति अस्तु ८८

हृ२ हृ४ न२ क्र१

× ननु यथासंख्यसूत्रेणादेचोः स्थानिनामन्यथासिद्धत्वप्रदर्शनादिह पुनस्तदुदाहरणत्वासंगतिरत आह। आदेशपक्षे चेति। दूषितमिति। इकां यणां च इत्यादिना यथांतरभेदाननपेक्ष्य× नां दिनाशब्दसाम्यमात्रमाश्रीयते ततश्चैकदेशिवदाख्याः सर्वत्र स्थितलोपादेशनियमपक्षे एतदुदाहरणत्वेन दूषितमिति भावः। प्रकृतिनियमपक्षे त्विति। अयं भावः। यदा हि कृता×
× घयांतरभेदोपि विवक्ष्यते तदा यथासंख्याप्रवृत्तेरादेशांतरतमेस्थानिनियमव्याख्या उपसंहारात्प्रकृतिनियमे संभवत्येतदुदाहरणमिति। ×३

= यथयांतरमेव विवक्षायामपि ततः सर्वशक्यार्थमात्रयथासंख्यप्रवृत्तिः संनद्य नितरां निर्दिष्टं युक्तं स्ते सुचानियमेन न एव संगे नियमार्थमेतद्धि गिरकृतिनियमपक्षेन कुंशक्यं तन्त्रप्रयोजनमाशायाघोसंशयस्यत्रंनचर्न ते इत्याशयः।

धः। भूनिरूपता ३ यि५ २

नर्हि विच्छियपा वइइत्यत आह पदेतिपदानां प्रकृतिरिति विग्रहः। अन्ये तु बहुव्रीहिरित्याहुः। सा किं प्रत्येकं नि
तइत्यस्य नाष्यस्य सांतरतमनिर्वृत्तिः तत्र तरमस्य विशेषणत्वेन प्रतिपत्तिः। सोत्र स्थानशब्दस्याधिकरण
प्रत्यया निधियस्थानिनं प्रति। आहोस्विदादेशं प्रतीत्यप्रयोगिर्निसादृश्यस्याद्य आ दशस्येति। सापरको वा
सूत्राणां आह पदेतियोगेति तत्र चलिंगनिपातनेसत्येव वाक्यार्थ इत्यर्थाविशेषोपादानं प्रत्यय इति विधिवैय्य
र्थ्यप्रसंगात्तुल्यजातीयस्य नियम इत्युक्तं भाष्ये तत्र तुल्यजातीयत्वमेवैनत्वादेकारस्यसत्या दयादेशा इत्यत
आह कोटिति भाष्ये एकारग्रहणं कर्तालव्योपलक्षणं द्रष्टव्यं। न चैकारस्य नियमेन यिप्रत्यय आ[redacted]देत्रा
स्यनिवर्तितत्वात् [redacted]रै पतीत्यत्रापि प्राप्नोतीति दृष्टमित्यत आह एकारस्यैवेति एकारस्यास्यं तसजातीयत्वे
न तस्यैव नियमेन निवृत्तिर्युक्तेति भावः। एवं व्याख्यानेदेतुमाह कथं वृत्तिसमानाशालि अ आ इत्यादीनि

कर हूं

= शपिश्छांदसत्वाद्व्यत्ययेरिति धातुनिर्देशे इकु ततो लक्षणया धातुप्रकृतिकशब्द इत्यर्थः। शपिछांदस इति पाठे शइति शब्दापियकाश दोमसयेछांदस इत्यर्थः। कैयटविवरणं त्रानान्वाघपाठ

×परत्वादलोंत्यस्येत्यस्येव व्यवस्थापकं स्यादिति भावः॥२× णां हिप रिभाषा संस्कार बोधिन स्यांतरतमस्य स्थानिनः रदाभ्यां परस्य निष्ठा संबंधिनोंतरतमस्य नकारादेशद्रसर्वादि

स्थाने त्वयधमग्रहणं अधिकं कर्त्तव्यमिति गौरवे चोदिते कथं क्रियत इत्युत्तरमित्याशंक्य पक्षद्वयमुक्त्यं चान्न गौरवं
दोषश्चेन्नोद्भावनीयमित्याह नन्वित्यादि यथोद्देशपक्षे एतदुक्तं कार्यकालपक्षे तु पर्यायस्यादप्रतिवेति इष्टव्यं
ननु तदित्यनुच्यमाने रदाभ्यां निष्ठायाः पूर्वविशेषणं न तथापि चरितमित्यत्रापि स्यादित्यत आह चरितमित्यादावितिआ
नंतर्यं रेफदकाराभ्यां सदृशाभ्यामिति विशेषणं न च गौरवं दोषः पक्षांतरे पित्वयुक्त्वादित्याह अन्यथेति नाप्येपद
द्वयोपन्यासमुपलक्षणमित्याह अत्रेति यद्यपि द्वितीयतृतीययोः यत्र षष्ठी तत्रोपस्थानमुक्तं तथापि वाक्य
भेदाद्देशाभ्यां पक्षद्वयोपदेश इति द्रष्टव्यं स्थानिनिर्दिष्टेरित्यनेन विवक्षितं दर्शयति [illegible] भिन्नरूप [illegible] स्वेति पर्या
यस्तु यद्यपि विभिन्नरूपां तदर्थप्रत्यायकं तथापि तस्मिन्नादेशस्थान्यमयमादेश इति विनिगमनाभावात् क्र
मेणोभयोस्थानिवद्भावाद्वंचेति वाच्यं तथा च सूत्रमनारंभसमं स्यादिति भावः शास्त्रप्रवृत्तौ हेतुं वचनेति ८९

५२
×यद्यपि यथोद्देशपक्षे परत्वादादेः परस्येत्यनेनास्य बाधा स्यात्तथापि कार्यकालपक्षे रदाभ्यामित्यत्रोपस्थितयोर्द्वयोः पर्यायेण प्रसंगे पाक्षिकदोषप्रतिपादनपरमेतदिति बोध्यं॥४५
रेकदेशस्यतेनपरत्वाभावात्॥

[redacted]

सदृत्राादेशे हेत्वंत्रााद्दृतियदिवैवेत्यनेनस्थान्यपेक्षयाादृशैवैरूप्यंयत्रप्रसक्तंतत्रैवदोषइत्युक्तं सपा
६२ क्षिकइत्यादृयतिननुनिवर्त्तकत्वस्याधर्मतुाकप्यस्यादीनामस्त्याघाादत्राःस्युरितिकस्मान्नोक्तमित्यतआ
ह [redacted] अस्त्वेरिति [redacted] नन्वंतरतमइत्युक्तचासूइत्राएवत्तविषयत्तीतिकथमिष्टाव्यवस्थानस्थितीत्यतआह
पुनरितिननुदधिसधित्यादौस्यादित्रास्वस्यस्वरवृत्तिवदस्याविसंकृादवप्रवृत्तिरितित्यतआहप्रयोजन
मितितत्रद्विप्रथमंत्येवपरत्वंसिद्धमितिनिष्प्रयोजनत्वान्नद्वितीयप्रवृत्तिरितिरुक्तानैवमिहप्रथमंवृत्तिरपि प्र४
सप्रयोजनेतिन्नावाभाष्येकस्यचव्यवस्थेत्यपेक्षायांपूरयतिसाधुश्चेतिअन्येननिवृत्तानांमध्येनेनान्तरतमस्यै
वसाधुत्वप्रतिपत्तिरितिभाष्यप्रयोजनांसत्त्वयत्राादनिवृत्तेष्वितिअमतस्येतिअकःसवर्णेदीर्घइत्यादिनेतिवे
वा।ननुमान्तृदकःसवर्णेदीर्घइत्यादिनेष्टाव्य [redacted] वस्थानैतरतमइत्यनेनविषयत्तीत्यतआहअकइतिप्रमा

प्र४ स्या॰ मि॰ [redacted] नतु॰

मेर वंर

९० ऐनयेषां साधुत्वं प्रतिपादितं न तत्तेषामन्यथापि उक्तं श्राकातेप्रामाणिकत्वादेवेति नावां नतु द्वितीय पक्षेपिया
त्र षष्ठीत्यत्रे ते तस्मात्कोस्य नेदं इत्यत आह तेनेति आत्मानमिति आनश्चेति दृश्चूनंतरं तम शाष्टस्यं [redacted] सदृशा
मि तमबाचित्वेन संबंधिशाष्ट चासंबंत्राद्ध्वादिति वक्तुमुवितमित्यत आह उच्यते इति कस्यां विद्धमं निर्णयार्थमित्यर्थः
अर्थादिते [redacted] तां तयें सति तदेव प्रयोजकमिति प्रदर्शनाय प्रथमनिदर्शनमित्याह गुणेति दृष्टांतविवक्षितं तमं
श्रामाद्दासंकीर्णमिति नाष्येप्रसंगो वक्ता: यत्र स्थान प्रमाणाघातक तमा [redacted] तयंत्त स्थान [redacted]
तु एवं तत्र यं वलीय इत्यत्र दृष्टांतं वक्तुं तथानीत्युक्तं तेन द्वितीयस्थानग्रहणलक्ष्य [redacted] प्रयोजनमन्यथासिद्धमिति [redacted]
मा वं तत्र युक्तं कशाष्ट: संघातवाचीसंघुष्टकशाष्टामिलितवं आह अंतरिक्षइति अतएव निदाघसमये निशिशया
शेत्याति शायो दृश्यते। तदनाश्रयणेनेति। मंदबुद्धिप्रतिपत्त्यर्थमिति शेषः नतु नार्थमात्रिकद्वगित्यत्र

नानं ना४ या२ ह४

=इतउत्तरमस्मिन्नेवपत्रेसांकपंक्तेश्चरमपंक्तौपाठः=२

त२ भा२ [redacted] स्वकथनविरोधं४

तत्राहइदमेवेतियदुक्तमिदमेवेति। तत्रादन्नित्यादीति अर्धचात्रस्येत्यत तत्राह अत्रैवेतिपरत्वादत्वमंतरंगत्वाद्वै
कादेशादितिभावः। संज्ञास्यतिसंज्ञाविधेयत्वाव्यमानत्वाच्चादित्यर्थः। तस्यापातिकस्येदमइत्यनुपपन्नं त्रिमात्र × त्वंप
रिहरतियद्यपिनाप्रक्तत्तानन्तदुक्तंथापिवानिक सूत्राधिकारेणैतत्स वृत्तौनाप्यकारस्याप्यवेतिपूर्वोक्त
मसमंजस्यादितिभावः। प्राधान्येनाभू यत्वमनिर्दिष्टेतस्मित्याद ममितिसूत्रस्थन्यायइत्यपेक्षायामाहइति
ति॥ नन्वन्यनिवृत्त्यर्थमित्यन्यत्रावृत्तिनस्थान्यभिधीयतेतद्व्यतिरिक्तंवानाद्यआदेशस्यस्थानिविनिवर्तकत्वस्यानाव्या
त२ स्थानिनिवर्तकसंवक्तव्यत्वात्तानदृतीयः। उरणित्येतावतंस्थानिव्यतिरिक्तनिवर्तनेसामर्थ्यात्तावादित्यतआह
षष्ठीतियत्रषष्ठ्यात्ति[redacted]वाणस्यादेशप्रसक्तिस्तत्रेत्यर्थः। स्यात्तंत्र्येणविधायकत्वस्यइकोगुणवृद्धीइत्यत्रनिवारित
त्वेपुनराशंकानुपपत्तिंनिराकर्तुंनाप्यन्यनिवृत्त्यमितुक्तंतदन्यत्वत्यर्थत्वमस्य [redacted] नियामकत्वेनचेत

×उरण्रपरः॥४×

कै॰वि॰

२१

६१

दर

[redacted]दाध्यमतमेतदिवक्ष्यमाणादस्य विशेषो नस्यादित्याशंकानुषंगिकं तदिति दर्शयितुमादतत्रेति विधेयघ
यमेकत्र कथमित्यत उक्तं तस्य चेति रपत्वस्य प्रथममपक्षेपि विध्वनात् के[redacted]स्य तेदद्रत्यत आद आदो स्विरि
तिमामथ्यादिति युगपदने[redacted]कस्यासंभवादिना वा नाषेकृति रित्यादौ निस्वर्णणपुदाचं तमित्यादौ चत्यपस्व
रेणांतोदात्तत्वशेषनिघातेनानुदात्तत्वं प्राप्तमित्यादौ गतिरनंतर इति [redacted] पूर्वपदप्रकृतिस्वरे शेषनिघाते च उदात्तादनुदात्तस्य स्वरित इति स्वरितत्वं त्यादिरित्या [redacted]
दौ उच्चैरुदात्त इत्यादिषु षष्ठी निर्दिष्ट[redacted]मजयहूणमेवर्तत इति पक्षेच इत्युपस्थानात् षष्ठी[redacted]ज्ञावेन उणि
त्यसोस्यानमिति व्यक्तंग्रां नियमपाक्षेच स्यमाणं दोषमत्रापाकृष्य दर्शयति प्राप्तिदेति तेषामिति अत्रेति प्रमाणत

प कुर =इनडनरं हिनवनितमपत्रेसांकवषेपंचमपंकोपाठः।=१ त्रिरु दर २१

१८

=ऋवर्णस्येत्यर्थः॥२=

=ऋवर्णस्येति ऋवर्णान्तस्यांगस्येत्यर्थः॥२=

लो

स्यं

ऋांतयोरित्यर्थः॥समुदायापेक्षयेति ऋवर्णे ऋस्यादिसमुदायापेक्षयेत्यर्थः गुणवृद्धिशास्त्रस्येति प्रतिलजन्तेहण्ज्ञेदातृ
वर्णविषयगुणवृद्धिशास्त्रस्येत्यर्थः॥ ।स्मृतेरित्यनेन एकदेशाहारां तयमुक्तं न बाधनेति अपवादत्वादनेकाल्शि
दित्यनेनेत्यर्थः।नचसर्वादेशत्वाद्ऋवर्णा देशाभावः शंकनीयः समुदायादेशत्वेनांतर्वर्तित्वात्ऋवर्णस्य तदादेशत्वस्या
पि रवद्भूर्षं इत्यादाविव ऋकुशाकप्त्वादिति भावः ऋवर्णस्य स्थानित्वेन रेफस्याणोरपरत्वं तस्य च स्थानित्वं मंगस्ये
ति षष्ठ्योक्तं त्वेल्युपसंहारेन ततांग्रागिति षष्ठ्याउपसंहारे ऋवर्णादेशत्वाभावः तदभावे च उरण्रपरत्वं तदभा
वे च उ तस्तरामनेकाल्त्वं तस्मिंश्चासति ऋतस्तमांसर्वादेशत्वं उपसंहारे च समुदायसंबंधिस्थानषष्ठ्या भावात्
स्थानषष्ठीनिबंधनसर्वादेशत्वस्याप्यभावः न च षष्ठ्यनुपसंहारेऽपि समुदायांतःपातिवर्णाश्रयेणोरपरत्वं
प्रत्यक्ष ऋवर्णस्थानित्वे चरितार्थस्योरणपर इत्यस्यानुमानिके तस्मिन्प्रवृत्त्ययोगात् ।खवद्भूर्षं इत्यादौ त्विहत्व

१५२

=यथपि नद्वितेयवाभादे रिसादि स्वेर्या वज्रेदभिन्नो: कारकूपः स्थानी स्थानसतांनर्येणंनरतमो स्येवेतिगर्भ्यप्रसादावेवस्यात्काभि दिसादौ नस्मात्तथापि निकत्कानांतर्यकृपांनर्येणसिचिरुदि दिसादावेकः स्थानि तेकृकार स्थानिकत्वमाकारेकान भि

कै॰ वि॰ ×स्थानादिकृतमांनर्यनकेन चिदिति॰ यथाद्कार[redacted] स्यावज्रेदभिन्नस्य एकाररूपआदेशः स्थानेनांतरतम स्तथा ऋवर्णस्य नावज्रेदभिन्नस्यनको प्यादेशः स्थानादिकृतांतर्य×

×णांतरतमः नाप्यकाराकारयोर्या वज्रेदभिन्नः कश्चित्स्थानी स्थानादिकृतांतर्येणवर्त्तते॰ ततश्च ऋवर्णस्यभावज्रेदभिन्न[redacted]स्थानांतर्यरूपांतर्येणाकारा×

×कारैआदेशोनभवतोननुप्रमाणकृतांतर्येणतत्रव्यवस्था॰ अनांतर्यरूपांतर्यस्यकुत्रापिव्यवस्थापकतानापत्तेरिति भावः॥४×

९१

वै.२

परयोरित्यधिकारात्तत्र त्यन्त्रमेवस्थानित्वमितिहृदि निश्चयपरिहरानिश्चायमाहांगस्येति षष्ठीतिशूवेंतितदृधनेऋव

र्णस्यस्थानित्वज्ञानावात्   परत्वमेवनस्यादितिज्ञावः॰ नन्वपर्त्यघक्तंरेफवतोरेफवतांतयादित्यतत्राहनिर्दृत्तस्ये

तिनह्यीतियद्यपिस्थानद्द्र तिस्थानत्वंतमांतयमुक्तंतथापिद्वितीयवाक्ये ततनप्रथमवाक्यद्द्र त्यदोषः॰ यत्तस्येतिपरि

हारांतरानिश्चनरूपस्येत्यर्थः। परिहारचमाहनवेदिति व्यतिरकेनदृष्टान्तद्वयमरथवादितिबहुब्रीहिः॥ अथ

बित्यनेनद्दृवोक्तिनपौनरुक्त्यमनेनविधीमानस्याणा विधीयमानमिति त्रोषः॰ इहृस्थाणलानेपिदीर्घस्याकारोगुणे

नलभ्यतेवृद्धिस्तुनियमेनाणेनलभ्यतइति ऽर्त्तिवमुक्तंनाप्येकर्त्तेत्युदाहरणमुपलक्षणंदीर्घांतस्या

किमित्यस्यविशेषापेक्षायामाहाकारणमितिसत्रैकचिदवर्णस्याप्रतिपत्तिहूविन्नियमेनेति व्याख्यात

त्वात्त   नियमेनाप्रतिपत्तिरितिव्याख्येतिदर्शितमाहततश्चेति॰ अथवारुवर्णमात्रा[redacted]पेक्षयागुणविधेर्नियम ९२

=इतउत्तरर्त्तैवतितमपत्रेनिरंकपृष्ठेद्वितीयपंक्तोपाठः॥४४

तः२

×नाप्येःसवर्णइति॰ प्रसक्तेइतिशेषः॥२×

अयागादिः ऋकारस्य [illegible] सवर्णस्थानतिरिति भावः॥ [redacted]

नेनावर्णस्य वृद्धिविधेश्चाप्रतिपत्तिरित्याख्यातम्। सर्वत्र नाप्युत्तरत्रापीकारौकारयोरपि विधानेऽनियमेनाव
र्णस्य प्रतिपत्तिरिति स्वयमुत्पन्नाद्दृतं स्थितेति अथवा कदाचिद्वृद्धिरवर्णस्य प्रतिपत्तिः कथं तत्र सर्ववर्णप्रतिपत्तिरिति वार्ति
कमितस्त्वाद् तत्रस्थेति। एतद्दोषपरिजिहीर्षया न्यायनिवृत्त्यर्थमिति वदतो नियमपक्षोऽयद्यपि इत्येतदन्यथमता
मिति नाप्यस्यार्थः नियमपक्षेऽपि वाक्यभेदस्तुल्य इत्यादरस्येवेति विचारयति नन्वायत इत्यंतेनेति दोषः। नकुष
वीपक्षे वादिना पृष्टे नियमवादिनं प्रति नियमवादिनः स्वपक्षे स्वयमेव दोषोद्भावनम[redacted]युक्तमित्यत्र आह स
एवेति तमग्रहणसहितस्याप्यवकाशं दर्शयितुं पोद्घात्युक्तं कर्तेति रूवर्णस्यागुणवृद्धिविधेस्थानेंतरतम
परिभाषानोपपत्तिरिति कवर्णसमुदायस्यांतरतमगुणवृद्ध्यभावादिति [redacted] नावः। परत्वादिति यद्य
पिन्नाप्येव विनिगमना नावकाशः तथापि कार्यकालपक्षे सः। यथोद्देशपक्षे तु संभवत्येव विनिगमकमिति द्रष्ट

कै॰ वि॰

२३

धीर

यिडंप [illegible] स्वादित्युक्तमित्यविरोधः।ननुप्रतिपद [illegible] विहिता त्रप्य एए एवेति कुतो रपरत्वाप्राप्तिरि [redacted] त्यत आह।यत्र

ह्रीति तत्वेषेति आनंतर्यादिति भावः।वितिरुवत्सविषयेति शेषः अनुवर्त्तमानस्थानसहऐत्र स्थानेदूति लभ्यते ननुप्र

सज्यमानत्वेनादेशः स्थान [redacted] शषूस्यरपर इत्य [redacted] नेनसंबंधेवाण्उः समीपादिरूपस्यापि संभवात्तदादेशो वि

शेषितोनस्यादित्युक्तं यद्येवमित्यनेनतदयुक्तं षष्ठीस्थाने योग तिउरिति षष्ठ्याः स्थाने योगत्वेनस्थानशब्देना [redacted] नु

वर्त्तमाने [redacted] नादेशो [redacted] प्रसज्यमान [redacted] तायालब्धुंशक्यत्वादित्यत आह न हीत्यादि नाविधेयेन सह यत्र षष्ठ्य

तार्थस्य संबंधस्तत्र सा परिभाषेति विध्यंगेत्यनेनोक्तं न नियमएए इत्यनुवादेपि यथासंख्या तानुवादन्नाएव मिहोर

णित्यनुवादे षष्ठी स्थाने योगे [redacted] तिकिं नस्यादित्यत आह तथाचेति किं तदित्यत आह नतइति स्थानइत्यस्य उरित्य

नेनासंबंध इत्यर्थः समीप इति तत्वं उं भकारं तृतीय इत्यां अवर्णादेरपि रपरत्वप्रसंग इत्यर्थः।प्रसरज्यमान २३

दै

=इग्यणःउदात्तस्वरितयोर्यणइत्यादौ नुनासिकमित्यस्यासार्वत्रिकत्वात्कथ्यमानवचनस्य विधेयोपरिभाषोपतिष्ठते नानुवादे इत्यस्यानभ्युपगमे नित्यः।तावनकलंतुउइकोगुण इत्यादौ इत्यादेर्द्वित्वस्यैसादावप्रवृत्तिरितिस्यष्टमत्यत्र २=

२०

[redacted]



इति नाध्यस्त्वनात्तत्वविति नाष्यतात्पर्यार्थकथनपरंना [illegible] र्थानिश्चनपरमित्यतः प्रकारांतरमाह । अथवेतितद्वे
वं स्थानयहणद्वयानुवृ [illegible] त्तेरादेशांतराणां बाधको गृ धीयते ऽ इकारादीनामभ्यास्परस्परविकल्पप्रसंगाच्च नापि
नियमः अणित्तिप्रत्याहारवैयर्थ्यप्रसंगात् गुणवत्यदे [illegible] रेवान [illegible] प्रसंगात् तत्रैव नियमेन इकारो [illegible] कारयोः प्राप्णा
योगात्स्थानयहणद्वयानुवृत्तिवैयर्थ्यप्रसंगाच्च नापि विदितस्य परत्वे प्रसज्यमानत्वेन विप्रशेषणायोगाच्चतुर्थ ए
६५ वपद्दे इतिस्थितेऽनुवार्त्तिकोक्तविधिविशेषस्य [illegible] तत्वात्तस्य चोपदत्तहणत्वे प्रमाणता वा तत्काकपुनरितिप्रश्नात्
उपपत्तिमात्रं कथ्यते हरीरिविधिच्छित्तिसौधनतकिरित्यत्र गुणगुरवदेतीयेरध्रसे पइत्यत्र ढकि लोपइति लोपविधानात् प्र:४
त ढकनत्वत्र लोपो रपर [illegible] रत्वेत असति लोपे यणादेशावयदू पेतादवरूपमिति लोपो वैयर्थ्यप्रसंगादित्यत आह उक्ते
पे ति परत्वानिश्चनमुखेन सवर्णदेशाद्यंते लोपस्याति [illegible] सितत्वेन उरपरत्वविवक्षितत्वे तन्नचोद्दनीयं यदि सवी

×ऋकार एवेति । स्थानतः प्रमाणतः स्वरूपतश्चांतर्यान्नैतश्चशास्त्रांतरेण गणः प्रसंगाभावात्कृतस्त्वेव स्यस्यात् तंत्रेणाविधायकत्वाभावाल्लदोषः ॥ १४ ×

=अपेतंप्रसज्यमानत्वंचापेक्षमाणमुरणिस्येनप्रसंगमात्रापेक्षं स्थानेतरतइत्येतत्परत्वालबाधने प्रसज्यमानत्वमनपेक्षमाणमुरणिस्येतत्परत्वाद्बाधतइति पूर्वमुक्तं ॥ १ =

९४

दशो नोपस्नतत्तुं स्थानेनन्नवतीतिकथंरपरःस्यादिति आनर्नुः दूं दृ वहुशॅस्वीडःतो रिडुत्राये त्यानदुादीि
नाष्ये शाष्ट्रेपात्तानां विधायकानि समुदायस्येतिइतरेतरयोगे ह्ययं द्वंद्व इतरेतरयोगश्च समुदाय इति नावः।उ
कृतेति अत एव द्विवचननिर्देशः समुदायस्य च नार्थान्तरत्वमित्यादृ अवयवावित्ति अगृहीता निचाय स्यावय
वग्रहणो [redacted] तिचोद्यमिति इष्टव्यंन नु रित्येतावता कथमवर्णतिस्येति शाक्यते वि ज्ञा [redacted] उमित्यत आह । वर्णग्र
हणादिति नन्विकांगेच्चोच्यमाणे तदन्तविधिरुवर्णान्तस्य गुणेन नावमित्यादौ गमयेति षष्ठीति न ववर्ण ऋवर्णात
वदेकस्मिन्निति व्यपदेशिवद्भावादित्यत आह । नवतिय त्वादिसौशा दर्थाद्वाविशेषणेन समानविनक्त्यं तं विशेषा [redacted]
मुपादीयते तत्र वर्णग्रहणं च सर्वत्रेति न तदन्तविधिः नावरुतथेति नावः भूतानुवादादिष्य एकदेशद्वारा ऋवर्णा
तंग्रहेनतदपिनास्तीत्यादृ नचेति नाष्येवस्त्वर्थः उपसंख्यानिकस्यरपरत्वस्य प्रतिषेध इत्यादृ हापत्तिसमुदा ९४
वदाघंत॰ वि॰४ एकस्मिन्निन्स्युक्त्वा न स्यासहायएवप्रवृत्ताप्रक्ततेच न सहायत्वात्तदभवन्तीति भावः। नाष्ये न स्या सिद्धिदोषो ऋवर्णान्तसे सर्पेउक्तः स्वयं न दसंभवमा
=मात्राहिविशेषणं अचोयदित्यादौ अर्थाद्विशेषणं सन्नितरंतविधौविशेषणत्वयोग्यतावत् यथा इन्द्रन्निसादाविन्निसादि॰३= इत्तदन्तविध्यभावे निम्नदेशेषु वर्णान्तस्य षष्ठीनिर्देशेन स्यान्निर्तेपदिस्यानमलदनुरोधेनेत्यादि॥२=

=अपंनाव:।पपपिक्रतउदितिकादेशस्मादिच्छायादक्षिनाद ... भ्यांतस्य ... प्रत्ययसंज्ञानुमेनुसकारे:।वद्धिरेवस्यैवप्रत्ययसंज्ञैकदेशविकृतस्यानन्यत्वेनपृथग्योगेपकारलोपेप्यवशिष्टस्यप्रत्ययत्वमितितस्यप्रत्य=
=यसंबंधिविसर्गस्यापदादेवत्वंनप्राप्नोतितथापिअप्रत्ययत्वेनस्यपदपुंकामत्वेनकेचिद्विसर्गस्यापदादेरप्रत्ययस्यप्रत्ययस्यावयवभिन्नस्य ... स्यानेपोविसर्गइत्यर्थ:।अथवानुवा=
=देपरिभाषाणामप्रवृत्ते:।वपदा पदविभागसंबंधस्याप्यर्थत्वनिर्णयात्तेषांविनाविभक्त्यभिन्नस्यावयवोयोविसर्गइत्यर्थेपदविभागसंबंधत्वमानाधिकरण्येपधिकरणस्यान्वाख्यानलक्षणमेवो=
=पादिसप्रत्ययावयवभिन्नोयोविसर्गइत्यर्थे ... उरश्रिसस्मादिचप्रत्ययस्यत्वेविद्यइस्यस्यप्रत्ययेन ... प्रत्ययभिन्नत्वाद्विसर्गस्यतदवयवत्वात्प्रत्ययावयवभिन्नत्वाद्प्रत्ययावयवभि=
=न्नस्यानिकत्वात्पत्वंप्राप्नोत्येवतत्कारणायज्ञापकाश्रयणमितिअभिनवविचारतेनुआदिनप्रत्ययघ्यावत्वस्यासिद्धत्वान्नकिन्तुर्नलेआदिचसाप्रत्ययस्यानोरश्चितिसांतेप्रत्ययसंज्ञापिनुसकारमा

र२ स्स।४

यां ऊर्ध्वनुषंगिक:। स्फानिमौ तुनावित्यत्र गमकमाह अतएवेति षष्ठीमि तर्दिष्टयोरित्यत्र न दृष्टां यां त: किंतु
यसंबंधिनोन्यतरेणापपदेशादित्येतावन्मात्रइत्यादएकइति समुदायस्येतित्रत्वे वामवयवानामादेशायेप्रमा
णान्तावादित्यर्थ: सजोपकर्त्वयोरुत्वस्यासिद्धत्वान्नापोसलोपत्वकृउकारापीति। यथात्तवंसकार इ इतिना
वत्वयोत्वतिदृष्टां तं विषम्यमाह निमित्तशास्त्रार्थवृत्वायबकुब्रीहिं लक्षणं च दर्शयितिएकादशेतियद्यपीति
थाचानुवर्तमानमंतत्वत्यादिनारत्यानननयोगसंबंधमर्हतीतिनावं।प्राधन्यादिति। परशास्त्रता त्पर्यविषय
[redacted] यादित्यर्थ: नन्वशादिरूपेण विधानात् कथमत्त रूपरादिचशोके त्पत्त आहयद्यपीतिअविधनादि
त्य नुच्चारणादित्यर्थ: तात्पर्यपर्यालोचनन्याय: प्राप्तविवेकन्याय: केवले तिरेफमात्रविधौ सूत्रमेतद्
वतिष्ठत इत्यर्थ:।। वार्तिके प्रतिषेधोंनावोनिवर्तनं तथाच यथासंनवं कचिद आवः स्यादिति। योजनीयं

रा१ आ।२

=आधुकानमिभावकं॰१=

गृह्णो॰ः २ स्वर विधाविति॰ यथपि हल्स्वरमामोस्यशेदेक्षकविधौ चेदं अतएवाचैः कर्तृपकीतिसत्रे॰ वृद्धतिच दिनार्थं तथाप्यानन्दवपदास्यैकदेशपुक्तिवान दनाभ्यगाममितिनलं॰ २४

ङविद्विवर्त्तनं वक्तव्यमिति एवं सद्वं द्वां तेश्रूपमाण प्रतिषेधश्चाह्वन षष्ठीसमासतउपप दड्तिदृष्टयोगीः पूरि
त्यत्रें क्षिपचेति क्षिपृ [redacted] अतद्द्वा तोरुदोषप्रसर्वस्येति तीत्रोव्द्वपदामिति नाष्यप्रदस्य पदादित्यनु वर्तमाने षष्ठ्यंत
५२ मित्यर्थः। नाष्यमाडुःप्रयोगोंता वायतस्मिन्नहि अदस्वरस्यात हि प्रयोग स्ट [redacted] निघातस्य हिचेत्यनेन निषे
धयस्मान्नाह्वोमाङि॰ तुङि॰ तिङ्बाधनेन स्मात्तरेचेति लङर्थज्ञाद्वाङ्वादा वर्थेण न्यपतिङ्घाद्त्तुदित्यपदित्ये
तिण्य॰ः ननुरेफांता न स्रु विहितइति कथंतदं तस्यप्रत्ययजत्सेनापिपदसंज्ञेत्यत स्त्रोद्रुमं स्मादिं नित्य तिष्ठ [redacted]
यादितिय घ्रुपिधत्ततोः परः कर्तृवाचिनि सार्वधातुके नेतरो विकरणो विधेयः नचानतेरेफे सति तथा विकर
णः न वतीति सोप्यनित्यः तथापि सार्वधातुके अनिधेयत्वेनस्थितेकर्तरीति व्याख्यायमाने सार्वधातुकु
इति विषयसप्तम्यां वा कृते प्रागधत्ततोः परो विकरणः प्राप्नोतीति सनित्य इ तिन्नावं ध्ययोरपीति असस [redacted] ति ९५

=यथाविविषयसप्तमीत्वं विकरणादिधोसार्वधातुक इत्यस्य धातोद्रिति सूत्रे भाष्ये दूषितं तथापि पूर्वपक्षलाघवाकपं॰ रकुटी५ शितिप्रयोस्यवर्तितः। वस्तुतः कैयटेनमयवहिनेविमरशद्दुशरुक्तिर्वक्ष्यनइतितदभिप्रायकोप्यपंथोवकुंशस्त्रविवोध्यं॰१=
=धातोरव्यहितेविकरणेरेफस्यामेवहितपरत्वं नस्यादितिद्रूपणंसम॰१=

२२

×नप्रकल्पनइति॰नियमेन विकरणस्यैव [redacted] व्यवहितपरत्वंनसिध्येदितिभावः।२×अचःकर्तृयकीसत्र×४

विकरणे तसो ह्रि॰त्यादिवंप्रवर्त्तेमिति भावः अथव्यवहितेपीति परश्चेतिपरशब्देन प्रत्ययस्य व्यवहिते प्र

वृत्तौ न कश्चिद्दोषइति इष्टव्यं नकल्पेनिर्दिष्टपरसमाश्रोनानकल्पस्तच्छब्दादित्यर्थः पदसंज्ञेतिस्वादिष्वित्यने

नेन तुप्रत्ययस्य कथं पदत्वमित्यतआह पदत्वाद्वेनेति पदस्य संघातः पदसंघातः कश्चिच्चासौ पदसंघातश्चेति

समासः नाप्युपदेशइति वर्ततइति अनुदात्तेन हि॰दित्यतं अतो लोपइत्यत्रानुदात्तोपदेशोत्यत उपदेशइति

वर्त्ततइतिद्रष्टव्यंपररूपणेति [redacted] अतोयुणइत्यनेन नाप्युपदेशग्रहणंप्रसतिविशेषणमितिबोध्यं निर्दिश्यमान

परिभाषेदंनास्तीति शङ्कते नन्विति नतु माभूद [redacted] तु मीमानत्वेनादेःपरस्येति रफस्योच्चं निर्दिश्यमानस्यैत्वञ्च ति

पपन्नसौत्रस्यपव्य प्रष्ठा निर्दिष्टो न तस्यादन्ना ः किंतु तेनपृत्यापितस्यप्रयोगस्येत्यतआह प्रत्याय्येतिएत

च निर्दिश्यमानस्येत्युच्चारितस्येत्यर्थमांगीकृत्योक्तंप्रतिपादितस्येत्यर्थे [redacted] तु न काचिदनुपपत्तिरिति इष्टव्यंमादि

×यघसौकल्पशब्दावयवःस्यान्नदास्वादयवभूतरेफान्तस्यनारिसस्यनसप्रत्ययःपरःस्यादितिभावः।८×इष्टव्यमिति॰सिंसमेनत्॰पादंमस्यापिपदादेशापनेसस्मात्कृयणकमेवत्वाधुः।१

=इहनास्तीति॰निर्दिश्यमानपरिभाषायाआदेःपरस्यालोंसस्यैतावचनसामर्थ्यात्कायेंकाविविति केयटेनकश्रीत्येतिभावः।उनरंतुसाक्षादुच्चारितेनेमुख्येयत्वंतगाय्येर्थेचरितार्थअवंलक्ष्य उदः स्थास्तंभोरिसादौअलोंसस्या=

=देःपरस्मैसेतद्रूपंलनबाधनेनेतिनप्रतीयमानेऽमुख्ये र्थेप्रवर्त्ततेइतिनरफस्यादेशःआदेःपरस्यसनेति॰परेसाधुः।आदेःपरस्यालोंसस्यैताभ्यांनास्यबाधः किंत्वनेनप्राप्तस्यानुसरणरक्तभ्यांविधीय

शब्दानुशा० ९८

के॰वि॰ =इदंतावत्सर्वदर्शनमात्रंन तु स्वज्ञानपार्थोऽन्यमतेः धादिकव्येनैवनपिगोदइसादाबतिपाणिः।१=

१०६

त्रितिस्थानिनोमात्रिकत्वेनाश्रयणादितिभावः नाष्प्रेऽव्यवस्थेत्यकारप्रश्लेषमभित्रेत्याव्यवस्थानप्रकल्प्यतइति
व्याख्यानंसत्त्रयथावार्त्तिकंतावद्यारव्यातिनित्यत्वादितिकथंतर्हीदमंगीकृत्येडुपीत्यादिनाष्पमित्यत आह
प्रवृत्तौवेतिएकाचउपदेशइत्यत्रनेडशीत्यस्यानुवृत्याउपदेशेवर्णइट्प्रतिषेधइत्यंगीकृतेऽपिनाष्प्रकल्प्तेति
५४ एषस्वरंपूर्वपरप्रसतिस्वरइत्यर्थः।उपदेशोक्संज्ञाविधानसमयेताघुर्थनकारादिप्रत्ययपरत्वात्परत्वग्रहण
मितिनाष्पादाहतवार्त्तिकार्थःनिनुरेफस्यपरादित्वेपरत्वाभावादेनप्राप्नोतीतिकस्मान्नोक्तंनचहल्ह्यादिलोपेसं
योगान्तलोपेनवकारनिवृत्तिरितिवाच्यंरात्सस्येतिनियमादित्यतआहअंतरंगत्वादितिपूर्वान्तपेक्षइतिनाकुटइत्यादे [redacted]
उञ्जअंतरंगविसर्जनीयेकर्त्तव्येबहिरंगाभावइरसिद्धत्वात्तावद्धतिभावः॥ ॥अनोंत्यस्य॥ ॥नाष्प्रसज्जेते
त्यास्थानंतरंनतन्निवृत्येनकारस्वित्त्वादितिवक्तव्यंस्यादितिशेषः नन्वांतंत्यस्येत्युच्यमानेस्त्वत्रनेदं कृतोनवतीत्य

२६

=नादावितिसम्बन्धेणगतेःस्वरलेदिधीवनेक्रियायोगेवगतिसंज्ञाक्रियावाचोयधातुस्तस्मात्प्रतिङ्ःनेपूर्वपराभावेनहइदंतएवसिद्धमितिकथ्यहलन्तसार्थमितिवेमं॥५= =सत्येतिसलोपइति॰सुतिसीतिप्रत्यये॰
=लोपाद्धलंतमात्र॥ तस्पकृतेःपरस्सलोपनाव॥ दिक्षो

तथ्राह प्रथमेति बहुवचनं विवक्षितमिति दर्शयितुमेव वक्तृमितिना वाच्यपन्यासमात्रमेतत् नव यंय लो विवक्षितस
निदर्शयितुं प्रयोजननिरूपणार्थं त्ताघास्यारं नानां तु सर्वे [illegible] मस्मिन्पक्षे दोषमाह तस्मिन्निति इदमास्त्रं तं न परा मृश्यते न
स्य विध्यर्थं चात्तात्किंव त्य दि ति दर्शयितुं तस्य नियमार्थतामुपपादयति अंत्यस्येति अलात्मकस्यापादेशस्या [illegible]
देशपदमित्यर्थः नवेति षष्ठी स्थाने योगा त्वनुवर्त्ततेत्रैव मनि सं [illegible] बंधः स्थाने षष्ठ्या बोधितस्त तदंतस्येति न च वाक्यं
तथेत्यर्थः पदस्य विति अंत्यस्येत्यनेन सामानाधिकरण्येन संबंधि पदस्येति त्वधिकृतं वस्त्वादि नि विशेषणं
घतः समुदायाः षष्ठ्या बोधितः स्यात्येन छद्दः पदमिति ना वा परकीयानि प्रायंय विविच्चिति वदता स्वानि प्रयोजना
हत्वा स्त्रवितः सर्व इत्यादृत्य तत्राह अवन्वेपतिनन्वेवमवश्यकर्तव्य स्येतु योगः कस्मादुक्तमत्य विशेषणेपीत्य
तत्राह आयेति स्थाने विज्ञानस्य कस्येत्य पेक्षायामाह षष्ठीति [illegible] नन्व [illegible] वं विज्ञातपश्तियो [illegible]

नव ५२

=अलितिप्रथमांतं मेकानुवृत्ता देःपरस्येत्यत्र संबध्यते रूपेसादोनेदोषः तानस्यपि भाष्योक्तवक्ष्यमाणज्ञापकबशात्सर्वादेशत्वं भविष्यतीति भावः १= भाष्ये डिःदवानेकालंसस्येति अत्यपस्य डितआदे=
=शस्याभावादनेकालितिलब्धं आदेःपरस्यस्यानेकालादेशेऽप्रसक्तेस्मिन्पक्षे सर्वस्य सुपीसादितिर्दृसा आ तानङः सर्वादेशतायां तु ज्ञापकानुक्रमेव १=

२७ वक्तुं युक्तमतँ आदेशइति॰स्यानषष्ठीसंबंधाद्देशत्वेनयोविज्ञातइत्यर्थः।षष्ठीमात्रमिति॰४॰

आ॰ र्थ॰२

ति [redacted] अत्योंत्यस्येति षष्ठ्युच्चारणे नविधीयमानमात्रमित्यपिद्रष्टव्यं किं योगत्राषष्
त्यपेक्षायामाहषष्ठीति संबंधनर्थमिति अंत्यस्यानइत्यं स्थानेयोगत्वमेवबाध्यते अत्रहेतुमुक्त्वा त्यादित्यपत्येत्यंत
अलोंत्यस्येत्यस्यानुसंदारः नापवादइत्याह अन्विति॥ ॥टिङ्॥ ॥अनंअन्यथासिद्धद्विःकरणवशेनास्यानेकाल
शित्त्वेन तदपवादतातद्विःउद्विःकरणं मन्यथापिसिद्धमिति तद्विषयेस्यापवादर्वीभावाद्विप्रतिषेधप्रसक्तिरिति
परिहरतिनेतिदौर्बल्यादपवाद नसामर्थ्याभावादित्यर्थः द्वित्वादितिअ नन्यथासिद्धद्विःकरणबलेनापवादत्वम
स्यकिंवनेकाल्त्वादितिप्राप्तेस्यारंभाद्यस्मिन्प्राप्तेयदारभ्यतेसतस्यापवादइतिहि स्थितिरितिभावः।अनेकालि २२१
नै॰२ त्त्वस्यैवस्तत्रेशित्करणाभावे कथमनिधीयतेशित्करणादवसर्वादेशइत्यत आह।सतीति तर्हिशाकादि तिवक्तुंयु २७
क्तं किंद्वित्वग्रहणेनेत्यत आह अनेकेति कार्यांतराभावेपिककारोच्चारणस्यप्रयोजनंचात्त्वलोपएवकार्यमिति

तस्या॰२ शि॰२ रु॰२ शा॰२ स॰ शा॰२

२५

=इतिभावइति॰तातङादीनामंसादेशत्वेऽपयवावयवस्यसमुदायार्थत्वं संपदातनगुणवृद्धिप्रतिषेधार्थत्वम=
=पिङि॰त्करणस्यनांतरीयकफलं॰ नत्वभावेतसादेशत्वमात्रङि॰त्करणस्यफलमित्यर्थःतत्र॰३=

+ पथाश्रुतपंचमीपक्षेप्याह अथवेति। ५ +

आकारस्येत्संज्ञाप्रवर्त्तत इति सूचयन्नुमिदुदितमिति भावः। नाषो नन्वचा त्रापीति अपवादविप्रतिषेधान्निमत्तां
आस्य न्यदिति यदि हि आकारस्याप्रयोजनं न स्यात् तदा आकारस्य लोपे संज्ञे सर्वादित्वं प्रतीयेत याताम्प्र
हृवन्यकारस्य प्रयोजनमिति प्रागेवांतरंगत्वाल्लोपसंज्ञे इति न सर्वादित्वं लभ्यत इति भावः। यदि सर्वा
दिन्वाचात् प्रागेव आशिलोपे सत्ययोस्यादत एवं न दुष्प्राशिरस्तीति प्रतिपादयितुमंत्यस्यायमित्यादिनां छ्यंत
दाक्षिपति न विति न तस्य सर्वादित्वं विनापि प्रत्ययादिचाध्व न्यत एवेसंरेति भावः। तत्र एकारान्तानुबंधा इ
त्यस्मिन पक्षे सरूपविधानकविषयेपि प्राप्नोति दोषः। सर्वादित्वेवपाठविमथ्यानुनादित्यादयः सर्वादित्वां
स्युरिति दोषः। पूर्वाकेन निर्देशः कर्त्तव्यः तत्राह्नुं पकारसंनिधानेदेदित्यस्याकारांतत्वाद्भावादिति। नाषादाद्
तवार्त्तिकार्थः। ज्ञापनमावश्यकं न भवतीत्याह अनेकां प्रापयेति। इति भाष्यविवरणे प्रथमाध्यायस्य प्रथमपादे

× अथ न्याः। इदमत्र भि... आकारेत्वाग्रहणसामर्थ्यादनेकान्त्वमादाय सर्वं सर्वादिशः अनेका... दनेन च आकारस्य हतार्थता ... आकारलोप... रत्नोपात्ताकृतेनसं
× हा. फला ... भावात्. न च लोपः फलं. उच्चारणार्थेप्यर्थापत्तेः। अर्दणस्तु साधेन जितमयु... आनुसंपादकतया अकारस्य मार्गेण सर्वादित्वम् ... याः प्राजितं ... लोप ... निजितमिति नाथेइ
× पोः हतयोः अनेकान्त्वोभावान्न सर्वादेरस्याकुः। तन्न. उकारीयादिव ओदितो ... पि सर्वादेश ... न च मुख्यसुरवार्थः स्वः। इयउदित्सुकारस्य ...

२८

सप्तममाह्निकं॥ ॥स्थानिवदादेशोनल्विधावितिनिर्देशः किंवत्यर्थआनायर्थेहेस्थिरस्थानिमेवादेशरूपा
पत्तिप्रतिपादकत्वमस्यसूत्रस्यमाभूदिति।उत्तरार्थश्चास्यस्थानिरूपत्वप्राप्तिबोधकत्वमस्यसूत्रस्यमाभू
दितिनाघटत्याद्दविनेतिनद्वितीयः अत्रसकेनप्रसिद्धस्थानिनोप्रसिद्धादेशाअनेनविधेयाः विप्रयर्थो
तानापितृतीयः वियण् [illegible] समकेरेवेत्याह नचेतिवालिटीतिनतुयदि स्थानित्यनेनस्थान्यादे
शाद्रूत्यनेनवसर्वत्रार्थधनकेरव्यानोविकल्पस्यप्राप्तौनियमो वेतिनियमार्थतत्सूत्रंस्यादि २२९
ति कथमनेनवचनद्वयप्रामाण्यपाद्विकल्पोनभवतीतिज्ञापयतेउच्यतेज्ञापकमहिगियाद्युपन्यस्ताविनाश
इहोरिरितउविनाषायदूणं विकल्पानावश्यापकं दृष्टव्यनचाच्छिकारोनामस्वरितलिंगासंगेना २८
नुवृत्तिर्नेचसामर्थ्येनानुवृत्तिरितस्यसंभवतीत्यत आह।प्रस्तावइति प्रस्तावः प्रकरणं बुद्धौसन्निधा
नमितियावत्॰भाष्येणस्थिन्यादेसंज्ञानामेवग्रहणयनादितिभावः॰परिनाशात्वंतत्किंसंनवानावयस्त्वमितिनलोक्तं॰भाष्येवधेरवेति॰नवैवंस
तेभवधियाग्रहनयेलाघवायचाकारविशिष्टमाशवधयमेरस्येवपाष्यमेवंचदन्यग्रहणाय्यर्थमेवेतिवाच्यं॰आजभ्रस्लादिसकलहसादेशसंग्रहार्थंत
स्यसत्वात्॰यात्प्रतिषिध्येतेति॰किंच॰किदिसादेःसंज्ञालेकुितिचेसत्रास्यग्रहणंनस्यात्॰संज्ञास्वरूपानुच्चारणात्॰तथानिष्ठाशीङितिनिषेधोप्यसंबद्धः

स्यात्॰ कित्वात् चर्याद्धि॰ दिस्य प्यतिदेशाः। नन्वेवमपि सिद्धं धर्मिणामिति न्यायात् पूर्वोच्चारितः संज्ञी परोच्चारिता संज्ञेति भाष्यात्त्वस्यानिन आदेशः संज्ञास्या
दित्येवं भाष्ये कुतो नशंकितमिति चेन्न॰ एवं ह्यस्मतिवक्ती सादोलाघवाय च क्षिङ् इत्येव वक्तव्ये स्यातिग्रहणं वैयर्थ्यापत्तेः। लोके मृदादि रूपयाप्रकृत्या
कुसूलादि रूप विकृतेरभिधानाच्च॰ कार्यातिदेशोयमिति॰ एवं चानपेक्षितनशास्त्रमनपेक्षित निमित्तं च प्रत्ययत्वादि कार्यमनेनैव क्रियत इति
भावः। भाष्ये यः स्थान इति स्थानशब्द प्रयोगात्तदनुवृत्त्या देशो लभ्यत इत्यभिप्रायं मुद्रस्यति॰ स्थानीति॰ नन्वादेश इति लब्धो क इति प्रश्नानुपपत्ति
रत आह॰ द्विविध इति॰ भाष्ये उक्ताशयमजानन्तु उक्तरयति॰ यः स्थान इति॰ समाधत्ते॰ आदेशमात्रमिति॰ नन्वत्रापि प्रसक्तस्यैव स्थानिवत्त्वम
स्त्वित्यत आह॰ न चेति॰ परत्वेति॰ तत्प्रयोजनं च पदस्यपदादिति अधिकारेण विहितोनिघातो युष्मदाद्यादेशाश्चेति भावः। भाष्ये विधा विति कि
भाष्य७ मर्थमिति॰ विधा विस[illegible]राज्ञ प्रसत इति भावः। ननु समासोत्तरं सप्तम्या एवश्रवणेन सर्वं विभक्त्यंतत्वं समासस्यानुपपन्नमत आह॰ अव
यव इति॰ ननु विभक्तिचतुष्टयेनैव विग्रहस्याच प्रदर्शनात् सर्वेत्यनुपपन्नमत आह॰ वकुत्वेति॰ द्वितीया च तुर्थी प्रथमाभिः स्यान्यत्वेतः सूत्रे ऽसंबं
धादिति भावः। ननु सकलच्युते ऽत्विंविधिपदे कथमत्य दस्यानेक विभक्त्यंततेत्यत आह॰ न चेति॰ विधिशब्दः कर्मसाधनः तेनात्संबंधि कार्यं इत्यभि
त्यर्थः। प्रोच्यापक्षांतरमाह॰ अथवेति॰ अ॰ धा॰ द्वा सरो विधिशब्दो त्विंविधिशब्दः तेन न च तद्वाच्यो योर्लक्ष्यत इति भावः। एवं च न वाच्यत्वेन रूपेण सर्वार्था
श्रयणात् सर्वविभक्त्यंतत्वे यत्फलं तन्न सिद्धिरिति तात्पर्यं॰ तदर्थोपक्षयः। तदर्थमात्रान्विनार्थकः। इष इति॰ यजेः क्तः। यद्यपि क इ ष इति रूपमुखे पि
मिथ्यति तथापि क विष इति पक्षे स्यात् कथं विष इति चेष्यत इति भावः। स इष इत्यत्र एतत्तदोरिति निस्यो लोपः स्यात्॰ उपदेशादिति॰ सोपदादाविति वि
सर्जनीयस्थाने विहितसस्य स्थानिवत्त्वेन विसर्जनीयस्य चाप्यपदेशनाद् त्वादिति भावः। केवलप्रकृतेः प्रयोगाभावादाह॰ अत्रेति॰ तत्सामभिव्या
= विधिशब्दाभावे संबंधसामान्ये षष्ठी वक्तुमशक्या॰ षष्ठी स्थाने योगे त्यनेन बाधात्॰ विधिशब्दसत्त्वे न न तत्सामर्थ्यात् स्थाने योगत्वं बाध्यते॰ श्रु॰

कै॰वि॰

हारे प्रतीयमानो विधेयतरूपोऽर्थो न विवक्ष्यत इत्यर्थः। अन्वयायोग्यत्वादिति भावः। लिंगसंख्ये इति॰ अत एव पाको पाकाः॰ न्नित्यादिसिद्धिः। सतम्यर्थे

९६ स्तुतत्रे विवक्षित इति लिंगसंख्ये इत्येवोक्तं॰ भाष्ये अर्थनं वा इति॰ स्वार्थमात्रनिष्ठानविभक्त्यर्थोपसर्जनकृतताइत्यर्थस्तदेवं स्पष्टयति न कांविदित्यादि॰

निर्दिष्टे॰ बोधिते॰ पश्चादन्वययोग्यविभक्त्यर्थाकांक्षायां यद्यद्विभक्त्यर्थमाश्रयितुं लक्ष्यानुसाराद्बुद्धिरूपजायते सा विभक्तिरध्याहार्या साधुत्वा

99 र्थमुत्पन्नविभक्तेस्तु लुगिति भावः। एतेन [redacted] प्रत्ययाध्याहारेण कापिद्दष्ट इत्यपास्तं॰ मा भेर्मासं विकथा इति पुरोडाशगवदानमंत्रस्य धानात्

हमाभेषमासं विभ्रुमित्यादौ तथादर्शनाच्च [redacted] तन्नद्विभयकलक्षणे भेदान्तयत्नत्र सा आश्रयितव्येति तात्पर्यं॰ न चानलिति प्रथमानिर्दिष्टोऽन

लात्मक आदेश इत्यर्थेऽन्यथो नलात्मकत्वेन प्रपष्ठेत्यादा विद्यात् उत्तमपुरुषैकवचने टेरेत्वस्य स्यानिवत्त्वात्पदत्वं न स्यादिति चेन्न॰ अदोजध्धि

रिति सूत्रे अन्यग्रहणेनादेशविशेषणत्वाभावज्ञापनाद्दोषात् स्थानं श्रेण॰ प्राधान्येन॰ सकलविधिपरिग्रहार्थं विधिशब्देन प्रधानन्यायेनाध्य

त इति भावः। एवं स्थिते॰ कर्मण्यण् पचाद्यचो बाधादिति भावः। धाश्च निसत्वबारणाय वार्त्तिकप्रत्याख्यानाय चाह॰ अप्रयोग एवेति॰ भाष्ये यत्र प्राधान्ये

ने त्यस्य विधिग्रहणाभाव इति शेषः। ननु पृथक्त्वमंगीकृत्यैव तत्स्थानापत्त्या तद्धर्मलाभे भिहिते स्थान्यादेशपृथक्त्वादित्ति हेतुरसंगतोऽत आह॰ स्थानिवद्रू

शस्ते पेति॰ स्वरूपमित्युक्ते न तत्स्थानापत्त्या तद्धर्मलाभ इति भावः। व्यभिचाराभावादिति॰ तत्स्थानापत्त्या तद्धर्मलाभे दृष्टान्तोऽप्रसंगतः स्यादिति च बोध्यं॰ इति प्रदर्शि

तमिति॰ ननु युष्मदस्मदोरनादेश इत्यत्र विभक्तिविषये स्वरूपमित्यस्य लोकन्यायबाधकस्याप्रवृत्त्या न त्वल्लोकन्यायेन प्राप्तं तद्धर्मलाभमनुरुध्य कार्यनिवार शिवः

णेन चरितार्थस्यानादेशग्रहणस्य ज्ञापकता संभवाद्भोवध्येत्यादौ दोषवारणाय पदं सूत्रमिति चेन्न॰ स्वादिसूत्रे स्वं रूपमित्यस्याप्रवृत्त्या न तद्धर्मलाभ इति॰ कैंकि ९६

कन्यायस्याप्रवृत्तिरित्याशयात्॰ क्रियमाणेऽपीति॰ अयं भावः। उत्तरार्थं तावत्स्थानिवदादेश इति कर्तव्यं तस्यैव च योगविभागमात्रेणोपपत्तौ सत्सामार्थ्यापतितं वचनं

=वार्त्तिके भाव्यमाणोपीति॰ मंदमत्यनुग्रहायस्तुत्रे आरभ्यमाणे तथाप्यनन्विधाविशन्विधौ प्रतिषेधे च सति विशेषणे विशेषणत्वेनाल्तः समाश्रयणे विधेवार्द्धधातुकस्येडिसादेरभावमिति सर्थः। भाष्ये चासनित्तस्मिन्विशेषणइत्येतावदधिकं तच्च प्रयोगस्य सरूपेषेणपूरणीयं॰ २=

नक[redacted]त्वं॰ एवं संसमनन्विधाविसयमभ्यंशः स्पष्टप्रतिपत्तये क्रियते॰ उक्त स्तत्रे द्वितीयविधिग्रहणानुवृत्त्यर्थं वा नञ्योजनं तु तत्रैव वक्ष्यत इति॰ भाष्ये असमसपीति छेदः। नञा न्विधौ प्रतिषेध इत्यस्य विशेषणं॰ अप्राधान्येनाप्यन्वाश्रयणे निषेधार्थं क्रियमाणे विधिग्रहणे सत्सपी सुर्थः। वार्त्तिके विशेषणइति छेदः। तस्ये विशेषणभाव इति तदर्थस्तत्र ह॰ विशेषणे समाश्रीयमाणइति॰ विधाविति शेषः। असतीत्यादेः प्रयोगइति शेषः। सत्यादित्वस्य विशेषत्वं दर्शयति॰ तत्रेति॰ सत्येदेशः स्यानिवदित्यर्थस्याविवक्षितत्वात्॰ यगंतोपि॰ क्यान्त

तिं वचनात्तमांतोपिड्क्षीनमितिचेतिवचनादित्यर्थः। नविति ... स्था। निमात्रप्रतिषेधश्चादित्यर्थः। अत्राशङ्कार्थवा

दितिचाशङ्कार्थंस्यतेनविनानुपपत्त्या। नावाच्येत्यपिङ्ग्रहणं चेन्न ... शङ्कार्थ ... यनविनानुपपत्तिः। तत्राशङ्कस्या

वे१ प्यतिदेशो नवत्येतदाहयत्रेति॰ नन्वयद्दि ... तइति स्थिति करमाद स्याप्रापितव्येतिनात्पर्यं॰ न ... जेनन्नवतीत्यतअदद गेन

स्या दीर्घइतियहालिरीतिदीर्घकतन ... सिज ... विश्रान्ति ... ति नाव ... स्यस्यानिवत्वालदत्वं ... दीर्घ ... स्थानिव

नावास्रिज ... पो नविप्यलीत्यत आह दी ... दहोषात् ... वएवस्थानितेत्यह ... कलविधिपरिग्रहार्थं विधिशब्देनप्रधानम् ... इत्यत आ

हद्द स्थितिनन्विड्पाचः स्थानिवइलोपि विशेषणत्वेनस्थानिवमिति ... नाग्याह॰ ... नेव ... मि॰ भाष्ये ... दाहरणं

तरमाद्दतथेतिआकितोपातिनकामेञ्जितिविकषप्रतिषेधादिति नाव॰ न [redacted] वेनिसादित्यर्थमानेपिक

यं विशेषकार्यातिदशाइत्यत आह तस्मादिति यदानल्विधावितुच्यते तदक्षेऽक ककारटकारकप्र

× गोतोणिदितिपाठेयपेनिमावः॥ ६

=एवं च सामान्यरूपेणोभाश्रयणमितिभावः। १०

=अनल्विधावितिकर्त्तव्यमिति॰ विशिष्टं कर्त्तव्यमित्यर्थः। ज्ञापकं तु विधिग्रहणमात्रमितिनत्वं॰ अथवामंदमत्यनुग्रहार्थमनल्विधावितिक्रियमाणेपि निषेधेऽलोऽप्राधान्येनाश्रयणे दोषनादवस्थ्यादवश्याश्रयणीये ज्ञापकेनैवेष्टं सकलेष्टसिद्धिरस्तु मास्त्व=
=नल्विधावितितत्क्रियमाणे विशेषानिदेशाज्ञापनार्थं संपद्यते इति केषणधामः। तत्फलं तु मरीच्येति विशेषधर्मस्याक्वित्वस्यातिदेशाद्गुणेनेतिस्य चमेवोक्तं ज्ञेयप्टेनेतिसर्वं सुस्थं॰ २=

= भाष्ये यदि तर्हि स्थानान्यमिति। अनल्विधाविति ज्ञापकात्। न ज्ञापनार्थं चानल्विधाविति यदि क्रियते न इत्यर्थः। ३ =



१००

स्यया अन्वयत्वेन ... किं चेति प्रतिषेधस्याविधिज्ञात स्मिन्कर्त्तव्ये स्थानिवद्भावो नाकारणनिषेधेन स्यादित्यत आह क

बाधति प्राथम्याद्विधेयसमर्पकत्वेन प्राधान्याच्च स्थानिवदित्यनेनाल्लोपविशेषणं तस्थानयलोपस्य प्रतिषेध इति

नावः। अयहीदित्यत्र विशेषणानिर्देशेऽपि न दोष इत्याह ... दीति ... स्यानवत्वा ... राधनत ... रतत्वेन ... किविवर

णस्मानयेप्रतिवत्सादिदेऽन्यनिधान स ... मादहावात् ... त आह आश्रीय ... तकल विधिपरिग्रहार्थं विधि ... न प्रधा ... नादरि

त्यन्तु चतुर्थ इति नाचः स्थानि ... मितिस ... वः ... ना वादिति ... स्यास्थानाय चाह। अप्रयो ... न को य स ... व नादिव

स्येत्यर्थः। नन्वसार्वधातुकसंज्ञाया अ ... बाना वाक्रमुच्य तत्रानां ... देश प्रथत्वादिति हेतग ... धः के आभो ... तीत्य न भा

दृष्टानीमिति आदिशतीति नाक्रियायोगानिमित्त इत्याहृष्टा दृष्ट्वा इति ... [redacted]

× डागमार्थमिति। उक्तदोषमपरिहृत्य विवारांनरागंतोषपत्ति आह। ६ × २ स्वनः ४

२९

साव विशेषणमित्र

[redacted]नो त्यनेनादेविनीतिव्यधिकरणसप्तमीतिसूचयति विचा[illegible]रबीजं दर्शयति
किमितिप्रतिषेधस्य प्रतिषेध्यसाकांक्षत्वात् प्रतिषेध्यसमर्पकं स्थानिवदितिप्रत्यासन्नत्विधानवित्यसंतिन्नावः
स्थानिवद्भावादिति तस्यातउपधाह्रस्वाभावादिति नावं अतिदिष्टमतिदेशस्येतत्षष्ठ्यान्तवितव्यं तु सिद्धं रूपं स्वितिवस
मीनिर्देशो[redacted]त आदेच्यादिस्थादतिसूत्रिद्धलतामदिष्टाद्धतिवषष्ठीसमा[illegible]सः तेषामादेशेऽपि त्यर्थः स्थानि
वद्भावादिति नसंज्ञानिमित्ततद्धिते अनुगुणो विधीयत इति तद्धितवंम[illegible]यस्या ६४
पिपठिषान्तरमतदोषस्यप ह्रान्तरेणावनप्रशस्य चेपि पदद्वयस्य प्र[illegible]चिकोऽनुपपन्न
इत्यत आह न्याय्येति तल्लोपातिदेशशेषत्वात्यर्थः तद्वारकेति देशद्वारकत्वत्यर्थः। कार्यप्रति[illegible]देशस्यापुप
न्नत्वं तेनालस्य कार्यं अनाश्रयो व्यपदेशो वा स्थानिवद्भावेन न भवतीत्युक्तं भवति परेतेत्वयो व्यप

तिदि४

कै॰वि॰



×यश्चस्थानिवद्भावेन नासावलाश्रय इति न तत्र प्रतिषेधः। ननु गुरुपुत्रस्य गुरुत्वेऽप्युच्छिष्टभोजनादौ न मात्रयाप्यतिदेशापेक्षा इत्युक्तस्य पित्त्वमं वलादिदेव सार्वधातुकत्वानिर्देशेन×
१०१ ×स्थितिचेन्न॰ कार्यकालपक्षेयथायदिवृद्धिकालात् सार्वधातुकसंज्ञाप ×१

ला
दशोऽश्रयः। नासौ स्थानिवद्भावेन संप्रज्ञाल्विधिरिति स्यान्निषेधः। यथोद्देशपक्षे तन्नैर्दिष्टमनकालएव स्थानिवद्भावेन
सार्वधातुकसंज्ञा किंतु प्रागेवानपेक्षित कार्य विशेषा [redacted] प्रवर्त्तत इत्यल्विधिकमर्स्वविशेषार्थवस्था
बुद्धिस्थ त्वादाऽस्य नल्विधत्वविति निषेध इति विशेषांशोदृष्टांतो न त्वातिदेशस्य मर्त्यतापेक्षणाऽसावस्थेति नाद्यमाने नर
नो कारणस्य वस्तुग्रहणे। पिस्थानेन्तरतमपरिभाषयामात्रिकस्य मात्रिक एव त्यप [illegible] मनकोऽयमेणादिकर ४८
तिशेषंरतीयेति बहुव्रीहौ निष्ठानि विलत शब्दस्य पूर्वनिपातं स्यादिति न [illegible] व्ययव विगमपि श्चेति प्रत्यय
प्रयोगानुपपादयतिद्धिन्नेपीति कथं तकारस्य तिइव्यंज कवंमदृष्टवादित्यं तथा चति दृष्टांनाथमिथ्यैत्यक्तेनन [redacted] ११
द्धिनावयव वंस्ववाश्वगुणयोगाभावान [illegible] त्वान्वत्यंतं प्राद्व अवयवेति स्थितद्वति नवकुशवंय १०१
इकारप्रसंगइति अनर्थकत्वनपस्सक्तार्थप्रतिपादनायेति वक्तुमशावयवादवयववचेन प्रसक्तिरिति वाच्यं तथा र
उकार॰२ तआह॰३ च२

६२

पूर्वावयवापगमादवयवान्तरप्रादुर्भावाद्वानित्यत्वं स्यादित्यर्थः स एवायमिति नित्यत्वनिश्चयानाप्ये नित्यत्वमुपलब्धि
तं [redacted] स एवायं विकृत इति नोपपद्यत इत्यन्वयः ॥ विरोधादिति भावः तर्हि विरोधपरिहाराय नित्यत्वं त्य
ज्यतामित्यत आह नित्येष्विति नास्त्यनित्यत्वं तेः प्रसंगे तो विधानादित्यन्वयः ॥ कथमेतदित्यत आह एवं रि
तीति तस्मादित्युपलक्षणमित्यभिप्रेत्याह तत्रेति कात्यायनीये उपसंख्यानमात्रं न त्विह च विधानमित्यतो ना
रघाजीयपाठ उपलिङ्ग इति दिक् तत्र व्याचष्टे चयत्र आह चितीति चित्य त्वादेशात्वं चेह निषेध्यमित्याह एरित्यत्रेतिय रु२
दीति रुदमोम इत्यादिवदिति भावः ॥ ताप्यसत्यादेशाच्चेत्स्याद् इकारादेरेव स्थानिवद्भावे नास्तीत्यनेनोक्तं न
या आदेशाच्च मुकारादर्थं वक्ष्यामीत्याह मद्गतिपरस्तु स्थानिवद्भावनिमित्तमादेशावमनेनानाक्तं तत्र नास्तीति गृ

नि२

स्तरेवात्र२६१

कै·वि·

१०२

ग॰ २ म

ठा मिसं धिंष्ठ छति कथमिति परस्मैपदसंगे विधीयमानस्यादेशाच्चं तदि कोदेनर्थकस्थाने विधीयमानस्यो
कारादेर्नास्तीत्यस्याभिप्रेतेमन्वानो नायं नियमो नर्थकस्थाने विधीयमानस्य लोपादेशादशाचदर्शनादित्यनि
त्याह आदित्र्यपतइति ननु तामादः पदसंज्ञायामाश्रीयमाणावानावधि · स्थानिवद्भावाद्यथापदसंज्ञाहेतु
चमेव उकारस्यापीत्यत आह साहीति तस्य नायमादेश इति नावा। स्थानिवद्भाव द्वारापि नासाव कारांपदसं
साहेतु चेन्नाश्रीयत इति नाप्यार्थः [redacted] आश्रीयत इत्यर्थ इति आश्रयितुमिष्ट इति यावत्
पातिसमुदायस्यार्थान्तरत्वमंगीकृत्योक्तं अत्रविधीति नावप्रधानमिति सूचयन्नाह इकारस्य पादतिनत्र्य [redacted]
दित्यत्र प्राधान्येना नाश्रीयते तत्रैन [redacted] विधौ विति षेधः तदि त्र पदकालीद्विधौ न प्रतिषेधः स्यादित्यत आह य
त्रेति ननु समुदायमनिक्षेना वयवस्य पृथग्भिमितवंयदि दिस्यावतीत्यत्रताव प्यरपि पदसंज्ञायां जश्त्वं स्या १०२

तदादेश॰ २ • वामा॰ २ तिप॰ २ ८॰

=साक्षादिति·साक्षात्स्वबालसाधारणत्वेन विवक्षितं·अतो मुवामिसादौ प्रथमायाश्च द्विवचनभाषायामिसात्तं मुववेस्त्राणि सादौ बोवदिमक्तो लोपः साम्नी इसादौ मग्ध्यस्वसंचनानुपपन्नं·१= ३१

मतिपत्तिवशादिति॰ प्रतिपत्तिरयप्रतिपत्तृधर्म्मेणोच्यते तद्धर्म्मत्वमतिपत्तृणं तथाज्ञानमयवशाभ्यांबुद्धिधर्म्मारोपमात्रानुमीयतेस्वतस्तत्वस्यतत्त्वाभावादितिभावः कविद्विप्रतिपत्तीस्वपाठः॥४

मूतत्र

वार्हि॰

दित्यततउक्तं नाधेय अथवेतिसर्वविकारइति असत्त्वरित्यादौनसामस्यस्थानइतिदर्शणांस्थानैरितिवदि[redacted]

त्याहतदितितस्यावश्यकर्त्तव्यत्वात्प्रारब्धस्य चावश्यपरिसमापनीयत्वादितित्तावा॥ अन्यस्येतिप्रश्ने तद्वतिभावं न

६३ क्कांदसंक्रसत्वमित्यौबद्ध[redacted]लेतिपूर्वे हिस्थानशब्दानिवृत्तिवचनंस्यात्तथाचशब्दानित्यत्वविरोधइत्याहस्नाचति

नन्वे[redacted]धिकरणापत्त्यायांप्राचीनमित्युक्ततत्रसप्तमीनिर्द्दे शानाप्यस्त्यतआहप्राचीतिसप्तम्यंताउत्यन्तस्या[redacted]

भि॰ स्तानेवंवेर्के गितिनुक्त। सप्तम्यर्थस्याहितत्वान्मान्नूसप्तमीप्रथमा तुकथमित्यतआहअंतरितिआमबुध्यतइतिरत्नी

या षष्ठीवा आयेप्रतिपत्तिविषयीकारप्राप्तिर्वानाद्यः। अन्यविषयबुद्धेरन्यत्रायोगात्तान द्वितीयः व्याप्यव्यापकत्व

वेद्याप्रन्ययाध्ययोराश्रबुध्यन्ययोरधबुद्धिःस्यात्तानचसास्तीतिप्रसक्तासंगतिस्वपरदृष्टयेपिषष्टीतुनिप तस्यसं

बंधिनोऽनुपलंभात् अनुपपन्नेत्यतआहतस्याहिनन्नूसौप वादयोस्थान्यादेशानावानावत्कथंस्थानिवत्वमि

गी॰

दे॰

कै॰वि॰

१०३ 103

स्यतत्राह वुद्धीति अर्ह्यन्ते तियुङ्ङोपोः प्रसंग इत्यर्थः विषयशब्देनापवादो निर्दिश्यते। तेनयुक्तपृथग्लिंगकरणादित्यर्थश
क्तानिमत्तः। अनुबंधेपलक्षितस्यानिन्त्यरूपत्वएतदभिहितं अइउण्सूत्रे कथमेतदनित्यरूपत्वं पुमर्गापवादे अभ्या
दित्यतः पूर्वपक्षमेवस्थितेलब्धावार्तिकेनतासिद्धविस्तुकेनाप्यकारस्तु केषुचिद्वाग्यस्य परिहर्तुं शाक्यवाउक्तं प्रकारे १०१
णपूर्वः परिहारः सत्यपरितोषेणोत्तरपरिहारावतारणासंगत्या तत्पूर्वपरिहारंस्थितं तत्रचाह शङ्केविकल्पार्थमारभ्य तू
पञ्चीयग्रहणस्यानुवर्त्तमानस्य षष्ठ्यंतयाविपरिणामदोषात् तत्र चतन्निर्दिष्टस्य लक्षणप्रसंगात् तत्राप्यपरितोषादा सं॰६
थवा शार्ये तु वा वनन्तु यदि षष्ठी निर्दिष्टस्यादेशाः स्थानिवदित्यत्र चोक्ते कथं तर्हि नानिनन्तवेतियत्नयसंनियो [redacted]
गेन विहितन नाशस्य नस्य संज्ञात दनावेवा कथं यस्येति चेति लोप इत्यत आह नानीति षष्ठ्या इति व्यत्ययेनेति नावः यत्र १०३
तर्हि योगस्थानान्यनुमीयते तत्र कथमित्यत आह विप्रवणे तिप्रत्ययविषयमिति शिवायौषयमित्यर्थः वा

तिव॰

वतीत्यर्थः। सूतेस्त्रकंस्य जनीत्यर्थः। प्रवृत्तिर्वृद्धिरित्यर्थः। उक्तयोर्थयोर्लिंगमाह· सर्वाश्रयेति· मूर्तत्वः परिच्छिन्नपरिमाणः। पृथिव्यपेक्षया
जलादावल्पगुणाः। अप्पृथिवीत्यां तेजस्यल्पीयासः। यद्यस्तूपलक्षणं वायो रूपस्याप्यसत्त्वादाकाशे स्पर्शस्यापि अवृत्तिः। परिणाम इत्य
र्थः। अप्रवृत्तिधर्मकत्वेपि स्वतः प्रवृत्तिशब्दवाच्यलिंगरहितत्वेपीत्यर्थः। अन्यप्रवृत्त्यनुयायित्वात् परिणामवदन्यतादात्म्याध्यासेन तत्
त्परिणामानुयायित्वादित्यर्थः। नाशोकथं तस्येत्यसंकरेणेति शेषः। एकस्मिन्नित्यादौ एकस्मिन्नेवेत्यादि द्रष्टव्यं· नियताच्छब्दाना
वायन्निकानीत्या ध्रुक्रमित्यत आह· सकलेति· सहेति· एकयोर्द्विवचनानेकवचन इत्यादेराश्रितत्वे केवलयोर्विवक्षितयोरित्यादि
र्थो द्रष्टव्यः। द्रव्यमन्त्रिभेयमपि उपसर्जनमपि कथं तत्कृततदुपकार इत्यत आह· नत्वेति· एवंस्मादस्य परिहारस्य भेदमाह· जातीति· ननु नित्यम
नेकवृत्तीति सामान्यलक्षणं विरुद्धं जातेरनाश्रितत्वमित्यत आह· यथेति· द्रव्याधीनस्थितित्वं नाम द्रव्ये सत्येव सत्तावः। तन्नाशे यन्नाशः। संब
धमात्रमाश्रितत्वमिति तदभाव एवानाश्रितत्वमित्यपीति द्रष्टव्यम्· नन्वेवं सर्वैकैरनुत्यागेत्यत आह· सर्वैकेइति· गुणानां चेति· द्रव्या
स्थित एवान्यस्यान्यस्य गुणस्य प्रतीतः। गुणानामुत्पत्तिविनाशावितिनाधः। ननु द्रव्यागतभेदेपि जातेः स्वगतभेदाभावात्कथं जातिपदवे
रूप्यविषयतावित्यत आह· तत्रद्रव्येति· तन्निमित्तमभिन्नप्रत्ययाभिधानं निमित्तमित्यर्थः। कथमन्यगतं सामान्यमन्यत्राभिन्नप्रत्ययाभिधानंनि
मित्तमित्यत आह· अर्थान्तरेति· षोडशोभागः षोडशभागः। तत्वेन परस्येति शेषः। नाशे फलनाशः। फलावयवे वर्तते संबंधि संबंधस्य हि संबंधिसंज्ञा
संबंधादित्यर्थः। सामान्यानामपि सामान्यमनुपाधिरूपमित्यर्थः। सामान्यमस्ति जातिरूपमिति शेषः। निरूपाख्यत्वं भावविलक्षणत्वमित्यर्थः।
॥ द्रव्योद्देशः॥ ॥ ननूत्क्षेपणगतिर्नैकत्वकिंतु भेदेन तत्रापकृत्रिमस्य ग्रहणमनुपपत्त्यानयेत्स इत्यत आह· अथवेति· तावच्छब्दो निश्चये तथैववर

185

कै॰वि॰२

ग्या वाक्ये वेत्यर्थः। शब्दांतरसन्निधानात्तु सजातीयवयो विशेषावच्छिन्नविशेषविषयः। शब्दः। शब्दांतरं तत्सन्निधानादित्यर्थः। अन्यथेति

एकशेषाभावे ब्रह्यते सन्नस्यादित्यर्थः। समुच्चयासत्त्वात्समाहारे तरेतरयोगाभावादित्यर्थः। वक्ष्यमाणयत्वात् प्रकृतेरित्यत्र॥ स्त्री

१८५ पुंवच्च॥ ॥ तदेति। स्वरितेनाधिकार इत्यस्यायमर्थ इति भावः। टाबादीति। स्त्र्यधिकारविहितस्यापि किं नाद इत्याशङ्क्य स्त्रीशब्देनेत्यधिकाराद् ग्रहणं न

भवतीत्याशङ्क्यैतदुक्तं पुंसा तुल्यं चेद्वयतिदेशात्तत्र च टाबाद्यभावात् स्त्रियामपि टाबादिर्न भवतीति सामर्थ्याल्लभ्यत इत्यभिप्रेत्याह। तत

स्त्रवति। स्त्रीशब्देनेत्यधिकारात् स्वरूपग्रहणं तिरस्कृत्य शब्दानुशासनप्रस्तावात् स्त्रीशब्दग्रहणासंभवः। प्रकरणाच्च तेन स्त्रीयस्त्वादर्थग्रहणमि

तिनिर्णयः। उक्तश्चेष्य प्रातिपदिकत्वेन विवक्षार्थत्वात् पुंसीत्यत्र। शासित्यन्वयासंभवात्तयोर्बकुलत्वं पुंसीत्यनेन न विशेष्यते स्त्रीत्वाच्च तन्मात्रवृ

त्तित्वं बकुलत्वस्य विवक्षितं तेन वृद्धशब्दश्चिन्त्यो ध्वत इत्यभिप्रेत्याह। नायमिति॥ ॥ भ्रातृपुत्रौ॥ ॥ एकस्यापत्यमेकापत्यं तस्य भाव एकापत्यत्वमिति

विग्रहः। सर्वत्रेति। सरूपाणामित्यत्र। एक विभक्ताविति प्रत्ययपृथक्करणात् स्वरूपाणामिति प्रवृत्ति सारूप्यमेव विवक्षितमिति भावः। अ

त्रिवचेत्येवकारेण पुमान् स्त्रियेत्यत्र। स्त्र्यधिकारविहितटाबाद्यं तस्य स्त्रियेत्यनेन ग्रहणमित्यत्रार्थे सूत्रमिदं लिङ्गं किं नस्यादिति शङ्कामि

वर्त्यते। तत्र स्वरितलिङ्गासंगप्रमाणत्वाभावाच्च तत्र स्यवास्योक्तप्रकारेणान्यथासिद्धत्वादिति भावः। इतश्च तत्र स्त्र्यधिकारविहितटाबाद्य ११९

२१ ग्रहणीयमित्याह। पदान्तरेति। अनेन तत्साध्याकर्षप्रकृतेरित्युपलक्षणं प्रकृतिव्यतिरिक्तकृतविशेषस्येष्टं च न भवति। एतावतीति। न प्रधीय

मानस्य निवर्तमानत्वाद्विधायित्वमपीति स्त्र्यर्थस्यापि वाचकत्वात्तु वाचकस्य शेषे पि तद्विशेषणस्य सर्वनाम्नः। कथं नियमतदु वाचक

त्वमितिनावाच्यमतः पुमान् स्त्रियेत्यत्रडुवदिष्यत्तु स्त्रियाः स्त्र्यर्थस्य पुंस्त्वमतिदिश्यत इति भावः। पूर्वेषां सूत्रं पूर्वं सूत्रमिति समासमति

प्रत्ययपूर्वं सूत्रशतिनाध्यतात्पर्यमाह. पूर्वाचार्येति. तत्साहचर्यादिति अ उ आप इत्यादौ पूर्वाचार्यसंसिद्धाश्रयणात्किमिह पूर्वाचार्यसंसिध
गोत्रवृद्धं किं वा वयोविशेषयुक्तमिति संदेहे तत्रिमापत्यविशेषवाचियुवशब्दसाहचर्याद्वृद्धशब्दस्याप्यपत्यविशेषवाचिनो ग्रहणमितिसं
व४। गर्गापत्यत्वं गर्गापौत्रप्रभृत्यपत्यत्वमित्यर्थः४। अन्यथा गार्गावगी इतिस्यान्नतु गार्ग्यायिति किं गार्ग्यायणीत्यनेन न. प्रकरणाद्यपेक्षं वृद्धसूनो४
प्रतिपन्नय एव शेषश्चारस्यते किं वा तद्भाविनो वृद्धनिवृत्त्येनाघ इत्याह. आरस्यमालेपीति. न द्वितीय इत्याह. द्व्योपीति. ननु स्त्र्यभिधान
निमित्तस्त्रीप्रत्ययनिवृत्तये पुमान्स्त्रियेति ढक्स४ शेषश्चारम्भणीय इत्यत आह. स्त्रीप्रत्ययोपीति. अस्येति. अतिसारूप्ये स्त्रीपुंसहतः एव
विशेष इत्यर्थः४। इत्वमिति. सतीत्वे स्त्रीत्वस्य प्रतीतः४। तत्तस्य वाचकमित्यभिधानम्. ननु आत्मणवत्सेत्यत्र एकशेषाभावाय विग्रहवाक्येऽनुव
र्त्येतत्परत्वेनार्थस्त्रीविशेषणीयोन वशाद्धार्थयो४ सर्वपरभाव४ संभवतीत्यत आह. अर्थस्त्रियामिति. शब्दस्त्रियेति. इत्वविधावपीयुक्तत्वादिति भाव
४। कारिकेयत्रास्यार्थकृतो विशेषो न त्वर्थकृतः एव शब्दकृतस्यापीत्वस्य भावादित्यत आह. यद्यपीति. ईकारस्योणितश्चेति विधीयमानस्यङी
इत्यर्थः४। नन्वपद्धी यत्र वोतो गुणवचनादिति विहिते ङीषि तस्मिन्विधीयमानो यणादेशः४ शाद्धात्मकस्त्रीत्वतो विशेषो न भवतीत्यत आह. नाभवति.
तदभावे ध्यन्त्रेत्यादौ शाद्धात्मकस्य भावे योगपद्येनेति प्रत्युदाहरणमुभयोरित्यर्थः४। आमिन्नेति. विशेषनिष्ठस्य सामान्यस्य निमित्तत्वाभि
शेषोपि निमित्तमिति भाव४। पारपूर्यग्रहणात् स्त्र्यव्यवधानेनेत्यर्थः४। प्रधानतया४ परस्परमगांगितावरहितयोरेकस्मिन्नपदे उपसर्जनतया४
नत्रिधीयमानयोरित्यर्थः४। ॥नपुंसक॥ ॥स्थितिः सत्वादिपरिणामानां साम्यावस्था सा सद्दृक्षिज्ञाससमध्यवर्तिताद्विज्ञासोस्वपतातीति दृ
द्विज्ञासयोरपि वर्तत इत्यभिप्रेत्य सामेत्युक्तम्. ननु अज्ञाते ज्ञानपूर्वकः४ प्रयोग एवानुपपन्न इत्यत आह. सामान्येति. तथायेति. एवं यप्रजन

186

के॰ वि॰ २

नासमर्थस्यापिद्वंद्वस्यं तत्रवा द्वयंयेस्तुपपन्नमितितावत्॥ रूपसंदेह इति॰ गुणसंदेह इति ज्ञाप्येगुणशब्दोपि तथा॰ ननुसंदेहस्यद्विकोटिता
न्नमहिषीरूपमिवेत्येककोटिकोदाहरणमयुक्तमित्यतआह॰ यत्रेति॰ उत्कटिककोटिकसंदेहः संज्ञावन्नुच्यते संख्यानतद्वतोरन्ये इविवक्षि
१८६ यामहिषीत्युक्तम्॰ षष्ठीनतुकर्मषष्ठ्याख्यानेपिन कश्चिद्दोषः॥ ग्रहणेति॰ तदेतुसामानाधिकरण्येन व्याख्यानान्तु दविरूप्याय्यापितथाव्याख्या
नादितिमंतव्यम्॰ एवकार इति॰ तद्ग्रहणेन्द्रदेववविशेषइत्यनुवृत्तस्यफलंनपुंसकान्नपुंसकेषलिंगकृत एवविशेषश्चेदित्यर्थापनिर्दिष्टके रणा
नीत्यत्र किमात्र एप्युपयोगे हत्वइतिमहत्त्वेनापिकृतोविशेषोऽविवितिनास्त्येकशेषइतितावत्॥ ॥ग्राहकः॥ ॥तर्हिचिहबाधनायवक्तव्य एकशेषइत्यतत्रा
हानविधानाद्वेति॰ चदृष्टत्यएवेति॰ एकशेषारंभेपिपितामात्रेत्याद्यावन्यतरस्यग्रहणात्तु हत्याद्यस्याप्यस्यत्वज्ञानादितितावत्॥ ॥त्यदादीनि॥
॥शाद्वेति॰ पुंनपुंसकयोरितिनिर्देशेनपुंसकस्यशाद्वस्यपरत्वादित्यर्थः॥ समर्थस्येति॰ चद्वतत्सुरूपयोरितिषष्ठीतितावत्॥ तद्विशेषणस्यापी॰
ति॰ प्रधानतंत्रत्वाद्गुणानामितितावत्॥ वस्तुमात्रमिति॰ प्रकरणाघनाज्ञोयन॰ निर्द्वारितविशेषरूपमित्यर्थः॥ त्यदादीनीत्यनेनपरस्यशेषाक
थशाक्यो ज्ञातुमित्यतआह॰ सतीति॰ ज्ञाप्येपरस्येत्येकशेषारंभवादिनायुतयवाविचपरस्पशेषेवक्तव्यमितितावत्॥ सर्वशेषत्यनेनस्व १२०
त्रानारंभ एवसमर्थितइत्याह॰ सतिचेति॰ ब्राह्मणादिति॰ तस्मादेवश्रुत कन्यायाश्चेत्यन्नेत ग्रः॥ ततश्चेति॰ बलीवर्दशब्दसन्निधौ गोशब्दस्त
२२ द्व्यतिरिक्तस्त्रीगवीष्वेववर्तते इतितावत्॥ सामान्येनेति॰ वस्तुमात्रविवक्षायामितितावत्॥ सामान्योपक्रमइति॰ उपक्रांतंसामान्यंयदिसन्निहित
विशेषएववर्ततइत्यर्थः॥ ननुवाक्यविशेषणविशेष्यविषयंचद्वसूत्रयपदार्थप्रधानत्वात्स्वतंत्रवाथविषयइति कथंयेनैवदृतुनेत्युक्तमित्यत
आह॰ यथेति॰ प्रकृतंकिमायातत्राह॰ तस्मिंश्चेति॥ ॥ग्राम्य॥ ॥अग्राम्यमसहमानइत्यर्थः॥ मध्येति॰ मध्यातांवासग्राममवृद्धित्यर्थः॥ प्रकरणेनप्रका
रणेत्यर्थः॥ छ॥ इति श्रीमत्पदवाक्यप्रमाणज्ञरामचंद्रसरस्वतीयतीन्द्रविरचितमहाभाष्यप्रदीपविवरणेप्रथमाध्यायद्वितीयमाह्निकेपादद्वयसमाप्तः॥

॥ न्वादय ४॥ ॥ प्रयोजनाभिप्राये प्रश्ने यदि तावदित्याद्यसंगतमित्यत आह॰ लक्षणेति॰ ननु भ्वादय इत्युक्तो वकारः ४ स लक्षणकृतिकृत इति प्र
श्नस्य तदुपपादकग्रन्थविरोध इत्यत आह॰ यथा देवत्तेनेति॰ इक्ष्वाकवे कस्य वकारस्य लक्षणाभावो ऽभिप्रेत इति भावः ४। असद्गिति निच्छेदः ४। ननु वाक्य
कगतवकाराद्युपपत्तौ । चोदितायावाप्यगतवकारप्रयोजनाभिधानमसंगतमित्यत आह॰ सूत्रेति॰ तत्र श्लोक इत्यर्थः ४। प्रकृतप्रकृते प्रश्न
रूपं नास्ति सं बधित्वेनास्येत्य प्रकृतमेष इति॰ मध्यनिमित्तस्य प्रयोजनाभिधानमुपपद्यत इति अर्थान्निमित्तस्य कथनमिति भावः ४। दध्या
दर्शितो नास्ति सर्वत्रान्यगतार्थः ४ किं तु वाक्यनिकयं थेत्वाप्य सिद्धत्वादन्यथाते लौ दृ जीतस्यापि तथात्वप्रसंगादित्यत आह॰ यथेति॰ यथा हतीना
न्यादि ४ स्वरित्येषो वेदसारत्वेन तत्स्मरणमंगलार्थं चेत्यर्थः ४। एवं धातुसंज्ञेष्यते यदि तावत्सूत्रे पठ्यते इ धित्वतिव्यां चेति न्मडम्हदप्रप्
तय इति भाष्ययोजना॰ ये पठ्यन्ते केषांचिद्गणायतत्वादिग्रहणायोगेऽपि का र्यान्तरविधौ तद्ग्रहणायादिग्रहणं कर्तव्यमित्यत आह॰ भ्वादीति॰
असंबधाद्यवस्थावाचिन इतिशेषः ४। आद्यवादकरणमेकत्र नदनाद्वेण करणमन्यत्रेत्येकथमध्यकरणमित्यर्थः ४। नद्यपठिता इत्यस्य भाष्यस्या
यमर्थः ४ प्रथमावयववाचिना दिशब्देन स्वार्थद्वारा एकसमुदायावच्छिन्नत्वे ऽसति प्रथमत्वेन बोधयितुं शक्यत इति॰ धातुपाठे धातुगण
इत्यर्थः ४। तेषां चेति॰ यथा तेषा मर्थनिर्देश उपलक्षणार्थो न तथा पाव इत्यर्थः ४। ननु यदि पाठगणे कृतो दोषस्तर्हि प्रकारान्तरेण तेषां लक्षणं क्रियतामि
त्यत आह॰ तत्रेति॰ समानत्वं नार्थत इत्याह॰ समानस्तुतीनामिति॰ धातुत्वेनेष्टायेतावान्पुरीतानामित्यर्थः ४। एवमिति॰ ननु घोद्युत इति प्रयोक्त्वेदेदितवां द्
रेयत इत्यपि स्यादित्यर्थः ४। धात्वर्थवाच्ये प्रकृतिवाच्ये । वा सक्रियेति प्राप्तातरवाच्य क्रियेत्यर्थः ४। अनभिधानादिति॰ स्वार्थिकोऽपि प्रकृत्यर्थद्योतनायनयप्राप्ति
पदिकाद्युत्पद्यमानस्तु मुनूतदर्थद्योतना क्रम इति भावः ४। यक्ष इति॰ न हिता दृशं कश्चिज्जणपादिपठितो ऽस्तीत्यर्थः ४। धातुसंज्ञायामिति॰ यत्रस्यरूपे
ताद्दर्थ्यं तु मुनः क्रियार्थक्रियोपपदत्वाभावात् ... धकेति॰ ... तदर्थद्योतनेति॰ ... अभिधानेनाव ... अथाप्यंते यो पादानस्यविवक्षितत्वात् ॥ अतएव पशुसना
... समानरास्यो नाव तंमाधुसंज्ञः प्रत्युत ... सकृपेति॰ नच धातुपाठयाद इति ... इतिवाच्यं ...

=धातुपाठेसाक्षादुच्चारणेऽप्यदाभ्यां नन्वेतिनिरनुबंधकपरिभाषाधातुसंज्ञा न प्रवर्त्तत इति भावः। अभ्युपगमेति॰ धातुसंज्ञापाविषयत्वस्य तु कायधातुदिव्यस्यत्वादभ्युपगम्यत्वादित्यभिभावः।२= यदं चेव्यसंदेनभाष्ये ध्वनिता मिति भावः।७=पूर्वसवर्णदीर्घादि॰१=

दिवय

=नकारेमतीलर्थः।४=

पं२ [redacted]

कै०वि०३

१२७ णोपाधानं तत्र लक्षणप्रतिपदोक्तपरिभाषा न यथा धातुसंज्ञायां तथेति भावः। आत इति॰ वार्णादांगं बलीय इत्येकादेशात्पूर्वमेवेति भावः। तथा
पीति॰ यद्यपि साक्षादुच्चारणं यत्र तत्र निरनुबंधकपरिभाषा न तथाप्यभ्युपगम्यावादः। नन्वनुबन्धस्तथापि धात्वादेरित्यधिकृत्य णो न इति न
त्वस्या निवृत्तत्वान्न तु रपि नयप्रत्ययस्य तथा भावः। संभवतीत्यत आह तथा वेति॰ स्माणु इत्यौणादिको णुप्रत्ययो धातुगणे यद्यपि नुः पठ्यते तथापि का
र्यार्थत्वात्तस्य संज्ञायां लुप्यावयवत्वे सति धातुसंज्ञानिबंधनकार्यप्राप्तिरिति तस्य वधातुसंज्ञा धात्वादेरिति भावप्रधानो निर्देशः। तत्तु प्रयमीव
प्रयोजनं नु प्रयोजकत्वादुः तथा च धात्वादित्वार्थं णो नो न भवतीति सूत्रार्थे नोरेवप्रवर्त्तमानतया धातुसंज्ञया नकारो धात्वादिर्न भवतीति न तदर्थमपि
णाधातुसंज्ञेषितव्या णुप्रत्ययोऽपूर्वलक्षणार्थे इति न स्त्वित्यत्र तोर्धातुसंज्ञा प्राप्नोति नित्यत्वाशंक्य तत्तां [redacted] प्रत्ययमात्रस्य धातुसंज्ञा [redacted]
[redacted] ऽनावाय ज्ञापकत्वे नोक्तमिति दिवुत्वाद्यस्योतिर्भावः। ननूकारादिरवधिर्न तस्य धातुसंज्ञा प्यवत्यत आह॰ अवधिमानिति॰ न तु इह नाम
मानसो व्यापारश्चेष्टेति कायिको व्यापारः अतः कथं चेष्टा शब्देन ज्ञार्थविवरणमित्यत आह॰ ईहेति॰ नाच्यैव कारोऽत्रिकेमा शब्दाने
विति॰ शब्दे रीसादिसाहेरीसादिशब्दस्य रूपाण्येवव्याकरोति॰ स्वरूपातिरिक्तस्याप्रसिद्धत्वादिति भावः। तस्यास्वरूपं क्रियादि शब्दाभिधेय त्वेन
नस्वीक्रियत इत्यर्थः। साध्यमानावस्थत्यस्य विवरणं इर्व्वापरीभूतावयवेति इर्व्वापरीभूतावयवत्वं रनदेशात्। किन्तु कालत इत्याह॰ भूत
तिः अवयवानां पौर्वापर्येणोत्पन्नावपन्नत्वानां युगपदवस्थाने स्यात् प्रत्यक्षे नैतदसीत्यत आह॰ सदसदनेकेति॰ सत् स्तु वर्त्तमानव १२१
स्त्वित्यर्थः। पिंडीभूताः कार्यात्मना क्लिन्ना इत्यर्थः। अथवा बाध्यमतमास्त्रियेतदुक्तं सनत्तुंसक इति नपुंसकेनावद्धत्वाधिकृत्य ल्युट्द्धेति
विधानादित्यर्थः। अन्यत्रापीतिकरणादौ॰ नन्विति घयविशेषसन्निधौ तत्स्त्रिंगतास्यात्तदभावे करणादावपि नपुंसकलिंगमेवन्याय्यमित्यतः

=आतामुर्विति सम्प्रदायस्य सङ्ग्रहणपमिभाययाप्राप्तातीति भावः। यद्यपि धातुपाठे दिवुमस्तुकारान्तः पठितस्तथापि सर्व्वोऽपि साकारोऽप्रयुक्तो नादिवुराद्य एव प्रयोगे धातुसंज्ञा तस्य चायं संदयो भवत्वेति भावः। अथवा मितद्दादित्वमु प्रसंगान्तं=
=उराद्यस्य पुरुगुणनादिसनेनसमानानुपूर्वीकुवात्मनुसंज्ञायामप्राप्तिः [illegible] दिकोवाननतः स्वादनुसत्तिप्रसंगान्त॰ भाष्येष्वत्र नेन सोतिर्व्विमौदिसानिरनुबंधकपरिभाषापापित्वादिवुरिति सानुबंधकसंसार्थः।७=मानसर्भतिः॰ इ आकृतेः=
=र्थः।प्रशाकोकास्करतोऽनेकोमादितिभावः।५=जातिर्जातिश्च सामान्यमिति समूहार्थकस्य शब्देनान्वयादाहः अर्थेति॰४=भूतमभविष्यद्वर्त्तमानाद्भूतावयवानां समस्तलेहकुगर्भ विभाषणं॰ पतोभूतमभूविष्यद्वर्त्तमानाअतः सदसंतइत्यर्थः।३=

(=संयोगमूलकः संयोगः क्रियाजन्यः कारकप्रयत्नेति सिद्धमित्यादिप्रयोगे तात्पर्यं संयोगजन्यफलमात्रोपलक्षकतास्फलानुमेया =)
(=क्रिये ओ सर्वत्र एतेन पचसादध्वस्मप्रयोगस्मासंनवमस्ति ॥२=)

तत्रैवं प्रयोगः विमतं द्रव्या झियते पचतीतिशब्दप्रतीति विषयत्वात्तयन्नैवं तन्नैवं यथा घट इति ॥२= अत्राप्येवं प्रयोगः देवदत्तीयादेशान्तरप्राप्तिः [redacted] कारणपूर्विका कार्यत्वात् घटवदिति तत्र कारणं
अथवा पचतीति प्रतीतिः साधनेतर विषया सकलसाधनसमभिव्याहारे प्रयोगा नियमा [illegible] = अबाधितत्वात् क्रियेत्युच्यते ॥३= नन्वेवमपि यद्व्यवधानेन फलमुत्पद्यते तस्य च रमक्षणस्य वा क्रियात्वं
घटप्रयोगानिमतं तन्नतत्प्रयोगाविषयं यथा घट इति ॥१= नन्वेकार्थबोधकत्वलक्षणं सामानाधिकरण्यं [illegible] स्यान्न तु तत्कर्तृकस्य प्रसक्ताभावेन संबंधग्रहणाभावादित्यत आह तथापीति ॥२=
=एतेन प्रकारान्तरमाह सामान्येति ॥४=

प्रकारान्तरमाह अत्र पर्वेति धर्मिमात्र इति शेषः८ यस्मिन्नित्यधिकरणसप्तम्या कर्तुः८ क्रियात्वस्य कथं स्यात् तत्राह अन्याश्रयं क्रियाश्रयो हि सः८ नहि
यत्यत आह सतीति प्रमुख्यते देवदत्तादाविति शेषः८। तत्रेति यस्मिन्निति साधन इत्यनेन न सामानाधिकरण्यमित्यर्थः इत्याद इतिशङ्का
यामाहेत्यर्थः८ संबंधग्रहणाभावात् व्याप्तिग्रहणासावादित्यर्थः८ बुद्धा संकलय्य स्मृत्या विषयीकृत्येत्यर्थः८ तादृक्षणात्मक लक्ष्येति तन्नियम८
एकस्मिन्क्षणेपि पचतीति प्रयोग इत्यत आह यदापीति सामान्यविशेषभावेनेति यदा करोति व्यापारमात्रं वाचयति तदा करोत्यर्थः८ साम
न्यं तद्विशेषश्च पचादयो घटो गोत्वस्य च खण्डवादि८ अस्मिंश्च पचे किं करोतीति सर्वनामक्रियाविशेषणं कस्य व्यापारविशेषस्य वर्तमानस्याश्र
य इत्यर्थः८। पचतीत्युत्तरस्यापि वर्तमानपाकात्मकव्यापाराश्रय इत्यर्थः८। करोत्यर्थस्य पचत्यर्थव्यभिचारेपि पचत्यर्थस्य करोत्यर्थाव्यभिचारात्
पचतीत्यनेन करोत्यर्थावगतेः८ पचतिकरोतीति सामानाधिकरण्येन प्रयोगः८ ज्ञानोऽस्य इति यथा येपि किं करोतीति प्रश्नोत्तरस्य पचतीत्यस्य
पाकं करोतीत्यर्थमाहुः८ तेषामपि पाकमिति क्रियाविशेषणं न करोत्यर्थं प्रति कर्मकारकमिति द्रष्टव्यं नन्वेवं यदि क्रियाविशेषवचनाः८ पचत्यादयः
कथं तर्हि किं करोतीति प्रश्ने न करोतीति क्रियाप्रतिषिध्य तद्विरुद्धक्रियाविशेषाभिधानमास्ते इत्यादिनेत्यत आह यदापीति व्यापारमात्रस्य
ति यस्य कस्यापि व्यापारस्येत्यर्थः८। ॥ व्यापारविशेषपतिषेधवरूपोन्यो यस्तु कर्तृत्वाद्यापारो व्यापारविशेषस्तद्विषयस्येत्यर्थः८। यदापि परिस्प
न्दादिरूपो व्यापारविशेषः पचादयः८ प्रयुक्तरूपकस्तु स एव करोत्यर्थः८ तदापि करोत्यर्थः८ पचादेरवाभिधेयः८ न प्रत्ययस्य स्थान इत्यर्थे तत्रापि तस्य व्यापारसामा
न्यतद्विशेषान्तरेण स्थाने किं कस्य पचादेः८ करोत्यर्थरूपविशेषान्तर एव शक्तिः८ कल्पनीया तस्यास्ख्यातार्थत्वे तु व्यापारसामान्यतद्विशेषकरोत्यर्थो
शक्तिः८ कल्पनीयेति गौरवं स्यात् पचतीत्येतद्व्याख्यानं पाकं करोतीत्यत्र तु करोत्यर्थस्य निष्कृष्टत्वान्न दातिरिक्तो व विशेषः८ प विवाच्यः८ यथा रथ्या

=स्यार्थ इति अपनार्थिकोर्थः आश्रयनिष्ठवर्तमानव्यापारविशेषः कर्तृमिद्धर्मिगौरवं वैयाकरणमते क्रियाविशेष्यकबोधः मुख्यगतात् एवं च सामान्यरूपेण व्यापारस्याप्यभाविवार्थशेषविषयः प्रश्नः यत्किञ्चन पाचप्रश्नविषया क्रियाया =
=करोतिशब्दवाच्यापारः प्रतीतिः तविशेषतदेवानवमतपचतिशब्दवाच्यक्रियायाः प्रतीतिरिति तयोः सामानाधिकरण्यं प्रश्नक्रियाजनकप्रश्नाज्ञासामान्याधिषयोज्जरत्वेवनिरासादेवाक्रियावाचितमिति भावः ॥२=

[redacted]

[redacted]

188

कै०वि०२

१८८ तासिधे यत्तपक्षे पचतीत्येतद्याख्यानात्मके पाकं करोतीत्यत्र करोतिनाभावनायानिष्कृष्टत्वात्तदतिरिक्तकर्तृसंख्यामात्रमाख्यातवाच्यं तत्स्यास्मि
त्पक्षे प्रकृतिवाच्यत्वात् करोत्यर्थस्य भवतिपचाद्विक्रियावचनः एकधातुवाच्य [redacted] योरपि विशेषयोः परस्परं कर्मक्रियाभावः जीवत्यादाविव
नविरुद्ध इत्यपि अपरेऽस्मिन्पक्षे प्रत्ययान्तवादेन किं करोतीत्यवच्छेदक विशेषावच्छिन्न क रोत्यर्थः पच्यते पचतीति पचतिना स एव पाकावच्छिन्नः
प्रत्युच्यते सामान्यसाधारणं विशेषो विशेषणं व्यावृत्तं कव्यावर्तकत्वेन सामानाधिकरण्येन कालिधेयत्वं क्रियाविशेषवचना: क्रियावच्छेदक
वचनादित्यर्थः न तु करोत्यर्थनिषेधपूर्वकमास्तइतिप्रतिवचनाद स्थादीनां क्रियावचनतानस्यादित्यत आह यदा विति व्यापारमात्रस्य येनक
नृचिद्विशेषेणावच्छिन्नस्य करोत्यर्थस्येत्यर्थः विशेषविषयस्य अस्यार्थातिरिक्तविषय इत्यर्थः। विशेषनिराकरणेन अस्यार्थातिरिक्तनिराकरणेनेत्यर्थः
संघातह कादाचित्कस्यैस्यादवयवानामर्थवत्वे मतमुक्तं संघातस्येवेति नाप्येसोपसर्गेणित्युपसर्गो व्यतिरियारिधात्वतिशाय बहुवोहीतिदृष्टान्तमि
प्रायं विशेषार्थप्रयुक्तानामितितत्स्यार्थोपरिवराष्टोऽभवतीतिभावः। विधीति दर्भपवित्रपाणित्वाद्यंगकलापस्योपरीत्यर्थः। विशिष्टमिति स्मृति
हेतुसंस्कार उनकज्ञानस्योपरिस्मरतीति यावत् अन्यत्रापीति गतेरन्यत्रापीत्यर्थः। तिष्ठतिरिवेति मतस्यवाचकत्वेभूत जनविशेषद्योतकत्वेन भा
नौ धातूपसर्गौ वक्तृगृहीतौ भवत इति भावः। नन्वेपरिस्पंद साधनसाध्यस्य जावत्वात्सपरिस्पंद साधनसाध्यार्थेवाचिनो गम्यादेर्धातुत्वेनस्यादित्य
२ नआह क्रियेति तेनेति अपि शब्दा क्रम्यादीनामपीत्यर्थः। भावरूपेति भन्नर्थविलक्षणेत्यर्थः। आत्मभरणवचनः सत्तावचन इत्यर्थः। विरुद्धः एकथे २२
स्मिन्नर्थे समवायो येषां तेन तथा नतु तथापि अवान्तरसामान्यवाचिनां कथं महासामान्यवाचित्वमत आह यथेति क्रियेवेति नात्मभरणमित्य
र्थः। अन्यइति आत्मभरणमित्यर्थः। पदस्यार्थोऽभिधेयः सत्यात्मीय एव पर्य्यायाभिधेयत्वेपि स्वाभिधेयत्वाव्यभिचारास्त्वग्रहणमनर्थकमित्यत आ
ह स्वग्रहणमिति नन्वयमविभागानुकूलव्यापारवाचित्वं भिदादीनां कथमभावनाचित्वेनयत आह विनाभव इति भाष्येदोषान्तरमाह पचादीनां चेति अयंभावः उक्तं सामान्याधिकरण्येन भाववाचकता साधकं पचा
द्युक्तादीनां रूपवाचकत्वे न रूपत्वं वाचकत्वं न भावकत्वेन सत्तायाः सामानाधिकरण्येपि न सत्तावाचित्वं अपभ्युक्तादिशब्दानां वस्तुतस्तत्र समवायात्रूपत्वमुपलक्षणं स्यान्नतु तस्य वाच्यमिति सत्तायास्तु दृष्टान्ते
नोपलक्षकत्वे विधानुवादमनावश्यकम् इति स्वाभाविकमिति न चं नमेवेत्यु स्वयायादित्यत्र हेतुत्वेनान्वयः ज्योतिषामेन यजेतेत्यत्र फलस्यतयेति भावः अहसंनरागिषयतइति ननु अस्य यो [illegible]

[illegible]
[illegible]

त्यर्थाभिधेयतेइतित स्यैव क्रियात्वमक्षतमितिभावः॥ अनुमानेनेति॥ निरूढिः क्रियावाचीक्रियांतरनिरूपितमनीनःप्रवनियाई। निप्रयोगः॥ क्रियात्वं मति या पत्न इति॥ अत्रापत्तस्याद्यः क्रियाभिधायिनःकालत्रयसंबंधात् भवति विधिमियो
मः॥ ॥तत्पदेषे॥ ॥ इदं प्रयोगाचरार्थस्येति॥ यद्यपि अनुनासिकत्वमपीढ्यगायेन न्यायानुनासिकयाह प्रतिपादनतावेलायामिदं प्रयोगोचरत्वमिति भावः॥ एकस्यकोभेदानावादीद्वयोइत्यसंगतमत आह॥ एतेति॥ बाधइत्यनेन बौद्ध ए
वार्थः॥ आह्वोधे विषयइतिदर्शितं॥ आच इत्यस्य कर्मसाकांक्षत्वादाह॥ पूर्वेणेति॥ अधीतुमिति क्रियायामनुनतत्वं॥ अनुवाकमेभवानुदिशतीति प्रश्ने नामसंबद्धत्वात्॥ अत्र ओडिप्यस्यापि शगवोबाहिनतादाह॥ शास्त्रमचारादिनदीने॥

६

इत्वेन बोधिते नानुस्युण्णं प्रदेशोस्यादित्याइ दितो वेति॥ समुदायस्येत्संज्ञेति॥ अयोनुनासिकत्वमप्युपेत्योक्तमेतत्॥ शक्यते तु वक्तुं नकुतुनासिकइतिपारः॥
तेत्र तत्कार्यं दुष्युलत्वेमृच्छितिः॥ स्वरितत्वमङ्ग्रमइत्यस्युपेत्यपरिहरति॥ नेषइति॥ यस्यधातोरिग्यथः॥ नकुन्दीति विशेषणं नायोगव्यवच्छेदेन यस्यधान्यम
स्ति तस्य उक्तमिमितिमस्त्येवेति अयोगव्यवच्छेदः दायोगादन्ययोगव्यवच्छेदेन विशेषणं दृष्टान्ते दार्ष्टान्तिके त्वयोगव्यवच्छेदेन विशेषणसंभवान्नकुन्दीधर्मस्य
न्यायसंभवइत्यतआह॥ यद्यपीति॥ इदितेति॥ धातोर्विशेषणत्वे इदितः॥ कार्यित्वस्यान्यतरत्वमयतिलोपस्य बलवत्तरइतिसदृसत्वान्नयवयन
सामर्थ्यादिंतरगस्यापि लोपस्य तुम्प्रतीक्षात तद्भावेपि वचनस्य विपरीतविशेषणविशेष्यभावेनोपपत्तेः॥ नन्वगस्येतीत्वविधानाञ्जित्वेषु तत्ता वि
त्वरपरत्वेन इ॥ इडाज्ञ इतिसुपोलोपेप्यवकिरणधायाइतिदीर्घत्वे यासिद्धिदीर्घ विदारणइत्यादिनिर्देशः॥ स्यादित्यत आह॥ अनगस्यापीति॥ तत्रे
तिकसशास्त्रेणेत्संज्ञाविधीयमानांतरंगाकल्पशास्त्रेणप्रतीयमानंकृत्यस्यानिकमिदं बहिरंगं नत्रेसंज्ञाया इत्वस्यासिद्धत्वादिकारस्येत्संज्ञाप्रय
नीततदनंतरमेवतु लोपोनिर्देशसामर्थ्याद्वाध्यते प्रयोगे त्वित्वस्य पूर्वं वत्लोपेसिद्धत्वाइकारस्येत्संज्ञकस्य लोपइति तद्धितेः॥ इताससामाना
पिकरण्यमिरोन संभवतीति अकारेण समासइत्यवगम्यते इतिभावः॥ समासेकर्तव्येऽसिद्धत्वमित्यस्युपूर्ववद्दृष्टव्यं॥ नन्वोपदेशिकोयं नकारोन
लाक्षणिकोन्तुमः स्कंदिरित्यादावित्यत आह॥ उभौतिः॥ नकारोपदेशोपीति॥ अनिदितामित्यत्रेदि इरुणनेदित्वमिति कतुमूलक्षणायां नास्तिनिमि
त्तमितिभावः॥ अतइत्यस्तु हृत्नमिदयोत्यारपरइत्यबाधायनांग॥ विशेषणं किंतुहृतिसामर्थ्यादुपसर्जनस्यापीत इत्याशिप्रेत्याह॥ तेनेति॥ नच्चा॥
॥ साकांक्षित्वे सन्निधानादिकस्य शकस्य लोपः॥ स्यान्तदेवक्तं तइतिवाक्यापनोदनायाह॥ अभावइति॥ भावोपाधिः॥ प्रभावप्रतियोगिकः॥ भावस्त्वयाच्य
नुशासनविशेषावाछह्यात्मकः॥ नयसर्वस्य याद्दस्यलोपः॥ शाद्दत्यवकारलोपप्रसंगात्॥ तत्रविशेषापेक्षायांइसंज्ञकोयदीप्यतइत्याहहीति प्र

समर्थइति॥ नपाकं दिव कायदेश सविधिसंज्ञामामेवापनैव नैषासंसतेतिकु लोनेनो निति बेतः॥ संज्ञायांनेमेवंतअन्यकारस्याभि॥ अभिमताप संज्ञामामाविक बिन तत्र नेकाकोशत्॥

अनियतक्रियमाणे प्रसक्तेपाठानुशासनप्रसक्तादं तरंगोडारण क्रियाभावात् लोपदश इत्यर्थाधिकरणस्य समीतिभावः॥ ननुकर्तानिकर्मविचारस्य प्रपुरुषः कर्ता प्राप्तो नुपजिसमानकर्तृकत्वात् तत्र प्राप्नोति
सत आह॥ एवं स्थितेति॥ ॥ तत्रनेयं॥ ॥ ब्यलिति॥ याम इत्यइति वत्समीपव्यवधानेन समासइतिभावः॥ इत्याकृतादिति॥ नचभेसादेशानिरूप्यर्थंतनुमुनिमीतिमत्ययेः प्रकृत्याक्षेपेण नप्रागनि सिद्धइति भावः॥ ननुनि
दनइति॥ व्यपदेशिवद्भावत्वप्रातिपदिकेनेति निर्जिडइतिभावः॥ स्वरेनसिध्यतीति॥ नत्विषयपदमपदंशिवो प्रातिपदिकेनेतिमस्यपरविधिविषयमिस्युच्यनेनतदत्र इत्याश्च प्रातिपदिकानां नापदेशइति भाष्यान्यायप्रातिपदिकानामुपदे
शाभावादुपदेशग्रहणानुवृत्तेसंज्ञावानतानेत्यदेशइतीकानुवर्ततइतिनन्वतद्वेति॥ प्रत्युक्ता नकृतोवग्रहणादिति॥ निर्दिश्यमानस्यादिपग्निभावानेरूप्रवर्तते॥ तदेवः कृश्तिमाकचोर्थेन कादेशविधानेन तन्मध्य
पतितन्यायविषयतदयकृत्तेज्ञापनात् पदितुकुमे यस्य विजभाव्यमतिशाज्ञापकस्यविशेषायेक्षत्वेन शाप्यात्॥ अन्यथा कि सर्वनामकुम्भो वादिभ्यः प्रत्ययोत्पत्तिरिति॥ एवं च बादिभेदज्ञानसापेक्षत्वेन बहिरंगप्रसया॥
पूर्वमंतरंगत्वाददेशस्येतिभावः॥ संयोगांतस्यलोपइति॥ इदंबहिरंगलक्षणत्वादेतित्तीयपक्षे॥ पूणः प्रतिषेधोवाच्योनवाबहिरंगलक्षणत्वादुसाघपक्षद्वयं तु दर्शी चनिर्दिष्टं नतुनिमित्तकोलोपोप्यापि निमित्तलोपइतिभावः॥ अं
स्वताना वादिति॥ लोपोवोरिति वलोपइति पक्षेतु बहिरंगत्वादसिद्धत्वादंत्यस्यावइतिबोध्यं॥ ४॥ ॥ नविभ॥ ॥ ४॥ वस्तुतः करणयत्रेणेपदेशपदानुवृत्त्यादाख्येउच्चार्य माणस्याकृतिदिस्यर्थ अयणप्रयोगेअयमागास

=पूर्व मिति॥ आद्यपक्षेसंग्रहणसामर्थ्यात् =अवयवानामसत्त्वादिति॥ उपदेशस्येत्यादिसंबध्यते॥ ६=पतु ... हितुंबकायनिरिसादेकेवलस्यापिमिमादेशस्यापमेमाणुग्रहत्वंयांसमसहायेष्वपदेशिवद्भावाप्रवर्तनेनभवेति॥ ५=
द्वितीयपक्षेः प्रधानत्वात्कालनिकांसस्याग्रहणमितिसमुदितार्थः॥ ६=

२२९

१८

कै० विन्

करणादिति• निमित्ताद्वे विपरिणामोऽनुपपन्न इत्यत आह• सादृश्यादिति• तत्त्वाध्यवसायो नेदाध्यवसायः तथ्य अग्रहणेनैर्थ निषेधे संज्ञातस्य लोपोन
वयवस्येत्येवं आर्धधातुकग्रहणेनकिं ग्रहणेनतत्तन्निबंधनकार्यं इत्यनिप्रेत्यमित्याह• अपित्तीति• निर्दिष्टलोपस्येत्यत्र सूत्रारूढं करोति• तस्येति• इत्संज्ञेति
न्यायः। नहीति प्रयोगइतिशेषः। असिद्धिः प्रामाण्यस्यास्तिप्रेतेति दर्शयति• विरोधादिति• चरितार्थत्वेऽत्र उत्सर्गापवादसादृश्यमित्यविवक्षितमिति
चायष्टे• यथेति• तत्रैवेति• अंत्यावयवविनीतिशेषः। नत्रचान्यत्रचोपलब्धिर्नावयववत्वेहेतुः यजिवारादिति शंकते• नन्विति• शङ्कनिरासः अइउ
णित्यत्र ङत्• असरूपसवर्णाद्यादा प्रतिषेधश्च दोषइत्यध्याहारः। दाप्प्रतिषेधे कीदृक् दोषइत्यत उक्तं पणस्के निर्दिशइति• अदापुदेपावितिनिर्देश
यामित्यर्थः। किमिति दापूग्रहणे लदेपोग्रहणं न भवतीत्यत आह• अनाकारांतत्वादिति• अनुबंधे सत्यदाभावान्नाकारांतत्वमिति भावः। लुक्ते तु
र्दिपकारे नवत्वाल्लहून तह वान्दसंधाने नदाबित्यत आह• उपदेशेति• नष्ठतस्येति• यस्याद्यनुबंधस्तस्येत्यर्थः। संबंधात्तत्वतीति निमित्तसंब
धाज्ञावत्• नन्वनंतरादिषु प्रतिषेधइति बहुव्रीहिरानंतर्यादिषु प्रतिषिद्धः कथमिव ते श्रुत्यादित्यत आह• यद्यपीति• क्वितिङ्तीत्यादिनि डि.०
र्देशसामर्थ्यादित्यर्थः। न यसतिनिर्देशः कर्मधारयेण तथासतीत्संज्ञक ककारस्य कारादावित्यर्थः स्यात्• तथासतिनवृत्तइतियत्विसंप्रसार १२९
णनिषेधो न स्यात्• न च तेन ङित्याद्यौ नदादिविध्यप्राबोज्ञायत इति वाच्यं तथापि तस्मिन्ननंतरेकार्यविधीयमानं वद्धोयङिः संप्रसारणं न वप्राप्नो
तीति प्रतिषेधनिमित्तेगुणादिरिके कक ङकारादिनिमित्तेः संभवतीति संदेहे सति व्याख्यानतो निर्णयः स एव कृतं इत्यत आह• एकांतेति• व्याख्याने
लक्षणसाध्यनिर्दिशेन्न्यूनत्वं परिहरति• तास्मिन्निति• वेत्यत्समर्थनायाह• नाष्येति॥ ॥यथासंख्या॥ ॥संख्याएकादिकावेत्य
यनान्वयपिनतदेतिकं मंत्रइति सूत्रमनारभ्यसमस्यादित्यतः प्रसिद्धिपरित्यागेन धात्वर्थयोगेनार्थमाह• संख्यानामिति• अनुदिश्यतेपश्चान्नि

दिश्यत इत्यनुदेशाः। पूर्वं निर्दिश्यमानमपेक्ष्य भवतीत्यभिप्रेत्याहानुदेशेति। प्रत्यासत्त्या साम्यं संख्यात एवेत्यभिप्रेत्याह। समसंख्यानामिति। उद्देश्या
नुदेशिनां मध्ये ऽनुदेशिनः उद्देशिनाम्। यथासंख्यं संबन्धः इत्यन्वययोजना। एकत्वाविवक्षायां यस्य नायं साम्यमध्ये मिथः मित्वादिप्रदर्शनाय तदाहरि
ज्ञिरित्यादि बहुवचनं अपि संख्यासामान्यमिति व्याख्यायमानार्थतो नो वारणं तत्। साम्यमित्यर्थः। वैषम्यमिति। २५। षट् षष्ठ्यर्थेण। सप्तम्येये
वमवृत्तानामिति। स्थानिवदिति कार्यवदर्थोपि न निर्दिश्यत इति भावः। प्रकृष्टो योगो नित्यः। संबंधस्य स्थानित्याद्युद्दिष्टार्थसंबंधादित्यर्थः। पाठेति
। यथा मंत्राणां कर्मणां च स्थानं राष्ट्रा लिधेयात् पाठक्रमादन्वयः। तथेहापि न विष्यतीति भावः। परस्मैपदानामिति। तिप्तस्झीति तिबादीनां परस्म
स्मैपदानां विशेषणेन लादीनां परस्मैपदानां च संख्यासाम्यमिति भावः। सत्यपि पाठक्रमे कथं तेनान्वयक्रम इत्यत आह। एकेनेति। अनेकस्
स्मिन्क्रमः। समुदाय स्त्वेक इति नास्मिन्न्याय्यतः। क्रम इति भावः। प्रकारान्तरासंभवादेवमिति न वाच्यमित्याह। तिप इति। पृथङ्निर्देशे विधौ लटो
वित्यादौ किं लौकिकोऽधिकारः उत शास्त्रीय इति। नाद्य इत्याह। एवमिति। न द्वितीय इत्याह। व्यवहितानामपीति। प्रतिपन्नीति। पूर्वरस्योत्तरत्रानुवृ
त्तस्यापि न तत्रान्वयो विधौ लटो वेत्यत्रैवान्वय इति लक्ष्यानुसारेण प्रतिपन्नो गौरवप्रसंग इति भावः। तथापीति। प्राथम्याच्छाब्दद्वैध्यवहारे ऽनतथि
न्मानसादृश्याच्च प्रतीतावर्थप्रतिपत्तेरर्थप्रतिपत्तावपि शाब्दप्रतिपत्तेश्च तस्यापि कथं विशेषाधान्याविवक्षितसंज्ञवस्थेति भावः। अर्थत इति ण
लादीनां स्वरूपाण्येवार्थ इति भावः। नन्विति। न्याय्येण लादय इति स्वस्वरूपबाधका विवक्षिता इति भावः। नन्वर्थतः साम्यं यावता न तु पदपरस्मैपद
विषयभेदेन प्रथमस्येति प्रत्यायिताः। षड् ङारो रसमूय इति वैषम्यात् संख्यातानुदेशो न प्राप्नोतीति समानो दोषो नन्तमेकस्यैवाद्या भवतीत्या
शंक्याह। यदेति। स्वविषयगमकत्वादगमकत्वमुक्तिरयुक्तेत्यत आह। संख्येति। यदेति। एतद्वाभिप्रेत्य लिटो रितिद्विवचननिर्देशाम्।

ध्यादिष्वपीति॰ उचितमेतत्॰ एवं हि समुदायसंबंधेन बहुव्रीहिर्न स्यादित्याशयः। एतेनोत्तराव्यपि दोषो परिहृतो द्रष्टव्यौ संज्ञात्वाद्यानाम्।
यथा प्रत्येकं हि तितङ्
ापितस्वरूपं प्रवृत्तिनिमित्तं तद् विधाय तदधिष्ठानेनेति वर्तते स्वरूपमेकं तदपेक्षया तङानाविति निर्देशः। यद्वा प्रत्येकं हि तितङ्
नामजातिः स्वशास्त्रे विधेया तदाश्रयत्वात्तादृशतङः शास्त्रे हि तितदपेक्षया तङानाविति निर्देशः। सति संभवे श्रुतवचनत्यजनपरित्यागेनानु
न वचनस्वीकारेण विधयेऽन्याय्यत्वमिति भाष्ये सार्वधातुकमित्यत्र दोषमिति दोषस्थलविशेषप्रदर्शनावसरे बहुवचनमुपात्तं तेन सूत्रगं
त्व बहुत्व विषयमन्यथा तिङ्शित्सार्वधातुकमिति तिशब्दे विभक्त्यर्थं मिथ्या त्रिप्रेत्यादि॰ तदि॰ तेनेति॰ निरस्यो। सू॰ लोरित्यादि द्योतयशुल्
त्रिप्रायः। संख्यातानुदेशोऽयं भाष्ये एवास्ते चिसेवलोपः स्यात्॰ बहुवचनेन तु लोपस्थले व्यादिष्वत्र दोषप्रतीतिविधाने वचनगौर
वं तवतीति सूत्रयितुमेवः। पूर्वत्वे प्रतिषेधः कृत्के॰ भाष्ये संवृता वलस्येत्याद्युपलक्षणं कं यतालघुत्वं कं तालघ्वः। कं तोष्ठ्यस्य कं तोष्ठ्य इत्यपि द्र
ष्टव्यं श्रयावो रायावौ श्रासंक यांये॰ डि॰ छदस्येकवपीति शब्दे कर्त्तव्याभिप्रायं ककारेति विशेषणभेदान्तदवच्छिन्नो विशिष्टोऽपि सिध्यत इति भावः। ननु दत्य
समसनिर्दिष्टानोपपद्यते इत्यत आह॰ एकोयमिति॰ हन्त तर्हि समाहारद्वन्द्वे कृते इति वक्तव्यं इत्यत आह॰ पंयम्याइति॰ तस्मादिदमुत्तरस्येति च यत्रो १२७
पंयम्यर्थः। तत्र पुरस्य कार्यमित्युक्तेऽथापि यम्यर्थयुक्त इत्युत्तरस्य पूर्वम्यामित्युक्तमिति भावः। ननु ग्रहणशब्देन कर्मसाधनेन सह त्रिपदे बहुव्रीहौ स
७ सर्वनामसंख्ययोरिति विशेषणस्य पूर्वनिपातः श्राप्नोतीत्यत आह॰ गणेति॰ ग्रहणशब्दो भावसाधन इति भावः। ननु सर्वतः किं कर्मण्युपपदे खल् लिङ्ग्यते ने
त्याह॰ भवतेरिति करोतेश्चेति॰ कर्मण्युपपदे खल्वनेन सामानाधिकरण्यमुपपद्यते कर्तरि तु वैयधिकरण्यमिति विवेकः। छंदो ब्राह्मणानि प्रोक्तप्रत्ययवा
च्यानि श्रध्येतृवेदितृप्रत्ययविषयाणि श्रध्येतृवेदितृप्रत्ययैर्विना न केवलप्रोक्तप्रत्ययवाच्यानीति छंदो ब्राह्मणानीत्यस्यार्थः। तत्रोनयत्र तद्विषयतेष्यते

त्वदपर्यायः छंदशब्दः एवमस्तु माकारि आसत्यग्रहणं तथाप्यकृतः संख्यातानुदेशप्राप्तिरित्यत आह॰ छंदोग्रहणेनैवेति॰ ब्राह्मणविशेषप्रतिपत्त्यर्थं
यि इदं तन ब्राह्मणप्रतिपत्त्यर्थमित्यर्थः। शेषस्याधिकत्यश्च पृथे तोः प्राप्स्यामिति विधीयमानो लुङ्न ऊ छतीत्यत्र यदा न वर्तते तदा संख्यातानुदेशः प्राप्नोती
तिशेषधेतोरिति वार्तिकार्थः। वक्ष्यामीति नाहं पूर्ववचनाभिप्रायं किंतु व्याख्यानाभिप्रायमिति व्याचष्टे॰ अनुदेशइति॰ प्रतिविधेयं दोषे घति प्रतिविधान
मुक्तं तद्वा थ वेत्यनेनोच्यते एवं वाशङ्का नुपपन्न इत्यत आह॰ प्रतिविधानं चेति॰ अथ वेति॰ न पूर्वपक्षएव प्रतिविधानांतरं किंतु पक्षद्वयसाधारणं
प्रतिविधानमुच्यते इत्याह ६॰ यन्नेति॥ ॥स्वरिते॥ ॥ननु सूत्रार्थे निश्चिते प्रयोजनचिंतासु एवा घाणिनि निश्चितः स्वरितेनेति तृतीयार्थानिश्च
यान्नता वदियं कर्त्तरि तृतीया अधिकार इति च योगेषष्ठी प्रसंगान्नापि करणे कर्तृव्यापारव्याप्यः किं करणं न यये ए कर्तृव्यापारः कश्चिद्दवगत इत्यत आ
ह॰ स्वरितेनेति॰ विनियोगउपकारको व्यापारः। आकांक्षादीत्यादिशब्देन योग्यतासन्निधी गृह्येते ऽयमर्थः उक्तप्रयोजनं अर्थात्परिगृहीतमि
त्युन्नरेनावः। वचनसंदर्भपक्षेऽर्थो कथ्यवहारः सूत्रं कर्तव्यं स्यादिति आह॰ वचनरहितादिति॰ आकांक्षयापद्यतान्वयः से वृत्त इत्यत आह॰ संप्रदा
नेति॰ लाघवादिति शाब्दं हि शाब्देनान्वयः। अतस्याभिशाब्दत्वं अन्वयमात्रं कल्पनीयं अस्तु तस्य तु शाब्दत्वायतद्वाचीशब्दोपि कल्पनीय इति गौर
वमितिभावः। नन्वतिविधो नावद्दृत्यत्रेन्तु णाद्यजानि दृश्यते इति रिष्टैत्यत आह॰ ततश्चेति॰ अनुवृत्तिरितिसंबंध इत्यर्थः। कथमिति॰ सजातीयप्रकर्षप्रकर्षप्र
यइति वद्व्यत इति भावः। परमतेति॰ अल्पयोगाइति परमतं अल्पतर इति स्वमतं तत्र मनद्वयापेक्षया अल्प इति सजातीयद्वयेल्पत्वस्याभिमतस्य वा॰
क्तव्यत्वे वाच्येपि नावदल्पत्वात्प्रकर्षविवक्षया ऽल्पीयांस इति प्रकर्षप्रत्ययः। एवं भूयांस इत्यपीति भावः। द्वेरिति॰ सर्वस्य द्वे इत्येतदवधित्वेन गृहीतं॰ अ
धीति॰ कल्पिते कत्व इत्यर्थः। गौणपीति॰ एवं वपंचमी विरक्तइति न वक्तव्यं॰ न घामेवेति॰ प्रवाह इत्यर्थः। न चेति॰ लक्षणयेत्यर्थः। सूत्रांते उक्तार्थसंग्रा

२५१ 161

कौण्डिन्

हकस्तोकोनाथ्येपवित४। प्रथमप्रयोजनेऽधिरास्त४करोत्यर्थविशेषणं अवृगंतय्यमिनीतिवाक्यशेषः४। द्वितीयेतुप्रयोजनेकारशब्देनकार्येतु
च्यतेतद्विशेषणमधिकार्यहति रधिरास्त४। तृतीयेतुसावकाशानः४कारशब्दोद्यायारवाचीपूर्ववद्दधिकार्यहति रधि४कारविशेषणं उच्यत्रापिस्तव
नीतिवाक्यशेषः४। उच्यजातीयस्येति। निरूपत्वात्तरंगत्वरदितिसावकाशस्येत्यर्थः४॥८॥ ॥इति न्यासप्रदीपविवरणे प्रथमस्य तृतीये प्रथममाह्निकम्॥८॥
॥ ॥अनुदात्त॥ ॥ननु लादेशविधिः कोनेकेवाक्यतया विधिर्यततथ्य लादेशविधिसमये अनुदात्तङित आत्मनेपदं विधीयमानं लादेशविधुं
तरकालं सार्वधातुकत्वेन विधीयमानेभ्यो विकरणेभ्यो नेव प्राप्नोति अथाय्यनुदात्तङित इति नियमः४ तथापि परत्वाच्छ्यन्वा स्विचादिकरणेभ्यः४
पूर्वं तत्कथं विकरणेभ्यः४ प्राप्नोतीत्यत आह। लादेशो ष्ठिति। नियमाच्छेषात् परस्मैपदमित्यादिकात्। ननु ङितिरित्यादिकार्यप्रदेशो बहुव्रीह्याश्र
यणान्तकार्यं यतिदेशो पि। किं विषय बहुव्रीहिरेव लिङ्कारस्येतः४ कार्यनातिदिष्टमिति विकरणेभ्यः४ प्रतिषेधाभावात् इत्यादेरूपदेशानत
रमेवेत्संज्ञाया लोपयेतोऽङ्कारस्याभावान्नो विधीयमानमात्मनेपदं नस्यादित्याह। केवलापेति। ङिदन्तादिति ङिच्चोपलक्षणमिति प्रागकरायदि
दन्तात्प्रत्ययनिर्देन्तादप्यात्मनेपदमिति सावः४। अपीति। यद्यपि गाङ्कुटादिभ्य इति सनोङित्वं न न्यायावन्मात्र धातुः४ किंतु तदन्तं नु यतनुङितो धातोर्वि
८ त्रिषणान्त्रहतविधौप्राप्नि स्तीतिसावः४। किमर्थमिति न्याह्ने पः४ प्रयोजनविशेषजिज्ञासायामपीत्याह। किं विदितानामिति। ननु ससनवयेकवाक्यत्वेवा १२८
क्यभेदेनन्यायः४ तथा विधौ सत्त्वलिपादिकाउयादप्रसंजकनियमोपीत्यत आह। एकवाक्यतायामिति। विधिलिङ्घ्याहतये आर्द्धधातुकसंज्ञायाम
पीत्युक्तेनसर्वत्र विकरणप्राप्तिमात्रेणानवकाशत्व मुच्यते किंतु विकरणप्रवृत्त्युत्तरकालमप्राप्तापीत्याह। सर्वेति। आत्मनेपदपरस्मैपदशब्दाभावे
पितच्छब्दार्थसद्भावएवलिंगमस्यमित्रेयात्मनेपदेतिविहितेषितिः। सार्वधातुका श्रयेष्वितिशेषः४। अत एव वो घस्यादिष्विति। लावस्थायामेवेतिनि

लकारस्येति ४                                                                                    येनेति २

मित्तसद्भावेपिनियोगाच्चिप्रायंप्रति बंधकसद्भावादिलंबइतिपरिहरति॰ ऋप्यतइति॰

अथलघुविवरणं॥ श्रीगणेशायनमः॥ ॥ अनुदात्त॥ ङितोधातोर्विशेष्यमाणेयथायङ्नाऽडवतिकेवलोद्यङितोव्यपदेशोवद्भावान्नथासनैना
दृपिङिदंतत्वाभावान्नोतीत्याशंकांपरिहरति॥ अत्रापीतिएतच्चोपलक्षणं उपदेशग्रहणं चानुवर्त्तनीयमित्यपिद्रष्टव्यं। पदिलादेशेबुसारपरत्वापर
त्वाद्बाधप्र॰ स्पुरित्यत्राह येनेतिनकुर्नवंडयमनाप्राप्तिन्यायेन शपोबाधकाः४ श्यनादिषुप्राप्तेषुपिस्पादयोभविष्यंतीत्याह॰ आरभ्यमाणाः४ कर्तरि
यमिवतेषांबाधकाइत्यतआह॰ शबादीति॰ ननुअपरत्यादपवादत्वाद्बाधा श्यनादीनांस्यादयोबाधका इतिनावः४। श्यनादिविधावितिं कर्त्रेयेशबादिव तत्र४
श्चावित्यत्रविधानेशबपेक्षयाप्यपवादत्वं नास्तीतिमत्वालुग्विकरण अलुग्विकरण॰ [illegible] कृतेतन्निवृत्तौचतत्रस्यादीनांप्राप्त्यासावकाशत्वात्॰ [illegible] विकरणेतिनवस्येयधुत
ये नवतितर्हि दृश्य एवतिनियमार्थंतस्यादितिवाच्यंतत्राह॥ सत्यमुत्तरत्रिषुतोकुर्किनिवर्तत इतिविनिगमनेनस्यात् अयोगात्तुनिलोयेयकस्मिन्नोकचुदृश्य४सम
नोरित्यत्रसनंतेशविधयर्थतायास्वांशेनियमार्थतासांवदरूप्यप्रसज्येतअत्रवोरवधार्यतेवाश्रयणीयातस्मात् [illegible] स्यविकरणविधानेज्ञापकमेवतिनावः४ नव
त्वापयग्रहणंक्रियमाणेपिनावकर्मणोः४परस्मैपदंप्राप्नोतिकर्त्तरियदिपरस्मैपदंनवतितत्र४ज्ञापादेवेतिनियमेनाभावकर्मणोः४शेषात्कर्त्तरिपरस्मैपदंस्यादित्याव
न्तितत्वादयापिशेषात्परस्मैपदंकर्तर्येवेतिनियम्यतेतथापिशेषाद्भावकर्मणोः४परस्मैपदंस्यान्निवर्त्तनादितिवाच्यंबाध्यतेनवर्तेर्यवपरस्मैपदमितितिलि
त्यपनेनियमेनभावकर्मणोः४परस्मैपदस्यव्यावर्त्तनादितिक्रियमाणेशपग्रहणेदोषोनास्तीतिनावःएवपर्यवसानेदृष्टेपरस्मैपदात्तावपक्षेयथात्मनेपदंनर
स्यात्ततोविकल्पविधानं [illegible] मर्थमित्यतआह॰ लकारस्येति॰ उत्पत्तेरितिपदितानल्नाध्ययोजनाउच्यतेयविकल्प इतिशेषः४ नवप्राप्नोत्यात्मनेपदमित्यन्वयः
गः॥ तदात्मनेपदेविकल्पवचनान्नविष्यतीतितत्रविकल्पवचनमन्यार्थंनविष्यतीत्याशंक्य किं लकारस्यश्रवणार्थं किंवाकेवलप्रकृतेःप्रयोगार्थमाह॰ पदेकव
चनत्वप्रयोगायेतिविकल्पक्रमंदूषयति॰ लकारइत्यादिना॰ केवलायाइत्यर्थप्रतिपादनसामर्थ्याभावादितिनावः४। ननीयमिति॰ वृत्तौ कृत्यत्र सा

=अपवादापवादत्वात्· पूर्वं अपवादपदं बाधकपरं· तत्रयोगविभागस्य परत्वाद्बाधकं स्वरितञितइतितदपवादत्वादित्यर्थः॥ क्वचिदपवादत्वादित्येवपाठः॥ तथाचार्थः· अपवादत्वादिति· बाधकत्वात्परत्वादितियावत्·१=
=नांतरीयकत्वादिति· ग्रामं ग्रामंसहस्रागाद्देशांतरप्राप्तिर्गतिं विनानुपपन्नेतिभावः॥ प्राप्तिस्तु संबंधमात्रं न संयोगएव· देशांतरस्योपि भूरुनेनप्राप्तेर्नित्यव्यवहारात्·१२=



विध्यतीत्याशंक्याह· कर्त्तरीति· नन्वनुपपदं नास्ति मस्य कर्मत्वाभिविशेषणं स्यादित्याशंक्याह· सप्तमीस्यस्येति· ताध्येकर्त्तृद
कैंवदि· यद्व्रतिधस्वमनाङ्गाधेन विध्यतीत्याशंक्याह· कर्मणोरितिपरस्मैपदापवादो न भवतीतिपरत्वात्कर्मकर्त्तरिपरस्मैपदं प्राप्नोतिपरत्वक
तत्राद्यस्यार्थः४ यद्यपि कर्तृग्रहणंक्रियततदापिनिविषयत्वाज्ञावकर्मणोरितिपरस्मैपदापवादो न भवतीति परत्वात्कर्मणो दित्यनेनविषयत्वाद्यादितिनत्रव
र्थग्रहणेन कृमतेनतपरस्मैपदप्राप्तावकर्मणोरित्यारभ्यमाणेयेनना प्राप्तिन्यायेनत्वाद्यादिप्रस्यापवादत्ववत्तितावकर्मणोदित्यनेनद्विषयत्वाद्यादितिनत्रव
र्तिकर्मकर्त्तरिपरस्मैपदनिवृत्तये द्वितीयेत्वो भूयग्रहणं न कर्त्तव्यमिति प्रकृत्यर्थनियमेनाधिकसनेयतिमन्यधुक्तेनान्निरावकीर्दुदाहतासाध्यकार्य४ प्रकृत्यर्थ
निपमनाध्यग्रहणमित्यादिना· एकधातुविषयमिति· एकधात्वर्थविषयमित्यर्थ४। कद्यातुरति योगविभागेनयाप्राप्तिः सातृतीयकद्यापा· तथाहि· साव
कर्मणोरितिप्रथमापरत्वाद्बाधादिति कर्त्तरीतियोगविभागेनतृतीयासती द्वितीयकद्यापाप्रसंगादितिप्रथमाप्राप्तिः स्वरितञितइतिद्वितीयाअनुपरत्वाध
मितितृतीयाअतस्तानबाधते सैवनुपरत्वाद्बाधकेतिभाव४। अपवादत्वादनुपपत्त्यामितिपरस्मैपदं कर्त्तरीतियोगविभागेनप्राप्तस्यापवादः४॥ ॥कर्त्तरीरोसाध
नकर्मणइति· ईक्षिततमस्यान्यमेवाधितान्यनस्वीकरणीयातिसादृश्य४ नव्याकोकियाय४ संभवतीतिदर्शयते· कियाणामिति· तद्वाविपद्दप्रयोगाः नावकथं
तत्प्रतीतिरित्यत आह· सहवर्त्तानासीनामिति· तथाचवाशब्दात्कथंतदपेक्ष्याकर्मत्वमित्यत आह· प्रतीयमानेति· ननुयथाग्रहणमवादिदातिप्रतीतत४
कर्मग्रहणमनर्थकमंतरेण तद्भवयग्रहणस्यान्यथासिद्धत्वादित्युपपादयतिकियायाइत्यादिना· विपरीतंकिंनस्यादित्यत आह· क्रियपाधात्वित्येवाग॥
॥तथाहिसार्थस्य हरतेर्थ्यतिहारे आत्मनेपदंनाप्तिनतइतियोजना· उपपदेसामर्थ्येदविनैवयस्यगतोहिंसायीवाद्यतिस्तस्यैवग्रहणमर्थग्रहणं॥ १०
॥विपरात्त्याम्॥ ॥उपसर्गएवेतिकथंपादिवृविनोपसर्गस्यापिनाप्राप्त्या
१ दितिरुरततेरपिप्रतिषेधप्रतिषेधानवकेद्य इत्यत्तिमत्त्याह· अस्येति॥ ॥विपरात्त्याम्॥ ॥उपसर्गएवेतिकथंपादिवृविनोपसर्गस्यापिनाप्राप्त्या
शंक्यात्मनेपदनिमित्तमुपसर्गएवेत्यनिप्रेतमितिमनसिनिधायान्यस्यात्मनेपदनिमित्तत्वाभावमाह· पद्दीति· बहुवचवयस्येतिबहुब्रीहिसंख्या
त्वाबहुब्राह्मस्यपूर्वनिपातेबहुवीतिरूपं अथवतायग्रहणादिद्ग्रहणमित्यन्वय४ ॥नयात्रेति· कार्यद्यावर्त्तकत्वाद्वदितिभाव४ तत्तुल्येति· सजातीयत्वे

=याद्यविषयत्वेनेति। अस्याप्ययंभावः। आस्यस्यसमवेतैवया क्रियेसर्मे [illegible] किंमानमिति। उक्तस्यत्वयमभिप्रायः। आस्यानास्य समुदायो व्याप्य गृहीत समुदायः। अनास्ये आस्याभिन्ने व्याप्य गृहीत्रोर्मुखहस्तयोः समु=
=दायेसमवेता क्रियासंमुखंआदत्ते इत्यवगम्यते इति तत्रात्मनेपदं भवत्ति तेन तु मुखं मुखं व्याद [illegible] दानीयत्रापि आस्यसमवेता क्रियायन्नगम्यते इति। यत्तु पर्युक्तामस इति प्रतीकमुपादाय तेन मुखव्यापादिके व्यादत्ते इत्येवप्रयोग=
=इतिनव्यतरैर्व्याख्यातं तन्न तत्साकूपाध्यायाशयः। सिद्धांते विहरणग्रहणं समावेशआस्यग्रहणं स्पष्टं विहरणक्रियेयोपलक्षणं ताम्रमुखव्यापादिकोमयाविहरणस्यास्योपलक्षितत्वान्निषेधप्रवृत्तेर्निभ्रसरत्वादात्मनेपदस्य=
=स्वपुष्पाद्यमानालात्तः। स्वांगकर्मकात्वेस्यस्यतु एकदेशो आस्य विहरणेऽन्वयः। स्वांगकर्मकात्माविहरणमित्यक्रियायांगम्याया दत्ते तेनात्मनेपदमिसाश्रयणादर्थस्ये साकुः। ३ = [illegible]

[redacted]

नप्रत्यासन्नत्वादिति नावः। पद्मीति। संभुक्रोसो लोपाल क्रोते रेववेइति विकारेन वितत्वैतस्य त्यक्ति प्रत्येकंपरस्परेति। समह विवक्षायां द्वंद्वविधानाडु
पसर्गत्वविवक्षणधर्मयानयोः सरूपावइत्युपसर्गयोरेवग्रहणमिति नावः॥ ॥आङो दो॥ ॥ननु धातोरास्ये प्रत्यये इत्यसंनवादनास्य इत्यप्रसक्तेप्र
तिषेधइत्याशंक्याह। आस्यसमवायिन्यामिति। आद्यविषयत्वेन तत्र समवेतत्वेसंनवाद नास्य इति प्रतिषेधः प्राप्नोतीत्यत आह। अनास्य इ
तियेति। स्वप्रगमिति। तेनसकर्मकादनास्येतिनिषेधः स्वांगकर्मकादितिपरांगकर्मकादनास्येतिनिषेधानावादात्मनेपदंनवतीति॥ ॥क्रीडो॥
॥आगमेरितिवार्तिक एवैतस्य निर्देशाइतिद्रष्टव्यम्। शाकिः संनतइति। तस्यसंनिमीमेत्यादिनायइस्तावेऽभ्यासलोपः सस्कोरितिसयोगादिलोपः
प्रत्ययइत्युस्य यथित्वेरितिनिर्देशादुपपद्यतइतिनावः। पिडरिति। अस्मिन्नर्थेइत्तस्त्रितिवत्रू। माङ्गरिति। उत्याथेश्तिषष्ठी सपिषिति। आशि
षिनाथइतिपष्ठी॥ ॥उदो॥ ॥उद्दइरिति। तेनात्मके न्तु कर्मण्यात्मनेपदंनवतीति जन्मनोद्धुकर्मत्वेपीहात्मवाच्यो नावान्तवद्भमानदात्मने
पदंनावः॥ ॥उक्तिस्याम्॥ ॥अकर्मकादितिविशेषणेन तपेर्नेसंनवतीत्यत आह। नासनइति। किमयमिति। यदिकर्मकर्त्तर्येवि नाष्यकर्मकर्त्तर्येवतपेःसं
संनवतितनोविध्यर्थं अथकर्मकत्वेवाकर्मकत्वेनतोनियमार्थमितिनावः। नियमपक्षे यगादिनिवृत्तिः फलमिति यगादिसूत्र प्रत्युदाहरणेत्युभिस्यत्वनिप्रा
यमाह। उक्तिस्यामिति। तपिरित्यादिनाधस्यायमर्थः सन्नहितपिरयमकर्मकान्गृहीतः अकर्मकादित्यधिकारादिति। ननुकर्मकर्त्ते कर्मणाः सत्वः समा
नधर्मोकर्तृत्वानावात्कथंकर्मवद्भावस्मरन्नावेवाकथंनियमार्थमित्यतआह। अकर्मकाव्येति। प्रयोजकव्यापारविवक्षायामितितावः। नन्वेवमपिकथं
कर्मवद्भावेनात्मनेपदसिद्धिमित्यत आह। नयोत्तरेणेति। नन्वेवंप्रयोजकव्यापारविवक्षायांसकर्मकस्यतदविवक्षायामकर्मकत्वेकर्मवद्भावेनयक्रि
णोऽनुत्तत्वमइत्यत आह। कर्मकर्त्तरीति॥ ॥आङ॥ ॥उद्गमनइत्युदयइत्यर्थः॥ ॥समः॥ ॥धातोरितिसमाद्यवधानादितिनावः॥ ॥दाणः॥ श्रुतिस्मृतिनि
षिद्धः संकीर्णाआचारागणामितिविग्रहः। विश्राण्येति। ददस्यर्थः॥ ॥उपाघमः॥ अंगरंगवादिति। निष्पन्नस्यग्रहणादिनिष्पन्निप्रतिषेधादनेनेत्यैतर

गः करोत्यर्थः॥ ॥नानोऽज्ञः॥ ज्ञप्रधस्येति॰ ज्ञोऽविदर्थस्येति षष्ठी॥ ॥त्रादेशः॥ त्रादेशश्चित्तद्भूतिपरस्मैपदाधिकरणे विकरणेऽस्य च नियमो बलीयानिति सत्यपि त्रा
यणादः वेपदत्वान्निं किं तत्र परस्मैपदाश्रयत्वे शितमुपपादयति॰ शिदिति॰ नन्वत्र उत्पत्तेः प्राकृशित्सन्तिरत्वमपि कथमित्यत आह॰ परत्वमित्यत आहोपाग्यतयेति॰ विकरणाः
स्थितिरित्यनन्तरस्य प्राक्तु यत्नि कुरुते नतु त्रादौ तरादिनिता नत्र एवं स्थितमेत कृतोऽपकृतश्च डागमोऽपि वत्न्विकरणीत्वाद्धातोर्थबाधकत्वमुपसंख्या
नं कृते र्घमिति॰ अत्र तावत्कारी विकरणो त्यतेः त्र गच्छियमस्याट्स्वसमसेप्रधारणं करोति॰ एवं तदीयादिना॰ तादृशश्चेति तिनि पुनो विशेषितः कुर्यात यमः
केयुषुद्विसाप्नोति यावता घत्वबधान मित्यत आह॰ धात्विति॰ अनित्यत्व माटो विना कथं नियमो नित्यश्चेत्यत आह॰ न्विति॰ तादृशो विधिः॰ नियमो विसदृशः कुष
भटोविकरणापेक्षयाः नित्य तमित्यत आह॰ विकरणेष्विति॰ नाप्यनित्यत्वाद्धात्रादस्यात्मनेपदस्य डागमो नविधत्ती तिफलितमितिरङ्गः त यानापसंख्या
नेन कर्तव्यमिति नावः॥ पुनरुपसंख्या न त्राघ्राः नित्यत्वादत्रादेशस्येति॰ तत्र निमित्तपुरणस्य प्रयोजनमाह॰ नतेपीति॰ यकुलो विकरणेन प्रतिबध्यमानत्वात्
अडनित्यो नियम प्रतीतित आह॰ यद्यपीति॰ आत्मनेपदानावश्चेति वार्त्तिके कथमाद्विरिति॰ नन्विति॰ परिहरति॰ नजइति॰ तादृशात्मुतिबाधिषु तिप्रसक्तौ यनेन कृ
तकु नियमात्पूर्वं नित्यत्वादडागमोऽस्त्वनित्यत्वाद्विकरणेषु सत्सुप्रवर्त्तमानो विकरणात न कृतोपाधातोर्थं बाधायकश्चेति योजना॰ आत्मनेपदप्रसंगश्चेति
नियमाप्रसंगश्चेति नावः॥ एवमत्राकृतयथापि विकरणस्यानियमो बलीयानत्यापापि नियमस्योटा प्रतिषिद्धत्वेन प्राप्तत्वाद्बाधा सर्वप्रतिबंधकाना वे
न प्रवर्त्तेत पश्चादडागमः सत्यविकरणे तत्कृते त्वाधा बाधायकश्चेति नियमो न प्राप्नोतीति वार्त्तिके डटो नित्यनिमित्तत्वादित्यस्यानंतरं तदुपपदस्यापि विकर
णस्य नित्यत्वादित्यध्याहारः॥ नाप्येतादृशो नियमस्येत्याना नस्यां तरंगस्तत्कृतियो घे॰ किं विति॰ यदस्मान्नित्रीदिद्यो नियमस्युक्तं तदित आशिति॰ ता- १२०
२ घ्यन्तत्यमिसस्यानंतरं किंकारणमिति प्रकुरतिभ्रा यः विकरणस्यापिराख्यांतरस्वाप्या ऽनित्यत्वेन यत्राख्यातरस्येति वाच्यनिके येन राज्ञीमपात्ताकुर्वन्निव
रणो नित्यः स्यात् किंतु न्यायार्थेन यावद्राख्यांतरस्यभावत्वतश्चेति त्राख्यातरात्वात्प्रवत्तो पनित्यत्वेय व्यक्तिसंबंधिप्रवर्त्तनीतिनत्वक्तिसंबंधित्वे

नाप्राप्ते ततो कृतप्रसंगित्वात्तावेव नित्यत्वात्तावस्योजयत्युत्यत्वात्तस्मात्पूर्वमडागमे कृते विकरणांतरैर्विकरणेभ्यो नियमस्य बलीयस्त्वादिकरणात्पूर्वं वाति
यमो न विधास्यतीति अर्थः उपसंख्यानेनेति । अत एव वा उपसंख्यानवादी तस्मसमर्थं नायकारणांतरमाह । आगमादिति । अडागमे बाधकस्यागमस्य बाधको विकर- २
णः सुतरामदो बाधक इति कैमुतिकन्यायं वक्तुं अडाद्यौ वे सुक्तं विकरणादपि नियमः प्राङ् । अन्यत्र तस्य तदस्त प्रमानः शंकते । नन्विति । का द्रुस्येष्यते युः २
त्रैतेष्वपि नायो विधीयते न वक्तान्ते स्यात्शब्देनाग न कृत्ये नार्तिग्रहणेन ग्रहणाभावादित्यत आह । आटश्चेति विषये इति । विप्रतिषेधे इति परिहारो-
विपरत्यामित्यादिना संभवतीति । नाप्यत्र यथा वानिमित्ति परिहारो नरेति विप्रातस्य विप्रतिषेधः पदमित्यत आह । विप्रतिषेधे नेति ॥ परं वा ॥ उत्तरेषु
प्रयोगेषु पूर्वविप्रतिषेधस्य तु इति समनंतादेवालन पदस्यान्त केव लादित्यत आह । उत्तरेष्विति । पूर्वग्रहणं तु वृत्तिसामर्थ्याद्वाक्यभेदेन संबंधः अन्यथा
सनइत्येतावता कार्यमिति पूर्ववदित्यस्यानुवृत्तिरनर्थकैव स्यात् । ननु पूर्ववदित्युक्तेनानोशः प्रत्याख्यानं तु वइत्येतावता कथं प्रतिपद्यते इत्यत आह । इ
त्येति । ननु निषेधात्सनंतादालनपदमस्त्वस्तु मीयतां पूर्ववद्विधिः कथमनुमीयत इत्यत आह पदे नीरपाये ग्रहः विधिपदं इत्येतावता प्रत्यतीति । तदनुसन
ापूर्वेत्यूर्वत्वे विज्ञायमाने न कश्चिद्दोष इति स एव स्थितः ॥ आम्प्रत्ययवत् ॥ सविधाने प्रयोजनं कथयति ॥ एतेरर्णो निर्दिश्यत इति । विधीयत इत्यर्थ
र्थः । कर्तृत्वे प्रतिपादनेऽपि कर्मवत्वं न स्यादित्यत आह । आपदिति । कृतादिक्रियापादानात् कर्मकृद्धि प्रधानीनतो कस्य कर्म वा पद्यते कदेवगुणत्वेप्रधानत्वेन
संभवतीति भावः । नत्वानि वाक्यानि परस्परनिरपेक्षाणि इति प्रसंगप्राप्तिर्वा कथं वाक्यतां दर्शयति । एवमिति । नन्वत्र सूपणादिति । द्विधा नवनादिप्रयोजयन्त्या
पारमार्थ्यानि धायि न प्राकृतनकृतवाक्यकर्तारादीनां कर्मत्वाव स्थायां द्विधा तावत्ता इति इत्यर्थः । जावपतिकेदारे दृश्यवदने नतिणाय ज्ञ कर्मसमानक्रियप्रतिपद्य
र्थं नयात्येतेन समानक्रियत्वे पितस्यत्यनेनालेन पदेन इति समानधातावितिकर्मवत्कर्मवत्समानधातुग्रहणं कर्त्तव्यमिति वा दर्शयत्यत इति भावः । सूत्रे क्रियमा
णपियमादिति निवृत्तिं न प्राप्नोतीति अननस्वरूपेण नियमस्याप्राप्यत्वाद्वा इति शंकते । कर्मवदिति । न्यायं पादति विकल्पेत्वा पुराद्दति पिसोपि प्राक्कर्मवत्त्वा

संज्ञवतीत्यत आह॰ णेरिति हेतुमण्णिच इति अणावकर्मकादित्यत्र हेतुमण्णिच एव ग्रहणं संभवात् इत्याशयेनोक्तं तेऽस्तितानि ग्रहणान्ते इदं च णेरिति हेतुमण्णिच् ग्र
स्वत इति नावश्यं न च णेरिति हेतुमण्णिचोग्रहणं अणाविति प्रतिषेधः सामान्येनेत्यत आह॰ प्रतिषेधश्रुतिस्त्वत्र इति॰ बुधीयुधेत्यत्राप इति वक्तत इति नाव
४। नोपपद्यमिति यच्छिन्नपरं च ण्यन्तस्य यमिति नावश्यकं पौनःपुन्यं बाधं तदित्यत आह॰ तथाहीति॰ अन्यथा मते धातूनां वा क्रियावाच्य स्या शब्दे रेव प्रकाशितेति
प्यानु नात्र क्रियासा४ कर्मस्थता यां नारण्यावपि कर्तृस्थता कर्मनिष्ठ्याप्यतइत्यत आह॰ धातुनेति॰ अस्मादवैति॰ स्वेन कर्मयत्फलं कर्तृरूपम् क्रमेणात नायमयं४
अण्यंतावस्थायां यत्कर्मकर्तृ वात देव कर्म यादण्यंतावस्थायामिति तेनाण्यंतावस्थायां यत्कर्तृ कर्मभिन्न व्यतिरिक्तकर्मणाण्यंतावस्थायां पूर्वावस्थ क्रियते समान
क्रियत्वं वह्वास्तियाद्ध्वीति कर्मावस्थायां दर्शनयोग्यमयावस्थानुगतत्वं णिक्रियाताद्व्यं वक्त्र्यावस्थायामपि प्रयोज्यप्रयोजकतानाव वृत्तौ वृत्रितात्पर्यमपि यत्कर्म
त्यादित्वं तत्रस्थकर्मपदं वयोजनीयम् तएवसूत्राचकाराणी नाधिकोनापितात्पर्यस्यागत्येनस्यैवेति मुख्यस्य तानेवमेवनवर्तते चमिति सर्वत्र अत्रेषामतेनादरात्मा
शरीरावच्छिन्नस्योपलमत्येवं व्याख्यानेसे तवत्यपि शरीरमेव आत्मेति मुख्यपिसामानाधिकरण्ये कर्यायेति त्वयुनं सत्ववतीसोहइशरीरं स्मृतेति॰ मुख्यस्य हेतुना
रवस्य हेतुनाय सवधानत्वस्यार्थः४॥ ॥स्वरितञितः॥ णिङा आत्मनेपदं यो विषयविसर्गमाह॰ अनेकार्थत्वादिसादिना॰ द्वितीयपक्षेप्याह॰ अथवेति॰ अत्र प्रयत्ने४ पौनरुक्त्य
परिहरति॰ प्रकारेति॰ कर्तरि मतीति॰ कर्मण्यपि ण्यन्तेभ्यः प्रत्ययोविशेषाधिकारेणेन स्यापनिपातनस्यसमेनयइतियावत्॰ तच्च अर्थं भेदानं यतेःति॰ ह्रीयते वास्या क
२ मलीति॰ यस्मादनादृष्टः॥ ॥अनु॥ पूर्वस्मिन् पदविधौ युमानकर्थमात्मनेपदप्रसंगइत्यत आह॰ अयमिति॥ ॥अणावकर्म॥ तेच्छन्देनेति॰ तत्स्वायमर्थः४ एतस्मि १२८
न्हेतुमण्णियि या कर्मकं चित्तवत्कर्तृकं तस्माण्ण्यंतावस्थायामात्मनेपदं चित्तवती यतासौ सावितिसमानाधिकरणपक्षे णाविति स्वतत्रपदार्थविशेषणमिव्य
पि दृष्टव्यम्॥ ७॥ इति श्रीभाष्यप्रदीपविवरणे प्रथमस्याध्यायस्य तृतीये पादे द्वितीयमाह्निकं मू॥ ७॥ पादश्च समाप्तः॥ ॥ श्रीः॥ ॥ आकडारा॥ ॥ परेति॰ उभयोः४ सावकाश
त्वम् भूत्स पश्चिदस्वस्य मू॰ पूर्वपरयोरन्यतरस्य४ सावकाशत्वात्तावद्याह॰ निरवकाशेति॰ दधिदानबाधिचेत्येनुषंगः४ तत्र दानत्ववतीति विपरिणामः४ य

दुक्तं निरवकाशापीति । तत्राह । नयबाध्येति । भिन्नफलत्वमेवाह तदुक्तं विरोधाभावो वा किमिति विविच्योक्तं रूपादौ यत इत्यत आह । दर्शितं तत्रायो
रिति । विरोधाभावादित्येतावत्युच्यमाने दर्शितक्रमयोर्द्विविधयोस्तदुक्तं । भिन्नेति । भिन्नफलत्वादित्येतावत्युच्यमाने पर्वत्रिस्त्रफलत्वे मण्डूकशास्त्र
कृशास्त्रयोस्तत्रैव द्वितीयारोऽतदुक्तं विरोधाभावादितीति भावः । नान्यमार्थमिति नियमार्थत्वे किं तु तयोः सावकाशयोः परमेवेति वा ति
नियमः क्रियते किं वान्यतरस्यामनवकाशायां । नाद्यः विप्रतिषेधे परमित्यनेन सिद्धत्वात् । द्वितीयेपि यदि परस्यानिरवकाशायां तदन्तरेण
ये तत्सूत्रं निरवकाशत्वादेव परान्तरं विध्यति अथ पूर्वस्यापि पदेवत्ववर्तिष्यते तत्रापि ज्ञानजं वर्तितत्वतद्विधानमनर्थकमेव स्यादिति भावः । वि
गाबाधत्वाविरूपं पूर्वस्यापरस्य बाधः शास्त्रोमीत्यत आह । एतदेवेति । पक्षे परमिति । यद्यपि प्रत्ययग्रहणपरिभाषया पादवदन्तादेः समु
दायस्यापि विद्विर्नैतद्विध्यतीति वक्तुं शक्यो समुदायान्तर्हितविधानात्तु तथाक्तनोक्तमित्यत आह । कृतद्धितेति । कृत्तद्धितनडवतसुप इति सूत्रे पूः । सुबन्तस
मुदायात्कर्यैतद्धितः तद्धितोत्पत्तौ यासुक्समासान्तत्ववतीत्यत आह । परं कार्यमस्येति । नाप्यंगसंज्ञापूर्वत्वे हेतुरस्य वृत्तिरिति पर्याय इत्यर्थः । तत्र हेतुर्गे
कृति । यद्यपि परं प्रवृत्तावपूर्ववृत्तिरनार्थकेस्य तत्राह । एकेति । अंगसंज्ञोत्पत्तिरिति तेन पदसंज्ञास्यामंगसंज्ञयानित्यैर्बाध इति भावः । नन्वेकसं
ज्ञाधिकारपक्षे समानाधिकरणग्रहणमपि कर्तव्यं किं विशेष्यस्य तत्तुल्यरूपग्रहणं कर्तव्यमित्यत आह । नाध्यकारः । एकसंज्ञाधिकार
इति योऽदितामिति । अन्यत्र कर्मधारयसंज्ञायामुभयकर्तव्य एकसंज्ञाधिकारे त्वधिकारादेव समानाधिकरणमिति तस्य तदिति तत्पुरुषग्रहणमेव कर्म
धारयेन स्यादितोद्वितीयाश्रितेति भावः । कर्मधारयप्रकरणमनुक्रम्यतस्यातोद्वितीयाश्रितेत्यादि पठनीयः । अतो द्वितीयापेक्ष्यत तत्पुरुषसंज्ञाविधेयेति नाप्याद्यं
चाव्याकृतेः यद्येवमिति । यद्युक्तं द्वितीयाश्रितेत्यादि कृत्वा कर्मधारयप्रकरणमनुक्रम्यते तस्यां तद्वितीयाश्रितादिस्तत्पुरुष इत्यस्य कर्मधारयप्रकरणे तत्रैवाश्रि
ताद्यपेक्षत्वात्तदानर्थक्यं विशेषमिति । एष ते पूर्ववज्जावेति । पूर्ववत्कर्मधारयेऽस्यानन्तरं पूर्ववज्जावेत् नन्वकर्मधारयसंज्ञाज्ञानापि क्रियाः पूर्ववदिति पूर्ववज्जातो

२९६ 106

नि॰ प्र॰ ४ नविष्यमीति वा यत्तस्यनकोपधाया इतिनिषेधात्समासांतस्तु गोरतद्धितेत्यनेन द्विगुतत्पुरुषयोः समावेशो प्रयोजनं पंचगवमित्यत्र टच् समासांतस्तु गोरिव
रद्युनिगतिरिसंतरइत्यनेनण्वत्तुपसर्गादिसमासेपीस्यान्नत्वचतुपसर्गास्तुनोतीसि तेनकर्मसंज्ञेति चे श्राणांकर्मसंज्ञायां श्रेणवकुमकसातावासो
कर्तुःकर्मसंज्ञानि हानिःकरणत्वात्तृतीयायांतिप्रसंगः॥ ननुनिरवकाशा कर्मसंज्ञासामर्थ्यात्तद्धोदितीयानविष्यतीत्यतआह कर्मसंज्ञावेति॰ तथापि
करणसंज्ञायानिरवकाशत्वेतदाश्रयात्तृतीयाप्रबलेति परत्वादित्युक्तमित्यतआह॰ करणेति॰ यथाचेति॰ सूद्रस्य ननस्त्रारवादिशाध्यमाणइकारो
कुमारः॰ त्या मसरवीत्यस्मिन्चिरोप्या माणइतिनावः॥ तत्रवृकेत्वेतेन छात्सचु नवतिनयतदस्मीतिशंकते॰ नन्विति॰ नयवसनसामर्थ्यात्परस्मैपद
संज्ञानविष्यतीति वाच्यमित्याह॰ ज्ञातयेवेति॰ नचकर्मसंज्ञा भिकापदोपि यथाप्रयत्नोदनमित्यादो प्रयोज्यस्य कर्तुः प्रयोजककर्तृत्वाभाव तस्या
नानत्वात्कर्तुरीप्सिततमं कर्मेतिकर्मसंज्ञा कस्मान्न भवतीत्यतआह॰ एकसंज्ञेति॰ नतु कथमियमार्थयायतापरत्वात्कर्तृसंज्ञायाप्राप्तायां कर्म
संज्ञाविधानार्थं किं नस्यादित्यतआह॰ तथाहीति॰ आवरोधादिति॰ इरुप्रकरणविरोधसंच्यापुणकातशस्यरंव्यायमितिवचनेनपुरस्याःसूत्र
यासमावेशप्रतिपादनेनाविरोधात्सर्वत्रणेतत्संज्ञाव्यपत्रसंगइतियोजना॰ यदि तु गतिबुद्धीत्यादौ तामणिकर्तृणांकर्मसंज्ञैवेति नियमः स्यात्
यततस्पत्यादीनोप्रयोज्य कर्तुःसंज्ञाद्वयप्रसंगइतिप्रष्टव्यो शास्त्रीयाद्वयस्यापमेयत्वेनोद्भयामात्रस्यच स्यचान्यपदार्थीना वातकःप्रसंगो वकुं
श्रीकरित्यतआह॰ यदेति॰ पूर्वविप्रतिषेधमिति॰ क्रगतिप्रादयइत्यत्रक्रियमाणसिद्धेककार्य॰ स्वस्तीत्यादि॰ कृतिशतीकस्यसंज्ञाविधानमिति व १२
४ कर्त्रयेनेत्याह॰ सर्वेति॰ आसकेरिति॰ आलंकृत्य छाद्यकादि पुरालंकृत्यालंकृत्येतिपाठादिन्द्राजीका देशाः॰ ततोपतिरिति पत्रियन्वितिप
केस्यचेत्याद्विधा द्युक्तौ॰ पीसाडाड्याद्यपीलाया वेस्यणि कृतो ऽण्योध्यर्थ इति विकृतस्यपूर्वविधेर्नु॰ प्रातिपदिकसंज्ञायाइकप्रकरणकर
तोधिर यवदोणाकरणायउत्तरार्थेति संज्ञांतरविनिर्मुक्तस्यवाससंख्यावादेवसंज्ञांतरःपर्यायासिद्धेः उद्देतिसामर्थ्यागुणवचनसंज्ञय

दुक्तं निरवकाशत्वापीति। तत्राह। नयबाध्येति। भिन्नफलत्वमेव हेतुरस्तु विरोधाभावो वा किमिति विविच्योक्तं रूपाद्यतद्रूपस्य तत्राह। दधितक्रयो
रिति। विरोधाभावादित्येतावत्युच्यमाने दधितक्रयोर्व्यभिचारो तदुक्तं। भिन्नेति। भिन्नफलत्वादित्येतावत्युच्यमाने यत्रापि भिन्नफलत्वं सत्यपि शास्त्र
करणास्त्रयोस्तत्र व्यभिचारो ऽतदुक्तं विरोधाभावादितित्यभावः। नानियमार्थमिति नियमार्थत्वे किं भिन्नत्वं नयोः सावकाशयोः परमेव नवकाशः इति
नियमः क्रियते किं वान्यतरस्यानवकाशाया। नाद्यः। विप्रतिषेधे परमित्यनेनैव सिद्धत्वात्। द्वितीयेपि यदि परस्यानिरवकाशतायामान्तरेणा
प्येतत्सूत्रं निरवकाशत्वादेव परान्तरं विधास्यति अथ पूर्वस्यापि एवं तत्वतीस्तु केवलं सर्वसंज्ञानमेव ज्ञानं तद्विधानमनर्थकमेव स्यादिति भावः। वि
राधाभावे कथं पूर्वयापरस्य बाधः। शङ्कोमीत्यत आह। एतदेवेति। यत्रापरमिति। यद्यपि प्रत्ययग्रहणपरिभाषया पादवदन्तादेः समु
दायस्यादित्यादिर्निवर्तिष्यतीति वक्तुं शक्यं समुदायात्तद्धितविधानात् तथापि नोक्तमित्यत। कुण्डघ्नीति। कुण्डघ्नडवतप्रत्यय इति धातुपू। सुबन्तस
मुदायात्कथं तद्धितस्तद्धितो नहि तत्प्रत्ययात् स्यान्तत्वमित्यत आह। परं कार्यमस्येति। नाप्यंगसंज्ञापूर्वत्वे हेतुरन्तरं भवतीति पर्याय इत्यंतरं तत्र हेतुरे
कवि। पर्यायेणाप्रसक्तावन्तरं शक्तिरनार्थिकस्य तत्राह। एकेति। अंगसंज्ञास्तु ह्रितिरिति गुणसंज्ञाया भंगसंज्ञयानित्यो बाध इति भावः। नन्वेकसं
ज्ञाधिकारपक्षे समानाधिकरणग्रहणमपि कर्तव्यं किं विशिष्टस्य तत्पुरुषग्रहणं कर्तव्यमिति यद्यपि तत्राह। नाद्यकारः। एकसंज्ञाधिकार
इति योदितामिति। अन्यत्र कर्मधारयसंज्ञायामुभयकर्तव्यं एकसंज्ञाधिकारे त्वधिकारादेव समानाधिकरण इति लभ्यते इतीत तत्पुरुषग्रहणमेव कर्त
व्यं चेत्साधितं वार्तिककृतेति भावः। कर्मधारयप्रकरणमनुक्रम्य तस्मात् द्वितीया श्रितेत्यादि पठनीयः। अतद्वियापद्यते तत्पुरुषसंज्ञा विधेयेति नाप्यार्थं
चाह्राकृतं न पदवमिति। यद्यपि द्वितीया श्रितेत्यादि कृत्वा कर्मधारयप्रकरणमनुक्रम्यते तस्यां ते श्रितादि तत्पुरुष इत्यस्य कर्मधारयप्रकरणे तत्र बलि
तोपपत्तेस्तूच्यते तद्यान किंविद्योपमिति। एकाः पूर्ववज्जावेति। पूर्ववत्कर्मधारयस्य नेन पूर्ववज्जावः नयकर्मधारयसंज्ञाभावेपि पूर्ववदिति पूर्ववज्जावो

दि॰व॰१ रहस्यै गुणमनिषेधः ८ राघागत इत्युक्तं नत्यन्तरक्क रुणपरिभाषायाम् सत्यां किंचिदस्तिष्टमस्ति श्चं तो हाते चीयन्त्रे घेतेतत्समासस्व रेण संसोस्यनीयतः
श्रागमस्य तद्दतीति॰ तथा यासत्यां परिभाषायां गतिरनंतर इत्यनंतरस्वरं बाधित्वा मध्योदात्तत्वं स्यात्॰ सत्यां तु या यधात्रेय नेन कृत्स्वरापवादत्वातिस्वर॰
बाधित्वा परत्वादृतो दात्तत्वं भवेत्॰ तथा पादि स्वरस्यापि गतिरनंतर इत्ययमपवाद इति थाथादि स्वरमपि बाधित्वा गतिः स्वरएव स्यात् मानेति
वार्थं यस्मात् कृतेरुत्तरस्य कारकस्य पूर्वं ताद्यातते चेतस्य वासाव पवादः ८ कारकादुत्तरस्य तु याथघञित्यनेन पदातोदात्तत्वं तस्यापवादान स्वर
तानिया थादि स्वर ते कृत्स्वरत्वेति कृत्स्वरापवादत्वातिस्वर ण त्यर्थः ॥ ॥ सुप्त्रि कु॰ तो ॥ तरबतस्य उत दपि तिविति नुवतर पोपि व्यपदृशिवदजाबेन
तरबतत्वादुसंज्ञायां तस्मिन्नपि परतो गौरीत्वादृस्य कृस्वत्वं स्यादिति वाच्यं॰ अस्मिन्नत्तद्घसंज्ञकस्यान्तरप इत्यस्य नवाडुत्तरपदेन घतिशेषमा
गा तरपस्य घत्वे कृतरप इत्वानावात्तस्मिन्परता कृस्वातप्राप्नोतीति भावः॰ कुमारी गौरितरेति ज्ञाप्यमनुक्तेतरबतस्यान्तरप इत्वानावाडुस्व
प्राप्यतावादित्यतश्चाह॰ नाध्यर्थेति॰ कुवतस्यापि कृतः ८ प्रातिपदिकसंज्ञायां कार्यं न विशेषोदृश्यत इत्यत आह॰ तस्येति ॥ ॥ न॰ क्ये ॥ ॥
॥नलोप निषेधादिति॰ न युनो तातृकाडादिषु परतः क्विपि तस्मात् बुत्पत्ती प्रत्ययलक्षणेन क्यजादीनामियत्ययापदसंज्ञा तामाश्रित्य प्राप्ते
नलोपनिषेधु नङ्संबुद्धयोरित्यतत्स्यादिति वाच्यं तथाविधप्रयोगासावात्सार्थापि वा तरगत्वा क्यलोपः ८ कर्थं जहिरीगण निषेधेन बाध्येत॰ वचनस्या १२
नर्थक्यादिति चेत॰ तन्न॰ अन्यथा नियमवचनस्य चरितार्थत्वादिति भावः ॥ ॥ तद्यो ॥ अन्यतरस्यां ग्रहणान्केवत्तेनादिति॰ प्राणिस्था दात लजन्यतर
स्यामित्यतः ८ मतुबिति जाध्ययायमर्थः मतुबर्थ एवार्थो यस्य प्रत्ययस्य तस्मिन्नुपरतः उपलक्षणमेतन्मतुबन्तवत्तीति॰ केतोन वर्ततइ
त्याकीचायादृतु मारु उपलक्षणस्येति॰ जरुद्यत्रचगायामुपलक्षणस्य कार्ययोगोनास्तीति भावः ८ यङलुगुपलक्षणस्य कार्ययोगोनास्ती
ति॰ तत्राहायमर्थ इति॰ प्रकृतरमतुसत्वेनउपलक्षणस्वरूपमत्वर्थत्वेनोपलक्ष्य रूपंतत्र मतुपाघस्तीति मतुबपि कार्ययोगी नवति दृष्टान

तिवच नादिति तावत्। तथायुक्तेति। स्वार्थस्य त्यागे स्वतन्त्रस्येप्सिततमो न भवतीति कर्मसंज्ञा देवदत्तादिरिति तावत्। संख्याकालयोरिति। नीतरीयकत्वा
दिति तावत्। ननु सर्वत्र संस्पर्शनादीनां भावादकर्मकेषु कर्मत्वं संप्रदानसंज्ञा स्यादित्यत आह। यद्येति। ननु हजायीपत्न्योः करणत्वात्कुत्रस्य सकर्मत्वात्कि
मुपसंख्यानेनेत्यत आह। रुद्रदेवतानामिति॥ ॥ क्रुध॥ कोपे त्वेषामिति उक्तेन तदिरोषादीनां सामान्ये अपि धात्वर्थविकरणे सत्त्वं भवतीत्यत आह। कोपादिति।
॥ साधक॥ ॥ ननु पचत्यादावेकाश्रये तत्र कुर्वीपरत्वं हेतुरुक्तं सावकाशत्वे हिपरत्वं हेतुः स न भवतीत्यत आह। विषयभेदेति। सावकाशाश्रये धात्वर्थे क
त्वादौ नहि तमग्रहणे क्रियमाणे सर्वविषयोक्तिर्स्यात्तस्य पचकरणसंज्ञा न प्राप्नोतीति कारकप्रकरणेतरतमयोगाभावे ईप्सितमात्रस्य कर्मसंज्ञा स्या
दित्यत आह। तत्रेति। प्रागिति। ग्रहात्तेन कर्त्तृपर्यन्ततो कारकेषु साधकतमत्वं विवक्षाधीनमित्यत्र प्रत्याह। यस्येति। नन्वनेकेषु सत्स्वपि तेषु परस्य
तापेक्षया साधकतमत्वमेकस्यैव वेत्येकस्यां क्रियायां युगपदनेककरणानि न स्युरित्यत आह। कारकान्तरेति॥ ॥ उपान्वध्या॥ ननूपपदविभक्तिर्बाधेन बलीय
इत्यत आह। तत्रार्थे शब्द इति। अरयर्थेत्येषि। अत्रीत्यनेन तदर्थो लक्ष्यते तस्यानिवृत्तिरस्य धर्मः तस्य वाचको यद्रस्यार्थः। ग्रामो विकरणे न भवतीत्यत आह। विति
हेति॥ ॥ कर्तु॥ ननु धात्वर्थेनेवोक्ते ननिवृत्तिमात्रा विधानमयुक्तमित्यत आह। तदुक्तानामिति। ननु नेप्सिततमात्रस्य कर्मसंज्ञाविधीयते किं चेप्सिततमस्येति
कथमीप्सितस्येत्युक्तवानेत्यत आह। ईप्सिततममेवेति। निष्पत्तिः करोतेः सस्कारः घोऽनुरागादिना ज्ञीत्सादेः। प्रतिपत्तिः प्राप्तिर्दोहादिनाप्यत आदेः।
भवनु प्रेषयतु नेप्सितं किमेतावतेत्यत आह। प्रयोजकेति॥ ॥ तथायुक्तं॥ यतेद्रपतेति। विषमिति। परिहरतीति लक्षणेति। ननु प्रसज्यप्रतिषेध
श्चोदकस्याद्य निश्चेतक्तयासति प्रत्याह ज्ञावनस्यायोगादित्यार्थीक्य प्रसज्यप्रतिषेधराहेन तच्चाणप्रेप्सितविरोधप्रसिप्रेतः सवनन्याति
विधमतद्युत्त्विप्रायमाह। यथेति॥ प्रकथितं॥ ॥ कर्त्तरीप्सिनादित्येन शास्त्रस्य कर्त्तृत्वविवक्षायदेति तावत्। कारकाधिकारमध्ये निविष्टोऽस्ये न्यप्र
प्रतिवचनेनदफले इत्याशीक्य प्रयोजनीतरमाह। प्रकृतेति। कथमनेन रूढिरापद्रवनिदर्शितमित्यत आह। रूढिमिति। निः क्रियस्यापीति। ननु प्रयो

= संस्पर्शनादीति। यद्यपि क्रियाफलतोयन्न कर्मणि कश्चिद्विशेषो दृश्यते तत्रोन्यत्र प्राप्यमिति दृष्टादियोगे प्राप्यमेव कर्मेति क्रियापि नेप्सिततमा तथापि संस्पर्शनाशादिपदग्राह्यनिर्वर्त्तनापेक्षं तस्याईप्सितत्वमिति भावः।४ = न भवतीति। भमत्वभाया।
= प्रतियोगिनं गंधमनव्यामित्यनभयोन्या = तथायुक्तत्वाभावाच्चेति। नमाषाणामश्नीयादिल्यत्र न संबंधमात्रविवक्षयाफलाभ्यमतः विपक्षत्वादिति भावः।१८ = प्रयोज्यत्वाभावइति। गोसंबंधे पयस्याजनमिति (नाम) मतीतेः शब्दतः क्रियानान्तकत्वमतीतेः।
= याधेनोर्गसादिनियमेन कर्मत्वाभावात्कर्त्तृत्वं तस्य च विवक्षणादनेनापि न कर्मत्वं। तेनगंधमाल्यरूपे कर्मणि प्रसयोन तु प्रयोज्यकर्मणि। अन्यथाजायत्यागं धमाल्येप्रतियाहितामितिस्यात्। कर्त्तृत्वविवक्षायां तु भवत्येवानेन कर्मत्वं प्रयोज्यस्य यथाजियहने
= अनकोधनुस्त दियत्रजनहि प्रयोगे। एतेनगवायस्स्वामतीति कैयटप्रयोगात्माजितेः फलमुक्तं तेरेति कालिदासप्रयोगश्च न विरुध्येते। दुहादिसुयाहिसाजोऽसंयहस्तुमाधवेनोक्तः। जयतेः कर्षतेर्मेयेन्तुपेईदमनेः पचेः तारेयाहेस्त
= पातोचेस्त्याजेर्देहीपेश्च संग्रहइति। हेतुसंज्ञायामप्येवमन्य यथानिदृतेप्रेषणे दमापुरे प्रयोजकव्यापारे विवक्षीतान्तोऽशुद्धेन तुल्यार्थकत्वादर्थनिबंधनतान्नसंज्ञायाः। दुहिग्रहणेनगर्हणाप्रथमप्रयोजकस्य गोस्तत्वेनाविवक्षायामनेन

पांसंप

=अपादानसंप्रदानसंज्ञे इति· अपादानत्वविवक्षायामपीतिभावः।२= प्रश्नइति· सर्वोदाहरणवादिनइतिभावः। सत्रासंगतिवादिनउत्तरं· कथितेइति·३॥ ॥अकथितादिति· भावप्रधानो निर्देशः।६॥ ॥कर्मत
मित्युत्येवेति· कर्मत्वमेवेच्छतीत्यर्थः। ननोबुद्धिकृतस्येति· एवंचयत्र सर्वथैवापादानत्वाद्यवि[illegible]वक्षा तस्यप्रकृतसूत्रोदाहरणत्वमितिवदत उदाहरणत्रयवादिन [illegible] आचार्यस्योदाहरणसंभवात्सूत्रा
संगतिदोषइतिसूचितं· तद्वनयन्नेवस[illegible]मतं ८॥ ॥परिगणनफलंदर्शयति· अपादानादिविशेषैरिति·९॥ ॥अंतरंगत्वा= =कारकत्वाभावादिति· संबंधमात्रविवक्षायामपि क्रियान्वयेकर्त्रादिविवक्षानन्तरमेवाभावादित्यर्थः।३=

दे· नि· १ दुहेलादयइति· गोपनिष्ठप्रधानव्यापारविषयत्वाद्ोः शाब्दप्राधान्यस्यतत्र सत्वाद्· एतेनगतिबुद्धित्यत्रस्यनियमत्वपराद्वेतुमत्रितिचेतिसूत्रभाष्यादंतरंगत्वायात्प्रधानन्यायस्यबलवत्वाज्ञिंसमेदित्सपास्तं·१०॥

१९८ उत्तवान्वेतदपेक्षप्रयोजकत्वस्याघनावाप्रयोजकव्यापारप्रमाणानततयाकर्मत्वंवक्तुं नशक्यतइतिभावः। यावित्रेबुद्धिकृतोपायोत्रविवक्ष्यतीत्यतआह
पात्रितेति· सर्वेषांकथमुदाहरणत्वमित्यतआह· इत्सकत्रीत्रेति· किमित्यसंकीर्तितपर्यायोकथितशब्दआश्रितइत्याशंक्याह· अप्रधानेति· ननूनय
त्रलादयोनवक्त्रित्यतआह· तत्रकर्मणीति· नकुलाघुत्यतेभाष्येनकथितत्वमित्यतआह· प्रधानइति· नाप्येसर्वोदाहरणवादीएवइति· कथितेत्वा
दिभिरिति· कथितेप्रधानेत्यादिभिरभिहितेसतिगुणकर्मण्यपस्मात्गुणकर्मत्वेनाभिमतद्रव्यस्यर्थः। उदाहरणान्यवादीगवादिकिमपादानरूपत्वेनत्र
विवक्षितमुतविवक्षितमेवेतिविकल्प्याद्यंप्रत्याह· कथितेत्वादयइत्यस्येति· गुणकर्मणिनवतांगुणकर्मत्वेनाभिमतस्यर्थः। षष्ठीकर्त्तव्यत्यत्राह
तुमाह· अकारकमिति· तदेवव्यतिरेकमुखेनोपपादयति· कारकेयोदिति· सर्वोदाहरणवादिवाद्यार्थ· अपकारकइति· तस्यानिभायमाहकेयत्वेइ। विवा
पादि· अपादानादिविभोगवाद्विवक्षितस्येत्यर्थः·आपवादव्याती पयोगइत्यतउपयोगश्चापिविशेषस्येत्यर्थः। पदोऽग्रहीतानिभायमाह· कारकेयोद्वि
जानीयादिति· अनेनद्वितीयस्योज्ञापनंकर्त्ता· सर्वोदाहरणवाद्याह· कथितेऽभिहितइति· प्रधानेकर्मणि· नादिभिरभिहितेगुणकर्मण्यन्यस्यषष्ठ्यादे
मन्ये ५ विधिरिति· त्वस्यान्यस्यत्वमस्तीतिनैवमन्यते· किंनर्हिनियमन्यतेऽतआह· गुणकर्मणीति· आदिशब्देनसैयाह्यद्वितीयेति· नादयइति· गुणकर्मणिलादिवि
धिरुक्तिमाह· यतश्चेति· गुणकर्मणीतिगुणकर्मतापूर्वयोगागुणकर्मणिलादिविधिर्नवेति· कथमवगम्यतेसूत्रंगुणकर्मण्यायोगइत्यतआह· मुख्य
मिति· तत्रफलितमाह· तस्मादिति· गोविधिरितनदुहिनापयसञ्जिप्रसक्तस्यासाकीबंधानस्मिन्गुणेलादयइत्यर्थः। नन्वेवंप्रयोगतेइष्टस्यादतआह· मा
णवकंधर्ममिति· इतिवदतआवार्याकृतिरितिसर्वगुणसंबंधःसाकांक्षत्वादध्याहारेणयोजयति· अमेलःसंभवादित्यर्थइति· अपवेति· आसि
न्नापिपदेसमासस्यभावप्रधानत्वंदृष्टव्यं· परिहरति· गोदोहनादीनामिति· अतिप्रसंगनिवारयति· संस्थायेति· संस्थायः समूहोग्रामादीनांन १२७
तुधात्वर्थः। क्रियायत्रयोगेगांपयोदोग्धीत्यसंबंधमात्रविवक्षायांषष्ठीप्राप्तावपनेननताधिकाकर्मसंज्ञैवेष्यतेननुषष्ठीत्ययोगमात्रेव्याह· धात्वर्थेनेति· न्यायोनभवती

उत्तरसूत्रइति· गतिबुद्धीतिसूत्रेहक्रोरितिसूत्रेचेत्यर्थः। अयमेवविधिरिति· अयमेवप्रकारइत्यर्थः।४॥ ॥इदंदृष्टांतार्थमुपात्तं· यथामाणवकंधर्मंब्रूतइत्यादौब्रूञोदुहादिषुपरिगणनाद्गुणकर्मणिलादि
योगुणप्रधानभावस्यानियतत्वाद्नियमेननभवंतिमाणवकंधर्मउच्यतेमाणवकोधर्ममुच्यतएवंबुद्धिप्रसवसामानार्थस्याद्कर्मकेष्वपिणौ। नियमेनलादयोनभवंतीतिविकल्पस्तत्रफलितइत्येतद्व्याख्या· अपराव्याख्या·
माणवकंधर्मंब्रूतइत्यादौगुणप्रधानभावस्यानियतत्वेपिप्रयोगदर्शनवशान्माणवकादेर्गुणकर्मत्वविवक्षयातत्रैवप्रसयएवंमाणवकंधर्मंबोधयतीत्यादौप्रयोज्यस्यार्थगुणकर्मत्वमादायप्रयोग
दर्शनवशात्तत्रैवप्रत्ययइति· अत्रपक्षेपूर्वश्लोकेनगुणप्रत्ययोविधीयमानः प्रयोज्यकर्मण्यपविधीयतइति एषतेकर्तुश्चकर्मणइत्यनेननविरोधः। आद्यव्याख्यायांतुवचनद्वयग्रामावाद्याधिकत्वेदृष्टापत्तिः।३॥
कर्मणि

गोणिकापुत्रो भाष्यकारः॥१॥ नज्ञानमात्रेति॰ ज्ञानसामान्यवचनादेव बुध्यर्थास्तत्ग्रहणेन नतु तद्विशेषवचनादिति भावः। शब्दविषयामेवेति॰ श्रोत्रेंद्रियजज्ञानरूपामित्यर्थः। एवं चज्ञानविशेषार्थत्वे ननबुध्य
र्थत्वात्सिद्धिरिति भावः। चिंतयमेनदिति॰ बुध्यर्थत्वादनयोः सिध्यतीति यत्केनचिदुक्तं तदेतच्चिंत्यमिति भाष्याक्षेपिमनांतरस्यैव एपरेमंपंथोन तु भाष्यस्यैव एमित्याहुः। सर्वत्र दृशेरिति॰ ज्ञानसामान्यार्थकत्वाभा
वादिति भावः। ननु पश्यार्थैश्चानालोचन इति दर्शनाद्दृशे [redacted] ज्ञानसामान्यार्थकत्वाद्बुध्यर्थकत्वेन सिद्धिरत आह॰ चक्षुरिति॰ १॥ ॥नचैवंमतिस्मरतिजिघ्रतिप्रभृतीनामपि बुध्यर्थत्वान्नयोगे स्मारयतिघ्रा
पयतिदेवदत्तेनेत्यादौ कर्मत्वं स्यादिति वाच्यं॰ अस्मादेव वचनात्स्मरतेर्ज्ञानसामान्यार्थानां ग्रहणमिति ज्ञापनेनादोषात्। स्मरयत्येनं वनगुल्म इति भाष्यप्रयोगात् व्याख्यानार्थे स्मरमति योगे तु भवत्येव॰ तेनपा
तालमुद्दनमल्लहतिम्हंगको यंमामयसंस्मरयतीव भुजंगलोक इति प्रयोगो व्याख्यातः। तथा च दृशेश्चेति वचनं ज्ञापनार्थकर्नर्थं [redacted] नतु विध्यर्थं फलाभावादिसुपाध्यायानां ग्रंथो भिसंधिरत्र विज्ञेयः॥१॥॥

लि सार

त्यत्र हेतुमाह॰ यत्र हीति॥ ॥गति॥ द्वयोर्बुध्यर्थत्वादेवेति॰ वस्तुतः प्रधानकर्तृपुलंसे विशेष्यद्वारा बुध्यर्थत्वमस्त्येवेति भावः॥ प्राणिकर्त्तृति॰ सर्वेषां गत्यादीनामणिक
र्त्तास्तु उमतियोगे यत्तो प्रदर्शयितुं नाकर्तेनान्यथेति भावः। पूर्वस्माद्विशेषमाह॰ संनवतीति॰ प्रथमतृतीयपक्षोर्विशेषमाह॰ अकर्मकस्तुत्येति॰ द्वयकर्मत्व
त्रि॰ तदुदृत्तोमप्रयुक्तः प्रवृत्त्याः क्रियायाः परिमाणनिर्धारणायवानादिष्टिः सं वैधोवाहिरंगइतिभावः। वृत्तसंतादिकालयोगः पदृचवजन[?]दः शक्तिवशा
दीर्घशाकुल्यादिपूर्वतस्य देशादिकालयोगः परिमाणवशाद्दिवादं भक्तंशादिफलभक्षणस्य कालविशेषयोगः संख्यावशात्॥ ॥स्वतं॥ तंतुवाय एव प्राप्तो
तितेवाय प्राप्तोऽस्येवेत्युक्तयतोवधारणमभिप्रेत्याह॰ तथापीति॰ प्राधान्येवर्त्तमानस्येव ग्रहणमित्यत्र हेतुमाह॰ तत्रेति॰ ननु हेतुमतः प्रयोजकव्यापारे
ष्यकर्तृसंज्ञानेष्यते तत्राह॰ प्रयोजकइत्यर्थइति॰ स्वातंत्र्यामिति॰ उक्तमिति शेषः। नाप्येन रक्षकर्वतीत्यादिन वतीत्यस्यानंतरं किंतु कुर्वतीत्यध्याहृतं तथा
नकरोतीत्यस्यानंतरं स्वप्रयोजनाभावादिति स्पष्टार्थः प्रयोजनस्य सद्भावाद्वा करोतिस्वतंत्रोऽसौ न वतीत्यपि॥ ॥तत्प्रयोज॥ एवमन्यत इति॰ कर्त्ताकारकविशिष्ट
स्वतंत्रो वा तत्र हेतुरपराभूतयत इति पूर्वः पक्ष इति भावः। इष्टसामर्थ्यइति॰ तच्छब्दे न स्वतंत्र एव परामृश्यत इति भावः। हेतुमतियेत्यत्रेति॰ अयंवार्त्तिकार्थः कर्म
घातयतीत्यादौ सामान्येन हेतुमतियेत्यनेन कृत्तवदुपसंख्यानं कर्त्तव्यं कर्थसामान्येन कृतत्वमत आह॰ हेतुतद्दति॰ मुख्यव्यपदेशतः पौराणिकादिरविभाग इत्युक्त
र्थः। स्वतंत्रे प्रयोजकत्वाद्दतोः प्रेषणेन रक्षकुर्वतोः स्वातंत्र्याद्प्रयोजकः स्वतंत्र प्रयोजकौ नवतीति वेदिति॥ ॥इति भाष्यप्रदीपविवरणे प्रथमस्य चतुर्थे
तृतीयमाह्निकम्॥ ॥१॥ ॥प्राग्री॥ लघुरूकर्मलोपेति॰ रक्तिणम्॰ रूकर्मलोपविषयेन न विहितयाः एवमुत्तरं कर्मण्याक्रोशे इत्यनेन न विहितः आदिशब्देन प्र
णयितुं विधीयमानं लघुधादिदर्शयते॰ ननुव्ययसंज्ञाविधाने कथं प्रपूर्वके निपातसंज्ञानाव स्यात तत्राह॰ प्राप्तौ विति॰ कपिंजलानित्यत्रोचेति॰ अतीतानामना
त्याराग्रतोविधीयमानं लघुघादि रत्नादं निषाधारसन वाके पुथि दालब्धयेषु कित्तचयए वास्यैतांश्चाहोस्विद्वुराद्य इति विषये प्रथमातिकमेकारणाभावात्तत्सु
तानीयसर्वेषां कपिंजलानामालंभस्यासेनवा केषुचिद्रालब्धेषु कितत्तच्चयएवास्यैतांश्चाहोस्विद्वुराद्य इतिविषयेषु प्रथमातिकमेकारणाभावात्तत्सु
तानीयसर्वेषां कपिंजलानामालंभस्यासेनवाके पुथिदालं भयेषुषित्यादिति निजधेबाधने सामर्थ्यात्तावान्निषेधप्रवृत्तौ बहुरादीनामात्रैजोनिषिद्धप्रयोगः स्यादिति भावः। यादिप्रक्रियायोगो
शास्त्रस्य चरितार्थत्वेन नहिंसास्यादिति निजधेबाधने सामर्थ्यात्तावान्निषेधप्रवृत्तौ
शास्त्रस्य चरितार्थत्वेन नहिंसा विकल्पितगतिसंज्ञाविषयेषु गतिसंज्ञाभावपक्ष इतियोजना॰ ननु प्राग्ग्रहणेपिस्वर्थनिपातसंज्ञातत्प्रविकोद्दतराइति कथं लभ्यतेत्या
शादिषु साक्षात्त्वर्त्तितेषु विकल्पितगतिसंज्ञाविषयेषु गतिसंज्ञाभावपक्ष इतियोजना
आदिषु साक्षात्प्रवृत्तित्वेषु तिविधेयानिर्देशादिति भावः॥ ॥चादयो॥ ननु द्रव्यवचनेपि सत्त्वशब्दः पठितत्वसादोवादौ निपातसंज्ञा प्राप्नोति स्वरूप
ह॰ राद्यराहिति॰ असंबद्ध

कर्मसंज्ञा

=अन्यथेति॰ तथा च देवदत्तेन पाचयतीत्यादावोदनादिकर्मणः विवक्षितत्वेऽनेन कर्मसंज्ञा नेति भावः। लः कर्मणीति सूत्रे तत्कर्मकग्रहणेनाविवक्षितकर्मणां ग्रहणे दोषाभाव इति प्रपंचयिष्यते॰ १५=
=सकर्मकपदे तु कालादेः कर्मसंज्ञाविधानसामर्थ्यात्कालादिकर्मणोपि ग्रहणमत एवास्य तेमासमिति कर्मणि लकारः सिध्यतिः १३॥ ॥स्वतंत्रोसाविति॰ असावुपसंख्यानलभ्यकः स्वतंत्र इत्यर्थः। एवं चोपसंख्या
=नातिप्रसंगवारणाय वार्त्तिकेपि स्वतंत्रपदमनुवर्त्तनत्सामर्थ्याज्ञौणार्थकत्वमाश्रित्य कुर्वतः [redacted] स्वतंत्रत्वान्न चैवकर्त्तृसंज्ञानाकुर्वत इति वाच्यमित्या [redacted] ह॰ शक्यंतावदिति॰ तेन चेदमिति॰ उक्तदोषवारणमेसा
=शयः। एवं चेदिति॰ प्रेरणेन्तरमप्यकरणं चेदित्यर्थः। स्वातंत्र्यमस्त्येवेति॰ अन्यथास्वार्थाभावेपि कुर्यादित्यर्थः। एवं च सूत्रेणैव सिद्धेरुपसंख्यानं व्यर्थमिति भावः। भाष्ये ज्ञापकं॰ अनुमापकं॰

१५५ [redacted] ॥४= तत्र संबंधभावं छेद
प्रकारमाह॰ विशिष्टक्रियेति॰ निशमनक्रियाजनितत्व संबंधेन संहितासंबंधि प्रवर्षणमित्यर्थः॰ हेतुहेतुमदिति॰ अस्मिन्पक्षे हेतुमत्तं जपोपलक्षितं प्रवर्षणमित्यर्थः ॥११=

199

अष्टव ११४

तां

पदार्थं कानी तेषां गुणावयवत्वेन प्रत्यवयवत्वात् भावादत आह॰ प्रत्यग्राह्येन येति॰ नेयत्वेनेति॰ विशेष्यत्वेनेत्यर्थः ॥ निपातस्येति॰ तत्र सर्वपदं विशेष्यमस्तीति
भावः ॥ ॥ प्रादयः ॥ नीपादानयेति॰ तृतीयाकर्माणीति सर्वपदप्रकृतिस्वरेणेति भावः ॥ अव्ययसंज्ञेति॰ निपातसंज्ञायां सत्यामिति भावः ॥ नन्पसर्गसंज्ञाया मा
विशेषेण समर्थो उपसर्गे वा इति॰ किं प्रयत्नात् आह॰ प्रपसर्गादिस्य नेस्यादित्यत आह॰ अतिसिधानादिति॰ गत्वमिति॰ उपसर्गादसमासेपीत्यनेन प्रकारान्तरेणेति म
त्वर्थीयप्रकरणे ॥ ॥ गतिश्च ॥ यनो हित हृस्वत्वं दधातेर्हिः तत्र धातुप्रत्ययस्येति योगविभागेन तस्य कुर्तिप्रासस्य यत्र हृतद्वयन्त्रोपसर्गो हेदसिधात्वर्थ इति वाचि
॥ प्रणसमित्यत्र नकेनास्मिकायां इति वक्तेभ्यो उपसर्गा अनेन नेतिकायां न सतावत्॰ प्रपमिति॰ प्रगात आपो॰ समित्येति अङ्॥ अदि ककृत्स्वरितिसमा
सान्तः॰ चतिरुपसर्गस्य इत्यत्र॰ प्रपिणिति॰ उपसर्गा ब्रागमितीतोदान्तेति॰ प्रपाद्यति॰ प्रकृष्टा नाम स्मा काम्येति प्रादिसमासः॥ बहु वचनं यत्र वसन्ता वि
तिन स्वोबः उपसर्गो बहु व्यामितिपात्वम् ॥ ॥ अनुगौ उत्स्थौ नावे उपसर्णसंज्ञा निसंज्ञानस्याः ॥ किं प्रत्येमिति प्रश्नो नोपपद्यते इत्यत आह॰ अनि
तिप रमितीति ॥ ॥ आदरः ॥ कृत्यमसंत्वेन विप्रत्यये पर्ने संज्ञा सा नाह नन्मसमासोपपदेरत आह॰ पदानि कृर्यितियमकायसं नवो इसत्याह॰ तत्रेति
॥ उपनिपादति॰ जीविका पानिषदावृत्तिय उपतिपदकृत्यात्यपेक्षा इत्यर्थः ॥ ॥ कर्मन्याः घोतकत्वान्निपातानो भोक्तृवैतद्रूपयुक्तमत आह॰ उपमा
नइति॰ कदाचित्पुनिपाताः क्रियोनाडरितिसं प्रतीतिविशिष्ठे पंतत्वगमित्यत आह॰ प्रागतमिति॰ क्रियोनाङरितिउक्तान्निपामाकृतिसुत्रे कथं न वि
पराधोगत आह॰ गावत्सस्येति॰ एवकुवकारकर्यिप्रतिक्रिरित्यतचाप्रस्त्वेति॰ नसर्वपदस्येति॰ द्वितीयपदायां सीकं प्रत्यस्यात्केदादितिभावः ॥ ॥ कर्तरि कणाजार
कुत्तरमिति॰ उभयाभासमित्यर्थः॥ नन्दीति॰ करूपादिति लिप्यत प्रतियागः॥ न चमुकिं पूर्वनिर्वृतिक्षित्तसंबंधोनरपेक्षं॥ नडमापिपाति कार्यमात्रमत
आह॰ वितत्धातुप्रतीति॰ नन्यत्तुरिति प्रथमीतस्यवयुनानार्थकामित्यनेमसंबंधायोगाद्वनारितिवकेयमत आह॰ सन्नेति॰ मनुष्ययायतयाकृदुपयो
उपेनत्र वर्तीत्यत आह॰ हृत्त्वरिति॰ नन्वविधीतरप्रवेकसेनापयात्सत्वात् द्वितीयायाः कथं तृतीयावाध्यवसमत आह॰ यमतेति॰ स्यानीतरप्रातरिति॰ तृतीय
कृत्याप्रासेरित्यर्थः॥ ॥ अधिपा॥ ननु घोस्येमार्थ मार्यवतायोकथमनर्थकावित्यत आह॰ तस्मादर्थराहृत्यतो॰ प्रकरणादिसामर्थ्यं वा [illegible] वगतो
विशेषायस्या इति अनु मीहि॥ ननु प्रकरणादिसहकृतेन धातुमीमायान्विशेषउपरतेतावानेव वेकु उपसर्गाणितेमापिकताप्युपसर्गेणामत आह॰ तदेतदुक्तमि

नं

१० अ८

नें२ यं

त्रि॥ ॥आपि४॥ ननु सामान्यवाचिनः कर्तृविशेषे किं कार्यो वर्जनं न स्यादिति तेनस्य मध्यार्थवृत्ति[illegible] तत्राप्यपि४ कर्मप्रवचनीयसंज्ञक इति विवृतम्॥ यस्य परस्मैपदस्यार्थे यत्पदं व-
र्त्तते तं च मे घस्यापि४ कर्मप्रवचनीयसंज्ञक इति द्वितीयत्वा॥ अप[illegible] पर्वतानि पि प्रमथ मधिवचनीयसंज्ञा [illegible] तां [illegible] मित्यर्थः॥ ॥अधिरि॥ य इति॥ यस्माद्भूयस्ता [illegible]
वश्यधान४ यस्ये मध्यर्थ पुष्यते न स्या चेम पि वचनीय [illegible] दिति। तत्र [illegible] मिना [illegible] ससि ताव४ [illegible] पश्यत इति। यन्नि पुष्यत इत्यर्थः॥ ॥[illegible]॥ [illegible]
को यपनीः [illegible] यो नर [illegible] तज्ञाना वित्यमेन न सौ वीध्यो न स्यादिति ता व४। [illegible] स्या ईवेति। [illegible] रूपस्नीताचि अपिपरस्मै पद संज्ञायां सिद्धायां पुनः [illegible] सि
धो परस्मैपद संज्ञा [illegible] समावेश। [illegible] तावत्। सामान्येति [illegible] [illegible] संज्ञा [illegible] ताति [illegible] पत्नीत्यर्थः। नचैतरेणापि सामान्येन प्राप्
के [illegible] सामर्थ्या [illegible] परस्मैपदसंज्ञायां [illegible] समावेश [illegible] नातिव्यर्थ इत्यत आह। [illegible] न्ययेति। सा [illegible] रूप इति। परस्मैपद [illegible] तावत्॥ ॥तिङः
॥ ननु [illegible] शेषाणि [illegible] सि [illegible] य समध्यम [illegible] नाम्नी [illegible] पय मध्य [illegible] तत्राह। [illegible] मिति॥ ॥[illegible] इति। अर्थ [illegible] नीति।
त्रीण्येकैक४ सम्भवस्य इति ताव४॥ ॥युष्मा॥ ननु [illegible] युष्मदस्म [illegible] प्रथमादि वृत्तार्थं स्यादित्यत आह। युष्मदि मध्यम एवेति। युष्मदस्मदोर
न्य कर्तोपमास्य यस्मादित्यत आह। स इति। एवं तीति। [illegible] परं विभक्ति [illegible] परस्मै [illegible] दिति ताव४। नच मस्य [illegible] ता मित्यादि
व [illegible] मित्यत आह। तत्राव पदेति। अप [illegible] इति। अपस्युक्ता [illegible] विहितस्य इत्यर्थ४। किमत्रेत्यत आह। युष्मदस्मदो रिति। नतु तयोस्तनो
न द [illegible] वाविशिष्यी [illegible] इति ताव४। नचयपापमुक्ताना [illegible] विशेष४ [illegible] पराया [illegible] नेवमन्य ना वविशिष्टौ युष्मदस्मदोति [illegible] तियुष्मदस्म
दा रूपपद यामध्यमो तमा ताव [illegible] इत्यत आह। इतर इति। [illegible] समध्यमि [illegible] पो [illegible] रिता४ [illegible] तो [illegible] स्यत आह। युष्मदस्मदोरिति। [illegible]
नस्त्य मित्य [illegible] सचित [illegible] यमेवस्यत आह। [illegible] मति [illegible] तरति। अत्र केचित् [illegible] युष्मदस्मदो [illegible] समाना [illegible] प्रयोगेपि स्थानि न्यपि मध्यमः४ प्राप्नोती
त्याहु४। तद्युक्तं लिङ्गविशिष्टार्था [illegible] धायित्वेन [illegible] तद्विशेषार्था [illegible] युष्मदस्मदोः समाना [illegible] त्॥ पर४॥ ॥न [illegible] तायां [illegible] सन्निकर्षं
[illegible] न्य४ सन्निकर्षो [illegible] ताया [illegible] ति [illegible] संज्ञाया४ [illegible] संहितासंज्ञां न प्राप्नोतीत्यभिधानमयुक्तमित्याशंक्य कानि वर्णयन्त्यानि

२००

200

क॰न्य॰९१८

कस्तत्रानुवादस्य तात्पर्यमाह॰ सर्ववर्णेति॰ परशब्दोऽन्यवाची न भवतीति पूर्वोक्तशंकानिवारणमिति हृदयं न त्वत्र संहिताशब्देन न त्वतु रूपेणोत्तरपदार्थप्रधान
त्वात् तस्याः संहितामिति निर्देशोऽनुपपन्न इत्यत आह॰ संहितासंज्ञाया इति॰ अविद्यमानावेति पूर्वापर्यमन्यपदार्थ इति प्रश्नः॰ सर्वोस्त्वेति॰ कृताद्यु वा
स्तोऽपि स्यः॥ वृत्तीनामिति॰ उच्चारणानामुपलब्धीनामित्यर्थः॥ ननु वर्णानां सर्वात्मुखे निष्कर्षरूपत्वात् कथं मध्यमविलंबितयोस्तत्कालत्वमित्यत आह॰ ये सो
पलब्धी [illegible] ति॰ प्राकृतावैकृतरूपेण तेषामिति विग्रहः॥ वर्णाभिव्यंजकयेषां ध्वनिस्स शब्दकृतत्वे नित्यकस्य वर्णस्य तथैवाविष्काणाय उन रूपादीयमानो ध्वनिर्वैद्य
तत्कालीनो नमः केन सन्निकर्षो दिदीति इति शंकानिवर्तयति तत्किमिति॰ ननु नित्यत्वाच्छब्दानां कस्य विरूपविनाशो नास्तीत्यनियमश्चेति विरामाभावा
न भ नर्थकमित्यत आह॰ यदेति॰ शब्दशब्देन सार्थस्योच्चारणं तच्छत इति तावद्वर्णविरामेऽपीति॰ वर्णोपलब्धिविरामेऽपीत्यर्थः॥ ननु करणाच्छब्दे न ध्वनि
विवापठ्यते॰ स्पर्शाद् घोषाद्यिति द्वैविधाय सन्निधानात्स्पर्शा अघोषा एव गृह्यन्ते न घोषशब्देन सान्निध्याच्छन्दसात्॰ इत्यपि प्रायो याज्ञिक॰ वर्ग्याणामिति॰ अघो
षाणामेव स्पर्शानां ग्रहणं लिङ्गतेऽन्ये केय इति नाघोषशब्देनेव स्पर्शविशेषाणी घोषसंज्ञानां ग्रहणं स्यामिच्छा किंके स्पर्शग्रहणमनर्थकमित्याह॰ अघोषेति॰ अस्तु
तर्हि घोषस्य शग्रहणाय स्पर्शमात्रग्रहणमित्यत आह॰ न सेति॰ कुकुट इत्यत्र यदि संहिता न स्यात् तत्कथं घोषः स्यादित्यत आह॰ कुकुट इवेति॰ नाद्येन तु गम्नुपलभ्यते तस्य
स्यकुक्कुगा नइत्यपंक्ति इष्टा तानुगुणमात्रीकयरकुगानुपलभ्यत इति नाद्यार्थमत्रिषेधाह॰ अत्र योतरेति॰ ननु पूर्वापरानावादित्ययुक्तं पूर्वस्यापि
स्वकालसावादपरस्यापि स्वकालवत्यत आह॰ युगपद्धितानामिति॰ नन्वेकस्यवर्तिनीत्याद्यनसमासः गुणवचनत्वेन तत्तोर्थ्य एववचनस्येति दुर्वचना
वाभावाद कवर्णवर्तिनीत्वादिति वक्तव्यमित्यत आह॰ सामान्येति॰ कर्त सामान्योपपत्ती तत्वा न तु सकार्यद्वत्तित्वे न स्त्रीप्रत्ययानावह इति तावद्॥ अनेनात्य
र्थीयोगपद्येनिरस्तमिति प्रश्नः॥ क्रमेणोत्पन्नाच्चापीसननु कालकृतमपि पौर्वापर्यं वर्णानां नास्तीत्युक्तं नित्यत्वाद्वर्णानां कथमुक्तमित्यत्र प्रश्नः सिद्धमित्यत
आह॰ धीजकेति॰ अन्यत्रेति॰ तपरस्तत्कालस्येत्यत्र तत्तदिति संपद्यादित्वात् किं पूर्वकोयमादीनामित्यत्रनासितलोपः॥ अत्र स्तोकेपूर्वादिनयादृशो अदि
११ र्थविस्तारस्तादृशोऽहं अदोरत्वापश्वादहिरिति सामान्येनोक्तउत्तरार्धे न तु प्रकृतापौर्वापर्यबोधमित्युक्तम्॥ ॥विरामो॥ ननु संज्ञाद्वयस्यैकविषयत्वेऽन्य

व्ययीभाव इति कथं लभ्यत इत्यत आह॥ पूर्वार्थेति॥ वचनसामर्थ्यात्पूर्वपदार्थप्राधान्यमव्ययीभावेऽस्यादिति शंकते॥ नन्विति॥ ननु यस्त्वप्र
योगादिशब्दार्थस्य प्राधान्यं कथमित्याशंक्य समासस्तु पूर्वपदार्थस्य प्राधान्यमित्यत्रापृथगेव प्रमाणमन्यत्किंचिदित्यत आह॥ अपवेति॥ ननु येत्यादि घस्य
प्रकृतोपयोगमाह॥ इदानीमिति॥ ननु द्विशब्देनैकवचनेनावतीर्णाद्वेनवादेशाविशेषो नाभिधीयत इति कथमसावन्यपदार्थानिस्यादित्यत आह॥ अप
मिति॥ यद्येनोच्यते स तस्यार्थो भवतीत्यभिधेयस्यार्थत्वे स्थिते कथमतद्वचनत्वमित्यत आह॥ अस्येति॥ ननु कथमुत्सर्गापवादयोर्विप्रतिषेध इत्यत आह
पुरस्तादिति॥ त्रिक इति स्वौजसः॥ ननु तत्पुरुषस्य समासान्ते नत्वाद्यमिति न कश्चिद्विशेष इत्यत आह यस्येति॥ वचनस्य कारणत्वमित्यत आह॥ अव्ययीभावे त्विति
।समाहारविवक्षायामिति॥ अव्ययीभावेनेति शेषः॥ ॥द्विगुश्च॥ ८॥ उत्पाविति॥ गोरतद्धित ननु कीतिरयुः॥ तत्पुरुषस्याङ्गुलेरित्यत्र॥ ॥द्वितीया॥ ग्रामं गमीत्यादौ कोऽस्ति
कर्तृकर्मणोः कृतीति षष्ठ्या॥ अकेनोरिति प्रतिषेध उक्तस्तन्मतेन निरस्यति॥ गत्यर्थेति॥ अत्र निह्नुतिविशेषणत्वं दर्शयति॥ अतीतादिरिति॥ यदाविति॥ समस्तद्वारो
वा माषो प्रतिपादितः॥ किं बहुव्रीहिणा कृतत्वमुच्यत इत्यत आह॥ बहुव्रीहिणेति॥ ननु समानाधिकरणानां बहुव्रीहिः॥ द्वितीयातत्पुरुषस्तु व्यधिकरणानामि
ति कथमुत्सर्गापवादभाव इत्यत आह॥ अर्था[.]त्व इति॥ अर्थाभावेनोत्सर्गापवादभावस्योक्तत्वात्कथमयमिति शंकावकाश इत्यत आह॥ कष्टश्रित इतीति॥ ननु
कष्टादीनां कृते विधाने वर्गस्यानपवर्गे कष्टश्रितादिषु कर्मतया तमित्यत आह॥ आदिशब्द इति॥ यदि कथमपि धात्वर्थस्यानपवर्गः कथं तर्हि ... न तत्का
लविहितनिषेध इत्यत आह॥ सर्वस्येति॥ परिनिष्ठितत्व इति॥ परिसमाप्त इत्यर्थः॥ ननु शास्त्रार्थसंप्रत्ययः कथं प्रत्यक्षेणेत्युच्यते तत्राह॥ अव्ययप्रधानेनेति॥ खट्वा॥
॥ स्नातनामसमावर्तनीना ... विवक्षितं त्वप स्य प्रतिपादितत्वात् ... निपुणः किमर्थमभिधानमित्यत आह॥ खट्वारोहणं वेति॥ ... ॥ पपक्षम्य...
तीनां युगपत्क्रमेणाभावात्कथं गच्छतीति त्वत्प्रयोग इत्यत आह॥ क्रमेणेति॥ ॥तृतीया॥ तदासामर्थ्येति॥ सान्नादिति शेषः॥ यत्तु साक्षात्सामर्थ्यं नास्तीति समासा

=एकाद्यमीवदिति ... अव्ययीभाव इति ... ८=

×स्वभावसिद्धमिति॰ दंडेनघटइत्यादौ दंडहेतुको घटइत्येवबोधाच्च दृष्टा क्रियाभावात् द्युदादिपदाद् द्रव्यमात्रसिद्धत्वेनैवबोधानरूतत्र प्रतीयमानवत्ति भावः॥ नलततमस्तीति॰ दंडेन घट इत्यादावुक्तरीत्या घटादौ नान्वयात्वाभावेऽपि सर्वत्रयोगिके॰ ग्रहेहैर्द ×
×व्यमेवाभिधीयतइति भद्दपादोक्तरीत्या [किल] मत्रवपावदादिष्टेः संबंधविशिष्टद्रव्यप्रतीतिसत्रवपादिसंबंधस्यगवादिकतत्वादिप्रिस्यापिनत्वततवमस्तीति नासर्व॰ ×८ अनिमततमपील दिशाघादर्थभेदे नशब्देवमतुल्लोपेवमर्थ्यदेलुप्यते॰ ८७)
×व्यतिरिक्तेति॰ पूर्वपदेन रूपस्यार्थव्यतिरिक्तं तदपेक्षेति॰ भुजिक्रियापेक्षेत्यर्थः॥ २४ ×नामतरेणेति॰ कारकनृतीयातिरिक्तेतुनेदं प्रवर्तनेऽत्रत्रसूत्रेनिपुणग्रहणंज्ञापकादितिभावः॥ १× भाव्यपदवमिति॰ गुणवचनेनेत्यस्य करणे इत्यर्थः॥ ×

कृत्वरू

नन विघ्यतीति तद्दिद्युयति॰ सर्वत्रेति॰ इत्यादिति॰ खडि धातु वाच्यक्रियापेक्षयेत्यर्थः॥ शंकुलाखंड इत्यादौ करोतिक्रियापेक्षाद् आपद्गुरिस त्वत्रभुजिक्रियापेक्षे
ति वैषम्य मा शंक्याह॰ परस्परेति॰ मत्तु श्रोपेन त्र यथ वचन तथ्यच्छ्वानिसत्वमपीत्यत आह॰ अर्थेनेति॰ ननु भवति हि त्वदुपपन्नी क्रियया हि सा द्यो कारकाणां
संबंधाद्गुणवचनेन संबंधात्रावा क्रियाजारके तु सामर्थ्येद्विधापि पटुरिस त्रापि समासप्रसंगादित्यत आह॰ अयतिरिक्तेति॰ अव्यतिरिक्तकल्पत्वं समासान्तर्जीवत्वेन
२०१ तत्रवांतरंगत्रतीयमानत्वम्॰ ननु स्वविपर्यासपरिहाराय तत्राख्ये वाक्यमेव योगविभागो विप्रेत इति वक्तव्ये ततस्तत्कृतार्थेन तिद्धिवन्निर्देशो कथं पूर्ववचनेनेत्यत आमा
सैकदेशास्य तत्कृतस्य विशेषणं स्यादित्यत आह॰ तत्कृतेति तृतीयायाम् इति॰ नन्वपर्यायग्रहणार्थमर्थग्रहणं कर्तव्यमित्यत आह॰ अर्थशब्देनेति॰ शंकुलाखंड इत्यत्रैव
उभयत्र वाच्यक्रि यापेक्षे सामर्थ्यं स भवति करोति क्रियापेक्षे सामर्थ्यं कस्मादुक्तमित्यत आह॰ सत्वइति॥ ॥पूर्वसदृश॥ प्रयत्नविशेषादित्युः तस्य भूतकालत्वेन
१०८ संप्रेक्षितत्वादित्यर्थः॥ अपसावः॥ कार्य स्य कारणे तेनोपचारात्तस्य भूतत्वाद्भूतप्रत्ययइत्यर्थः॥ पूर्वं पुटस्यादि नविषाती त्यंतमाधवान्तिकव्याख्यानं अर्थेत्यादिद्वितीयस्य
ानन्वयविकल्पायेन तृतीयासमासएव क्रियतां माकारि षष्ठी समासः त्रैरूप्यस्य सिद्धत्वादतउक्तं तथाचेति॥ ॥कर्तृकरणे॥ लाघवात्तु कर्तृग्रहणे करणं मुख्यमितमत आह त्रे
यत्रावक्ष्यति॥ ॥कृत्यैः॥ ननु यत्र कृत्यैः समासोऽप्यत तत्र कर्तृकरणे कृतेत्यनेन समासस्य सिद्धत्वात्किं कृत्यैरधिकार्थवचनेन साधनं कृतेत्यस्य समासार्थत्वासावाक्षा
त्राहोऽनुपपन्न इत्यत आह॰ बहुलेति॥ ॥अन्नेन॥ कांक्षाद्वयस्य निश्रयण्यैत नवीनं निश्रयण्या काष्ठाभ्यां समर्थतत्पुरुषमित्यत आह॰ निश्रयणीशब्देनेति॰ ननु नानार
१८ त्राह्य कारकाणां प्रतिषेधे दध्योदनइत्यत्रापि कर्मकरणभावेनोदनस्य दध्ना नानात्वात्समासनिषेधः स्यादित्यत आह॰ भिन्नेति॰ नलोकेति निषेधाद्दध्ना
मिति षष्ठ्यनुपपन्नेत्यत आह॰ संबंधेति॰ दध्योदन इत्यादिसंग्रहार्थमाहतुके ग्रहणमिति॰ प्रतिज्ञानार्थस्य साध्यधर्मविशिष्टस्य साध्यत्वात्तद्देशएकदेशो हेतु
र्न भवतीत्यर्थः॥ ॥च॥ कथं तदा॥ कथं विशेषणार्थं तत्पुरुषसमासः इष्ट इति सर्वदाक्षः संकुचद्वृत्तिर्वक्तव्यः तत्र केनाकारेण संकुचद्वृत्तित्वमित्यत आह त्रे

×अनेनापि करणतृतीयमेव समासः करणइत्यनुवृत्तेरितिसभिप्रायेण सामर्थ्याशंका॰ ४× दध्नेति सहयोगतृतीयायामुक्तरीत्या करणतृतीयाभावात्समासाप्राप्तेराह॰ जीवतीति॰ २× नन्वभवसानं संप्रत्ययइति पर्यायपक्षधावेहे
८ कार्यभाष्यकारवचनं कारणं वार्तिककारवचनं वार्तिकवचनपूर्वकत्वाद्भाष्यवचनस्य सहश्याग्रहणकृतमिति तेहत्वोभाष्यं सहपाठप्रतिरूपयोरित्यनव... अथव्याख्यानं तिहत्वोपिवार्तिकं ... ८) पूर्वपदप्रकृतिस्वराभावे...
×तत्राह॰ स्तुतिनिंदेति॰ काकपेयेत्यादौ काककर्तृकपानकर्मनदीतिबोधः ... निंदास्तुतिमात्रे तात्पर्यात् क्रियामात्रनिप्रयोजनत्वेन गौणत्वात्कर्तृकरणयोरविशेषेणत्वमिति भावः॥ ... कर्तृत्वादेस्तृतीयासमासप्रयोजक ×
×त्वसंभवो आह॰ विः॰ ननु कृत्यैरधिकार्थवचन इति नियमार्थं स्यादत आह॰ कण्ठपीतेति॰ नेदमिति॰ कृत्यैरधिकार्थवचन एवेत्येव नियमार्थं नेदमित्यर्थः॥ ४× कर्तृकरणे कृतेति ... इत्यर्थः॥ बहुलग्रहणमहिमेदं ... तिसामर्थ्य
×अनवगमादिति॰ एवं चेतत्तृतीयहितग्रहणं ज्ञापकसिद्धमेव हितयोगे चेतिवानिर्देशमितिप्रत्येभ॰ ... बहुलग्रहणं त्वत्रापि ... दिनासाधर्म॰ पादाभ्यामिसस्य कर्तृकरणतृतीयान्तत्वं

×आनंतर्यार्थमिति॰ सर्वन्यासेषु वचनारंभस्यावश्यकत्वरूपसामर्थ्येस्यर्थो बोध्यः। भाष्ये समासस्याभिधानमिति॰ समासार्थस्येत्यर्थः। ×९× अंतःशब्दोत्रेति॰ मध्यरूपाधिकरण इत्यर्थकः। वनांतरित्युदाहरणं॰ वनवर्त्तिमध्य इत्यर्थस्त×
×स्य॰ मत्वधिकरणशक्तिमात्रवृत्तित्वेनाव्ययीभाव एव॰ अंतर्वणमिति यथा॰ ×४× भाष्ये नियोगे इति॰ आवश्यक इत्यर्थः। ×५× भाष्ये मध्यहणं चेति॰ चस्त्वर्थे॰ मध्यहणं त्विति तदर्थः। पूर्वको॰ भाष्ये इह कस्मादिति॰ समा×
×हारद्विगो द्विवास्यापि बाधः स्यादिति प्रश्नः। एकत्वविशेषणादिति॰ एकत्वविशिष्टेन न समाहारे भ्यो आवर्त्तनादित्यर्थः। नद्यत्रेति॰ नदीत्वेन नदी प्रधानं नं (तेक) त्वेनेत्यर्थः। भाष्ये विप्रतिषेधेनेति॰ एकशब्दातिरिक्तसंख्याशब्दैः ×
×व्ययीभावस्य चारितार्थ्यमिति भावः। समाहार इति॰ स वचनात्रे तिभावः। ×५

सत्यपीति॰ ननु सति संबंधविशेषे संबंधसामान्यसत्त्वाभावात् तदाश्रयषष्ठीसमासाश्रयणा घासादय४ साधवः तततोऽस्य पदावधिद्योपितथा साधयि
तेत्याक्येत इति किं च उ समासे नत्यत आह॰ सुपदावधि इति॰ प्रत्ययपदोपिलोपि कुंतुलं दर्शयति॰ तदर्थमिति॰ सुशब्दस्य चेति॰ वृत्तिविषये
वतस्यसत्त्वात् चित्त्वमिति भाव४ विग्रहमात्रं न निषिध्यत इत्याह॰ अव्यवेति॥ ॥सप्तमीशोडे॥ ननु यतो बहुवचनं तत्तत् द्वयंगत बहुत्वं माह॰ इत्यशोड
स्य स्वरूपार्थत्वात् तस्यैकत्वात् भूतादिस्वरूपस्य च शोडशाद्यार्थत्वाभावात् थ बहुवचनं कथं वा भूतादीनां ग्रहणमित्यत आह॰ भूतादीनामिति छन्दस
देपविशेषे शब्दस्य प्रसिद्धत्वात् यं नियोगतः कर्त [redacted] मे प्रवृत्तिरित्यत आह॰ अव्ययपतीति॥ ॥इति प्रदीपविवरणे द्वितीयस्य प्रथमे द्वितीयमाह्निकं॥ ८२ ॥
॥तद्धितार्थो॥ ॥नायं शब्दस्वरूपमात्रं विषय४ प्रश्न४ किं त्वर्थविशेषविवक्षया शब्दविषयत्वात् किमिति॰ किं यातइत्यत आह॰ तत्रेति तयोर्मध्य इत्यर्थः। द्वयोस्ये
ति॰ शब्दाद्यार्थत्वात् तस्येति भावः। समूहस्य तद्धितार्थत्वात् तद्रूपत्वाच्च समाहारस्येति योजना॰ नेदेनेति॰ न द्धितार्थादिति विपरिणाम्य। उपसर्जनीयमुपसर्जनं सख८
त्वमिति॰ एकविभक्तित्वाचाभावादेक विभक्ती सुपसर्जनसंज्ञाभावादिति तात्पर्य४ इ विति॰ समा कि प्रमाणार्थत्वे समासस्य तेषामनेकत्वाद् द्विवचनबहुवचनप्रा
प्त एकवचनार्थमित्यर्थ४ नन्वत्र कर्मणि च कर्तृकारक इत्युक्ते न नये समासायामिति वचनादसमासायां न प्राप्नोतीत्यत आह॰ संज्ञाग्रहणं चेति॰ कुमार्यर्थस्ये
ति॰ अनेन कुमार्यर्थस्य नानाक्रियासंबंधयोग्यत्वात् तत्क्रियाविशेषसंबंधे नानाविभक्त्युपत्वावत एकविभक्तित्वाभावादेकविभक्तिस्य उपसर्जनसंज्ञाभावमाह॰ प्रथ
मानिर्दिष्टमित्यनेनाप्युपसर्जनसंज्ञा कुमारीशब्दस्य नोक्तेत्याह॰ समासेति॰ भावसाधनेनु समाहारस्य प्राधान्यात् कुमार्य्यस्य तद्विशेषणत्वान्नानाक्रिया
संबंधयोग्यत्वाभावात् तत्र क्रियाविशेषसंबंधाभावे समासे तद्ग्रहणविशेष्यसंबंधप्रयोक विभक्तित्वादेकविभक्तौ वषष्ठ्य मत्वनमित्यस्यैव सदेति समास

×बुध्याहस्तादिवतःकरणभूतया एकस्यां क्रियायां क्रियारूपे गुणे गुणरूपे वा वस्तुनि समीपीकरणं संघटनमित्यर्थः। अर्जननिमित्तत्वादिति बहुव्रीहिः। अर्जनेयेतावतेदमर्जितमित्येकक्रियायां घटनं भवतीति भावः। अर्जनं स्वस्वत्वाक्रांतताकरणं·×
×एकवर्गीकरणेनेति· फलरूपहेतौ तृतीया· आभिमुख्यार्थकाङ्गवर्गीकरणं लब्धं· भाष्येसादृश्येपि वर्त्तत इति· एकक्रियाकारकत्वादिरूपं सादृश्यमेव समाहारशब्दार्थः। कुरुरतिवत्· नन्वनुपूर्वकस्यैव तत्र शक्तिरत आह· भाष्ये×
×थंवेति·×२×वास्तवभेदाभावादिति· द्वयाद्यसेविसमाहारः समाह्रियमाणयोरपि वास्तवभेदाभाव इति भावः। नन्वेवं गवां समाहार इति भेदे षष्ठी न स्यात्· किंच×६

पै०वि·२१९

विषयत्वादिहाभावादेकविभक्तौ सुतेनोपसर्जनेसंज्ञायां ह्रस्वः सेत्स्यतीति बोध्यं· नाथ्ये पंचकुमारीत्यस्योपलक्षणार्थत्वमाह· यद्यप्येवेति· पंच
ह्रस्वद्वी निनेति· अत्र वदिय [illegible] घावाटावितेइति स्त्रीत्वतदावपुंसकह्रस्वत्वाभावाजौस्त्रियोरुपसर्जनस्येति ह्रस्वत्वसिद्धेः तेन ह्रस्वत्वाभावे यकारात्त्वाभावा
२·२ न प्राप्नोति ह्रस्वत्वेऽप्युपसर्जनत्वाभावान्न प्राप्नोतीति पंचखट्वी इति न सिध्यतीत्यर्थः। अर्जनेसमाहारः अर्जनाभावेपंचग्रामीत्यादि न सिध्यतीत्यत आह· एकस्या
मिति· किमितितावस्येवनावतिष्ठत इत्यत आह· केवलेनेति· तथापि कथं समाहार इत्यत आह· तद्धयेति· यत्समाहार इत्युक्ते तथा सति क्रियागुणयोः
समासवाच्यत्वे तद्धावविशिष्टप्रयोगो न प्राप्नोति प्रयोगश्च विशेष्यत्वेन क्रियेत द्वावि नक्रियापदेन सामानाधिकरण्ये नियमेन प्राप्नोतीत्यत आह· तन्नि
मित्तत्वादिति· कथं साधनपक्षे यदूषणमुक्तं तदत्र पक्षे नावसाधनत्वे प्राप्नोतीत्यत आह· गुणीति· ननु प्रत्यययोरपदयोरितितत्स्वविचार इत्यत आह· द्वा
द्वाति· ननु पाणिनीयसूत्रव्याख्यानाय प्रवृत्तस्य किमित्थं द्वीपलक्षणविचार इत्यत आह· पाणिनीयं चेति· द्विगुसमासलक्षणे कस्मिन्साध्ये लक्षणकयोपस्थि
ताद्वनयत्रापि दोषप्रदर्शनात्कोदयमरत्वेन तेषामपि लक्षणं विचार्यत इत्यर्थः। ननु द्विगोरिति प्रत्ययो न विधीयते तत्कथं द्विगुनिमित्तः प्रत्ययस्तद्भावे वा कथमित
रेतराश्रयत्वमित्यत आह· पंचसुचेति· प्रातिपदिकत्वं कस्यचिद्द्विगुनिमित्तमिति तन्निमित्तः प्रत्ययो द्विगुनिमित्त इतीतरेतराश्रय इति भावः। नन्वेवमप्युत्तरप
१९ दनेतरेतराश्रयः [उत्तरपदनिमित्ते] निमित्तेपि बहुव्रीहौ त्रयाणामपि भावेन द्विगुनिमित्तत्वाभावादित्यत आह· पंचेति· किमिति तत्पुरुषे कृते बहुव्रीहिर्नेत्यसित आह·
गुणभूतेति· अविशेषेण बहुव्रीहिरिति पक्षस्य स्थितत्वात्तदुक्तेन प्रकारेणेतरेतराश्रयो दोषः। न तत्र संगच्छते तस्य पदितो [illegible] आह· अथवेति· संहितत्वं हेतुरर् १४७
कार्यीभावादिति· एवं तदास्य त्रुपपन्ने ऽर्थस्यावच्छेदकत्वमनुपात्तमिति सर्वस्मिन्समासप्रसंगादत आह· पाणिनापमिति· अस्मिन्नपि पक्षे यदि तद्धि

=उत्तरपदतस्म·३=

×अर्थशब्दोनप्रयोजनवाचीत्याह· तद्धिताभिधेय इति· तत्रवाभेदस्तयर्थः।४

×प्रकृत्यर्थेऽव्यतिरिक्तेति· वाचकप्रत्ययस्यलेनथावश्यकमिति भावः।१ × यानितु द्विगोरिति· द्विगोः परस्यतद्धितस्यलुगिति कृत्वार्थे समाहारद्विगोः परस्यतद्धितस्यलुगर्थमिदमपि सावकाशमेवार्थविशेषासंप्रसये ऽनन्त्रिमित्तादपीतिवार्त्ति×
×कात्· द्विगोर्निमित्तंयस्तद्धितस्तस्येतुदोषस्यैवाभावादिति चिंत्यं· प्रत्ययसंज्ञासंबंधमिति· प्रत्ययशब्देनोपादानात्तत्संज्ञासंबंधमाश्रित्यसमासः क्रियतइतियोजनार्थः। समाससंज्ञाप्रतिबंधं चेति· समाससंज्ञानिमित्तकत्वादुत्तरपद×
×त्वस्यसमाससंज्ञाप्रतिबद्धत्वं बोध्यं· लोकेस्त्विति· नित्यत्वेपि संज्ञानां नदीयसंकेतग्रहस्यशास्त्रनिरपेक्षत्वं लोकेसत्त्वमिति भावः।२ × नास्तीत्यर्थइति· ज्ञापकेनतद्धितार्थइति विषयसप्तमीतिज्ञाप्यतइतितात्पर्यं· ×३ = =
तान्निधेयस्याद्योतकत्वेन द्विगुरित्युच्यते तद्योत्यत्वेनतद्धितेद्विगुरिति तरेतराश्रयत्वंतदवस्थमित्यतआह· तद्धितार्थइति· समासस्तद्धितार्थविषये त्यन्वयः इ
त्यतआह· व्यासत्वयइति· अस्तुवर्तितत्वयतेनास्यस्यकस्यचिद्धित्वयर्थः। ननु संज्ञामात्राश्रयोनायमितरेतराश्रयदोषः द्विगुसंज्ञाप्रयत्नस्तत्कथंनाविनिमित्ता
माश्रित्यपरिहारः तत्राह· प्रत्ययोत्तरपदयोरिति विषयेति· नच्चेकार्थानामपि विरूपाणामित्येकशेषः कस्मान्नभवतीत्यतआह· स्वरूपेति· स्वरूपे
विशेषोस्तीत्यविशेषादित्युक्तमित्यतआह· एकार्थत्वादित्यर्थइति· ननु समाहारइत्युच्यमानेपि समाहारे वर्त्तते द्विगुर्नतद्धितस्यात्तेनापि पंचपूली
त्यत्र न तद्धितलुकीति ङीप्प्रतिषेधः प्राप्नोत्येवपंचपूल्यास्तुनप्राप्नोतिद्विगोः समाहारेवृत्यभावादित्यतआह· नतद्धितलुकीति· समाहारेणैकस्याभिधान
मित्यतआह· समाहारेऽभिधेयइति· नित्यत्वान्नभवतीत्यभिधानस्यप्रकृतासंगत्यामाशंक्याह· उत्तरेति· द्विगुसंज्ञकस्योत्तरपदेनसमासोविधेर
यइत्युच्यतइतिप्रतिपत्तिः· तदुक्तम्· स्वरेदोषप्रसंगात्· कार्त्तः परिमाणिनेतिसमासस्यासिद्धत्वात्तत्राह· गोत्रिमित्यत्रयइति· परिमाण
वाचिनोत्तरपदेन द्विगोर्निष्पन्नेयेबहूनांसमासोविधा यइतिवार्त्तिकार्थः। यद्यपि समाहारेद्विगुः एतावता परिमाणिनेतिसमासः
यतेततोनसंख्यादेः समाहारइत्यत्राद्येशानिषेधाद्याकृजातइतिनकारायितस्यादित्याह· नाप्यत्राऽऽद्यकृजातश्चेति· चित्रग्वादिरिति संख्यापूर्वपदत्वाभा
वादत्र द्विगोः प्राप्तिर्नास्तीति भावः।। ।।संख्यापूर्वो।। नन्वेकोनविंशत्यत्र सत्यामपि द्विगुसंज्ञायामकारान्तत्वाभावाद्विगुलक्षणोङीप्प्रसक्तिर्नास्तीत्यतआ
ह· निवृत्ताइति· समासार्थस्येति· अकारान्तोत्तरपदोद्विगुः स्त्रियामितिवचनान्निवृत्तावेव ननु तत्प्रयत्नेसमाहारद्विगुविषयं त्रयंतु समाहारद्विगुर्न
भवतीतिकथंस्त्रीत्वमित्यतआह· यथेति· यथा तर्हि निर्देशादेव नसमस्तपदङीप्स्यादित्यतआह· निर्देशाद्वेनचितीः।। ।।उपमानानि।। ननूपमानस्योपमा
×भाष्ये द्विगोर्यल्लुग्वचनमिति· एतद्वचनज्ञापकं द्विगोर्निमित्तंयस्तद्धित इत्यर्थसत्वे· द्विगोः परस्यतद्धितस्येत्यर्थेतु समाहारद्विगोः परस्यतद्धितस्यलुगर्थंस्यादितिबोध्यं· १० × समाहारएवतद्धितलुकीति· नियम×
×स्यसजातीयापेक्षत्वात्· तेनपंचगर्गं मित्यादौ स्त्रसिद्धिरिति भावः।८ × समाहारेऽऽणेति भाष्ये इत्यंतलक्षणेतत्तीये तिभावः। एवंतद्धितार्थेनेलपि·९ × तदाकार्येनैवभेदःस्यादिति· अकार्यइतिच्छेदः×
×कार्यभिन्नेस्वरूपेनैवभेदःस्यादित्यर्थः। एतेनस्वररूपकार्यभेदस्यसत्वाद्विसमेतद्रिति प्रत्युक्तं·१ × अशेषत्वादिति· अनुक्तसमासःशेषइति भावः। त्रिकतःशेषेतुपरत्वाद्बहुव्रीहिः सिद्धिरितिबो×
×ध्यं·४× ङीप्प्राप्नोतीति· परिमाणांतत्वादितिभावः। नतद्धितलुकीतिनिषेधस्त्वपरिमाणांतादि विषयकइतितात्पर्यं·२× यचापोऽस्त्वतमिति· सनपुंसकमितिप्रकरणात्समाहारद्विगुविष×
×यएवतत्प्रवृत्तिरिति भावः।१ × प्रकृतिस्वरपूर्वपदइति· बहुव्रीहिगर्भोबहुव्रीहिः।। कुत्सितानि·।। इष्यतइति· नयैवंलक्ष्यदर्शनात्प्रसासत्तेर्भैवेति भावः। आश्रयदोषः। अप्रतिमतं· ×

=अनिष्ठ इति । सर्वाश्रयइति । शुक्लादिगुण एक एवाश्रयभेदात् नु भेदइव लक्ष्यते । नन्वनित्यत्वे विशुक्लो नष्ट इति प्रतीतिः संबंधनाशमवगाहते । तेनैकस्मिन् शुक्ले नष्टे जगदशुक्लं स्यादिति पूर्वपक्षः प्रयुक्तः । अनित्यत्वेशुक्लादिकमनेकमपि किन्त्वनित्या = नागरिका

कै॰वि॰

203

×स्वावेति । करणं । स्वशब्देन शंकिता प्रयोजककर्ता नु प्रष्टा बोध्यः । यत्किंगतानां भेदानामिति । शुक्लादीनामित्यर्थः । तथाच भेदेस्तिसमानधर्मसंबंध उपमेत्येतल्लक्षणमनाक्रांतवाक्ये दिव×
×गौरित्यादौ नोपमालंकारः । किं त्वनन्वय इत्युक्तमालंकारिकैः ॥२×परिच्छेदवशादिति । तत्तारतम्यादित्याशयः । पितापुत्रवदिति । ज्ञानप्रदत्वात् पुत्रोपि पितृव्यवहारस्तद्विषयो दृ×
×ष्टांतः । जातिस्मरत्वेन जन्मांतरविषयोवा ॥२×अश्वकर्णादिवज्जातिविशेषस्येति । अश्वकर्णादिर्यथा जातिविशेषस्येत्यर्थः ॥७×नविममेवेति । लौकिकसमानाधिकरणमितिबोध्यं ×
×नतु लौकिकमपीति । केवललौकिकमित्यर्थः । दोषप्रसंगादिति । आचारक्वजंतप्रकृतिककुमारीशब्दादौ ह्रस्वप्रसंगादित्यर्थः ॥९×तिन्निदिः पुमान्कुंभकपालं क्लीबं इदमेवाभिप्रेतो×
×कांशाकूगुणवचनस्याश्रयलिंगानुविधायित्वादिति । एतेन पुल्लिंगश्यामशब्देन समासे शस्त्रीश्यामो देवदत्त इतिरूपमिष्टं यत्केन चिन्तनाशंकयतत्सापि प्रत्युक्ता ॥१०×=

त्रस्य प्रद्युम्नमिष्टत्वादेकवचनं कर्तुमुचितमित्यत आह । प्रवृत्तेति । सर्वाश्रयेति । श्यामत्वजातिमनिच्छेरित्यर्थः । प्रयेति । वस्तुत एवंविधमानो भेदश्चा
धारभेदाद्वर्ण्यते इत्यर्थः । श्याम त्वस्येति । श्यामगुणस्येत्यर्थः । गुणजातेरिति । गुणावांतरजातेरित्यर्थः । व्यधिकरण्यादिति । समानाधिकरणन्वय
विकाराद्वैयधिकरण्ये समासे तन्नियामिति नाधः । सुपा प्रकरणबाधता मित्यत आह । वचनेति । ननु देवदत्तः शस्त्रीव श्यामानेति श्यामशब्दादिवशा
वचनत्वात्सामान्यवचनत्वं न भवतीति कृपा तेन समासः इत्यत आह । आधारेति । एवं प्रतिपादयिष्यत इति हृदयम् । ननु देवदत्तायाद्यदत्तायाद्येने
वाभिधानेपि तत्कि मत्रप्रश्यमित्यत्राक्य देवदत्तः शब्देन तस्याप्रतिधानेपि समासेनाभिधानाभावात् सामानाधिकरण्येन प्राप्नोतीति योद्यम्यिजप्रयसमा
सेनाभिधानात्तावदुपमा । एवं ति । समासेन तयनु पपन्नेयघपियित्रगोत्रादृयार समासविधिशायोग्यविकर्तमानयाद्समासेतकोतिइतिस्त
पाद्यन्यपदार्थे समासविधानात्सा सुका हृलोपमेयेसमासविधानाभावान्नेनोपमेयस्याभिधानायोगादित्यत आह । स्वनाविकत्वादिति । नतुप्र
प्रमानिर्दिष्टत्वाभावादकविभक्तित्वाभावाद्वकथमुपसर्जनत्वमित्यत आह । प्राधान्यादिति । नतु प्रवत्प्रधानस्योपसर्जनत्वयत्र तत्रदोष इशस्त्री
यमेव श्यचत इत्यत्र कामुक्तिरित्यत आह । स्वविधाविति । ननु समासान्तर मुपसर्जनत्वमिति समासात्प्राक्स्त्रीप्रत्ययः क्रियतामित्यत आह । अत्रोपमा
नस्येति । ननु वर्णद्वय एकउपमानवर्ती द्वितीय उपमेयवर्ती तत्रोपमानवर्णवाची कल्माषशब्द उपसर्जनं उपमेयवर्णवाची तु समास इत्युपसर्जना
ङी पुङ्गीनविष्यत इत्यत आह । सत्यपीति । उपमानस्वरमिति तत्पुरुषे तुल्यार्थेतिपूर्वपदप्रकृतिस्वरमित्यर्थः । जातेरेवेति प्रतिषेधात्कथं पुंवद्भाव
इत्यत आह । पुंवत्कर्मेति । उपमेये वर्तमानउपमानवाचीनत्वंतीतिकथमुपमानानीतिसमास इति वाच्यमित्यत आह । एवेति । श्यामशब्दस्येक्यपि
×अथवात्रैणया वशात् न ल्येयादिसिद्धये वर्णादनुदात्तादन्यतोऽनियमनयोरनुपसर्जनत्वस्य तत्रैतद्विशेषणतासमासो न तरस्त्रीप्रत्यय इत्याशयः ॥२×एवं च तिन्निरिकल्माषीत्यत्रैव दोषइतिभावः ॥ गु×
×णेन निर्दिष्टः स्यादिति । एवं च श्यामाशब्दस्य सामान्यवचनत्वाभाव इत्यपि बोध्यं ॥२×मृगचपलेति निषिध्यतीति । मृगीव चपलेति विग्रहे तत्त्वविकल्पो याधाराक्यमेवेति भावः ॥९×आर्ये पेक्षं स्यादिति । तत्तेन बोधार्थमिति भावः ॥१०×

×उपमितं॥एतदिति॰इवघटितंवाक्यं॰यदाविति॰इवशब्दस्तुतत्कृतोपमानत्वद्योतकइतिबोध्यं॰४×दोभयोरपिउपसर्जनत्वादुपसर्जनाप्रसिद्धिरितिह्७×द्रव्यस्येति।आदिरूपस्य॰८×प्रथ×
×मांतस्यप्राधान्यंप्रधानक्रियायांसाक्षादन्वययोग्यत्वंबोध्यं॰एतच्चावयवार्थेति॰विग्रहवाक्याभिप्रायेणेत्यर्थः।समासेतुद्वंद्वेपिएकार्थीभावसत्वादुभयोरेकार्थवृत्तित्वमस्त्येवेत्याह॰ननु×
×द्यायार्थापेक्षायामिति॰भाष्येऽवरुध्येतेइति॰प्रयुज्येतेइत्यर्थः।९×यदानुप्रथममिति॰अनेननकेवलंगुणद्रव्यसमभिव्याहारेद्रव्यस्यप्राधान्यमित्येवनियमः॰किंतुव्याप्यव्यापकजा×
×जातिसमभिव्याहारेव्यापकस्यविशेष्यत्वमपीतिबोध्यं॰एतदुक्तंभाष्ये॰नावश्यकइति॰ननियतइतितदर्थः।१०×

व्यापकजात्युक्तमित्यत आह॰ शस्त्रीश्यामेति॰ ननु श्यामश्च वर्तमानः श्यामगुणएकोनभवतीति कथमुपमेयवर्तिगुणवचनः शब्दः सामान्यवचनइत्यतआ
ह॰ शस्त्रीशब्दोपादानेपि॰ उपमानत्वेन श्यामगुणगतश्यामत्वावांतरजात्याधारतयोपमेयनिष्ठश्यामगुणस्य तद्वारा तन्निष्ठगुणभेदेन तद्वाची सामान्यव
चनइतिभावः। अत्रेदं विवक्षां विनापि सामान्यवचनत्वं सुसाधमित्याह॰ तत्रेति॰ सादृश्यमित्यवांतरसामान्यमित्यर्थः। पूर्वोक्तप्रकारेण वा सामान्यव
चनत्वं नेयमित्याह॰ गुणोवेति॰ द्वयोर्वृत्तिर्द्विवृत्तिस्तया भिन्नइत्यर्थः॥ ॥विशेषणं॥ नन्वविशेषणविशेष्ययोरितिकिमपेक्षायां षष्ठी उपसर्जनाप्रसिद्धि
रित्येतदपेक्षायां दृष्टोपादानात् किंस्यात् नतूभयोरुपसर्जनत्वं उभयोर्विशेषणत्वादित्यनेनासमासप्रसंगात् द्वितीयपक्षे उभयस्यविशेषणत्वादि
ति॰ समासेविशेषणत्वस्योभसंबंधित्वेन विशेषणविशेष्यसंबंधित्वाभावान्नपंचम्यापञ्चम्ययोगादित्यतआह॰ उभयापेक्षेति॰ विशेषणविशेष्ययोरुभ
यत्वं वेत्तेति प्रणंच्याहतमित्यतआह॰ विशेषणेति॰ व्यावर्तकं विशेषणं व्यावर्त्यं विशेष्यमुच्यते व्यावर्त्यव्यावर्तकभावश्चपरस्परमुभयोरपिविघ्नत
इत्यच्यवेष्ठा प्राप्नोतीतियोधूनव्यावर्त्यव्यावर्तकमात्रमिहविशेष्यविशेषणशब्देनविवक्षितं किंतुप्रधानाप्रधानेप्रधानाप्रधानत्वावश्ययंचवास्ये
तइत्यभिप्रेत्यवार्तिककृता नवेत्युक्तं तत्रान्यतरशब्दार्थमाह॰ अन्यतरस्येति॰ तेनाप्राधान्येन विवक्षायां कोर्थइत्यतआह॰ नेतीति॰ ननुप्रक
रणादिनापेक्षितनिर्ज्ञानं यदा तदा गुणवचनस्यद्रव्यवचनेनसहविवक्षासंभवतीत्याह॰ यदिविति॰ गुणवचनस्याप्रधानत्वोप्रधानत्वाद्विधावित्युक्त
तेत्यतआह॰ प्रथमानावितिपरिहरति॰ उत्पत्तेरित्यादिना॰ किमितिनावश्यकः समासइत्यतआह॰ यद्यप्रथमइति॰ इहान्वेस्यप्राधान्ये फलेन्द्रये
प्रथमतस्तस्येवोपलंभादितिमत्वाविषयत्वादितियमत्वाविषयत्वमुपपादयति॰ इहाचस्येति॰ अस्मिन्नर्थेस्वयमपिवैदिकव्यवहारेनिदर्शना

जै४

विशेषणत्वं विशि
ष्टत्वं च॰६

अल्पमिति॰ द्विकं स्वर इति नियमान्न द्वितार्थेस्यावश्यकं द्वन्द्वार्थान्तर्भावेन समासप्रक्रमे सामान्यवचनैरेवेति नियमायचोपमानानीति विशेषस्य पूर्वनिपातनियमार्थमुपमित मित्यर्थ इति॰ यद्वत्विति॰ वीरेकादिग्यादृत्तये
बहुलेग्रहणानुवृत्तेरत्राप्यावश्यकत्वाद्गुणादिसमभिव्याहारे तेनैव पूर्वनिपातनियमसिद्धिरिति भावः॥१२॥ ॥अत्र पक्षे हन्तव्यादिशब्दैः शाकमर्यादयैतदर्थान्नाभादकृचेशह॰ अन्ये त्विति॰ कारकमिति॰ गुरुस
दिमतेन याचक मित्यर्थः॥ भाष्ये॰ वश्यं पस्वल्वपीति॰ अवश्यं विकल्पार्थकशब्दप्रयोगे कर्त्ते पर्याये गुलाघवगौरवविचारो दुर्ज्ञानाशब्दैर्य वहारदर्शनाच्चवे संगतमस्यैवेति ध्वन यितुं वेदम्यवहृतनानाशब्दैर्थव
२०४ त्यान्वन्यस्यति॰ तथा चेति॥ ॥सर्वापर॥ एवमादीति नाष्टस्थैवं व्याख्यार्थमाह॰ एतदिति॰ पूर्वेषामन्त्रक्रमणं कस्मान्न प्रत्याख्याय तदित्याशंक्याह॰ पूर्वकालेत्ययमिति
स्त्रस्त्कल्यादिसत्राकृतन्त्रा द्यार्थमाह॰ अकृतप्रतिपत्ति इति॰ व्याख्यानान्तरमाह॰ यद्वेति रिति॥ ॥श्रेण्या॥ श्रेण्यादिपदप्रत्ययतदित्याद्य विधानं किमर्थमित्यत आह॰
अत एवेति॥ ॥क्तेन नञ्॥ सावधारणधिकवचने विशिष्टशब्दैर्भिन्नप्रकृतिकत्वेऽप्यस्तिरव नास्ति तिसमानप्रकृतिकग्रहणं न कर्त्तव्यमित्याशंक्याह॰ विशिष्टशब्दो
(क्रपकार्यादि) यदेति॰ अनित्यत्वविधे क्रियमाणेऽपि नञ्पतिरिक्तप्याकृतेवृद्धावस्यकर्त्तव्यमकृतमित्यत्रापि समासप्राप्नोतीत्यत आह॰ नविधत इति॰ कृतेत्येनापीति॰ त्रो
(रणदत्यर्थ) क्तोरन्यतरस्यामित्यनेन क्याश्र विकल्पाद्दोक्यन्ध्यासोऽपि काचेसादिविग्रहः॥ ॥वर्णो वर्णेन॥ कुव्येतिव समानामसलिहिमपीत्यर्थः॥ सघर्येविचारः प्रत्या
ख्यानपरः स्यात्तदा लक्षणप्रतिपदोक्तयोरित्यस्य विधानमस्त्रुकस्यादित्यलि प्रेत्याह॰ नतावदिति॰ किंत्वेतत्सूत्रे तृतीयासमासस्य करणेकृत्वोकि ले सारंगस
इत्यादि तृतीयासमासः सिध्यतेउतमधान्यासंकर्मधारय इति विचार इति तावत्॥ कथं प्रत्याख्याने त्रिविध्यत्राह॰ द्रव्यत्यादिनामिकिंदः ध्येनेन॰ समासविधावित्तदर्
तिषेधो नास्तीत्यत आह॰ स्वरद्वी॰ नन्वनेनैव वर्णग्रहणे पूर्वपदप्रकृतिस्वरार्थं वेत्तन्न॰ तत्पुरुषे तुल्यनेन पूर्वपदप्रकृतिस्वरस्य सिद्धत्वादित्यत आह॰ तत्पुरु
२१ सारंग इत्याद्यावितिः क्रप्टेतद्वृत्ये तृतीयाकस्मिन्नर्थे इत्यत आह॰ न केनेति सह योग इति अनेन तद्धितिनिषेधस्य प्रयोजनमुक्तावृत्तौ तुल्यस्याद्यावत्या
माह॰ वर्णेति॰ एतत्राद्युत्तरपदे वर्णवाचिन॰ पूर्वपदप्रकृतिस्वरनिषेधादवाचिनावाचिनस्तत्पुरुषे तुल्यार्थेयेनेनपूर्वपदप्रकृतिस्वरो स्येवत्यर्थः
॥नन्वेन राष्ट्रस्य एतत्ते त्यये धुल्यादितस्य कृतत्वात्कुत्तरपद प्रकृतिस्वर प्राप्नोतीत्यत आह॰ कृत्स्वरस्त्विति॰ अकारकवादिति॰ नहिं शब्दप्रतिकार
कत्वेहिमस्यकृपपिच्छत्यात्तस्यत्वायविधिपेत्तृतीयाविधानाभूतवाक्यः॥ घ वर्दु घत्वेन प्रयोजकोनास्तीत्युक्तो वर्णोवाचिनः सत्त्वा प्रतिपादनमयुक्तमिति
निस विकल्पितगतीति॰ ऊर्यादिच्चीति निसाच्यंतस्य गतिसंज्ञासाक्षादिसनेननु वैकल्पिकी प्रसज्यते॰ १०॥ ॥अर्थभेदमिति॰ श्रतं पाके इत्याद्यर्थविशेषे निपातनेश्रतमश्राणमित्यादौ समासाभावायार्थ
भेदमकुर्वतोरिति॰ ९॥ ॥समसंप्रधारणेति॰ समयोर्मध्येऽन्यतरस्य संप्रधारणागुणाभिकं॰ भाष्येनाप्यनभिनीति॰ नभैव विशिष्टेन क्तान्तेन स्नुबंतं समस्यतइत्युक्तेक्तान्तप्रकृतिकमेवलभ्यतइति
भावः॥ यत्स्वेवेति॰ अयं भावः॥ सूत्रस्य नञ्विशिष्टपदं लक्षणया विसमानिवचनेसर्व परं व्याख्येयमिति सूत्रेऽल्पेव सिध्यतीति॰ ८॥ ॥युवा॥ नोपपद्यत इति॰ नच मुखं चंद्र इत्यादौ मुखे चंद्रत्वाद्यारोपात्सामा
नाधिकरण्यमिव पुन्निजरतीत्यारोपादिनातत्संभवात्रि॰ वक्ष्यमाणरीत्यागुणारोपस्यावश्यवक्तव्यतया तत्रलिंगारोपे गौरवात्लक्ष्यानुरोधाच्च परिभाषाज्ञापनेऽविलाद॰ ८॥ ॥बुद्धिविषयत्वेनैव च प्रत्यक्षता॰८॥
नन्वेतत्सूत्राभावे कृष्णसारंग इत्यादौ सहयोगतृतीयया समासेन सिध्यतितत्तुल्यताभावादत आह॰ हेतुतृतीयेति॰ ६॥ ॥अनेनसमास इति॰ हेतुतृतीयायां तत्कृतार्थेनि समासे तुल्यलाक्षणिकत्वादनेनेति निषेधोनस्याद्

निषेधाभ्यनुज्ञानीयां स्यादिति न्यायमभिप्रेत्याह अप्येति ॥२॥ ॥ भाष्ये इभ्ययुवतिरिभ्ययुवतिरिति इभ्यत्वादि जातिविशेषः ॥ अत एव जातेरस्त्रीविषयादिति सूत्रे ऽयोपधादिति सूत्रे इभ्या क्षत्रियेति प्रत्युदा
हरणं भाष्ये दत्तमित्याह ॥३॥ ॥ न्यायप्रसादनायेति प्रत्यासत्त्यादिन्यायेनेत्यर्थः ॥ विप्रतिषेधप्रकरणं दृष्टिरूपत्वं कथं लभ्यमित्यत आह प्रत्यासत्तेरिति ॥४॥ ॥ विषयविशेषः सर्वधनादिरूपः ॥
नास्ति वस्तुभेद इति क्वचिदित्यनेनार्थभेद इत्यर्थः ॥७॥ ॥

तत्राह इतरद्धीति । अनेन इति निषिद्धस्तृतीया कर्मणीत्यस्यापि कस्मान्न भवतीत्यत आह । अनेनेति । इति निषेध इति । ननु परत्वादित्ययुक्तमसति केन विशेषणे [illegible]
ऽप्रक्तेत इत्यत्र वर्णेनेति इति निषेधप्रवर्त्तनात्पूर्वपदप्रकृतिस्वरप्राप्त्यभावेन परत्वान्तबाधकत्वायोगादत आह । कर्मणेति । कथं समानाधिकरणपक्षस्य ज्यायः
त्वमित्यत आह एतद्धीति । ननु कथं तत्पुरुषे ऽनेनायोग्यप्राधान्यमुपसर्जनत्वं वात आह । प्रधानेति । स्वपदार्थे विधीयमानत्वादन्तरङ्गस्य तत्पुरुषस्यान्यपदार्थे वि
धीयमानत्वेन बहिरङ्गस्य बहुव्रीहेश्च कथं विप्रतिषेध इत्यत आह । वार्त्तिक इति । कथं कालरूपेति बहुव्रीहेरेवकारो ऽनुपपन्नः बहुव्रीहिः । समानाधिक
रणानामिति वचनात् अत आह । द्व्यधिकरणानामिति । ननु शेषविषये बहुव्रीहिर्विधीयते उपसुकादन्यः शेषः तत तत्पुरुषप्राप्तौ बहुव्रीहेरप्रा
प्तिरिति कथं विप्रतिषेधोपपत्तिरित्यत आह । शेषग्रहणेनेति । कदाचिदित्ययुक्तं सर्वत्र बहुव्रीहिविषये पक्षे कर्मधारयप्रसङ्गादित्यत आह । विप्रयेति ।
कृष्णमिव क[illegible]र्मधारयो लभ्यते ऽपेक्षितापीत्यत आह । नदीति । किं प्रयोजनमित्युक्तस्य प्रश्नस्य तात्पर्यमाह । सर्वधनादय इतीति । सर्वधनादयः पुनः के क
थं कर्मधारयप्रसक्तिरित्यसमर्थ इति लभ्यत इत्यत आह । मतुबर्थीयेति । पद्युक्तत्वमित्ययुक्तं अन्यपदार्थ इत्यनभिधानात् कर्मधारयेण तस्याभिधा
योगादित्यत आह । सर्वाणीति । ननु स्वपदार्थमात्रविवक्षायां सर्वत्र कर्मधारयः प्राप्त एवेत्यत आह । एतदुक्तमिति । पश्चात्तेरस्वीकारे किं भवतीत्यत आह
।कार्य इति । नतः किमित्यत आह । तत्रेति । नन्विष्टसिद्धये विप्रतिषेधेनोक्ते इत्युक्तिप्रायश्चेन्नन्वपूर्वोक्तप्रकारेणेष्टसिद्धेर्जातत्वादित्यत आह । विप्रतिषेधापन्नपेति मना ४
स्वपदार्थे ऽप्यत्वादन्तरङ्गत्वं कर्मधारयस्येव बहुव्रीहेरपि तथात्वादन्तरङ्गत्वं स्यादित्यत आह स्वपदार्थेति । ननु कर्मधारयस्य स्वपदार्थमात्रप्रवे
णविधानादित्ययुक्तं सामानाधिकरण्यस्याप्यपेक्षणादित्यत आह । अन्यपदार्थेति । अस्त्वित्यभिधानमयुक्तं विप्रतिषेधासमर्थनादित्याशङ्क्यत एक
साधनान्तरस्तमर्थने ऽपि न कश्चिदतीत्यभिप्रेत्याह । इतरदिति । स्वपदार्थे ह्यसाविति प्राधान्येन विवक्षित इति शेषः कथमन्यपदार्थे सति स्वपदार्थस्याप्राधा

५

भाष्ये कृत्स्नस्य पौनामजातिरिति· जातिव्यक्त्योरभेदाश्रयेणैतदुक्तं·१॥ ॥समासार्थस्य· लिंगसंख्याद्याकांक्षारहितस्य· युवं तेन पदेनेति· तेन हेतुना लिंगसंख्यादिभिः परिसमाप्तार्थस्य प्रकर्षादिसंबंध
सामर्थ्यमिति भावः॥ नान्यथेति· केवलप्रातिपदिकोपस्थाप्येनेत्यर्थः। प्रतियोगिवृत्तत्वं न तरपेक्षयेति· हेतौ तृतीया· न तु तोपेक्षणादिति· बहुव्रीह्यादिविशेषाधिकयोर्युगपत्प्राप्तिविषये वक्तव्याणां तद्धितानां
फे॰ वि॰ २१२ क्षप्रसौ क्ष्मगुणविषयास्पर्द्धं भवति· यथा सूक्ष्माणि वस्त्राण्यस्य तस्मादतिशयेन सूक्ष्माणीति· एवं च सौ क्ष्मगुणविषयप्रकर्षस्य विशेषणस्यैव सापेक्षत्वमिति भावः। अर्थान्तरत्वं· इति कृष्णं॥॥

न्यविवक्षेत्यत आह· एतदिति· प्रतिपत्तिलाघवं· लघुत्वादिस्यनेनाविवक्षितमित्यभिप्रेत्य विपक्षे तु गौरवमाह· यदीति· ननु समासार्थस्य प्रकर्षविवक्षायां
तततोनुक्तसिद्धः आत्र कृद्वीहिरित्यत आह· अतिशयेनेतिय प्रत्ययादेः स्वार्थे यस्मात्स्वार्थस्य संबंधसमाप्तिं क्याह· नासाविति· नाप्येतत्तत्र संख्यादिना
इति प्रत्याख्यानं दृढीकृतं तद्विवृणोति· अतिशयमात्रेति· द्रव्यस्येति· तत्यायाधिलेगाने स्वरूपणगोनधिगोगेत्वाति संबंधाजौरिति गुणः
२-५ परतत्त्वः कथं पारतंत्र्यमत आह· भेदकृदिति॥ ॥मयूर॥ प्रतिपदेति· तत्तु रूपेषु त्यपकुत्सुपमानपूर्वपदप्रकृतिस्वरोलक्षणप्रतिपदोक्तपरित्याय
यात्रूपमानानीति विहितसमासविषयस्तद्बाधनार्थ इत्यर्थः॥छ॥ इति श्रीजाथप्रदीपविवरणे द्वितीयस्य प्रथमे तृतीयमाह्निकं॥पादश्च समाप्तः॥ ०३॥
॥अर्द्धर्चं नपुंसकं च॥ ॥नपुंसकमित्यभिधानात्कथं ग्रामार्द्ध इत्यत्र प्राप्तिरित्यत आह· नपुंसकस्येति· नपुंसकमित्युपादानेन किं समासे द्व्यविशेषप्रति
२०५ पत्तये तु तत्समासगतरूपविशेषायाह्येो स्विक्षष्ठीसमासस्यापि प्रतिपत्त्यपेनाघ इत्याह· अथवाऽस्मिंनताटिति· न द्वितीयस्येत्याह· कृतेयतेति· नपुंसकरू
त्वलक्षण विशेषानवधारणान्न च तद्रूपविशेषस्याप्रत्यावादिति भावः॥ नत्वतीयः उपरितनान्यतरस्यांग्रहणस्येह वकर्तुं शक्यत्वादिति भावः॥ नपुंसकाद्धि
२२ स्यान्तरपेक्षसमासस्य वक्तव्यत्वादित्यपि द्रष्टव्यम्· अधिकरणस्याकारास्यनिर्ज्ञातत्वान्नत्रऽभ्यादुपपत्तिमात्रं क्याह· नपुंसकेति· पुंल्लिंगएवेत्रमंवारय
तिर्नियमेनेति· अर्द्धपार्श्वमिति· न घयमर्द्धशब्दः समप्रविभागवचनस्तथा सति षष्ठीसमासापवादे कदेशिसमासेऽर्द्धशब्दस्य परवन्निपातप्रसंगः करू
पमेवेत्यत्र कि रिति तत्रार आह· तदन्त्रेति॥ ॥द्वितीयतृतीय॥ पूर्वपदेत्यनेन प्रतिपत्तिगौरवमिति भावः ५०
नन्व तदधिकारीति· तदधिकारविहितप्रत्ययग्रहणे वजित्वाद्वितीयमित्याद्येषष्ठीसमासप्रापणे नान्यतरस्याग्रहणस्य यदितार्थं त्वाद्वितीयाद्व
र्थ इत्याघपिस्यान्तस्मात्सूरणोत्यर्थग्रहणमेवेति भावः॥ प्राप्तापन्ने॥ ॥विषयसप्तमीति· प्राप्तापन्नस्थानिकोऽकारोन्न वतीत्यर्थः· संप्रक्षेत· नन्वस्मिन्नु
एक एवासाविति· गुणप्रकर्ष एव द्रव्यप्रकर्ष इत्यर्थः। स च क्वचित्स्वव्रतिनि भिन्नगुणप्रकर्षः। यथाश्रुक्लतर इत्यादौ· क्वचित्तत्सरूपरिनगुणप्रकर्षः। यथागोतर इत्यादौ· क्वचित्कटुकगुणप्रकर्षे·य
थाप्रकृते· नैवान्यस्येत्यादिभाष्येण पिद्यथद्रव्यप्रकर्षाभाव एव प्रतिपाद्यत इति बोध्यं·११॥ ॥वस्तुतस्तु समप्रविभागेन पुंसकलिंगोऽवयववाची पुल्लिंग इति भाष्यं यथाश्रुतमेव व्याख्येयं· अत एवा
मरसिंहेनापि भिन्नकलखंडे वा पुंस्यर्द्ध इति अवयवे पुंस्त्वमुक्त्वा ई समेंशके च सुनपुंसकं· तत्र वा पुंसीति पूर्वान्वयी अर्द्ध इत्यर्द्धमिति रूपभेदास्तु नपुंसकत्वे· न च समप्रविभागे नियमेन नपुंसकत्वे एओऽर्द्ध
गीतिस्तत्रयोर्नैव लोकेनापि वेदेऽर्द्ध एकारोऽर्द्ध ओकारो वास्तीति भाष्यप्रयोगविरोधः। समांशस्याप्यवयवत्वानपायात्तदभिप्रायेण तथाप्रयोगात्· नाप्यवयववाचिनो नित्यपुंस्त्वेऽर्द्धपार्श्वमित्यादिप्रयोग
विरोधः। समप्रविभागत्वारोपेण सति संभवे तथाप्रयोगात्· षष्ठीसमासस्त्वेकदेशिसमासविषय इष्यत एव प्रेमणशरीशर्द्धरन्ता ररस्येति काशिकासमप्रयोगात्स्पष्टं चेदं परवल्लिंगमिति सूत्रभाष्ये· इत्यर्थं रूपाभिसंधि
साह· निर्देशादेवेति· एतेनावयववाचिनोपि नपुंसकत्वोत्साद्दयोः सामान्येन ग्रहणं [illegible] अवयववाचिनो नपुंसकत्वाभावात्· लिंगादिविवक्षायाहृति· तेन समर्वादीनि सर्वनामानीसा

×इह यद्यपि मासो जातोऽस्येति बहुव्रीहिणापि मासजात इति निष्ठेति पूर्वनिपातस्तु जातिकालसुखादिभ्यः परा निष्ठा वाच्येति प्रतिषिद्धः जातिकाले[redacted]नं सुखादिभ्यो ऽनाच्छादना×
×कोऽभिन प्रतिपन्नाऽस्य नेनानोदात्तविधानात्स्वरे विशेषो नास्ति तथापि वा जात इति विशेषविधानाद्विकल्पेनानोदात्तत्वं प्राप्तो निरुप्यते तु निसमिति तदर्थमिदं सूत्रमिसाकृः॥×२

सिद्धं २

पदे प्रथमानिर्दिष्टत्वाजावाडुपसर्जनसंज्ञा न प्राप्नोतीत्यत आह॥ अविग्रहे इति स्वत्रेति॥ यदि द्वितीयान्तः पूर्वं निपतेत्तदा द्वितीयाश्रितेत्यनेनैव सिद्धत्वा
त्सूत्रमेतद्व्यर्थं स्यादित्यर्थः॥ प्राप्तो जीविकामित्यत्र समासासिद्धये प्राप्तवाद्यो निर्दिष्ट इति व कृद्यत यायक यज्ञान्तराद्वस्य जीविकाशब्देन समासश्चेयु
तत्राह॥ लिंगेति॥ ॥कालाः॥ इति॥ वाक्येनाभिधाने प्राप्ते समासारम्भादिति भावः॥ अन्येति॥ षष्ठीपरित्यागे प्रथमोपादानमित्यर्थः॥ ननु संबंधस्य निष्ठत्वे
सि ४ नैव संबंधो भासेत तत्राह॥ संबंधस्येति॥ यद्यपि तत्संबंधः कथमसिद्धिः तदुच्यते॥ तत्राह॥ अनुकूलापीति॥ यत्तु षष्ठीवाक्ये मुख्यप्रधानभावे परि
त्युक्ते तत्राह॥ इति॥ जातस्य मासः परिमाणमिति वक्तव्ये किंपिं जस्य कर्तुः प्रत्ययार्थस्य तस्य तां आह॥ क्विप्सकृत्यर्थस्य जन्मनः॥ आघ
निरस्यति॥ तस्येति॥ द्वितीयं निरस्यति नापीति॥ तृतीयमपनयति॥ नापि जन्मेति॥ ननु कालस्य मासः परिमाणं वक्तव्ये त्रिधा प्रवृत्तस्येत्युक्ते अत आह॥ सर्व
ति॥ ततश्चत्रिधा प्रवृत्तात्मना परिच्छिद्यमानस्य कालस्येति भाष्यार्थः॥ एतदेवेति॥ यद्येन परिच्छिद्यते तत्तस्य परिमाणमित्येतदेवेत्यर्थः॥ ननु कालशब्देन काल
विशेषस्य मासादेरभिधाने प रिमाणशब्देन कालशब्दस्य बहुव्रीहिर्वीप्यः तथा च समासार्थ उपसर्जनी भूतस्य सर्वनाम्ना परामर्शो ऽयुक्तोऽपि
द्योतात अत आह॥ कालशब्देनेति॥ नन्वेवं सति यस्येत्येतदपेक्ष्यमाणस्य कालशब्दस्य परिमाणशब्देनासमर्थसमासः स्यादित्यत आह॥ अथवेति॥ उपसर्जनीभूत
स्यापि तु सर्वनाम्ना परामर्शः केषांचिदाचार्याणामिष्यत इति प्रतिपादितमिति भावः॥ कं पुनरिति प्रश्नः॥ सिद्धान्तिनोऽभिप्रायमाह॥ यदीत्यादिना॥ उपाधिशब्देन संयोग
त्याद्यभिधाने जातमपीत्यत्र प्रतिपादयिष्यते प्रत्ययान्तरविशेष इति कारणान्तरविशेष इत्यर्थः॥ इत्याहेतीत्यत आह इत्यर्थः॥ तस्यामेति॥ कालस्य स्व
रूपमित्यर्थः॥ नेदं सूर्यगत्यादिभिरित्यर्थः॥ स्वत एव किं न स्यादित्यत आह॥ नहीति॥ स्वतोऽभिन्ने वस्तुनि किंचन नापेक्षते भिन्नं नेदप्रतीतस्तु च तालोद
निरूपणाच्चेति भावः॥ एकत्वादिसद्भावव्यवहारः सर्वोऽपि परोपाधिक एव न नेदं व्यवहारे एव स्याहुः नन्वेकं इति॥ तस्यात्मेत्युक्ते किं ब्रूणोति॥ सस्यामिणामिति॥
जातस्येति जननक्रियालक्षणस्य वर्तमानत्वेनादिरवधिः मासेन परिच्छिद्यते अवगम्यते परिमाणमेकं चैतस्य जावत इति प्रातिपदिकार्थस्य तथात्वात्

५

×असत्सामान्यमिति॰ अभावोभेदस्तस्यासत्वं निरूपयितुमशक्यत्वात्॰ तथा हि॰ भिन्नाभ्यां हि धर्मिप्रतियोगिभ्यां स निरूप्यः। तत्रायमेव सचेदात्माश्रयः अन्यश्चेदन्योन्या×

×श्रयः। तृतीयादेरन्यस्य स्वीकारे चक्रकमनवस्था चेति तत्त्वांतरे स्फुटं॰ सामान्यत्वं च केवलान्वयित्वात्॰ तद् [illegible] निः। एवं च ब्राह्मणभिन्नइत्यर्थः फलितः। २

के॰ वि॰ २५२ अनेकमित्यनेकवचनासिद्धिरूपं तु दोषं भाष्यकारः स्वयमेव वक्ष्यति॰ ४= ॥ ॥नास्तिनञ् इति॰ प्रकरणादिकं च नास्यर्थग्राहकं न विद्यत इति भावः। ७= ॥ ॥निरर्थकमिति यावत्॰ ॥७॥ ॥

त्वादित्यर्थः। द्विमाससजातत्व त्वादेस्तु वस्त्वंतराऽपेक्षणोपाधिनात्वत्तां निष्पन्नां संख्यां द्वित्वादिकामाश्रित्य मासादिर्नैव तद्धित्वादि विशिष्टो न वर्तत

इत्यर्थः॥ ॥नञ्॥ नञ्प्रयोगे सतिकथं ब्राह्मणमात्रस्यानयनमित्यत आह॰ अनियतेति॰ न्यासस्त्वेदमिति॰ परवल्लिंगं द्वंद्व [illegible] इति न्यासांतरेण

त्यर्थः। अब्राह्मणकादिरा इत्यादीति कथं प्रयोगा वा हिति भावः। अपरिभाषाज्ञापकं तरपुरियम् इति द्वैपिसु मा भिन्नपक्षे [illegible]

। अत्रापीति॰ पालिनिरस्तु उत्तरपदार्थप्रधाने पक्षे एवाभिमतइत्याह॰ एतत्तदोरिति॰ अर्थद्वारे लेतिपंचमी निर्दिष्ट [illegible] षष्ठी निर्दिष्टा [illegible] द्वारेण

सबंधिनइति लभ्यते॰ नञ्भेद्यार्थे कथं तद्विशिष्टस्य [illegible] दरानयनमित्यत आह॰ आरोपितेति॰ मुख्यब्राह्मण्यं गृहीत्वा बाधमित्यभिप्र

२०६ त्याह॰ [illegible] ति॰ ननु ब्राह्मणत्वाद्युत्स्यार्थ निवृत्तौ तस्य प्रयोगो न स्यादित्यत आह॰ निवृत्त इति॰ अध्यारोपित ब्राह्मण्ये कथमवसीयत

इत्यत आह॰ नञ् द्योतितेति॰ सोस्यासमिति॰ सोभ्युठम्॰ सर्वे वा राशानी गुणसमुदाये [illegible] तौ यत [illegible] मिति तदाह॰ तत्रेति॰ याज्ञेनाद्यपि ब्राह्मण।

गुणाः तत्कथमेतावेत एवेत्यत आह॰ नित्वनाचेति॰ कर्तरि षष्ठीति समासप्रतिषेधा [illegible] कारकमिति समासायोगमाशंक्याह॰ शेषेति॰ [illegible]

कावयवांतरेणासादितं त्रीत्वं यस्य समुदायस्य तद्रूपारोपणस्यार्थः। संदेह [redacted] स्यनिधायाध्यवस्यतीति कथनमयुक्तमित्यत आह॰ संदेह।

निमित्तमिति॰ ननु द्योतकत्वे प्रकृत्यर्थगमयतइतिन्यायादेकस्यैव सुखस्य प्र (दि) ति पन्निः स्यान्न घ्यादीनामित्यत आह॰ आबाधेति॰ य [illegible]

द्वित्रिप्राये णाननेत्याद्युक्तं तदर्शयति॰ तस्माद्येति॰ एवं विप्रतिषेधापनयनायाह॰ तत्प्रत्ययइति॥ ॥इष्टा ननु जातावीषदर्थान्वयासंभवादेव सिद्धः समा

सामावइत्याशंक्याह॰ पृथगिति॥ ॥कथ्वी॥ प्रतिषेधविषय इति सर्पि षो ज्ञानमित्यादौ॰ कद्योगायामिति [illegible] प्रत्यासन्न इत्यादौ॰ वार्त्तिकद्वयं प्रत्याख्या

तुमाह॰ [redacted] तत्रशेषेति॰ तस्कौरिति विशेष णोपादानस्य प्रयोजनमाह॰ इदं के [redacted] विदित्यादिना॰ इहास्यापरजकत्वनेति॰ न यप्रत्ययेनेशपन्या

रणविशेषणत्वेनेत्यर्थः। निकृष्टरूपाद्रूति॰ अनेदोपचार मंतरेण विशेष्या इत्यर्थः। तस्माद्विविधेति॰ य द्यपि महदादिशब्दैः द्रव्यगो कस्त्वमाप

=आदिमानीगुणादिपरिग्रहः। १२=

पुनर्दीर्घ्यायोक्तमेवस्मारयति॰ पदार्थशब्देनेति॰ इदानीं प्रकारांतरेणापि नञ्द्योतकत्वं प्रतिपादयति भाष्ये॰ अपवा सर्व एतइति॰ ८॥ ॥अवशिष्टानामिति॰ तथा च तत्गुणप्रतिपादनाय ब्राह्मण

प्रयोगः निवृत्तगुणानां निवृत्तिप्रतिपादनाय नञ्प्रयोगइत्यर्थः। ८॥ ॥आशंकनीयमिति॰ तथा चासामर्थ्यात्समासो न स्यादिति भावः। ९॥ ॥अर्थैकदेशस्येति वक्तव्ये ऽर्थस्येत्ययुक्तमत आह॰ अ

यमत्रार्थइति॰ एकदेशविगमादिति॰ एवं चोभयप्रतिपादनायोभयप्रयोगइति भावः। एतद्धि प्रसज्येति॰ उत्तरपदार्थस्य क्रियया साक्षादन्वयमात्रेण नञ्पक्षे उत्तरपदार्थ प्राधान्यं इयं

उत्तरपदार्थ प्राधान्य पक्षोक्तदोषप्रतिविधानपरत्वात्तत्र नञ्पक्षे निर्भरइत्याह॰ पर्युदासे त्विति॰ ५॥ ॥उत्तरपदार्थप्राधान्येप्रकृसर्थस्य ब्राह्मणार्थस्य सापेक्षत्वान्नञर्थरूप विशेषणसाकांक्षत्वा

=प्रकृतोपयोगादिति॰ सर्वत्राद्ये तैर्वक्ष्यमाणन्यानां तु योगे वक्ष्यमाणा त्वमासाप्रसंगात्प्रकृतानुयोग इति भावः॥१=

अर्थस्यतत्स्यत्वमिति॰ एवं च गुणिपरस्त्ववाचकशब्दाभाववत्वं तात्पर्यमिति फलितं॥३॥ आवर्जनवाचीति॰ आवर्जनमाहरणं॰ यथा मदीविभावर्जितवतीत्यत्राघ स इति दशकुमारचरिते॰ आवर्जिता निमयासक लसामाजिकमनांसीति च रत्नावल्यां॥२॥ ॥अस्य शब्दस्तुल्यादेशत्वाभावादा ह॰ मलाहारेणेति॰ अस्योदाहरणं हेय वक्ष्यापयतिभाष्ये वक्ष्यसेन तदिति॰ इत्यादौन्यपीति॰ पूर्वोत्तरसाहचर्यात्तद्व्ययमेव गृ ह्यते यत्कृते रीत्यिक् हलीमइतिभदिप्रयोगादिति तु रक्षितः। नैतभाष्यानुगृहीतं॰ अव्यये किमुदाहरं ब्राह्मणस्योच्चैरितमुदाहरणं विशेषात्॥ कर्मणि च॥ कचित्तु तजकाभ्यामिति॰ तजकाभ्यामित्यस्य कर्त र्थेतजकाभ्यामिसर्थेइदं॰ कर्तरि चेत्यस्यैवायमर्थइतिरत्निमतेप्याह॰ कर्तरि चेति॰ अन्यैस्त्वनुपपदकृदंतैः शेषषष्ठ्यासमासोभवत्येव गंगाधरजलधरादौ स्वरेपिन विशेषइअन्यथाव्यंतोदात्तत्वात्॥४॥

त्वात्एवगुणा इत्यभिधीयंतइति त्रिविधेति वक्तव्यंप्रकृतोपयोगात्तु द्विविधेत्युक्तमिति दृष्टव्यम्॰ शब्दविशेषापेक्षया तत्स्थत्वेनाभिधानंरूढत्वाभा कते॰ अपेति॰ तीव्रशब्दस्य तत्स्थगुणाभिधायित्वाभावात्समास प्राप्स्यत्वावमाशंक्याह॰ यश्चेति॥ ॥पूरण॥ संख्ययापि गुणत्वात्समासोनप्राप्नो तीत्यतआह॰ गोर्विंशतिरित्यादावपीति॰ शततिनिधारणमित्यादि स्त्रे न प्रत्ययोगविधीयतेठक्॰ सयषष्ठीसमासेनत्युत्याघ॥ नयसंख्यया समासोपि षेधसज्ञवतीतिभाव॥ नन्वजतरत्वाच्छतरठरावित्यनेन विहितयोरेवग्रहणात् नयोः सत्संज्ञाविधिभ्योगनिवृत्त्यनलोविहितस्य तु स सं ज्ञानावालक यं योरस्याधि षनित्यनेन सत्यय तत्त्वानिसमासनिषेधइत्यतआह॰ तासंदित्यत्रेति॰ तादृत्वादिरूपस्य स दर्सबंधार्थचादित्यर्थः॥ नन्वसामर्थ्यादिति॰ तृजकाभ्यांकर्तु रत्निहितत्वेन तत्र षष्ठ्यायोगादिति भावः॥ नन्वब्राह्मणस्येति कर्तरि षष्ठ्यांसाक्षात् भुक्तमित्यनेन सामर्थ्यसंभवतीत्यतआह॰ ब्राह्मणस्येति॥ ॥कृताति॥ ननु गतिग्रहणेन प्राप्तिषु विशेषणमाणेषु कर्मप्रवचनीयानां प्राप्तिरेवनास्ती त्यनर्थकः प्रतिषेध इत्यतआह॰ प्रादिग्रहणस्येति॰ निष्कौशांबिरित्या दौनत्याद्यपोत्सर्गोलक्षणेतितिसूत्रेनिर्दिष्टाः॥ द्वितीयेति कर्मप्रवचनीययुक्ते द्वितीयेत्यत्रयुक्तग्रहणादिति भावः॥ तथायेति॰ अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरेस तिमह्रशब्दस्य पूर्वपदतत्त्वंनस्यादिति भावः॥ अनिदायां दुष्कृतमित्यादौ क्रियायोगे कथं समास इत्यतआह॰ प्रादिग्रहणेनेति॰ आकडारइत्यादावविवि दर्थीभावे कथंसमासइत्याशंक्याह॰ क्रियायोग इति॰ दुर्निंदायामित्यस्यानंतरमेव वार्तिकं कस्मान्नोक्तमित्यत आह॰ प्रशस्तेपीति॰ पापिनी वार्त्तिकं शब्दनिवृत्त्यपापार्थइतिविवक्षितेयं कथमीषदर्थे कापिलवणमितिसमासइत्यतआह॰ ईषदर्थइति॥ ॥उपपद॥ उपपदेः कर्त्रर्जितप्रायादिः पुरुषस्तु प्रत्येकादिरितिभेदः॥ गतस्राहुः क्रियावाचिनास्तीति कथं निषेधइत्यतआह॰ अचयेति॰ पुरुष प्रकृतिवाच्यक्रियाश्रयः प्रति॰ ताम्रषधइतित आह॰ सुवंतेति॰ ननु तथापि (स्या) क्रियाविशिष्टइध्यवावीतिवक्तव्य नत्ययवाच्यीत्यतआह॰ प्रधानेनयेति॰ क्रियावाचित्वाभावादिति निषेधाप्रवृत्ती सुपपदत्वात्समासः कस्मान्नभवतीत्यतआह॰ अतएवेति॰ प्रत्ययोसन्निरिति॰ तुमुनगवुला विसर्गक्रियायामितिअतिपन्ततिनिषेधन कथंसुपत्यस्यनिवृत्तिस्तदनिवृत्तो
सप्तमीवाच्यक्रियावाचकधातोरूपपदत्वाइत्त्वर्थाभावेपि सामर्थ्यादिति भावः॥१

॥भवतियामिति॰ ब्राह्मणस्यशुक्लाइत्यत्रोक्तोन्यायः॥ अतिप्रसंग इति॰ अन्यत्राप्येवं न्यायैः समासापादनसंभवात्तत्रापि प्रतिषेधोवक्तव्य इत्यर्थः॥८॥ ॥पयःपिवेदेआपाधंरूपंनासितथापेवंभा तीयकेलौकिकप्रयोगेदोषइत्यर्थः॥ सामर्थ्यमेवनास्तीति॰ एकक्रियान्वयित्वरूपसामर्थ्यग्रहणेद्रुतः सर्वोभत्तिकपेसादौसमासापत्तिरितिभावः॥६॥ ॥सहेतियोगविभागेनासिद्धइदं अर्थमत आ ह॰ सहसुपेत्यत्रेति॰ एतेन तिसार्थभिदमिसपास्तं॰ नञाप्यप्रामाण्येनत्वालिंकेषु निलयग्रहणसंबंधादिति भावः॥ त्रयाणामितिगतिविशिष्टतितना यय स्यस्तमासविधानादित्यर्थः॥ उदात्तवतेत्येनेननु नविना नसमासः निपातेनस्यादात्तत्वादिति भावः॥ नमुरुषेतुल्यार्थेति॰ समनपादइत्यादौपूर्वपदप्रकृतिस्वरे पूर्वपदानुदात्तत्ववारणायोदात्तस्वरितग्रहणानुदात्तयोगिकृतोप्रकृतेस नग्रहणादितिभावः॥ पूर्व



=पुनर्गवइतिसमासान्तस्त्वजितियोगविभागात्॰ २=

पूर्वपदस्येवं

७

कदं तावत्स्यात्मिति॰ कार्येः पचति तरामित्यादौ समासाभावाय कृद्ग्रहणमावश्यकमिति तु न युक्तं॰ बहुलग्रहणेन शरानवज्ञंतादिष्विव तेनापि समासस्य वारयितुं शक्यत्वात्॰ २॥ ॥उपपदमित्य
न्वर्थतायां तु नाग्रह इत्यस्मादेव भाष्यात् लभ्यत इति भावः॥ ६॥ ॥अंतरंगत्वादिति॰ षष्ठीति सूत्रेण संबंधसामान्यषष्ठ्यां राज्ञः पचतीत्यादौ समासाभावाय सुपेति तृतीयांतसंबंधस्यावश्यकत्वादिति भावः॥ दो
षाभाव इतीति॰ गतिकारकोपपदादिसूत्रे गतिकारकोपपदानामिति पदाभावात् चलक्षणप्रतिपदोक्तपरिभाषानवतार इति षष्ठीसमासोपि सुबुत्पत्तेः पूर्वमेव स्वरश्च तस्मिन्समास इत्यंतरंगत्वमेव

नमदं ४

वा कथं सुबुत्पत्तेः प्राक् कृतसमासकृत्यत आह॰ अतिङ् ग्रहणेन चेति॰ निरूक्तं सुपेति भाष्यदर्शनात् प्रथमानिर्दिष्टमपि सुबंतेनेत्युक्तमिति भाष्ये
दत आह॰ सुबंतेनेत्यपि॰ पूर्वपदस्येति॰ समेकारश्च्यादौ न लोपादि पदकार्यमित्यर्थः॥ तत्र च तन्निबंधनश्रुतिर्गतिकारकोपपदान्कृदित्यादि
बाधनक्रीतेति सुबुत्पत्तेः प्राक् समासेहि करणपूर्वकात्प्रातिपदिकमकारांतं स्त्रियां वर्त्तत इति क्रीतात्करणपूर्वादिति ङीषि सत्यश्वक्रीतेति
न स्यात् यदा तु सुबुत्पन्ने समासे कृदंतरंगत्वाद्यापि कृते पश्चात् सुपि समासेपि करणपूर्वकात् स्त्रियां वर्त्तमानेन त्वं न वर्त्तते ङीष् तथा चाश्वक्रीतेति सिध्य
तीति तावत्॥ शाकलप्रतिषेधश्च॰ स्य समासयोरित्यनेन॰ ननु यदि सर्वधातुः साधमेन युज्यते पश्चादुपसर्गेण आस्यते गुरुणेत्यकर्मकः
उपास्यते गुरुः शिष्येणेति केन सक (र्मि) र्मकः स्यात् तथा नूयते सुरवेनेत्यकर्मकः अनुनूयते सुखं देवदत्तेनेति केन सकर्मकः स्यादित्यत आह॰
अनुनयत इत्यादिना॰ ननु कर्मण्युपपदे णास्थाव्यं नयादिद्वितीयां विना कर्मोपपदत्वं संभवतीति प्राग्द्वितीयोत्पत्तेर्नयत इदा च षष्ठ्याः प्राप्तिर
स्ति कृदुत्पत्तेर्यदा कृदुत्पत्तिस्तदोत्पन्नाद्वितीया प्राप्नोतीति षष्ठ्याः प्राप्तिर्नास्तीति युगपदुभयप्राप्त्यभावाद्धि प्रतिषेधो नोपपद्यत इत्यत
आह॰ पयः कर इति॰ तत्रैवेति कथं द्वितीयायामनुत्पन्नायामनुत्पादनस्तत्वात् तत्र आह॰ अपवादेति॰ अपवादविषयत्वेनैव कथमित्यत आह॰
कृतयेति॥ ॥अमैव॥ न त्वमेव सर्वविधानमुपपदमव्ययेन समस्यत इतीयत्युच्यमाने अग्रेप्रभृतीनां समासनिवारणे प्यलं प्रभृतीनामपि ध्यय
कृतां समासो न निवारितः स्यादित्यत आह॰ एवकारेणेति तथायमर्थः अमैवाव्ययेन कृतोपपदं समस्यते तथामेव सर्वविधानं येनान्यत्येति॰ अप्रा
प्तविधे रिति विशेषणस्योपयोगमाह॰ यत इत्यादिना॰ निमित्तस्येति॰ तत्र ग्रहणादितिनावत्॥ प्राप्तेति॰ आजीवं त्वित्युस्यानुवर्त्तत इति शाब्दविशेषोतिद्धम्॥
॥इति श्रीनाथप्रदीपविवरणे द्वितीयस्य द्वितीये प्रथममाह्निकम्॥ ॥१८॥ ॥अनेकम्॥ ॥नन्वनेकग्रहणस्य प्रथमस्य प्रयोजनमनभिधाय तिवे
रितेनकस्मात्पदग्रहणस्य प्रयोजनाभिधानमनत आह॰ अनेकेति॰ ननु तथापि प्रथमातिक्रमे कारणाभावादन्यग्रहणस्यादौ विचारः कर्तुमुचितस्तत

=अलंकृता खलु कृत्वेत्यादौ॰ अलंखल्वोः प्राचामितिपपदत्वं॰ ५=

मिन्नित्यसमासयोरित्यग्रहणप्रसाख्यानादाह॰ अनेकेत्यादि॰ पुनरपदादिसूत्रेति॰ एवं चाग्निचिनेत्यादौ विग्रहानुदानत्वमपि स्यादिति भावः॥ ५॥ ॥नन्वेवं वचनवैयर्थ्यमनस्तत्सामर्थ्यात्सुबुत्पत्तेर्नंतर
मपि समासो ज्ञाप्यत इत्यत आह॰ नियमांतरे इति॰ वक्ष्यमाण इति भावः॥ ५॥ ॥न स्निंश्चसत्येवेत्याद्युक्तेः प्रत्ययोत्पत्तिसन्नियोगेनोपपदसंज्ञास्वीकारादि॥ २॥ ॥शेषो॥ ॥उपयुक्तादन्यः शेषः॥ सामान्यं सह सु
पेत्यादिः॥ विशेषो द्वितीयाश्रितेत्यादिः॥ पूर्वोत्तरेति॰ यथान्यपदार्थबहुव्रीन्नरपदार्थयोस्तद्धिधानं नास्यच्छास्त्रेत्पाप्यव्ययीभावादिमहासंज्ञाबलेन पूर्वाचार्यपरिगृहीतार्थस्यानि मित्तत्वमस्त्येवेत्य
भिप्रायः॥ विशेषणं विशेष्येणेत्यादौ प्रथमायाअप्युक्तत्वमत आह॰ द्वितीयादीनामिति॰ प्राक् प्रयोगाद्यर्थे प्रथमयेत्यादि तु व्याख्यानं न स्वतंत्रं अथवा वाक्ये कोक्तं न दिति न तदुपयुक्तमिति भावः॥ ॥३॥॥

पमु

॥ = वर्त्तिपदानां चेति। तेषां कुर्वत्त्वादिति भावः। एतानि पदानीति। समानाधिकरणानामित्यनपेक्ष्येदं वस्तुतोऽर्थपरमेतत्। यथा मरीचमाने तत्रातिप्रसंग इति बोध्यं॥ १ ॥ अत्र सर्वत्रान्योर्थो व्यंजनाहत्या =
= गम्यत इति बोध्यं। भाष्ये पदसमूहमात्रं वाक्यमुद्दिश्यते। चामीति। पदार्थग्रहणसामर्थ्याद्याभिन्यायस्यैवानुसरणं नांतरंगन्यायस्येत्यर्थः। भाष्ये राजपुरुषमत्र पुरुषरतिषष्ठी तत्पुरुषकर्मधारययोः =
= स्तंत्रेण निर्देशः। एतेन त्रिकतः शेषेष्व्यधिकरणानां बहुव्रीहिर्न प्राप्नोतीत्यपास्तं। नैतदस्तीत्यादिभाष्यं पदतोऽर्थतो वा शेषः प्रथमान्तेन च सर्वत्र समास इत्यर्थकं ज्ञेयं अन्यथा राजानं पुरुषमित्यत्र प
= रिनिष्ठितविभक्त्या समासे सावकाशं तत्पुरुषं बहुपदके सावकाशो बहुव्रीहिः पदद्वयेन विग्रहे स्वपदार्थे दि[redacted]स्यादिति न भावः नये ऽन्यग्रहणस्यावश्यकत्वात्मरुता ग्रंथासंगतिः स्यात्॥ १

आह। बर्हिनिःसुस्नातमित्याद्युपयोगायाह। अथ वेति। उत्तरपदे पदे परतः समासविधानस्य ज्ञापकत्वमुपपादयति। समासेति। किमितिद्वित्र यद्गणमु
पल द्वणार्थं व्याख्यापत इत्यत आह। द्वित्रिष्वित्येति। तत्रत्तुत्तरपदेन परिमाणिनेति प्रतिपदविहितः समासो ऽस्तीति भावः। ननु सत्यप्यनेकग्रहणेऽसुपि
त्यस्यानुवृत्तो ऽसुब्विधेनेन समानाधिकरणमनेकग्रहणं सर्वं स्यत्सु वंतैर्विरुपायान्यस्योपसर्जनसंज्ञां प्रतिपादयत न च चित्र गुरियादो सुपेतिद्वितीया
निर्दिष्टगोशब्दस्यां संस्योपसर्जनसंज्ञाभावाद्धस्वाप्रसंग इत्यत आह। सत्यनेकेति। समाससत्वापादनसमये युगपदुक्तयं द्वयमत इत्यात्राक्याह। लौकिकइति
सद्धयपतत्वेति षष्ठीसमासप्रतिषेधात्सर्वपश्चादिति समासायोगभाष्याशंक्याह। नाथेति। संबंधाभिधानपक्षे चित्रगुरादेवदन्तरितिसामानाधिकरण्यायो
गमाशंक्याह। तत्रयद्यपीति। संबंधित्वाविशेषात् गतविशेषस्त्वो ऽपिस्यातामित्याशंक्याह। तत्रेति। अत्रे दोषपरिहारः द्युत्यभिधानस्याकत्वाद्यदि तद्वि
तियाद्यायोगमात्रं क्याह। यथेति। अत्रोदात्तः (जो) स्यादिति समासस्वरेण। अाद्युदात्तश्चेति। पूर्वपदप्रकृतिस्वरेणेत्यर्थः। तयाहि समानद्वतिसमाने
ऽधिकरणीश रेणीनिर्ने तोपत्त्थ्येति वचनादिति भावः। ननु समुदायस्य समासार्थत्वे संघिवचनेन सामानाधिकरण्येन स्यादित्यत आह। समुदायावयवा
नायति। ननु मयोगादिलक्षणसंबंधेन तद्वत्यन्यपदार्थे समुदायपयति विके बहुव्रीहावयत्तसिद्धमेकवचनमित्यत आह। द्वयोः परत्वाद्दृति। द्वितीयस
द्भुत्यावयवत्वनुवेनावयवित्वेवद्याल्मकसमुदायरूपेति जयेषु व्रीहिर्विकल्पो यथासापेक्षत्वेन समासासावप्रसंगात् ततः स्वाद्भूतावयवस्पदेहिवि
वचन प्राप्नोतीत्यर्थः। द्विवचनप्रसंगादिति। अर्हतीयमनयोरिति विग्रहे द्वितसंख्या विशिष्टान्यपदार्थोपादानादिति भावः। अयमर्थ इति। न चैवमन्यपदार्थाभावस्तु
द्भूतावयवतत्त्वस्य समुदायस्यतत्वाक्ष्येत्यभिप्रेत्याह। यथावेति। अवयवेद्रोणग्रहणानुपपत्तौ को दोष इत्यत आह। अर्थस्येति। ननु वयवो विनायव
यविनैवर्त्तत इति कथमर्द्धद्रोणेण द्रोणं नश्यति रतीत्यत आह। द्रोणेनेति। अर्द्धद्रोण इति पदे द्रोणोद्रोण न विनानन्तर्वतीत्यर्थः॥ ॥ संख्यया ॥ आत्ता
नावादिति। आष्टनइत्यात्वस्य बहुव्रीही निषेधात् कृतं प्रकृते न्याय सिद्धत्वमित्यत आह। अयमर्थ इति। अनिर्णीत इत्यभाष्यस्यनिश्चयेनाविज्ञानइत्यपोस्मिन्पक्षेवो
यथा कथं चिदिति। पर्यायेणेत्यर्थः। असुस्यसमासस्यसमासपदाद्यर्थ किं चिदेकविभक्तिकमित्यर्थः। भाष्ये आ हलेति। तान विग्रहीक सेत्यर्थः। पर्यायेणेति। प्रयोगभेदेनापियनैक विभक्तित्वमेव तत्र यथास्मादि ▬
त्यर्थमितिभावः। तदेवमुपसत्सत्राश्रयणे न समासापेक्षया विग्रहेय न्त्रियतविभक्तिकमित्यनेकवरणे भगवतामसास्यानं ज्ञापकत्वं परिहर्तुं सूत्र क्रतापुनस्तत्वत्न मिन्नीह निकृपः॥ ११ ॥ एवं तु कथमभिहितइत्यादि
अस्यसर्वदेसादिर्वाधः। द्वयष्टहेनेति। एतत्सदर्शितं भाष्येमलिंगः समस्यश्रत्वेनेन। इत्यर्थइति। अर्थग्रहणसामर्थ्यात् संबंधादिर्विभक्त्यर्थ आश्रयाभिन्नस्य वृष्यत इतीहतत्वं। समासेनेति। प्रथमा
हि प्रातिपदिकार्थसंख्यामात्राभिधायिनी तितत्तत्त्वेऽनुवृत्तमनभिहितइति तस्याएवविशेषणमिति भावः। यथान्येति। विरुद्ध विभक्त्यपेक्षयानुवादक विभक्तेर्न्याय्यत्वमिति भावः। अमहइति। स्येच भाषा
पाया भिन्नितन्नतरस्येतिन्यापानत्पुरुषेरुती स्वस्यैव बाधकमिति भावः। व्यधिकरणमिति। निपातानां वाचकत्वपक्षे इदं। द्योतकत्वपक्षेत्याह। उत्तरपदेति। भाष्येकष्टं श्रितमनेनेति। भावकान्तादर्व आपचकर्मण्डिरत्वेवातीयाय

सरूपत्वादिति· विरूपाणां त्वनभिधानात्समासो नेति भावः। सम्भूतान्यथानुपपत्तेति· सुप्सुपेत्यधिकारान्न स्याः परस्मत्कृहद्यनित्यादि ति भावः॥ ॥६॥ नन्वत्र वैयधिकरण्यात्कथं केन नञित्यस्य प्राप्ति रत
आह· कर्मसामान्यं चेति· ८॥ ॥नदोषइति· अनर्थैवरीत्या विरूपाणामपीत्येकशेषो वारणीयः। द्वंद्वात् नञ् सामर्थ्येन वाक्यीयस्य समानार्थत्वस्यैवाश्रयणादिति भावः।१०॥ ॥प्रसरणरणमित्या
दि· विस्तारेणावस्थानं अक्षरशोऽर्थः सन्यग्रोधे वर्त्तते एवं अधःशाखावस्थापनं न्यग्रोधपदार्थः सम्भक्षेपि वर्त्तत इत्यर्थः।१४॥ ॥

केन्विर१ थ्य इति भावः। केचित्तुक्तमनेनतु परस्पर प्रतिक्षेपकत्वं वार्थः कदाचिद्द्वयोः कदाचित्त्रयाणामित्यभिलीनसंख्यार्थकत्वाद्वचनेनबहुवचनं साध्यमित्याशयो ज्ञेयः। विरूढ्नेकेति· विकल्पा
र्थ एव वा शब्दः क्रियाविषयत्वस्यैव विकल्पोन तु बोधविषयत्वस्यापि स इति भावः। आध्येद्वित्वादिति· अत्रापि ज्ञाताभावाभ्यां बहुव्रीहित्वनिश्चयः। द्वोदशास्येवामुन्मुग्धानामिति विग्र
हेऽजनुपपत्तिः। संख्येये समासावर्त्तनात्। तस्माद्विग्रहविषय एवात्रापि प्रश्नस्तत्र स्वपदपरित्यागेनास्वपदविग्रहः कस्मादित्यत आह· अयं भाव इति· दशावासन्नीति· दशत्वावच्छि
२·८ जन्मगतेस्यर्थः क्रियाभ्यावृत्तिगणनेकृत्वसुजित्याभावात्। अभ्यावृत्तिसंख्याभिधायीति· अभ्यावृत्तिजन्मगतसंख्याभिधायीत्यर्थः। सएवेति· उपसर्गसमीपार्थवादी ॥ तत्र तेनेदंक्रियायामित्यनुपादा
नात् कथं तदभिधाने तस्सूत्रप्रत्याख्यानमित्यत आह· इतिकरणादिति· ननुक्तत्रआरम्भेपि कथमिवैकशेषो बाधितुं शक्यः समासस्य कृतेथ्येकशेषे व
९०६ शिष्ट विषयत्वेन संनवादिति शंकामेकशेषप्राप्तिं प्रतिपादयन्निरस्यति· केशाकेशीति· ननु नारम्भे प्यस्मिन्परत्वादनेकमन्यपदार्थ इत्यनेन बहुव्री
हिरेकशेषं बाधिष्यते न विध्यतीत्यत आह· सर्वेति· आकारप्रक्षेपाकरणमेवज्ञापयतीत्याह· एवं चेति॥ ॥वार्थैकद्वन्द्वः॥ सूत्रैर्वन्नुवादः पदार्थान्तरे दोषा देश१
भावद्योतनायेत्यत आह· यदीति· सुखतस्य कथं संतापकत्वं सुखहेतुत्वादित्यत आह· केतमिति· पुत्रकर्मसामान्यमेकमधिकरणमिति तत्राह· न क्वेति·
कथं पाणिनीयसूत्रेण युगपदधिकरणवचने द्वन्द्वो लभ्यते तत्राह· न्यासेति· उदाहृतो न विष्ठते ह्यपि वृत्तौ तद्दर्शनीयामातेत्यत्र सामानाधिकरण्यात्तो
वास्तु वज्ञावाप्तामितिमाशंक्याह· इत्तावितिं· घोशब्दपृथिवीत्या द्वाजिहितार्थ द्वयाणा यासन्नमते इति· द्विवचनमनुपपन्नमित्यत इत्यत्राह· पृथिवीइतीति· अन्य
वायकेन कथमन्यस्य विग्रहे प्रत्यभिधानमिति शंकां निवर्त्तयन्नाह· कुतिकेन्यायमनुपपादयति· सा हृदयादिति· समुदायेऽभिधीयमाने कथं द्वयोर्विकल्पं द्वेत्यु
२५ च्यत इत्यत आह· उक्तेति· नाद्येन्द्रोपि द्वयर्थ इत्यस्यार्थः द्वयवयवसमुदायः अन्द्रशब्दवत्। समासस्याभिधेय इति· एवं न्यग्रोधोपीत्यस्यापि· परा १५२
यथोक्तमर्थमजानानः एकैकस्यार्थद्वयमुक्तमिति मत्वाह· यदीति· अत्रान्तरा युगपदधिकरणवादी सिद्धान्तिनः स्वाभिप्रायप्रकाशनेनावकाशमदत्त्वा
प्रत्यवतिष्ठते· तयोरित्यादिनाप्रस्तीर्यते न· सिद्धान्तिनस्तु अभिप्रायप्रकाशनमिदं युगपदधिकरणवचनतुल्यादिना न विष्यतीत्यपयोधोपि सन्दर्भं
इत्यर्थ इतिवदन्यस्य इत्यः किं भक्तिधेयत उत गौणः। नाद्य इत्याह· न च तत्रेति द्वितीयं निरस्यति· न गौणेति· एकैकस्यानेकार्थत्वप्रतीत्यापत्तेः स्यान्नय

=अपिशब्दात्चिरतीते·१=

साहश्यतइत्याह॰ नवेति॰ अर्थापत्तेरन्यथाप्युपपत्तिमाह॰ समासस्येति॰ यदेत्यादिना साचान्सामर्थ्यात्समासेन न विध्यतीत्युक्तं एकस्यां क्रियायामन्व
यनदध्योदनादिवत्समासः स्यादिति नेत्यत्राह॰ तत्रयत्कृतइति॰ सामर्थ्ये सत्यप्याह॰ प्रधानेति॰ प्राण्यंगादीनां समाहार एव द्वंद्व इत्यादिविषयविभागावगमाया
प्येकवद्भावो न वाच्य इत्याह॰ नयेति॥ ॥सप्तमीविशेषे॥ एवमर्थमेवेति॰ अल्पाच्तरादिलक्षणात्राद्भस्य पूर्वनिपाते प्राप्ते तद्बाधनाय परस्वि प्रतिषेधार्थमित्यर्थः॥७॥
॥इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यश्रीरामचंद्रसरस्वतीश्रीचरणविरचिते भाष्यप्रदीपविवरणे द्वितीयस्याध्यायस्य द्वितीये पादे द्वितीयमाह्निकं॥ ८०॥
॥पाद द्वितीयः समाप्तः॥७॥ ॥अनभिहिते॥ ॥अनभिधानमिति॰ अभिधीयते बध्यते ऽनयेत्यभिधानी क्रियांकरणे ल्युट्॰ ततोन्यस्याभि
धानीमिति विग्रहः षष्ठीसमासः॥ पूर्वोक्तेनेति॰ बंधनाद्यर्थयुक्तयासंनवाभिप्रायेणेत्यर्थः॥ पतो वेति॰ षष्ठीसमर्थात्पत्यायिड्णाज्ञाध्यन्तयप्रत्ययेनापरे प्रत्ययोप्स
न्नवत इति भावः॥ अविशेषणस्य वृत्तिपदार्थस्यासंस्पृष्टत्वे हेतुमाह॰ वृत्तिपदयोरित्यादिना कर्मणीत्यभिधेयप्रतिपादकं सम्न्या कथमेव त्वादीनां विशेष्यर्थत्वमित्यत
आह॰ कर्मणि द्वितीयेत्यादिरिति॰ एकत्वादीनामपि बहुषु बहुवचनमित्यादौ श्रुतत्वात्तत्र [illegible] तेषां विशेषार्थत्वमिति भावः॥ एकत्वादीनां विशेषार्थत्वे कर्मा
दीनामभिधेयत्वान्निमित्तत्वेन संभवतीत्यत आह॰ कर्मादयस्त्विति॰ विभक्तिमात्रमानुपादिति न वाच्यमित्याह॰ कवेलानामिति॰ अस्ति त्वल्पापीति॰ भाष्यात्प्रायम
र्थः प्रकृतिप्रत्ययौ प्रत्ययार्थं प्रकृत्यर्थविशिष्टं सह ब्रूतः नयकृतइत्यत्र प्रकृत्यर्थावयवत्वेनापि न तद्वच्छिन्नं कर्मविशेषउच्यते॰ किंतु क्रियावाचिनी प्रकृतिस्त
न्त्र्यर्थतायायद्यपि मुमिष्टतमंकर्त्वंगुणो वा तत्सर्वं कस्याभिधेयं द्वितीयाद्याः प्रातिपदिका द्विधीयमानात् द्वितीयावच्छिन्नमेव कर्माभिधत्ते न तत्पनवयवेनेति॰ प्रातिप
दिकान्तरार्थावच्छिन्नकर्माभिधानाय ततो द्वितीयोत्पत्तिरिति॰ तद्धितइति॰ एकत्वे विशेषे यदेकत्वं तत्रावित्तिर्वर्तेत इत्यर्थः॥ अन्ये पचन्त्वीत॰ द्वावित्यादौ
प्रवृत्तिनिमित्तविशेषच्छित्वाद्यसंभवेनापरितोषादिति भावः॥ ननु पर्युदासेऽपि ताभिन्नेदमादि क्रियांप्रत्यधिकरणत्वान्निरभिहितत्वेपि आसि क्रियांप्रत्यधिकरणत्वा
न्निरभिधानापसप्तमी प्रविष्यतीत्यत आह॰ न ह्येवेति॰ अर्थापत्तिरपि न तत्र प्रमाणमित्याह॰ कार्यवेति॰ कार्यव्यतिरेकात्कार्यभेदादित्यर्थः॥ साव्यकारत्वमिति॰

२०५

के०वि०२५२

कस्यायंपुरुषश्चशतोयंपुरुषइत्यादो॥ ॥यस्मादधिकं॥ अवचनादित्यनुपपन्नं वचनाभावे शास्त्रीयत्वेन सतन्यसाधुत्वप्रसंगात्सप्तम्याधिकरणेवेतिवचनस्या
न्यार्थस्याभावाद्वेत्यत आह॰ एतस्त्रेति॰ ब्रह्मदत्ताधीनाश्वतिवेति॰ सप्तमीशौण्डैरितिसमासेपुरुषाध्युत्तरपदादितिरवश्च॥ अधिब्रह्मदत्तमित्ययति॰ अयुयं
१०१ विज्ञक्रीसनेनसमासेसतीतिभावश्च॥ ईशितव्यस्यापीति॰ स्वामिविशेषितस्य बंधपवाजानाब्रह्मदत्तेशाद्यात्पन्नेयासप्तम्याप्रतिपादितेपिस्वविशेषित
संबंधस्वामिनश्च प्रतिपादयितुमधिनायकर्मप्रवचनीयेनयोगात्पक्षान्तेस्यादितीयाप्राप्नोतीतिभावश्च॥ ॥गत्यर्थकर्मणि॥ अतएवप्रत्याख्यानेनतिन्नपक्षत्वा
च्चतुर्थीवेतिषक्तव्यद्वितीयाग्रहणमपवादविषयेद्वितीयाविधानार्थमित्याख्यानीयमितियोजना॥ ॥मन्यकर्मणि॥ प्राप्येयावत्तीर्णनाव्यमित्यादौयावच्छब्दो
यस्मादर्थे॥ ७॥ इति भाष्यप्रदीपविवरणेद्वितीयस्यतृतीयेप्रथममाह्निकम्॥ ७॥ ॥ कर्तृकरणयोश्च॥ ॥प्रथमाषष्ठीवेति॰ यदागोत्रशब्देनापत्यस्यकस्या
त्रिधानेतदाप्रथमाप्राप्नोतिअपत्यसमुदायस्याभिधीयतेऽवयवावयविसंबंधेषष्ठीप्राप्नोतीत्यर्थश्च॥ पंचकइति॰ संख्यायाअतिशदन्तायाश्चकन्॥ ॥
सहयुक्ते॥ तत्रकरणइत्यवेत्युक्तेमिश्रणेसाधकतमत्वेपिपवनेतयाप्युक्तेतपरत्वात्कर्मसंज्ञाप्रसंगादतआह॰ अंतरंगत्वादिति॰ उत्तयस्मिन्नक
र्तरित्वादयोनवर्त्तिष्यतेआह॰ तत्रैकेनेति॰ ननुप्रकृत्यभिहितक्रियाप्रधानान्वितायदप्रधानस्यकर्तृत्वाभावात्कथंतृतीयेत्यतआह॰ अप्रधानस्य
स्येति॰ विशेषणसहेति॰ क्रियाध्यारोपाध्यायस्यचोदयसाहित्यादितिभावश्च॥ ॥हेतौ॥ कारणहेतोविशेषमाह॰ योग्यतेति॰ अनेकविभक्तिविधाने
२८ सान्यासर्वनाम्नइत्यत्रेदंपठितमुचितमित्यतआह॰ असर्वनाम्नोपीति॥ ॥अपादाने॥ अमूर्तस्यज्ञानस्यकथमपक्रमइत्यतआह॰ चक्षुरिति॰ सांतरग्रहणं १५४
एनविषयदेशागमनयच्चक्षुषइत्यतआह॰ प्राप्येति॰ अन्यथाऊर्ध्वादिदृष्टवद्दृतमप्यदृष्टेनेतिभावश्च॥ चक्षुश्चप्राप्यकारिइंद्रियत्वात्स्पर्शवदितिप्रयोग
संभवाद्भवतिभावश्च॥ ॥षष्ठ्यत॥ प्रत्ययग्रहणादर्थग्रहणमित्ययत्नचाह॰ नन्पूर्वस्येति॥ ॥पृथग्विना॥ अनधिकारइत्युक्तेतथासत्योरादितरत्रेद्रसादर
संबंधत्वप्रसंगादित्यतआह॰ अन्यारादिति॰ योगादिति॥ ॥सप्तम्यधि॥ केनाभिहितत्वाद्वितीयायाश्चप्राप्त्यभावमात्रोक्याह॰ यथेति॰ न्या कर्मसामान्येना

।वचनस्य विधानात्कर्मविशेषाविधानाय द्वितीया प्राप्नोतीत्यर्थः। ननु मासस्यापीमं तं प्रति कर्मत्वात्सप्तमी प्राप्नोतीत्यत आह॰ मासमधीते तिथ्यांइति भाष्यप्रदीप
विवरणे द्वितीयस्य तृतीये द्वितीयमाह्निकं पूर्णं॥ ॥प्रातिपदिकार्थ॥ ॥ननु सूत्रेणानेन प्रातिपदिकार्थे प्रथमा विहिता कथमित्याह॰ ज्ञाप्य प्रातिपदिकाद्दिति ज्ञाप
प्रातिपदिकात्स्वादीनां विधानात्स्वौजसमित्यनेनैव प्रथमा न विधास्यतीति योजना॰ अनिर्दिष्टार्थाः प्रत्ययाः स्वार्थे न वर्तन्त इति न्यायात्प्रातिपदिकार्थे सा न विधास्यतीत्यपि
प्रत्ययप्रातिपदिकार्थ इत्युक्तेन यत्कर्मादिषु प्रथमा निवृत्तये सूत्रमित्यतः प्रत्ययविधिलाभमित्याशङ्क्य कर्मणि द्वितीयेत्यनेन कर्मादीनां नियतत्वात्प्रातिपदि
कार्य एव प्रथमा न विधास्यतीत्यर्थः। न च द्वितीयादीनामनियतत्वात्प्रातिपदिकार्थमात्रेऽपि प्राप्नोतीति वृत्तये प्रातिपदिकग्रहणं यतः प्रथमत्वेन यत्र प्रथमा वा॰
न्याय प्राप्नोतीति तत्र प्रथमेव न वर्तते स्वं प्रातिपदिकार्थे प्रथमैव न विधास्यतीति निराकृतः। अस्येति॰ प्रथमेत्यस्य स्वादिविधायकवाक्यस्य वा॰ प्रातिपदिकग्रहणं
त्विति मात्रग्रहणात्कार्त्स्न्यवचनादिति भावः। अथ वार्थलिङ्गपरिमाणवचनमात्रे त्वच्यमाने प्रातिपदिकार्थेऽपि प्राप्नोतीत्याह॰ ज्ञाप्य प्रातिपदिकार्थे हि नाना
मित्यादिना किमित्युपलक्षणमित्यत आह॰ उच्चैः नीचैरिति॰ अर्थकार्यस्येति॰ परस्य प्रथमा पाशः संज्ञा वा नास्तीत्यर्थः। ससं नेत्रो स्वेति॰ संबोधितद्वयानीनेत्यादि
त्यर्थः। अनभिहितेति॰ इह विहितेनानभिहिते इत्यनेन प्रातिपदिकार्थादिः सर्वस्य प्रातिपदिकादेः रनभिहितत्वेन विशेषणमिति महाभाष्यवाद् कृत्यादि वि
शेषणीयमकृताद्वा नभिहित इति ततश्च कादिशब्दैरेकत्वादरनभिहितत्वादिति ततश्चेकादिशब्दैरेकत्वादेरनभिहितत्वात्प्रथमा न प्राप्नोतीत्यर्थः॥
मात्रग्रहणाकरणेन कथमितिवाक्ये यत्कर्त्रादिषु लभ्यावधारणार्थं तस्मिन्नित्यत आह॰ मात्रग्रहणमिति॰ सामान्यवचन इति॰ कार्त्स्न्यवचन इत्यर्थः। एवं तु
प्रत्येकमभिसंबंधार्थस्य ह्यातेः प्रथमाप्यस्याभावेऽपि प्रथमा न प्राप्नोति वाक्यार्थः॰ अन्यथेति॰ नोपहितः शब्दान्तरार्थसंसर्गेणोपहितः संपादितो विशेषो यया वृत्तिर
लक्षणविशेषसत्ता यस्येति बहुव्रीहिः प्रथमाविधानमपि निरवकाशमित्यत आह॰ तद्विषय इति॰ लिङ्गादिविषय एव प्रथमा अवकाशा इत्यर्थः।
ननु कर्मण्येव द्वितीयेति प्रत्ययनियमे कर्मादीनामभिहितत्वाद्वा द्वितीयाद्यभावे कथं प्रथमा समानाधिकरण्ये तदन्यत्वात्कथं शब्दत्वानयो निमित्तत्वात्

स्त्रियं तत्राह॰ कर्मणि द्वितीये वेति॰ प्रसज्यप्रतिषेधादर्थनियमे शास्त्रज्ञानयोरप्रवृत्तावप्यविशेषविहितानां द्वितीयादीनां कथं व्यावृत्तिरित्यत आह ॥ शे
210 षेत्यानयोरिति॥ ॥षष्ठी शेषे॥ उक्तायामनुक्तायां वा क्रियायां कारकेभ्यो व्यतिरिक्तः क्रियाकारकपूर्वको यः स्वस्वामिसंबन्धः स मुख्यषष्ठ्याभिधीयत इति योजना॰ ननु तन्नियमार्थमित्ययुक्तं द्वितीयादिप्राप्तौ युगपद्षष्ठ्याः प्रातिपदिकार्थत्वेनाविशेषेण प्रयासं नवेन षष्ठ्याः प्रसंगाद्युगपत्प्रसंगे त्यन्तरं निवर्तनफलं परिसंख्यात्म
पनियमायोगादित्याशंक्य परिसंख्यारूपनियमं च न वेष्यसामी परिहरणफलं नियमः स नवतीत्यत आह॰ यथेति यागस्य देशाविषयं विनाऽस न्तरे
वादर्थात्समविषमदेशयोः प्रसंगे एकेनान्यरितार्थत्वात्पर्यायेण प्राप्तौ समे देशे यजेतेति समविधिरयोग्ये देशे विसमनिवारणफलत्वाद्यथा नियमः सोऽपि
घतेतथा षष्ठी विधिरयोग्यद्वितीयादिनिवारणफलो नियम इति योजना॰ गुणेषु चेति रित्यत इति॰ गुणेषु पदस्यस्येत्यर्थः क्रियाकृताकृत्यं करोति
केषु निधायि त्यनुप्रेत्य वस्त्रयमाह॰ क्रियापेक्षेति॰ विशेषशब्दाय माद्रात्क्रिय इति॰ उपजायते न इत्येत द्याय॰ आश्रीयंत इति॰ कदाचिद्विसरंतीत्यत्राह॰ य
रहिति॰ दृष्टांतदार्ष्टांतिकयोः साम्यमाह॰ तदेवमिति॰ कुशाद्येः करणादिशब्दैरित्यर्थः स धर्म इति॰ क्रियावेशात्तल्लक्षणः शक्तिरिकर्तृत्वणो वा॥ ॥अधीगर्थे॥
॥कर्मणि॰ कर्माभावादकर्मकत्वसिद्धेः करणादीनामकर्मकत्वमपि सिद्धमिति कर्मादिषु इत्ययुक्तमित्यत आह॰ आदिशब्द इति॰ धातोर्नाकर्मा प्रयत्नकयमित्यत आह
॥द्वितीयेति॥ ॥द्वितीया॥ नन्वशेषत्वेन विवक्षिते षष्ठीति तदविवक्षायां द्वितीयासिद्धेत्यत आह॰ त्वयेति॰ द्विवस्तदर्थस्य स्यत्रह्वे तिविनाश्यो पसर्गस्येतत॥
॥कर्तृकर्मणोः॥ यथोक्ते प्रयोजनमिति वस्तुत्रीहिः धातोरिह कः प्रसंगस्तस्य तत्राह॰ इह कार्त्रीति॰ अकृतस्त्विषुयस्यते॰ प्रयोग इति शेषः नाश्ये॰ तस्य कर्म १५५
३७ कर्तृर्येमिति॰ अयमर्थः कृतपूर्वं मनेनेति वा क्येन कायनानुपपत्तिरित्यत आह॰ कृतपूर्वी कटमित्यनेनान्यथैव इति विशेषः इति॰ कृतादिशब्दैः कर्माभिधायिति
कटादिसमभिव्याहाराद्विशिष्टकर्मसंबन्धे तु तृतीयेति कृतं पूर्वं कटेनेति एवमस्यामवस्थायां द्रव्यसत्वाद्यतिविषयः कृतशब्दः कर्मसामान्यवचनः सावव
चनो वा प्रवर्त्तते एवमुक्तप्रकारेण कर्मविशेषाभिधायित्वाभावे सति तत्कर्तृविषयं सावाभिधायिकर्मसामान्याभिधायिवाचकेनैतस्योति प्रत्ययेसति

नै२

नं तान्नि धेयक्रियावता कर्त्रा कटादिना कर्मविशेषेण संबंधो न वर्तिनत्वोपसर्जनं वृत्तसन्नि धेयक्रियायां कटादिना संबंध इति वाच्यं यतो विग्रहविशिष्यतया र
हिताप्राधान्येनागृह्यमाणापि गतापि शब्दवाच्यत्वेनस्थिता ग्रामादिकर्मभिः संबध्यते क्रिया तद्युक्त तदृष्टवीत्यादिषु कटादि कर्मसंबंधविवेचनक्रियाया अवकाश न
मित्यर्थः। कुत्रापि कृतोनकृत्यमित्यादि प्राधान्येन कर्तरि षष्ठी न न्यते तस्य विशिष्टप्रत्ययानि धायित्वादित्यत आह करोतीति कृदिति प्रयोजकव्यापाराधमान
तया कर्मत्वात्कर्तृत्वमवेतीत्यत आह गत्यर्थादिसूत्रेति॥ ॥तृतीया॥ नत्रजावात्मष्ठ्याः प्रतिषेधः स्याद्युक्तमित्यत आह नियमेनेति॥ ॥क्तस्य॥ अत्राधिकरणे
तिप्रोद्भागतीत्यनेन॥ ॥नलोक॥ साच्छिट्यग्रहणं एवंवक्तव्येन लोकेत्यादेः इतिकिमर्थं तद्युक्तमित्यत आह लयग्रहणमिति तदुभयोर्नेच्छद्दीकर्त्त्वामिति घोतनायेत्यर्थः
कोदित्यग्रहणार्थमा ह उकारांतेति॥ ॥कृत्यानां॥ भाष्ये नेन सूत्रेण कर्तृग्रहणं सम्बध्नाति वैकर्तृकर्मणोरित्यनेन षष्ठी प्राप्नोतीत्यत तदुक्तमवतेर्दियो
गेति॥ ॥ इति श्रीमन्महासाधमपदीप विवरणे द्वितीयस्याध्यायस्य तृतीयः पादः॥ पादस्य तृतीयः समासः॥ ॥ ॥ ॥ द्विगुरेकवचनम्॥ ॥ स
स्वयेका र्थ्यपत्वं समाहारस्यज्ञितवित्वेनं वाच्यत्वेपि घट तद्भिन्नसंख्यासामानाधिकरण्ये समाहारशब्दस्य कर्मसाधनत्वे प्रमाणमित्यत आह
ग्रामी॰ संख्याशब्देनेति तेन यथापि संख्यान्तरप्रतीतिः स्तूलीत्येवमादाविति योजना एकशेषप्रतिषेधस्येत्युक्ते पश्चद्वन्द्वस्यैकशेषस्येत्यादित्यत आह ए
कशेषविषय इति यत्र समाहारग्रहणं तिनानिहन्नितः कर्तुमेकशक्यो द्वन्द्वस्य तत्राह नेनेति॥ ॥ विशिष्टं॥ उभयतः इति प्राशब्देया मनगरेति ग्रामाणामित्येतया
षष्ठ्या ग्रामस्य संबंधे नेति॥ ॥ कुस्त्र॥ अत्रहि कुतस्युपपादयति पन्तु घुमानाकृति॥ ॥ सकलानां॥ तृतीयति त्रमंध्यावर्त्यपूर्ति एनब तरति मृतलाबंपतिरकर्तति
रयग्रहणायेति मृतपाः आतोऽनुपसर्गे कइतिकः॥ ॥ गवाश्व॥ द्वन्द्वदेतनाम द्वन्द्वकार्यमित्युभिमित्यप्याहस्य द्वन्द्वकार्यमिति॥ ॥ विभाषावृक्ष॥ पशस्येति द्व
न्द्वस्येत्यर्थः विभाषा दृत्वेत्यनेनम्राप्तस्याभावाद् आहितिरिति अनेनबहुप्रकृतिरित्यनेनैतस्य बत्तस्य वि धाये एवं स्यात् निरसमाप्यत्वं नियम्य
तद्वृत्तिवाक्य प्रतीयतेऽत आह अन्योत्वितिः द्वस्वस्यधा इतिद्व सध्वनवेया सेनांगत्वेपीति कंजासवनेन प्राप्त्यभावेन संशयाप्रयोगादाह पषाभि
द्विषयमप्रसंग नेनसमाससत्वयुक्तोलक्षणाभावात्सुप्सुपेलपिनागतिकगतिलादि॥ ॥ननु नहि द्वयोर्बहूनां वापुरोडाशानां पंचसु कपालेषु संस्कारः क्रियत इत्युक्त न्यायेन पंचकपालादौ दोषाभावान्न द्विताद्विगोः किं न तदुदाहरणं॥५॥ ॥
अनुवादेच॥ ॥प्रतिपत्त्यश्रोता अघतनी लुङः संज्ञा॥५॥ ॥एतेनक्षुद्रशब्देऽर्थे रकृत्समासक्षेनजंतु शब्दस्य कर्मधारय इति ध्वनितं स्वरूपेण तत्रास्तीति भूकामभ्रतीनां॥६॥ ॥ द्वंद्वप्रकृतिवर्तिपदानि तेषां बहु-
त्वेत्रिप्रभृतिषेवस्यादत आह बहव इति॥३॥ ॥जासाख्यायामिस्यनेनैकस्मिन्बहुवचनप्रयोगे बदरा लिकामलकानि चेति विग्रहे इद्दमुक्तं अन्यथा जातिप्राधान्ये तस्या एकत्वान्नित्यसए कवच-
नेबहुप्रकृतिरितिवार्त्तिकोदाहरणस्य जातिरप्राणिनामिति नित्य एकवद्भाव इति व्याख्यानासंगतिः स्यात्॥२॥ ॥अन्यत्रत्वस्यापीह पाठसामर्थ्याद्विकल्पो बहुप्रकृतित्वं चानेन विधीयत इति अत एव वार्त्तिकव्याख्यान
भाष्ये विभाषेत्युक्तं॥२॥ ॥वार्त्तिकव्याख्यानभाष्ये विकल्पोन वाचनिकः किंतु विभाषावृक्षेति सूत्रप्राप्तिविषयानुवादकः तस्मादेषां य एकवद्भवतियश्च विभाषैकवद्भवति ससर्वोपि बहुप्रकृतिरेवेति वार्त्तिकव्याख्यानभाष्या-
र्थः। एवमेव युक्ता लिक्षाद्वल्पिभाष्यं व्याख्येयं॥१॥ ॥इदं च द्वंद्वश्चेति सूत्रेऽविशेषात्सेनांगशब्देन हस्त्यादयस्तदा [redacted] रोहाश्वगर्धत्वेति पक्षाभिप्रायेण शंखवत्पणवा वियंत्मान्नरमिति सूत्रभाष्यप्रयोगस्तु शंखस्यात्तर्गतत्वादितिके

२११ एवंचाश्ववडवयहणं सूत्रेनकर्तव्यमितिवार्त्तिककारस्याशयः।७॥ ॥पूर्वविप्रतिषेधादश्ववडवग्रहणमेवन्याय्यमित्याशयः। निसोविधिरिति। आएयंगादीनां समाहारएवैषेवं नियमेनैनत्वकरणानुपात्तानामेकवद्भावाभावबो
धनार्थमिदंप्रकरणं स्यादितिभावः।२८॥ ॥आप्येविभाषापश्वर्धं नपुंसकंयदानपश्वर्धं नपुंसकमपूर्ववल्लिंगस्यापवादः अश्ववडवाविति। नचाश्ववडवयोः सेनांगतासकलसेनेतिवार्त्तिकेनवर्जे कथमावस्यानियमनाद्देकवद्भा
वपक्षेबहुवचनस्योशद्धं योग्यताद्विवचनोपादानेनानुपपन्निरितिवाच्यं। एकस्थवर्धपादानं सेनांगस्यादितिसेनांगलक्षणेस्याश्रयातिदिष्टार्थे विशेषणत्वरूपेप्राधान्यस्यतत्रालम्बनिमित्तेनैवदिव (उभयानने) क्षिनत्वादस्यत्वसमाना
धिकरणस्त्रीत्वरूपेवडवापदप्रवृत्तिनिमित्तेकदेशो। स्वतेतदभावादश्वार्थेऽश्यैवभाष्यस्यप्रमाणत्वात्। एतेनरथवाजिपत्तिकमित्येसमाकुलमित्यादयः प्रयोगाव्याख्याताः।२८॥ ॥

के० थि० २५४

ति। अश्ववडवयोरितिपूर्वविप्रतिषेधोपन्यासस्यास्मिन्सूत्रेकः संबंधइत्यतआह। पश्वर्त्वार्दिति। अश्ववडवेतिप्रतिपदं नपुंसकत्वविधौ सतद्दयपुंकं एकव
द्भावविधानादित्यत्राह। नात्रेत्यादिना। नियमार्थमित्युक्तेवाक्यस्य पुष्ठ्यादित्यतआह। प्राप्त्यर्थंगादीनामिति। यतिकरोति। येगस्यसमेनांगादिनाशब्दनिवृत्त्यर्थमिति
कथितम्।॥ ॥विभाषासमीपि॥ अव्ययीभावस्यसत्त्वप्रधानत्वमाह। सत्यपीति। ॥ ॥परवल्लिंगम्॥ यदवयवार्थातिरिक्तोर्थः स बाल्लिंगइतिदर्शनेनतदाद्यर्थकोपाद्या
विषयर्थंपदत्वचयुवायोविचपरस्परापेक्षितोसमासार्थः पदापिव्यतिरिक्तः समावयवार्थलिंगेन लिंगवान्तदानियमार्थमिदंविध्यर्थंवानियमार्थत्वपदाथयं षष्ठीनि
र्देशेनसमासार्थस्यलिंगातिदेशोसमनानिदेशेनतुसर्वपदार्थस्यलिंगमतिदेशोविध्यर्थत्वमेवेतिविवेकः। व्यतिरिक्तसमुदायदर्शनेवतिसमससमुदायोवय
वार्थलिंगेनलिंगवानितिपक्षेदृष्ट्वा। स्वलिंगबाधनायेति। अनेनास्मिन्पक्षेपिनियमार्थमितिदर्शितम्। यणोमयइत्यत्रमयडन्तस्ययणइत्यर्थः। समानावि
भक्तिविषयत्वात्समानाधिकरणसमासस्यवैयधिकरण्यविषयत्वाद्वषष्ठीसमासस्ययुगपदेकत्रप्राप्त्यभावाद्विप्रतिषेधायोगमाशंक्याह। अयमर्थ
इति॥ ॥इदमोन्वादेशेशनुदात्तस्तृतीयादौ॥ मेनिमित्तमाह। प्रत्यासत्येति। अत्रोमकारस्थेदकारस्याकारवचनमितिपरिहारमाश्रित्यभ्रनन्तुत्वस्यादत्रआह। त्यदाद्
नीति। नाश्योऽकारस्यादेशोऽन्त्यस्य नेनपररूपादयोविवक्षिताः। अनुदात्तत्वमात्रमिति। अनुदात्तवैयंतोदात्तोपाचानावादृढ़िदमित्यनेनासर्वनाम्नस्थानवि
तकेरुदात्तत्वाभावेस वान्तुदान्तपदंतत्वविप्रवृत्तयप्रवृत्तिर्यांतविततवैयर्थ्यमाह। तुमाहमदेति। ॥ एतदः॥ एतावत्सूत्रमिति। अनुदात्तार्थमित्यर्थः। द्वितीया॥
२८ ॥नत्विदमोहशितिकृप्रत्ययेनबाधनात्रलोआवावकपमिदमोहस्त्रेलिस्यादित्यआह। इदंशब्दादिति। अपेक्षाधातत्वयोदत्तदएयास्त्विति तिनवार्यमित्याह। अ १५६
पवादोयमिति॥ ॥आर्धधातुके॥ नन्वयोएषउत्सर्गएवेनुतवतितत्कथमुच्यतेतत्रोत्सर्गेतिकृत्वाणदृतिनित्राह। उत्सर्गशिष्टेनेति। आर्धधातुकास्त्विवयमुक्तं वधकत्वोत्ताद
न्तादिति। कतत्वान्हलीपानाधुमतआह। तत्रेति॥ ॥सनिवधस्यकारांतपठ्यमानेकथंसंदकृदसत्राह। किकार्येति। उपसंख्यानंबहुलंतल्तणयवधकेत्येततगाणडु॥
॥इणादेशस्यापीत्यमुक्तं गातिमध्याविसियोलुकिरिच्वंतजोनावादतत्राह। ततयेति। ननुसत्यामितिसंज्ञायात्तगिरयन्यलाडस्तुमोपाभुतक्षनिरनुनो

सिकृत्यत्वेकारस्येहसंज्ञासावान्नकश्चिद्दोषइत्यत आह । नुडिति ॥ ॥ वर्द्धिकु ॥ एत्वानावहेति । कृत्यप्रत्ययेन प्रत्ययलक्षणनिषेधादत्वसंतस्येति दीर्घोनावात्
न्यथासुपपन्नमित्यत आह । प्रयोगोयमिति ॥ ॥ अजेः ॥ अभिप्रेत्रदिष्टिप्रा मिमपिज्ञानातीति निचेष्टिज्ञ इतियास्तमतत्र आह । सोत्रेति । देवानांप्रियद
ति । कर्यानिदस्यत्वाह । देवराद्दृ इति । द्येअड्डेति । निष्ठायांप्रसारणेव तिज्ञावधो ॥ छ ॥ इति नाप्यप्रदीपविवरणे द्वितीयस्य प्रथमस्य समाप्तिः कृत् ॥ छ ॥ ॥ तत्राजस्या
॥ वक्त्वावेउतसनुस्मन्नाह्लादेतुष्विधीयते नसंप्रियोगाक्स्याद्दातज्ञातस्या बहु इत्यत्रितिरितिकुकः प्राप्यतावान्नाथो निषेधनतयत आह । इकिति । बहुक्ष
नस्य प्रत्ययविशेषसंज्ञात्वेनाविनियोगात्तदेकदेशास्तत्रासाधुरित्यत आह । संज्ञानामिति । नयबुरणात्मकदेवास्यापि प्रयोगः स्यादित्ति वायामित्याह । पदेति ।
त्तानवच्चरूपस्य प्रत्यय … संज्ञात्वेन विनियोगात्तदेकदेशास्तत्रासाधुरित्यत आह । संज्ञानामिति । … लिङ्गत्वमुपपादयति । अर्थेति । विश्यारस्य
कारादिद्वयावर्त्तवित्वान्यच्छीनत्रमपि संज्ञां दर्शयति । अस्त्रियामिति । समासो बहुव्रीहिरेकएवस्त्रियवोग इत्यादौ दीति । समास बहुत्वेऽस्यानुपपन्नमि
त्यत आह । समासार्थेति । बहुत्वस्य वचननिषेधः क्रियत इति क्रमवारयति । अन्यत्रेति । आख्यातद्वयस्य कस्मिन्वाक्ये प्रयोगादाह । एतावदिति । क्रियमाण
पि कर्त्तृ … विधाने किं प्रयोजनमित्यत आह । बहुवचनेपरत्वाल्लुपा लुकि कृते बहुवचनपरत्वाभावात् बहुवचनत्वेपि वस्त्वनुपपन्नमित्यत आह । नाम
वेति । नचा … पूर्वे … प्रागेवतद्राज … तावादित्यत आह । अतरगानिति । अथ लुग्बाधतद्धितयन्वपि तत्र लुक् प्रत्ययान्तरेति । लुगंतरस्याबाधकः
त्यड्देशापकेनचवित्तिनवाच्यमित्याह । अस्यैवेति । अन्यथाविधाने सूत्रसन्दर्शितक्रमं वारयति यथास्थितमिति बहुषु वर्त्तमानानां पदानां … सोत्रेति
… अवेति । तस्य … परत्वाद्बाधेत तद्धितप्रसिध्यतीति वाच्यमित्याह । प्रयासेति । पुनर्निधानेति । अत इत्युक्तविशेषणम् … 
स्यत्यन्तस्यार्थः । अपरस्येति । बहु … लोपिन इत्यस्य व्याख्यानं लोपेति । बहुवचनांतस्य … पदेति । … व्याख्याने … 
दीर्घविधिः … सुपगम्येतेत्यत आह । प्रत्ययादर्शनस्येवेति । कृतद्विवर्णाश्रयणात्किंवृत्ययलक्षणमित्यत आह । अयमाविहेति । प्रथमादित्यर्थविधावा प्रत्य
सर्वेति कर्मत्यत आह । प्रतियोगमिति । प्राधम्येत्यर्थप्रत्ययान्तराधिकर्णेन तवलीस्याह । प्राधम्येति । लौकिकं … वती … स्त्रीप्रत्ययान्तेति … स्यत आह । पञ्चमीति

२२२ 212

प्राप्तो लोपिता मित्यत्र णप्रत्यये चङ्गारपूर्ति लोपभाजामिति ॥ आगस्त्यौ आगस्त्यकौण्डिन्ययोर्व [illegible] उभुत्युत्य वर्तत्यपृते [illegible] पश्चात्तरङ्गीन स्यकु
कजात्मा वाद तच्चोत्त पकुपुलत्व मानयो रिति प्रकृत्याख्या वितिकथन यत्तेत्यत आह आम पंचितिगा [illegible] निति तत्रोपि लोपो युक्ति नात्मीनिकथ
तत्र [illegible] स्यापि [illegible] प्रतिताल्लुप्य तत आह पिवतमिति ॥ अचयः ॥ यस्याश्राला पीयजङ्गत्वायामिव [illegible] कजा [illegible] चोचविशिष्ट [illegible] ताव
पिलीसमानाधिकरणाद्वा वाद्यो [illegible] युक्ते टावाघुप्तेतातद्भवणाय लुग्विधयद्धयत [illegible] न्यस्ति ॥ तृतीया ॥ एक विरामिति [illegible]
ज्ञात्मपमित [illegible] वियंत्रआ आचिन्द्य वितिसुव कुध्य यन्नयारण [illegible] लुक समानजमतीसात तचाह नत्वमि नाथकारवयत्र प्रामाण्यपादन रंगत्या [illegible] विप
ए आथ [illegible] दयमुः ॥ नुदद्दा ॥ स्वरवत्तेत्यादि उत्तप पाप्यजावत्तु [illegible] सामवला [illegible] पादयति तिति आत्मनेपदानामित्यु [illegible] प्रसंगे
तारयात [illegible] आप्येदाह लोकार्थ कानामयमर्थः परत्वादेते लिते उन प्रसगाव ज्ञानो डारो रसो भवति यथे अचरित्याह पर [illegible] सम
तो कृते [illegible] प्रशांति ज्ञातो हि वदिने भवति एवं तावत्तु हतवि प्रतिषेधा धूमात्मने पदयति णानकर्तृ यमितिस्थितम् संख्यातानुदेशेनापि [illegible]
स्तीति तदयमथात्मनेपदग्रहणं नवर्तिष्यं यस्मा स्थानेन्तरतम इत्यनेना थिति तराः सिद्धत्वा इति ति वादि स्थाने डाद यः किं [illegible] यन [illegible]
वडा [illegible] प्रथम स्येति प्रत्या यितानां सर्वेषाम भावयनानां भवंत्येते घटे तत्र तयाघ्यवस्था भवतिपरत्वादेते [illegible] तस्मि [illegible]
२९ नामीति तिङ् [illegible] एवा [illegible] संगृहीतः आद्युदात्तश्चेति प्रत्ययस्वरस्यापवादो लसार्वधातुकानुदात्तत्वं यतकोन तत्र [illegible] कदापि [illegible] स्वरे
नप्रवृत्तः तथा सावि [illegible] तेनानुदात्तेता न [illegible] स्यतददि [illegible] अनेन [illegible] इति [illegible] उदात्तलोपे [illegible] १०
प्रत्ययस्वरं [illegible] तासेः प्रत्ययस्वरः [illegible] सति शिष्टे स्वरे [illegible] ॥ इति
श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्य श्री [illegible] सरस्वती श्री [illegible] विरचित [illegible] प्रदीपविवरणे द्वितीयस्याध्यायस्य चतुर्थः पादः [illegible] द्वितीयश्चा [illegible]
ध्यायः समाप्तः ॥ छ ॥ ॥ ॥ संवत् १९०३ [illegible] ॥

त्यप

त्वाय शब्दो विडूरस्तावमापद्यते अथवा वात्वायस्य वाचक अन्य एव विडूर शब्दः
प्रत्ययविषय इत्यर्थः यदि विश्रवं शब्दस्य विश्रवण रवणादेशो न विधीयेतो
तदा विश्रवः शब्दादपत्यप्रत्ययोत्पत्तिप्रसंग इत्यत आह विश्रव इति श्वन इति क्ङि
तोपपादनमेतत् सर्वादीनीत्यत्र चानशीति चानत्त्वसार्वधातुकत्वात्तावात्स
र्वधातुकत्वात्तद्दत्तत्वं नास्तीति चितत्त्वं तोदात्तत्वं स्यात् नुनिर्देनुपरत्वात् विस्वरं बा
धित्वा नित्यादिर्नित्यमित्येतद्द विषतीति तावत् सामान्येनेति न विकरणविषय
मेवेत्यर्थः ज्ञापकमिति ज्ञापकमाश्रीयते न नियमार्थमित्यर्थः ननु एकस्मिन्नुब

रा मा १

हुवचनमित्युच्यते नचैकवचनस्य बहुवचनमिति न आदेशाद्यालावात्क
शिः स्थानिवद्भावस्येत्यत आह एकस्मिन्निति तद्धि गतमित्यनेन बहुवच
नशब्देन कृत्ययोस्तिधीयात किं तु बहुत्वलक्षणोऽर्थ इत्युक्तं न च सानुबंधावृत्त
भूतपूर्वगत्याश्रयणे दोष इत्याह नन्वबाधितेनानुवृत्तिनायोगे शस्थानिवद्भा स्व:४
तिलक्षणो नाविरुद्ध उक्तं न च भूतपूर्वगत्याश्रयणे तिप्रसंग इत्याह प्रमाणाभा
ष्विति संकोचे नास्ति प्रमाणमित्यर्थः नित्यादि निवृत्तिं न च वाचव्यवधी स्येति कथं प्र
त्ययस्वरः यावता तिङ् तिङ इति निघाते न न त्व विनश्यामित्यत आह यादिति य १०४

=एवं प्रत्यक्षलिंकं हृस्व आह मिति भावः ३ = नन्वेवमपि दीर्घकृते स्थानिवद्भावेनाद्भ्यस्मादेव अपंनिषेधस्तु न दीर्घत्वादत आह अत्र चेति एवं च स्थानिवद्भावेन तदन्तामस्तु स्थानि
= ननु भूतपूर्वगत्याश्रयणाद्दीर्घकृते यः … आकारः स एव स्त्रीवाचकत्वाधर्मा … आह अत्र चेति

[redacted] = पाक्षिकपूर्वत्वमिति ॥ न तत्र =
= यत्र पूर्वरूपं प्राप्नोति तत्रदोषः प्रकृतिभावाववङो ऽप्यपाक्षिकं पूर्वरूपं प्राप्नोतीमुक्तं तथा चेत्यादिना पक्षे न नेदपवादे प्रकृतिभावावङो ऽपि पक्षे ते सर्वत्र ग्रहणादिति स्पष्टं ॥ २ — गाव्ये आगोन ...
= अनुमीयमाने ति ॥ गोपदस्थादेशनादेशोऽस्थानिवत्वात् ओ ग्रहणे गोऽग्रे पिएङ् न गोग्रहलक्षणं अभ्यं ... एङ्न्तस्य ... क्षाणिकत्वात् ॥ न वर्णग्रहणे ... तिनिषेधस्य च वर्णप्राधान्यविषयकत्वादप्रवृत्ते ... गोग्रहणावयवस्येङः =
= सर्वाश्रयणे त्ववर्णग्रहणे ... तिनक्षत्रमपि पदे ... परिभाषाया निषेधादप्रवृत्तासा पूर्वपक्षश्च इति वार्त्तिक (अनुमीयमानता) कोराशयः ॥ अत एवैङः पदान्तादिति सूत्रं रूपं चित्र ... गोग्रे ... सादौ भवत्येव ॥ वर्णप्राधान्यात् ... ग्रहणपक्षे
= ... मानिति तत्रापि न दोषः ॥ न गोशब्द इति तत्राव ... दीर्घादिसतो ... कल्मादौ ... दिसनुवर्त्तते ... धातोज्ञाप ... दितिव्याख्यानात् ॥ व कुग्रहणात् ... सम्बुद्धौ न भवति ॥ उक्तरीत्या लाक्षणिकत्वेनैव समाधानादिति प्रयोजनार्थः ॥ १२ =

दिएङ इति वाच्यं कस्मान्न हि सर्वत्रेत्युक्तमित्यत आह यद्यपीति नाप्येव
मपीति पाक्षिकं पूर्ववत्त्वं प्राप्नोतीति शेषः सर्वत्रेत्यत्रानुवर्त्तमानमेङ्ग्रहणं
॥३ श्रूयमाणविशेषमिति वा तिप्रायः विशिष्टत्वादनुमीयमानगोशब्दमिति बोद्धव्यं स्प लवनेऽग्रहः
ष्टत्वान्नोक्तं अचः परस्मिन्पूर्वविधौ ॥ न चादेशमात्रस्य स्थानिवद्भावो वि
धीयमानो जादेशस्यापि पूर्वविधिं वत्त विष्यतीत्यत आह ... तीति तेन स्थ
नस्य प्रयोजनं वैनाश्यकारी यपदप्रयोजनं विनाप्यज्ञानप्राप्तित्यपि शं
कापहस्तितान्वेषु इति तिपि च म्याश श्योनये षा मित्युक्त ये षां परग्रहणाद्भला

स२ उ२९

उत्तरपदस्याधिकृतस्य ह्रस्वेन विशेषणान्न दंनग्रहणेन लब्धे ह्रस्वांते सच कृतपूर्वं गते राश्रयणेनेदं साधयितुं शक्यमिति कश्चित् तं तन्न तदभावे ह्रस्वाद्या विपर्या
पत्तेः ह्रस्वांते उत्तरपदे कपि परे स्यात् सर्वमुपपन्नं स्यादिति सत्यार्थः समासांतस्य कपः समासावयवत्वादुत्तरपदस्य [redacted] कपि परे ह्रस्वा [redacted] नत्वं स्यादि
वत्वं विना नत्वं [redacted] उत्तरपदावयवाः समासांता इति पक्षे तु ह्रस्वांतइति समासविशेषणमिति ह्रस्वांते समासे कपि परे स्यात् सर्वमुपपन्नं स्यादिति सत्यार्थः ह्रस्वां

विशेषात्तत्राकृतसंप्रसारणोत्तरनवकारस्य स्यात् संप्रसारणं निषेधस्यान्याप्राप्ते
त्ययात्परत्वाच्चोत्वामि ... ननु संप्रसारणानाविनियण्यैव संप्रसा
रणनिषेधस्यानितप्रयोजनमित्यतउदाहरणांतरमाह एवमिति निदीर्घे इ
निनित्यत्वात्परत्वाच्चेति भावः कस्वानइति ... पिब ... नेर्न्नवदिति वचना
नू बद्ध वि नी कृद्ग्भुदाहृतं वा तन्नित्य सारणि कुत इत्यत आह शक्यौ निवि
पेत्राकारः श्वौः ... ह्य नेन विधीयमानः अनएवांतरंगत्वादेव प्रत्य १०५
योन्यहितानिरपेक्षत्वात्वकः ... त्वाद्वर्न्नेनादिति शेषः ननु वर्द्धरका

अंतरंगत्वादित्यात्संर्वे विकरणे कृते अलोह्यलित्वेपार्युगपत्प्राप्तिः सर्वत्राकादेशस्यांतरंगत्वंतुनबलवत्वेहेतुः। अतोजिणनीसच आनंतर्याश्रयणादिति भावः। २

=कुरादिभ्यः शप्छस्वेनविहितोहिप्रातिपदविहितोलेनसौ आपन्स्यतिकत्वादंतरंगः [redacted] रवलुततोबहिरंगं १=अकारेपरे ष्यौकमयोनिअंगत्वेनममत्वात् [redacted] तिपरत्वादकादेशः ३ १

रुशाम्सा कूपरत्वान्नवर्त्तनीकथंयत्रद्धयोर्युगपत्प्राप्तिरित्यत्तत्त्वाहरणांत
रमाहयथाचेतिनंनुसत्तकूष्छकारेणांगविविशेषणात्तदंविधेत्रंगस्ये
तिषष्ठ्या अन्त्ये अन्त्यु [redacted] पस्तं हारात्तन्त्रंगेनसत्तकोविशेषणेपिष्टइतिध्या पच्
अंत्सलुपसंहारातस्थकारमात्रस्यशः स्योहित्यत्रालसमुदायेतोद्विधिकरणास्
बांधपरिहारांतमाहानर्थेतिनानर्थकत्नोंत्यविधिरितिवचनाद्विति भा
वः सत्तकू [redacted] निर्देशोत्लिंगमाहएवंचतिनहीतिसनरू
स्यवंकवकरणामितिस्तावंः यादिष्वाश्रयानिबेधत्नोवाघोरिव्यंचयलो
मापद १

=नचतिद्वियपक्षानधर्मविरुद्धत्वाश्रयकार्याभावस्य अतिदेशाच्चभावसिद्धत्वाद्वत्वाख्यपोश्चविकारत्वात्तदनुपपत्तिः अयोगवाहेपुरुह्णलोाख्ययोः समावेशादर्शनादविरुद्धत्वादिति भावः। १=

=नेति-स्यविधौ स्थानिवत्वाभावात्रेस्त्वविधौध्यं-२=

=नपदांते नियलोपे निषेधस्तु न-स्वरदीर्घयलोपेषु लोपे पु लोपाजादेशो न स्थानिवदिति वचनात्-१=

कै.वि.

वर व

१०५ पः स्यादित्यत आह वा यो रिति ति आसिद्धनिषेधः ऊढ इति निषेधः यलोप इति

ऊनविधानं [redacted] स्तामथा न लोप इति यलोप इत्यत्र। योना दिस्यादिति

यद्यप्यच इत्यनुवर्त्तते एवं स्यानु तथाच प्रत्युदाहरणमेतत्स्यानु तथापि आध

न्यपेक्षया पूर्वत्वमाश्रीयत इति नान्वयं एकांता आगम बंधा इति कृदिनि धाय

तु स्यानु प्रत्यय इति आह एशो गृह्यते इति आदेश इत्यं वरः स्वतेः सप्थः न प्राप्नोति स्था [redacted]

निव[redacted]त्व नेति शेषं घलादेशः स्य इति लुङ्मनो र्घादि यस्य आकार स्येति आतो

लोप इत्यनेन। कथं वृक्षुनयतिपद्दो लोप इत्यत आह अन्यथे ति अयंना

=इदं चोदाहरणमन्यथाभिधानवादिनस्तात्पर्यवर्णनमात्रं वस्तुतो नुबंधानामेकांतत्वपक्षेप्यनुबंधलोपेनिर्मुक्तत्वरार्थोपस्थितेः आगुपपादितत्वात् रूपदोपस्थितो काररेरादेशता दिसमेतत्र [redacted] आदेशावयव आदेशो ने इत्यस=

=नधातुलोपस्थ्योक्तरीत्यापयपकारोनत्मात्मादेवाकारस्यप्रसंस्यतमिति संभावनायाग्यतानिर्देशप्रसङ्गेनेवंगीकारादित्यपिवदंति॥ ७=निडिलोपइति॥ आत्स्थानिकेनिडिलोपप्रसाद निमित्तापेक्षयान्तरङ्गत्वनिमित्तकत्वेनिषाप्रयतना॰ ५–
८=परत्वादिपस्त्रावेनाआदित्यसंपत्तानिर्देशत्यलोपेक्तनेआतोधातोरित्यलोपः स्यादितिवाप्रदीपग्रंथार्थः॥१८॥

२४ उनेनेरीणादिकयकप्रत्ययेऽपि विभाषेसाहेदापितेनैवेकारे॥ ओतस्यच पूर्वं प्रयुक्तं न वद्भावं सार्धधातुकग्रहणे न ग्रहणे पश्वा
घवनिरादेनडायाजावस्यबहुव्रीहौजाया या निङ्॥ तिनिङादेशे एकदेशविकृतस्यानन्यत्वेन प्रत्ययकारसहितस्य
अभ्यंतरोहि समुदायेव यवो भवतीमते नवान्यायेनयकारसंनिधावप्याकारस्य प्रत्ययार्धधातुकसंज्ञयोः कृतयोरेक
देशविकृतस्यानन्यत्वादेव निङ्गोपितयोः संज्ञयोः स्थानिवद्भावादङादिहे पुंवद्भावेनतिशावनिवृत्तौ यलेपेचत्स्थाश्र
येडिहेचातोलोपइटिचेतिलोपः प्राप्नोतीति॥ ननुलोपे कर्त्तव्ये असिद्धवदत्राभात् इत्यस्यासिद्धत्वात् लोपो न भविष्यती
त्यत आह न चेति॥ आश्रयतादिति यिआदं निङिलोपइति निन्नाश्रयत्वादिसर्पः भाष्येद्विपदिकेति हौ लोपा हारद्य
तीतिविग्रहेतत्कित्वार्थेतिसमासे पादस्यान्तस्येतिवुञ्लोपोतस्यपुनर्लोपइत्युपपादयति॥ यस्येति भाष्येव्याघ्रः पादा
वस्येतिबहुव्रीहौ पादस्यलोप इतिलोपेगर्गादिहो घञि पादः पदिति पद्भावनत्वाभ्यामिसेडागमेवैयाघ्रपद
ति रूपं भाष्येनेकवचनंतंत्रमिसुक्तंयत्र भसंज्ञानेमतेनेनतस्यस्थानिवद्भावादि सयुक्तंतेनविनापिइरदाहास्त्राग्लो
पस्यघीवणीयोरितिपरत्वादाम्प्रेरित्यत आह इरइति॥ निमहारसतिहिस्थानिवद्भावेदाहंनिसंसरसपिवाकार्यातिदे

=शब्दांतरान्यद्वांतरेमाप्नुवन्विधिर्निसद्भसंगीकार्य इति भावः। अंतरंगता देवाभिसपिवदंति। १= [redacted] पी वृर्णयोरिसत्रोपस्थिन स्य। १= ननु आदिशस्तवचःपूर्वत्वा ... स्वस्लुकःस्मा=
भित्वंनेतिवसरस्मिन्निसस्याभावे एकारस्यापिस्थानित्वं नेति ... ईकारपरत्वाभावा

कै.वि.

१०७

107

शा छा स्त्र भे दे ना नि सत्वाल्लोप स्य त न्निस मिति भाव:। यद्यपि वि करणः प्रवर्त्तते तथापि न सत्र व धा यक इ ति स्थानि
वद्भे स्या दे व लो प इ सा ह लोप इ सा दि ना। न नु पर स्मि न्नि स स ति शपू लुकं स्था नि वद्भा वा व्य व धा ना च्छ्ये पो लो पो न भ वि
ष्य ति न च व्य व हि ते पि पूर्व शा ब्दो वर्त्तत इ ति स्या ल्लो प इ ति वा च्यं नि र्दि ष्ट ग्र ह ण स्या नं त र्या र्थ ता सम पि च श्रू
ति कृ त आ नं त र्ये दी धी वे वी टामि ति गु ण प्र ति षे धा च्छ प् लु क श्च स्था नि व त्वा दं त रं ग त्वा दे र ने का च इ ति य णा भ
वि त व्यं। न च न स्मिन्कृत [redacted] आ दि ष्टा द चः पूर्व त्वा त्स्था नि व द्भा वः श प् लु को ना स्ती ति सुन रां लोप: स्या दि ति वा
च्यं दी धी ई वे वी ई इ ति प्र श्लि ष्ट नि र्दे शे ने कारां त यो र्लो प वि धा ना दि स त आ ह त र ने का च इ ती ति। लु का लु सं न
स्था नि व दि ति नि षे धा दि ति भा व:। उ प ल क्ष ण मे त त्व्य व धा न म पि श प् लु कः स्था नि व त्वा भा स्ती ति द्र ष्ट व्यं। य त्र
न हि स्था नि व द्भा वे पि न क्र त्वां त ता त त्र क थ मि स त आ ह र व द्व इ ति लो पः सि द्ध इ स नु षं गः। नै ते भ्य इ ति द् ृ ढ मे व
व भा ष्य म त्रार्थे लिं ग मि ति भा वः। बं भ्रु श ब्दा न्म धु ब भ्रो रि ति य ञि वृद्धा वो र्गुणे गां ना दे शे व भ्रा व्य इ ति वी य स्ये ति लो
पे आ प स स्य च त द्धि त इ ति रू पं त त्र य स्य स य सं नि धा न नि मि त्तो वां ता दे शो य म स य सं नि पा त वि घा त क स्य य लो प
य लोपे वा भ्रवीया इति।

=भाव्य गोर्थमिति। भ निष्ट लोप सिध्यर्थं स्यात्। स्था निवद्भा वेनैऊं न स्या दि ति भावः। २= न च य णि कृ ते स्था नि भू ता द चः पूर्व त्वा भाव ... दी ध्यो रे व स्थानि भूता द चः पूर्वत्वं मध्ये निर्दिष्टा ... कार्यमवृभ
=ननु नेलोपो ... इत्यादि स्वस्याभावे अभावाति ... स्थानि वत्वान्न ... न च यलोपे न स्था नि व दि ति निषेधः एवं हस्मात्। लोपाजादेश ... एकारस्य
हरणे यर्थ्य स निषु ... नक्षिधाने प्रमाणाभावा ... स्वाश्रय कार्यस्ये दानीम निषिद्धत्वा ... यलोपा ...

शिवः

१०७

स्यनमिति नेत्रमिति कथं स्थानिवद्भावाभावेपि हल इत्यधिकृतापरस्य चेति यलोप इत्यत आह संनिपातेति। निपूर्वात्पातेरु
पसर्गे घञ्। किरिति किप्रत्यये आलोप इरिचे साकारलोपे कुगतीति समासे च इति वर्त्तमान इत्यत्राह स्थानित्वइत्यादि किन्ने
यइतिस्त्वं किं विषयं तर्हि स्वाश्रयमपी सत आह यदीति। ननु नवेभिदिनेति पूर्वस्माद्विधौ स्थानिवद्भावं प्रयोजयति प्रसक्त
स्यानभिनिर्दिष्टस्य निषेधेन निवृत्तिं अत्र चाल्लोपयल्लोपाभ्यां प्रागेव परत्वादिति निर्दिष्ट इति कथं निषेध इत्यत [redacted]
आह निमित्तादिति। तत इति। अर्जेनेटोऽनित्यमुक्तं ननु कृत द्विर्वचनं नैकाज्व्यय इत्यत आह उपदेश इति ननु भिघस्त्रा बैस
न्पडं तस्य द्विर्वचनविधानात्प्रथमस्यैकाचो विधीयमानं द्विर्वचनं व्यञ्जनानां घटितापी तु त्यत्वादिघ इत्यस्य स्यात्तथाच द्वि
रुक्तं स्यादित्याशंक्य न स्वतोनुदात्त इति उपदेशोपि स्थानिवद्भावेन। स्थानितोऽनादेशत्वादिति कथमिह प्रतिषेधप्राप्तिरित्यत आह। द्विष्प्र
योग इति। रुपितौ। रूप्येक इत्यत्र संघातग्रहणे नास्त्यनल्विधाविति प्रतिषेधो न प्राप्स्यादिति भावः। ननु विकसंनियोगेन विहि
तो यस्येति लोपः कथं तद्विघातकस्य निमित्तमित्यत आह सन्निपातेति। निमित्तापेक्ष्या पूर्वत्वमाश्रित्य शंकते ननु पूर्वस्मादिति अ
त्रापेक्ष्या पूर्वत्वमाश्रित्य परिहरति उच्यत इति। नन्वतिदेशेन स्वाश्रयं न निवर्त्यत इति कथं वा द्योरिसादेयल्लोपमितिरित्य

ति२

=षष्ठीपि पूर्वस्येति षष्ठीमात्रनिर्देशे स्थानषष्ठीत्वं स्यादत एव भाष्ये आनिमदिक निर्देश इत्येवोक्तं तथापि सर्वस्याद्विविधग्रहणमनुवृत्तिर्निष्पते तदन्वयायोग्या सामर्थ्यात्संबंधसामान्या

=द्विविधग्रहणानुवृत्तिसामर्थ्यात्: ।९=

कै॰ वि॰

१०८

आहश्च इति । अचः परस्मिन्पूर्वविधाविति सेको योगः पूर्वेति च षष्ठ्याः छांदसो लुग्विधाविति द्वितीयः तेन त्वस्थानिवद्देवेति नियमाद

देशाश्रयं न भविष्यतीति भावः अनाश्रीयमाणत्वं नादेशापेक्षया । विशेषादित्यभिप्रेत्याह कार्यइति भाष्ये स्वशब्देन

स्थान्यादेशाश्रयाभिधीयते कथमास्त्ववि धिरिसत आह अजादेशेति । विशिष्टस्यागमित्वे विशेषणस्याप्यागमित्व

=भाष्येग्रहणस्योपलक्षो=
मितिभावः । इदं त्वप्रयोजनमसिद्धवदत्राभादित्यनाश्रित्योक्तं पदांत इति । तत्र विधिशब्दो भाव साधन इति भावः

=पमोः कृतवोरिति॰त्व=
।नतश्चैव सर्नेनैव सिद्धत्वादिति भावः । स्थान्यादेशयोरन्यतरापेक्षया परस्मा श्रित्य शौकृते नन्वितिपरिहारः स्पष्टः हे

=विधौस्थानिवत्ताभावे=
तोरिति । नहितत्र निमित्तात्परस्य विधिः किंतु तस्येवेत्सर्थः । निमित्तादिति । विधिशब्दो भावसाधनः संबंधसामा

=परत्वान्निसत्ताद्भवा=
न्येच षष्ठ्यासमास इति भावः । आदेशाश्रये तिसदाघते स्तगुपालक्षणादेशाश्रये सर्थः ननु निर्दिष्टग्रहणस्या

=र्निकमभावेपरत्वादि=
नंतर्यार्थत्वात्कथं व्यवहितस्य परस्याश्रयणमित्यत आह पूर्वस्येति तस्मिन्नित्सस्यानुपस्थाने तदंशे निर्दिष्टग्रहणम

=तिभावः ।५=
पिनोपतिष्ठत इति भावः परिहारमिति भाष्यस्यायमर्थः द ध्मत्रेत्यत्र नवावहिरंगलक्षणत्वादिति । चकुरित्यत्र द्विर्वचनेची शिवः

तिद्विर्वचनं यणयवायावेतिवा । चरसर्थपडवः इकेचरतो उपसंख्यानमितिवचनान्नापर्यादिप्रसंग्रपदिक इतिभवतीत्सर्थः । अ १०८

त्रुनि॰

=प्रसपः परश्चेत्सादेश परत्वांग विकल्प निर्दिष्टांशोपस्थितावपि प्रकृतेतदनुपस्थितिरनुवादे पविज्ञानानुपस्थानात: अत एव चकू परनिर्देशे सनियेधो ऽवोबदितिसिध्यर्थः सार्थकः ।२=

=षष्ठीसंबंधसामान्यस्य ति॰ कर्मणिषष्ठीतिनुनोक्तं पंचमीसमासस्यासंगत्वा...=

...आसेत्युक्तम् इतिभावः ॥६॥

दिनि·पद मि.सां २

सिद्धं बहिरंगलक्षणं इति कथं नाज्ञानंतर्यं इति निषेधीदित्यन-स्पर्शतनि

त्यां नरंगे तिपरि [illegible] नाप्सा विवक्षितेति नावः तदा दीर्घ इति अंतरंगे [illegible]

वपरयणादेशात्सूर्वमिति नावः नवरन्न[illegible]यो नित्यत्वं[illegible] किमनन

तत्राह नाच्चकारः परश्चेति व्यवस्थयापि विप्रतिषेधे परमिति नि

नेत्यर्थः नन्वनेन परं शास्त्रमित्युच्यते कथं नदृस नि शास्त्रनेद

त्वित्यनत्राह एकमन्वीति नन्वविप्रतिषेधे परेणाप्यल्लासप्रवर्त

नाण्येस्वरविधौ व्यंजनम् विद्यमानवद्भवतीतिनाक्लिव्यवधानमितीति । स्वरोद्देश्यकविधौ विसर्गः तद्धोरनयोः [illegible] स्याअयणान्वक्षुमयोजनमेवेति । अनिष्ठंवाति संगमित्यमाम्यघपित्ववोद्देश्यकेविधा
विसर्जिकायाः स्वरविधौ व्यंजनमविद्यमानवदित्यस्याः प्रयोजनमनुशनोऽस्त्वमिसाद्व्यंजनादेकाको [illegible] काकमित्यादेः सिद्धिः तथाप्युक्तवाक्यप्रनागवशात्तु एकस्य व्यंजनस्यमानाद्यकाराहत्र एता
न्यथासिद्धरूपाध्याये व्यविव्यास्यमानहादत्तत्रंगपरिभाषायावक्षुप्रयोजनसत्तुकं । सत्तु एकस्वरआपौ व्यंजनमविद्यमानवद्भवतीतिपरिभाषांतरं तत्प्रयोजनं तु अग्नीतीतिस्त्वनस्यगार्ग्यईसौ दोमद्दिः

कै० वि०

१०१

सतै०२

त्यत आह एकस्य चेति । आदेशस्य प्रसंगे विधीना [illegible] ादेशस्य स्याथागी
निनौ सत्वं निमित्तयं वं सयोस्तावविकस्येक त्रयुगपद्वि [illegible] इ नत्विति
वः प्रत्ययं गवत्यत्रांग शब्देनावयवाभिधानाद्गोकशब्देनावयवाभिधः
यतइतिनमंनव्यं अवयविनोप्यासंवृत्तित्वेन प्रत्ययवयवष्टूतित्वानाथसं
प्रकृतानुप्रयोगप्रसंगात्वेन्यनिषेन्यारु प्रन्यायेत्रेतिप्रत्यासहनया
रंगिनं प्रनीतिशेषः नाप्येशरीरं प्रनीयान्वयः । स्वशरीरमितिशिः

शिवः

१०१

अन्यथा अतिप्रसक्तापत्तिरिवशरीरमितिशिः [illegible]

प्रन्यासन्निश्च तेन न संयुक्तत्वात्तु विभोरात्मनस्तस्य सर्वत्राविशेषात् किं
चन्यथेनाह शरीरस्येति भोगः सुखदुःखसाक्षात्कारः ननु बालेना
र्थेन योगो न भवतीति कथं नित्यत्वाच्छब्दार्थसंबंधस्य लोके च युगपदन
सकलार्थप्रतीतेः क्रमाभिधानमप्यर्थप्रतिपादनस्यायुक्तमित्यत
आह नित्येपीति सामान्ये[redacted]वर्त्तिनं नाम सामान्येनाभिधानं न च प्रथ
मं सामान्याभिधाने युक्तिमाह तत्रेति नैव विशेषणाभिधानं विनाभि

अभिधानं नाम मुख्यया वृत्त्या शब्दनिष्ठं बोधकत्वं

कै॰वि॰

११०

शिष्यान्निधानं मु [redacted] बोधं नवशब्दे व्यवहारेन्यतस्तत्स्वाभाविलिं
वं दृष्येति व्यक्तिविविहितातन्त्रनीतिश्च शब्देनाभिधावृत्त्येति केवि त
त्रन्येत्तल्लक्षणात्वृत्त्येति सामान्यसमनन्तरमेवव्यक्तालिङ्गेनेु
क्तिमाह लिंगेति शक्तिः कर्मवाद्वि आश्रय इत्यनेन शब्दतो विशेषणत्वेन प्रतीसभावेति गुण म
त्वं लिंगानां प्रथमतोऽनभिधानेकारणं द्रव्यस्य च प्रथमतोभिधाने प्राधान्यं कारणमुक्तं प्रत्यासन्नत्वं लिंगस्य संख्यात उपपादयति॰ घा
दीति॰ व स्त्वंतरेति॰ स्वसमवायिकारणानानावस्त्वपेक्षेत्यर्थः॥ नन्वेवमेकत्वस्य कथं वस्त्वंतरापेक्षा॰ साहि नव्यासज्यवर्त्तिनीत्यत आह॰ एकत्वेति
प्रयोजनापेक्षया बहिरंगेत्यर्थः॥ सजातीयेति॰ एकत्वापेक्षया च सजातीयत्वं॰ एतच्च संख्यागुणे गुणश्च द्रव्यमात्रवृत्तिरित्याश्रित्योक्तं॰ अथवा
साश्रयत्वेन सजातीयत्वं॰ ननु संख्यालिंगादिभिरेकार्थसमवायाविशेषात्कथं शक्तेर्बाधत्वमित्यत आह॰ तद्धीति॰ ननु वैयाकरणैः सूत्रयणां देशस्य भावात्कथमनादिष्टादिसु
च तत्रस्त आह तत्रेति॰ ननु सूत्रे अनादिष्ट न भिधानात्कथमेतल्लभ्यत इत्यत आह॰ अजिति॰ अनादिष्टादिसनादेशरूपादचश्चेत्यर्थः सा ह॰ आदेशनमिति॰ तपरत्येति॰ यदेतिशेषः॥ ननु श
शनिसत्व प्रसंगात्षष्ठ्यंतं पंचम्यंतयोर्भेदाद्येदेवेत्युक्तमित्यत आह॰ साहस्यादिति॰ तथ्यर्थेत्यनुपपन्नमचापूर्वत्वे विशेष्यत इतिवक्तादेशेन पूर्वत्वस्या विशेषणादित्यत आह
यथेति॰ परमनेनायं दृष्टान्त इति भावः॥ नन्वजपेक्षे पूर्वत्वे धिन्वंतीत्यत्रौकारस्यानादिष्टास्यचः पूर्वत्वे इकिं स्यादेशः स्येवेति स्थानिवद्भावादिष्टादित्यत आह॰ धिन्वंतीति॰ पंचमीसमासोप्याश्रीय

शिवः

११०

इतिभावः॥ नन्वादेशलक्षणप्रतिषेधइत्यनवसरः दुःस्पं॰ विधिग्रहणंस्वाश्रयनिवृत्त्यर्थमित्युक्तत्वादित्यत आह॰ भाष्यकारेणेति॰ ननु भाष्यकारस्यप्रतिषेधवचनमनुपपन्नमितिभावः॥ पूर्वविध्यर्थत्वस्यानिवृत्तावेने
तिचोद्यं पूर्वविधिग्रहणस्यलक्षणप्रसंगान्नपूर्वविध्यर्थत्वस्यानिवृत्तावेनेतिपन्तिर इति॰ नेति॰ ननुचैनदपीयमेनेनईकारेयणभविष्यतीतिविवक्षितमुत विज्ञाताविति॰ नाघः॥ आदेशेन निवर्तितस्यादेशेनिवृत्तेपिभा
दुर्भावायोगात्॰ नद्वितीयः॥ स्यानिवद्भाववदसिद्धत्वस्यापिलौकिकेत्रानंतर्येऽयोगादित्यत आह॰ शास्त्र इति॰ अपाचितरामिसचासमितितरातरामिति समुदायस्यानुकृत्यादित्युच्यतेननरामां क्रमेणेतिवा॰ नाघस्तु
कं भाष्योदाहृतेवार्तिके संघातस्यत्वेनेन॰ नद्वितीयस्त्वुक्तं नलोपस्येति॰ इहस्त्रेद्वलोपेप्रेलाह॰ नहीति॰ इहस्यस्याभावात्तिदेशइत्यर्थमभिप्रेत्याह॰ विधिग्रहणमिति॰ अधुनास्याहारिति॰ अपडक्षाभिनव
लंकर्मलिंपुरुषाध्युत्तरपदात्वग्रहणेनेन॰ ननुदृष्टांतेकालभेदेनवाक्यभेदो दार्ष्टान्तिकेतुवाक्यैकमितिवैषम्यमित्याशंक्याह एवमिति॰ ननुमधुरायाः पूर्वमितिपूर्वशब्देनमुख्यः इहतु बहुव्रीहौकस्मान

ऽथैम इत्याद्यो ऽसमनुष्यकर्तृके च लिटकुप अर्थेक विधानमिति वाकः॥ न
नु संयोगसंज्ञायाः समुदायनिवेशिनीत्वेन पूर्वत्वाभावात्तन्मात्राश्रय
त्वाद्गुरुलघुनयोर्नन त्रस्त्वानिवद्भावप्रसक्तिरित्यत आह स्थानायेति न तस्य
लुतद्वारापूर्वविधित्वं संयोगसंज्ञायाइतिभावः समुदायेति यथोद्देशा
पदत्वस्येतिभावः॥ पूर्वेतितथा रदीर्घविधौस्थानियत्वनिषेधः तुपपन्न
इतिभावः॥ निषेधइत्युपलक्षणं नत्याश्रयणास्यनन्तूनयनिमित्तत्वे

= एवमितीति॰ प्रभितलक्ष्यंशेरादितिनयावधानितिपक्षाभिप्रायेणवाभिकरूनाभिसमाधाना ज्ञातिपक्षाभिप्रायेणाध्यकत्वाविधियत्र एनानामप्यर्थत्वसाधितेः स्वाश्रयकार्याभावेनानुपपन्नइतिभावः॥ १ ॥ नीति
= विधेयपदाहलक्षणभिधतइति॰ इदंमाक्रियादेः जातिपक्षाभिप्रायेणाह॰ यथाविति॰ तद्दसर्वमिति॰ एकाननुस्मृत्यादि॰ अनाश्रित्यानवंगवदित्यं भावमिति॰ अहतन्नरूपविभाषयेतिभावः॥ २ ॥ = यथाभिमतनिषेधावस
= [illegible]
= [illegible]

[illegible]

= अपोगेति । अयं भावः । परस्मिन्निति सन्याः सति समानी तासां परस्मिन्ससेव परोदरादेति विशेषणसंगतैव कारणं । योगव्यवच्छेदो अनेन पदस्यासहस्रं तत्या निनुपरस्मिं केवलानी सेवं विशेष्यसंगतैव कारणात्ययोगव्यवच्छेदेनान परभिन्नेत्तती तितरदूषणाः । ५=



११२

पिपरनिमित्तत्वस्यापि नावासिद्ध एकादेशस्य स्थानिवद्भाव इत्यतश्च
हपरस्मिन्निति निर्वाध्येऽभ्यायस्साविन्नित्र देवविकार्षिं शपादित्येन्यायांगुण
वाहिति आदेशविशेषणत्वेनेतिशेषः उपसंख्यानवादीवस्थयः । कि
मुतयनिमित्तत्वेपरनिमित्तत्वं नैस्तीति भिन्नपरमेव निमित्तं नत्वनीति
नाद्यः इत्याशयवयति द्वितीयं प्रत्याह । योगेति । अचः समुदायस्य स्था
निवत्त्वेपि न दोष इत्याशयः । सेति वस्तुतस्तु अच इति षष्ठ्या अचः स्थानिकस्था

=[redacted] भाष्यतिलोपरकोद्यत्वमिति नचविंशकाद्वत्यादेशाति लोपश्च तेरकोद्यंवाधित्वापवलाशंगत्वाद्यपस्मेतिलोपः भाभाति आभीयामित्वात् नचान्यनानतिनिश्चयनिलरूपसमानाश्रयत्वाभा=
=वः एकस्मतियाद्याश्रयत्वाद्यपरस्मावर्णाश्रयत्वादितिवाच्यम् उभयोरपि समानांगाश्रयत्वमात्रेणतथात्वस्याभिप्रेतत्वात् आभादसिद्धत्वमिति पक्षे तु यस्मेतिलोपः भानः सर्व रूपेणपदनिषणीयः।५=

देशो निर्दिष्ट एकदेशस्य च पूर्वपरयोरिति षष्ठीद्विवचनेन प्रत्येकमस्य यौः
नि वमक्रमिति संख्याविवक्षायामपि न दोष इत्याह नव त्विति नय
थाव्यवहारमेव स्पष्टयति रात्रिति अन्यपरराजादिति राजानमतिक्रांत
वानिति प्रातिपदिकाद्धात्वर्थे बहुलमिष्ठवच्चेति णिचि इष्ठवद्भावाट्टि
लोपश्च स्त्रान्निन इति पूर्वसूत्रेण स्त्रान्निवद्भावादिति तावः। केकय
इत्यादि केकयमित्रयु इत्यादिना इयादेशः परिरूपान्तरस्य प्रहाण

=अंचः सर्वलस्यालाश्रयते पि[redacted]
=अवः[redacted]
=अल्लोचत्वनिलाभावादिति भावः।१=
[redacted]
=अभावातिदेशाश्रयणपक्ष इति विधियरूणात्वाश्रयकार्याभावइतिपक्षे स्यादेशावयवेकारस्यादेशत्वाभावात्वाश्रयत्वाभावाद्वेवाभावे=
=पिस्यानिनिसतियन्नभवतितदादेशे पि तन्नेवतीसभावातिदेशाश्रयणपक्षे दोषः स्यादेवेति भावः।१=
=पुनरत्ते सर्वणार्थग्रहणान्नदतिदेशाभावपक्षलक्ष्य

कै॰ वि॰ ११२

११२

रस्येत्यर्थः नोपस्येति स्तुपेत्यधिकारानुसमास्सवद्भ्नोपस्यापि परनिमि
त्तत्वमित्यर्थः ननु पडो विलुकृतः परयद्येति नियनइति कुथं नेन्या इन्या
युदाहरणमित्यत आह अत इति अनाश्रयणानुसिद्धांतत्वेने तिशेषः।
अत इत्युपादानादिति। अत इति षष्ठी आदेशावनियोगिनीन [redacted] रसमुद
यस्यादेशः साक्षाद्वच्चः पतिसंबंधीनिलाव: उ नेति आदेशोऽवप्राप्ति [redacted]
रित्यपि दृष्टव्यं ननु स्थानिवद्भावासंयोगस्संज्ञानप्राप्नोतीति वक्तव्यं कि ११२

=इतिनावद्भूतिः नाल्लोपीसन्ततु [redacted] सामर्थ्याद्दिगन्तस्समुदायलोपेप्यल्लोपित्वमाश्रीयते अममालादिसादौ केवलाग्लोपेस्यानिवद्भावेनैवहस्वप्रासेरभावः नचएवंपनालिच्यवीवददिसा
=दिसिध्यर्थेन चङ्परनिर्ह्रासे प्रतिषेधेन स्थानिवद्भावाभावः णेश्चडीत्यत्र एयोहतिनिर्दिष्टाश्रयेणस्यान्यथासिद्धत्वात् स्वत्वभावेनभात्वस्यानेमपकत्वात् अन्यथातदप्राप्तिरल्लोपित्वादित्यन्यत्र

=अस्याप्ययं भावः अविशेषेणास्थानिवद्भावे यावद्गुणः तत्र अल्लोपस्य स्थानिवद्भावेपि तस्याप्रसक्तत्वात् तत्संयुक्तं कार्यं किंचिदस्तीति प्रकृतेतरनाश्रयणमात्रं वरे इत्यस्योपादाने प्रयोजकमित्युक्तं वस्तुतस्तु न=
=कर्तव्यं वरे ग्रहणं उक्तरीत्या सत्यपि स्थानिवद्भावे कार्यस्य कस्यचिदप्रसक्तेरिति किंतु तार्किकप्रत्ययलक्षणमादायापि प्रसक्तप्रयुक्तकार्यं स्थानिवद्भावेन भवतीति ज्ञापनाय वरे ग्रहणं स्यात् तेन न धातुलोप=
=इत्यस्य प्रत्याख्याने न पक्षे लोलुवादिषु गुणनिवारणाय स्थानिवद्भावे कृते तेन न सवधानात् दुवङादयो न भविष्यंतीति शंकासमाधानं सुस्थितं वेदितव्यं २=
=आदिपदग्राह्यादिति नित्यत्र दिनीपाकाल्स्य लोपल्तार्किकप्रत्ययलक्षणमादायैव न भवतीति बोध्यं १=

गुचाते गुरुविधिरित्यत आह कार्येति। नत्र नदीतिप्रतिषेधे स्थान्याश्रितः
तत्र श्वपक्षांतरे पिप्रतिषेधद्विर्वचन ग्रहणं कर्तव्यमित्यत आह अनची
तितत्रायमिति अनेन पक्षद्वयेपि वरे ग्रहणं न कर्तव्यमित्युक्तं भवति क्स
स्येति क्सस्याचीत्यनेन क्सलोपप्रसंगे न लुग्वा दुहेत्यत इति वार्तिकार्थः। पक्षां
तरे लुग्वा दुहेति लोप एव वक्तव्यः इति तावः तत्राप्यवश्यं लुग्वक्तव्य इ
त्याह अडधिकारेति अड्लोपस्येति गमहनेत्यनेन विहितस्याघवाप्रसं

गइति होर्हं ते रित्यनेन एकदेशो तिदिष्टश्चावाधति रुनो वृध्दलिङी त्यनेनश्रा
मने पदमिति निङि ति शेषः शुखुगुरुणोत्यादित्वादिति तिन्नावंवृणं तएवो वाक्रि
यतामित्यन आह सोऽयं इत्यत्रेति निश्यांशी ऽन्य यइत्यर्थः। सोयीतीनंनेते
तस्मानिवस्रावा भावेपि यस्येति लोपस्यासमानाश्रयत्वादसिद्धवदत्रा भादित्यसिद्ध
त्वात् लिनस्य वाश्रयत्वादसिद्धत्वा भावात् उपधायकार इति सो
चतिदीर्घेऽननेलोपईतीतिप्राप्नोतीति भावः। प्रथमसूत्रे आश्रीयमाणा ११३

=द्वितीयसूत्रेण विधात्यनेन ०१=

कि२

यामेव प्रकृतितो स्थानिवद्भाव विधानमित्यनेन नियमार्थेन स्थान्याश्रयं न ल
भते तेन माश्रीयमाणामवत्यनेन न तं स्यादित्यत आह अन एव तिथ्
उद्दलीति शक्यते वचचवक्तुं यचे नावत्प्रयोजनं स्यात् वीत्येव ब्रूयान्तस्मा
दिदमपि त्र्यवचनमविशेषेण स्थानिवद्भावस्य लिंगमित्येव वक्ष्यते स
त्तमेव व्याख्यामाणां दर्शयति श्रुतीति ॥ न पदान्तद्विर्वचनवरेयलोप
स्वरसवर्णानुस्वारदीर्घजश्चर्विधिषु ॥ नञ्संज्ञायां विधीयमानाया

परिहारं २ ×वेन स्थानित्यत्र नसकारः पदान्तो येन सकारस्य रुत्वे कर्तव्ये न पदान्ते ति स्थानिवत्त्वनिषेधः स्यात् सति स्थानिवत्त्वनिषेधे पद ×१

के॰वि॰

११४

×ननु सकारः स्थित एवेस दिधेयता कथं परं नतेन विधेयइत्यत आह स्वादाविति ×२

मकाररलोपस्य स्थानिवद्भावात्साद्बधेर्नास्ति स्वादौ पदमिपदसंज्ञेति नात्र पदांतं सकार इति कथं
रुत्वाप्तिश्चोद्यत इत्यत आह नावेति नावसाधान विधित्वाहृत्त्वाप्तिमुपपादयति वेतस इत्यादिना य
द्यपि सकारो न विधेयः तथापि पदांतत्वलक्षणधर्मविशिष्टः स विधेय एव स्वादावित्यनेनेति स्थानिव
त्वनिषेधः सावाधः पदसंज्ञायां पदांतः सकार इति रुः स्यादित्यर्थः ननु भत्वर्थपदांत स्यात्तदा
नसंज्ञापदात्तु सार्थात्तरकथं न दासत्यत आह तादिति पदसंज्ञामिति नाषं व्याचष्टे पदांतत्वेति कि ११४
मपेक्षया सप्रतीत्युच्यत [redacted] इत्यत आह स्थानिवत्वनिषेधादिति यथेति तत्र त्यो कारादः तस्यस पदां [redacted]
तोयणादेः कर्त्तव्ययोः असोरलोपानस्थानिवत्पदांतरसंनिधानेपदांतरसंस्कारसेनवादनादि
ष्टादचः पूर्ववत्वा स्यात [redacted] स्थानिवद्भावं तत्र नावसाधनेति नाप्यास्य यमर्थः दांते ११४

[redacted] स्वरूपमाणेन विधिशब्देन सम्बन्ध

ष्टी समा[सा]यन्नावसाधनो विधिशब्द उपादेयः कर्मसाधने तु विधिशब्दे

द्विवचनादिभिः समानाकरण्यं पदां तेन तु विध्यधिकरण्यमेवति उर्वैः

समासमा[प]येन यदि नुपतं ततः स्त्रवोक्तोतोबस्तदेवस्तएवेति कर्मसा

धनपक्षो किं विकरइति भावसाधन एव विधिशब्द उपादेय इति सर्व

त्र स्त्रानिवन्नावेन न संज्ञाप्रतिबंधे बस्तबंधे यत्र तु न संज्ञानप्र

तिबध्यते किं तु साप्रवर्त्तमानापि पदस्य संज्ञां न प्रतिबध्नातीति तन्देने

संकेनापि समामाधिकरण्यमेवेति ५

कै॰वि॰

११५ 115

त्वेत्युक्तं नाथ्येत चजस्य आप्तिमुपपादयति ब्रूतेति यण्णादेशोच्चारणं
न तत्संज्ञानावच्छत्तिवादेनायणः स्थानिवद्भावेन तत्संज्ञाप्रतिबंधकत्वा
योगादित्याह पाणितिनाथ्येत सति पाणिबंधनत्वरनिबेधार्थेनोइ धार
वोरितिविषयप्रदर्शनेनोइं तादृक्त्वं ख्यापितं प्रदर्शयितुं पदद्वेनसा
धुत्वप्रतिबोधनाय ब्रूते बांधुक्प्रत्कृतं नाथ्ये नुपादानइति सप्तम्यास्ती ११५
त्यत्रानुषक्तपात्स्यादेतत् वमुच्यते न तत्तस्यैव कृतेत्वमित्याह पदेषु पदं
तावितिरेकदेशाविज्ञातस्यानन्य वेन पदसंज्ञाप्रवर्तनादिति नावः।

सर्व६२

पदांततायाः इति पदसंज्ञायाः प्रविधा[illegible]नात् धर्मविशिष्टत्वेन वा पदांतस्या
वि[illegible]धानात् तद्भावः सिद्ध इतीति जेतेन स्य कर्तृत्वं निशेषः वाचिके वा गाशी
ईर्त्तैर्न्नकं पित इति विगृह्य ठाजादेस्तेन तेऽव प्राप्ति रित्याह पकारस्येति
चोद्यपरिहारोऽस्याष्टोकमेसाधनेऽविधः प्राकृ पदत्वं हन्यनेन विधिवि
धानसमयद्वत्यं निप्रत्याहक मेति पदांतत्व पक्षेऽत्वयेन विरोधद्वत्याहान
चेति सन्धिरिति प्राह । किं निबद्धत्वं इतीति घस्लादेशोऽपि त्सोऽर्हति
वेत्युपधालोपे कृत्ती नि सत्तोपक्रम पञ्चथोरिति प्रत्वे कृत्तांजसीति जश्वे

मलोप

कै॰वि



पादोहलादिषो २

समानाधिकरणमिति विग्रहे समासे समान [redacted] स्य सत्तावेव रूपं तस्मै
डौ हित्याद्विकस्य लोपि न सत्ता मिश्रापः श्लो द्विर्वचनं पूर्वकिड पधालो
पेन स्वेच्छरूपं कोयून्तन्द्रत्यपेक्षायां पंचमेव क्ष्यमाणं दर्शयति एकेनि तथाव
रुल्लवोरादेशायामस्ति स्थानिवद्भाव इति संज्ञापदसंज्ञाया बाधनासिद्धो
वाचिक इति भावः षषः श्वजादि ववनासिद्धमिति वार्तिकस्य पांचमिकस्या
थमनुकाम निषेधिक इति यस्येति लोपे च तस्य स्थानिवद्भावाकारान्तस्य
न संतति त्रिनावधिकं तवं विषा पाशा पदसंज्ञानिवर्तनार्थं [redacted] निष

है वादं २ विम २

ङिकं सिद्ध इत्यवहितान्वयाद्या द्वाराभ्यां योज्यां दिष्ट सर्वनामस्थान इत्यत्र य
स्मादित्यनुवृत्त्यऽनयाश्रयत्वं पदसंज्ञायाऽत्रुपपादयति यस्मादिति पदश
ब्दोनाप्यौगिकोत्र किं तु पारिभाषिक इत्यत्तित्याह नवेति अयं च परिहारः सा
धारण इति लिहदिति निधाय आह एवमिति विधिशब्दोऽत्र भावसाधनः संबंधसामान्य
षष्ठ्याश्च समासः तत्पाठ पदांते विधानं तु येपदांतस्यान्यस्मिन् विधेयस्तानि
वचनिषेध इत्यत्तिप्रेताच्छे अयुवेत्युक्तं तत्र कथं तत्संज्ञापदको यमित्यत आह
[redacted] यचीति निनुपदसंज्ञायां जोदि [redacted] विधिसमयेप्राकावस्थानां श्वादिपदसंज्ञ

कैं०वि० 117

११७

लो२ पूर्वं२

कांतस्य विधीयमानं त्वत्न पदांतविधिर्निवंत्त संज्ञासमकालं पद संज्ञेतिकथं
पदांत विधिर्तसंज्ञेन्यत्न=प्राह तद्धि बयत्वादितिरस्यायैथं तस्यामेव प्राप्तत्वंग
सलं२ म्यतेनतु कार्यसमयेपिसमवायि[redacted] करणे [redacted] वादितिभावः पदविषयात्वत्तसंज्ञा
पदांत विबयापीतिपदांन कार्यमित्यावेदृष्टं थं एतद्याप्रवृत्तयेपदकार्यस्यनतुप्रति
निवृत्तयइतिषडि केन दोषः प्रोढवादोयं [redacted] षड्केदोषप्रसंगात् नाथेवसलोपं
ईटि चेतिया[redacted] यावद्दूत्यैवरेलुप्तंनस्थानिवद्भिवयलोप[redacted] स्यापिसिद्धत्वाद्ध
लोपंप्रतिनस्थानिवद्भिस्यस्यापवादत्वरणंवा च्यमितिदिक्तु तियलोपेकृमितिकृ

विधिरातोलोप२ त्रै२

=अदिते रपत्यमेषु नाद्ध्यतार्थेपणइतितुनोक्तं ॥ आपस्सस्येत्यस्यप्रासादपूर्वत्रासिद्ध इत्युत्तरस्यं थासंगतेः ॥ तस्मात्तत्वंडनमेनप्रद्वाने नैवेतिबोध्यं ॥ १ = इहेति ॥ लितीसत्र ॥ २ = वस्तुनोत्रपूर्वतांगवि=
=कत्वस्य निर्दिष्टं [redacted] शस्योप स्थित्या नदोषइत्याह ॥ यत्रवानंतर्ये ति ॥ ४ =

मिति कृङ् वादिभ्यो पगिन्नुत्र न न = आदित्य शब्दादित्यर्थः ॥ कृङ् इति शब्दस्येति विशेषण
णत्वादितितावः ॥ तद्यान्तत्वं न स्यादितिलितीत्यनेन प्रियैपूर्वमित्यनुवर्त्तना
तस्मिन्निति निर्दिष्टे इत्यस्यानुपस्थानात् ॥ ग ॥ निर्दिष्टमग्ररूपस्यापी त्यात्त
पस्थितेः ॥ प्रवृशदस्य चप्रवहितेपिप्रयोगास्वरः सेस्यतीत्यत आह यत्र चेति
अनुदात्तं पदमितिवचनानुपपत्तिरित्युक्तं ॥ न च वर्त्तत इति [redacted]
[redacted] नेन हलिचेति दीर्घोत्तिवतीतितावः ॥ पक्षान्तरं [redacted] वानंतरे वर्त्तमानव
मित्याह प्रस्तुत इति साक्षा[redacted] संबंधस्य पदस्य प तरेणाव्यवधानम

कै०वि० 118



नुपूर्व्येन सन्निविष्टानां संबंधकारणमाह तत्रेति। आनुपूर्व्ये लक्षणं ना
स्तीत्याह इहेति तथापीति। न एव विधिग्रहणं प्रकृतमनुवर्तत इत्युक्तं प
तैः ष्ठीति षष्ठीकं पदं न तु योगविभागादेः किं प्रमाणमित्यत आह स्मरतीति
योगमूलत्वमिति नान्यथा ग्रहणवाक्यं संग्रहवाक्यं नाष्टेसाचीनं नियोगा
छांतमित्यर्थः। क्वचित्तु गतिवार्तिके दृष्टान्तेष्वयमाणा सप्तमी प्रत्येकमभि
संबध्यते तत्र का विनिमित्तसप्तमी विधिव्यतिनेन संबध्यते तथा शाकि
निमित्ते विधेयेन स्थानिवदित्यर्थः। क्वचित्तु किं तु कसंज्ञ नैः दर्शनि स्थानिवद्भा ११८

वोनेत्यर्थः ॥ उपधश्च राष्ट्रेनोपधश्च निबंधनं कार्यं लक्ष्यते नुष्याचन स्मिंकर्त्री
च्चेवद्रूपं निर्द्दिष्टस्ते च वि धेयेन स्थानिवदिति वा त्रिकार्थः प्रति छ्यातः क्विपत्य
पय येघतोल्लोपः स्थानिवस्यात् ननोरेकां नस्य पद चात् दीर्घेनिस्यादिति
चार्घं ऊण् न स्यादिति क्विो वकारौ तस्यानंगवादित्यर्थः ॥ अनि [redacted] व एत्येध
न्यूह् स्फुतिवृद्धिः ननु णिलोपानंतरं वृद्धोयघप्पादिष्टोत्त्वः पूर्वत्रासि
कारस्यावादेशो णिलोपस्य स्थानिवद्भावान्नास्ति प्रत्ययलक्षणेनत्र प्रा
प्नोति न च तस्मिन्नत्य पितु नरुह्य द्विर्भावालोरितिस्म विष्यतीति वाचं पुनपि

कै०वि० 119

११९

२ स्थोपमस्थानियलाप्रतिषेधेनेमद्गुण

प्रत्ययलक्षणेनानादेशप्रसङ्गावनवस्थाप्रसंगाद्यत आह अनादेश इति

तत्र विंतिनायं वारनिकोविप्रतिषेधः किं तु परशब्दस्येष्टवाचित्वात्स एव वो

क्तः इति नावं [redacted] ति क्रोष्टुशब्दस्य स्थानिवद्भावप्रतिषेधेणनिमित्ताकारणमित्याह

कोविति सति सप्तम्या अनादेश इत्यनेन सम्बन्धः निमित्तस्य नोपपद्यते इति

का अनादेशस्यासं न वा क्रोष्टुशब्दं न स्थानिवदित्ययस्योद्भवति इदं दृष्टं दयुरि

निर्दिष्टवर्णविधिपिनस्य नोपपत्तिः स्थानिवद्भावनिषेधस्तच्छपधगुणस्या

याद्देशोत्र रूपं ढीर्घं नाभ्यामिति गोरा इत्यादिति शेषः ॥ अन्यथापि तिनावाला

११९

फलेचनपुंसकत्वादिति भावः। किंतर्हीति। योगिकत्वे हि कुतोऽस्य संबंधा॰
लिंग

स्वरूपत्वादिति भावः। तदाश्रयइतिहेतो [illegible] लिंगं वा फलेनेव वर्त्ततेति नपुं
नः फलसंबंधः अद्भुतइति निगमनेऽसंगतत्वादिति भावः। अंतरंगानीति त्रत्ययो
तरपदयोश्चेति नस्रूपो धातुप्रातिपदिकत्वं विषयमेवेति भावः। [illegible] विके
केति वोगुणवचनादितो पो विकल्पेन स्यादिति भावः। ननु ननसंज्ञकस्य
पुंवद्भावो विधीयते येन वसामिश्र प्रत्यासत्या यस्त त्रणेनन संज्ञाभावात्
नचेन पुंवद्भावो न स्यात् नु सिद्धश्च प्रत्ययविधौ विभ्यने नाद्येनद्धि नंद्यस्यादि
त्रयसप्तमी च प्रतिपादने नादित्य न च्यारूपघपवीति तथा भावान् भाविक

के० दि० 120

 

इति र डी

याँवादित्यर्थः ननु त्वान्तत्त्वयीत्युच्यते पेनस्त्र्यानिवृत्तावेनानुगावाध्येनेत्यत
त्रैकं द्वी सं नियुक्तं एकारः वृष्णाकप्यग्नीत्यनेन विहितः नन्वत्रापि तस्या
त इति पुंवद्भावेन सिद्धानीनत्राप्ततु समानायामिति निर्दिष्टाद्दयः शाक्षाद्दया
स्तेन वृत्तिनिमित्तेषु भिन्नलिंगाः संप्रयोगे [illegible] त स्त्रीलिंगा इति नैकस्मिन् प्रवृत्ति
निमित्ते नाभिन्नपुंस्कत्वमित्यर्थः ननु वस्त्रोपसर्जनप्रत्ययाश्रयत्वेन के
वल [illegible] वसभ्रियपत्नी तावास्यात त्वन्ययत्नेनहो एवं चेन्नु [illegible] तथापि समानाया
नानतो नाभिन्नपुंस्कत्वात्तावान्नास्ति पुंवद्भाव इति स्त्र्यानिवृत्तावेना

=यद्यपि रवोपन्यस्तानीत्यत्रसुलोपपक्षे रणाय पदांतत्वस्य स्यपदत्वस्मावयव इत्यर्थः लोपस्य पदान्तावयवत्वात्तसंतत्वि धीनस्यानिवदित्येवं संयोगांतलोपोन सिध्यतितयादि यदि कश्चिदेवं ब्रूयादिति भाष्ये भो[illegible]तादृतत्रापा
=दायापि स्वयंभूतादृरक्ति स्कंदयतेरिति ५=

कुकर्तृयेन ननु चानुपसर्जनाधिकारादुपसर्जनेन चानुगम्न विघ्यतीत्याशंक्य
दोषांतरमाह तावद्भवति नाप्यनितद्ध न[illegible]मिति परजिनाचः त्रसंयोगादित्य
थः पूर्वैलो वेति एकाचो बशइत्यनेन ननु नाप्येकस्मात्संयोगांतलोपश्च
पेक्षितः कस्मादुपदांसेनोदाहृतात् चाद्यइत्यत्र प्रागुसंयोगेति स्वयं
मुदाहरति स्कंदयतेरितिननुयदि पूर्वैः सिद्धन स्थानिवदित्युच्यते
तर्हि कियोरित्यत्र लुतिवतिदीर्घः स्यादित्यत आह उणादीनामितिन
नुस्थानिवत्त्वनिषेधोपिमाषत्राष्ट्रस्यवपनीशब्देन समासेप्रातिपदिकांत

कै॰वि॰
नन्वपरविधाविति वार्त्तिकं तत्र व्याख्यानमाथ्यप्रदर्शित दिशः, चःपरस्मिन्निति सनेना[redacted]कचिद्रूपातिदेशम प्यंगीकृत समस्तवैयर्थ्यमाशंक्याह॰ अचःपरस्मिन्निति सत्वेतादिना॰ मृपदांने तिसूत्रे आष्टमि
कं द्विर्वचनं गृत्सनेन तद्भूर्वत्रासिद्धेन स्थानिवदित्यवष्टम्भप्रसाख्यानमित्यभि ✗लक्ष्यानुरोधात्✗ प्रसत्वपरविधाविति वार्त्तिके द्विर्वचने चीसेतन्नवक्तव्यमिति केयटेनोक्तं॰ इहतु सेतिसंभवे
वाष्ठ द्विर्वचनस्य तत्प्रसाख्यातुं न शक्यत इत्साभिप्राये एनपदांतें[redacted] द्विर्वचने निमित्तिषेधमसंगादित्युक्तमिति द्रष्टव्यं॰२=

निषचनादि२

१२१ वेपि तथा रपदांतं न चा न्नावा नृणा च्चं नस्यादित्ति तत्र्याह दीवेति गनिकारकोप
दानांद्वदूरितिभावः॥ ॥द्विर्वर्वनेति॥ ॥ यापीतिप्रोढवादोयंनिमित्ता
पत्त्याप्यपूर्वत्वस्य न चास्थित त्वान्द्विर्वचनप्रकरणस्य पत्याख्यातत्वान्ना
च्यनत्राभ्यासरूपमित्युपलक्षणंनिन्यत्रुरितीयङ्श्यवणाचसंगात्रेन्त्य
स्सपिनसिद्धतीत्यपिद्रष्टव्यं यत्रुक्तस्यैवेतियथपिसतिस्थानिव
मावेद्विर्वचनंनित्यं तथापियणपिनत्यतिमसादितिभावः॥ ध्याभ्यारिती १२१
यदुक्तस्यैव द्विर्वचनंकार्यातिदेशाइति अत्रप्रकरणमनर्थकं स्यादित्याहका

६२ परतार

१२१

द्विरु न निमित्ते च्यजादेशत्वमिति स्थानिवत्त्वं न भविष्यति

[redacted] येति सन्यपि विशेषमाह ष्ठांद सइति तनिपत्योरन्यतः ष्ठं इसीत्यधिका
रादिति भावः। ननु [redacted] लिट्यीयमानस्यणादेशो लावस्थायामेव प्रवर्तनात् द्विर्वचनीत्यनेन प्राक्तन
त [redacted] इति लिटीति परसप्तमी तत्र परत्वाद्गुरुः पूर्वं लादेशः तत एव च एशि तस्य ३ पाणं ०२
पश्चात् गाद्यादेशो वाच्यादेश इति मन्तव्य इति भावः अत्र पञ्च पक्षा नाद्येत्रप
क्षिप्ताः। अ विपोजादेशः स्याद्द्विर्वचने कर्तव्ये स्थानिवदिति प्रथमः। द्विर्वचि
न इत्यनेनाक्षिप्तः प्रत्यये चीत्यनेन विशेष्यं इति यस्मिन्निति तदादिविधम
वजादिप्रत्यये योजादेशः स द्विर्वचने स्थानिवदिति द्वितीयः अधिकरण

कै०वि० 122

१२२ ष्ठउं तेन वाष्यौपचारिकेणावाचूपत्य तेन वा द्विर्वचन शब्देन विशेषितेनावा २५
दे शो विधियत इति तृतीयान्तेत्यनुवर्ततिस्थानिवदिति निवृत्तं द्विर्वचननि
मित्ते विअप्रमादे शोनमवनीतिसूत्रार्थः द्विर्वचन शब्देनत्र संसकरैशेषणाति इतिएकत्र
द्विश्चस्तावकेनापि विशेष्यते अपरेण कालावधारणां द्विर्वचननिमित्तेवि
षयादेशः स द्विर्वचने कर्तव्ये स्थानिवदिति पंचमः तत्र प्रथमपक्षेदो [redacted]
षोनवनमित्याद्याचीतिनाप्ये अचिकी [redacted] तौदि त्यत्र उपधायाश्चेतीवं आलं
'कथमपादेशा इत्यत आह शिादितिशकार एव इत्न शिादितिनन्तुरुस्म: १२२
[redacted] तथा च यस्मिन्विधिस्तदादाविति तदादि विधावेक वाक्यता लाभेन पर्युदासे इत्संकथकारादि प्रसयय्यतिदिक्त आलमितिभवसचालभव्यादेशा इति
इतिभावः भाष्ये दुधूषतीति दिवेः सनितस्यरुज्जंताद्धेति कित्वे घोषादि सूचियणादेशो द्वित्व हलादिशेषः स्वतेषुरूपं नच विभवनीयिषतील स्वस्थानिवद्भावेन
नेराइस्य द्विर्वचनेपि ओः पुयण्जीतीत्वम विष्यतीति वाच्यं भेननाम्य व्यवधानमितिनिव्यवधानमाच माश्रीयतेन नन्नति दिक्तानेकप्रसयपम्यवधानमि

तिभावः। एवं तर्हीति द्वितीयपक्षोद्भावनं॰ एवं तर्हि द्विर्वचन इति तृतीय आशंकितः। स्वयं निर्वचनेन द्विर्वचनशब्दस्याजादेशत्वं दर्शयति॰ अथवेति॰ एतदिति॰ तदू
पारोपणं न्याय्यत्वेनेति शेषः। अथवा निमित्तशब्दमन्तरेणापि निमित्तार्थो गम्यत इत्येतावन्मात्रे दृष्टान्तः। दार्ष्टान्तिके तु द्विर्वचनशब्दो मुख्य एवेत्याह॰ अथवा तत॰
एतदिति॰ अधिकरणप्रधानत्वमित्यर्थः। काल इति॰ द्विर्वचनविधानसमय एवेत्यवधारणाभाव इत्यर्थः। एवं तर्हीति भाष्ये उद्भावनं चतुर्थपक्षस्य तमुप
पादयति॰ स्थानिवदिति॰ एवं तर्हीति पंचमस्य स्वीकारो भाष्ये तत्र यथा श्रुतस्य प्रत्ययस्य कार्यविशेष्यत्वमित्यत आह॰ द्विर्वचनेनेति॰ अचीत्यु
[redacted] पादानादिदं द्विर्वचनं षाष्ठिकं गृह्यते तच्च
प्रत्यय इति तेन प्रत्यय आक्षिप्त इत्यर्थः। भाष्ये द्विर्वचनं च विकीर्षितत्वेन नि
र्दिश्यत इति शेषः॰ विरुद्धत्वादिति अतुल्यसंबंध एकेन विरुद्धं च मतं स
रूपविवक्षायां संभवानेकशेष इति तत्राह सहेति प्रागेवेति सर्वदीनीत्य
त्र भाष्ये यत्रापि नपुंसकलिंगनिर्देशात् नपुंसकमनपुंसकेनेत्ये
कशेषप्रयोगात् सहविवक्षेति विवक्षालेकशेषपक्षस्तत्रानस्थित इत्यतः एक
स्यांतरस्मात्सा हाथ वेति सर्वेषां ग्रन्थस्य ग्रन्थमाह यथा विषतीति अत्र वसनीयं

× असंभवायोक्तं यदुक्तं सहविवक्षा ३ × ४ सरूपेति॰ द्विर्वचन इत्येकवचनानुपपत्तिमाशंक्याह॰ २

१२३ तधैतस्मि ...न्नुदि, तिचोन यत्रे ईप्रवर्णे परा:प्रत्ययाज ... यंप्रत्ययांतरे पिसं
न्नवंतिणावपितत्रणे स्थानिवद्भावलक्षणमनुमीयमेनन प्रत्ययांत नर
इतिनास्ति विनि...गमनमितिशंकतेनन्विति सनपरावर्णेपरे पुयप्ति प्र
वर्णनाभ्यासस्येत्वं विधीयतेन तत्प्रत्ययव्यवधानं विनासवैतथा विधः
संभवंतीति प्रत्ययव्यवधानेवश्यानशयणीयेति नेकनि व्यवधानम
न्य ... त्रत्पुरकाजादिना ... नेकेने तितिरेवसामर्थ्यात्तश्च इति परिहरति १२३
नितादित्तिनाष्ठेश्रानिमित्तिकमिति सिध्या...यबाधनायस्तवान्नश्चेति

भे

क १

द्वैमोः पुनरविधानमनर्थवदिति भावः ॥ पूंनैवांप्विति आदिरिदित्य त्रणिलोपेत्र
ते अनोऽद्वितीयाजरिति तथादित्यर्थः ॥ पूं तरंगाथादिस्मन्नुनपत्तेः प्रागेवणावेवप्रा
प्तत्वादित्यर्थः ॥ ननुणौ निद्विवचननिमित्तमजितिस्थानिवद्भावासन्यतश्ती
वस्यसिद्धत्वान्नन्तुवत्त्वयापीत्ययुक्तमित्यत आह ऽत्रेरितिपरार्थमित्यत्रशी
पकापेक्षयाई त्वं परशास्त्रेन विवाहितमित्यत्तिपेन्यवावष्टेद्वेतियत्र हिद्वि
वनेतिस्थानिवद्भावोऽपियविषयीत्यात्वेनत्रैवाथीमित्यर्थः ॥ संगादिविपव
र्गस्थालं [illegible] णादिनि भावः ॥ सन्यतऽइति विहितमित्यमित्तवचनेमा

कै॰वि॰
१२५



नंपरार्थममनविष्यतीतिन्नाष्ययोजनांतत्रसन्यंतइत्यनिभनंस्वरूपेण
प्रत्यमसर्वैन्नवतीतिदर्शयितुंश्रुतएववैषम्यप्रदर्शनायापूर्वस्मिन्नमि
त्युक्तंअपूर्वत्वेनज्ञानमात्रेणवैषम्यमस्यास्तिप्रेतमितिमन्वानस्तद्धिघट
यितुमाहपरःममापीतितथावश्येतत्वमपीतिनापूर्वत्वंतदज्ञानमात्रेणवै
षम्यमस्तिप्रेतंकिंतुगौरवंनाबाध्यामितिदर्शयितुंनाष्यतत्रकंरद्वमवीति [redacted]
तदुपपादयतियत्रेतिखुणावादेशयोरतिशेषःनथेतिपुड [redacted] तशकारादे
रिस्ति [redacted] प्राप्तैतिशेषःनाष्यतुपुयश्वनिशप [redacted] कमंगीसत्यस्थानिवद्भावोप्या १२५

लिपनि॰ १ पाठं॰

सिद्धः सोऽनुपपन्न इत्याहुः [redacted] नित्वविति [redacted] णाव पीत्यविधानानाहांतरंगश
निर्णिरन्यत्राप्यनेनैव विधानात्तादृनित्य [redacted] स्वेति अनिष्टेति सवर्णाभावस्य बहु
परलघुपरत्वाभावेनाभावादेव सन्ध्यासादित्यर्थः। अथेति अंगवत्येव सपि
रत्वं यत्राभ्यासस्य द्विर्वचनोत्तरकालं तत्र द्विर्वचनेनांतरंगस्य नित्यस्य
[redacted] वप्रतिबंधो ज्ञाप्यत इत्यर्थः सूत्रमेति नतत्कारेण ज्ञापकमिति
ख्यानि वर्णाभावस्येति शेषः [redacted]॥ ॥इति भाष्यप्रदीपे विवरणे प्रथ
मस्याध्यायस्य प्रथमे पादे षष्ठमाह्निकं॥ अदर्शनं॥ ननु वृषीन्यायनायशब्दप्रयोगादर्शने

ज्ञापकाभाव इत्यर्थः।२

त्राष्टः स्वार्थे प्रत्याययतीति सिद्धांथेस्य संज्ञेत्यत आह । स्वमिति यद्यपि स्वरू
पमप्यर्थ एव तथापि स्वरूपातिरिक्तो [redacted] मावल ह्यणोर्थो विवक्षितः । नानु
वादइति तत्र चनिमित्तासंज्ञानिमित्तो नावइत्यर्थः । न चैनिकूरणस्यस
तोर्थविपर्यासकत्वं स चेह नास्तीत्यत आह [redacted] हेहापीति असंबंधपदव्यवायात्
न्नेह तस्यानुवृत्तिरिति चेन्न आह लोपइतीति लोपइत्यत्वर्थनां कृतरेनराश्रय [redacted]
परिहारमुपजीव्य बोधमेतदित्याह यदीति यस्माद्वेति नाथ्यं कस्मादित्य १२५
त आह [redacted] विधानेति अत्र प्रत्ययो न णित्याह सोरिति वादित्लोपइत्या

जोपनं

दिसंप्रदायार्थीदित्युक्तं नचैतावदिस्त्रत्र मदर्शनं लोपइतिकथमेतावताप्र
सकस्येतिलभ्यातनत्राहस्थानेतिअर्थातिकर्तृत्वलक्षणादित्यर्थः।प्रसक्तिश्चा
त्रएवास्ति मत ति बोधमित्याहतत्रापीतिनकेवलंशास्त्रतएवप्रसक्तिः
किंत्वर्थादपीत्युत्तरेतिप्रायः॥प्रत्ययस्यलुक्श्लुलुपः।नलुङ्लुगादिविधे
प्रत्ययादर्शनविधिर्यथास्यादितिकर्त्तव्यंप्रत्ययग्रहणमित्यतआहलु
गादीतिकरिष्यहादितिलुगादिःज्ञापनमित्याहोतिप्रसंगनिरासाय विशेषे
निर्दिष्टेसामान्यमप्रपितत्रांनवृत्तिनयानिदिष्टंदविभावः।कविद् [redacted] तिस्का
सार

कै॰वि॰ 126

१२६ — ३०

दिन्य इत्यादीनन्नु प्रत्ययादर्शनंन प्रत्ययइत्य प्रत्ययसंज्ञेथ्यतंएवेतिश्च
प्रत्ययसंज्ञानिषेधार्थमित्ययुक्तमित्यत आह विद्यमान इति प्रतियोगि
त्वेनेति शेषः नन्नु गोस्त्रियोरित्यत्र स्त्रीतिस्वरितलिंगास्वरितेनाधिकारग
तिर्न्नवतीतिस्त्रियामित्यधिकृत्य विहितानां टाबादीनां कृत्स्वतादौ योग्या
नां प्रत्यया [redacted] नां ग्रहणं प्रत्ययग्रहणपरिभाषया तदंतविधौ कृत्स्मालोकं इत्यत आह पंचेतीति
गौर नद्धिनलुक तिस्समोसांनाप्रातेरिति योजनानात्र हेतुगर्भंजी
कीत्यादिप्रत्ययानिह इत्यादीयप्रत्ययस्याध्यर्थेति नुकूपरिहरतिकृतनइति — :कौ॰ — १२६

सति प्रसय ग्रहणे प्रसयांतस्यापि लुक्स्यादतः पंचेंद्राण्यो देवता अस्येपंचें इत्यादावपितद्धितलुकि प्रकृति निवसर्थमपि ३४ गो निवृत्सर्थत्वं प्रसय ग्रहणस्यनसंभवतीतिभाव

=आर्द्रीयमसमत्तु नपेक्षणपरत्वादित्यर्थः। गोशब्दस्य लुक्तद्धितलुकि नवकारात्वं तस्यापि समासांतप्रत्ययस्य नरचावितार्थ्यान्तेनापि परत्वविधानमित्यर्थः। पूर्वत्र तु णत्वे क्षणे समासार्थमपत्यवयवाः स=
=मासांताशतिपक्षेतरंगत्वात् किं अंतरंगानपीतिन्यायः प्रकृतस्तु पोधायितिशुक्ल्याः चविषय इति भावः।१८=

परत्वादितिशेषः नवसमासांते सति नित्यवधानं गोनद्धितलुकीरितिवाच्यं
द्धितलुकीतिसत्वमीत्वनावेनापोवापिपर्यासं नवासांतवेवासमासार्थपदं
नं समासांतइत्याश्रयणान्निर्दिश्यमानरूपस्यवधानेविधिवचनसामर्थ्या
लुकूपसंगादितिभावः नित्यशब्दाश्रयेणशंकनेननित्रिशाखसर्वलिङ्गवति
पत्रत्निषायेणपरिहरतिनेतिसमुदाय यस्येतिलोपेनेवां त्यलोपे सिद्धेप्नर्लु
ग्विधानादलोंत्य स्येनत्यस्याश्वट्टालोनिर्दिश्यमानपरिस्त्तावयासर्वस्यलुक
स्यादित्यर्थः। ननुयोगविभागेसूत्रतेदः कृतःस्यादित्यनआह एकेतिकृत्वावि

कैं०वि० 127

१२७ ३

निकंसेशाक्षानप्राक्तीनाः छः पंशुशाश्चङुगवादिभ्योयन् नाद्येपरानिनि आ
ङ्पस्यो श्वनिभ्रून्याङिब्रेतित प्रत्ययः सेतिधानौसप्तमीनिर्दिष्टेतत्वादि
ग्रहणाकानिग्रह तोनिवसिध्यतइतिशेषः नचैवमपिविशिष्टनिर्देशाना
वेपियत्र नोरापितुकस्यादित्यत आह यत्रौनिअन्यशब्दः प्रवर्तत्यतिरिक्तत्व
न्ययांतर वाचीतेननञः समासेनप्रवर्ततेरत्तिधीयतइति अतिप्रेन्याया
चष्टेप्रवर्ततीति अर्थसिद्धार्थान्तिधानंवेत न्नाष्ये [illegible] यश्चेति प्रातिपदिकारे काविर
कंसीयपरशाख्ययोरवयवत्र नंयन् प्रातिपदिकंनस्मान्परस्य लुगित्यक केकय १२७
शाख

नोर्लुग्न विष्यनीत्यर्थः षष्ठी शाष्टेन्राष्टेन नतदर्थो न्निन्हातइति शेषावष्टे विशि ष्ट
स्येति [redacted] स्थानगहणानुवृत्तेः प्रत्य यस्येति स्थानषष्ठीनभ्यनइति भावः
वार्त्तिके कोरान्तित्रेनं षष्ठीनिर्द्दिशार्थं च सुपपादयति आगमस्येति सर्वत्रेति प्राप्नी
ष्यतीयेजादिप्रत्ययेविषयसूत्र वीत्यर्थः सूत्रार्थ इति तनन्वस्तु किप्रति
षिद्धेसंनियोगशिष्टादेशाभावादागमस्तीयाइति स्विधतीत्यर्थः। वचनं
स्यत्वं शा विधानेन चरितार्थत्वात किंतु नदेश इत्याह प्रत्ययस्येतीति संभुत्या
सर्वस्य प्रत्ययस्येति तिभ्यनइति भावः नन्वत्रयोर्लुग्लोपयो रंत्यादेशान्यतावे

नस्यसंर केदेर लै

यथ्यादिन्यतरस्यास्सर्वादेशात्वेल्लोप एव स्सर्वादेशः किं न स्यादित्यत आह वि
पर्ययइति नतु उपसंज्ञातो विरोधी विपर्ययशंकाजनकोपस्य तस्य नावस्तस्मादि
त्यर्थः पाठनिस्थगतपरिगणनान्तर मनुवर्त्तमानस्य परिगणनान्नन्वितिअ यंत्र व्य
यल्लोपग्रहणे गौणे न किन्तु मुख्य एव समुदायि लोपे समुदायस्यापि लोपा
दित्यर्थः अनुनासिकेति अनुदात्तोपदेश त्यनेन नाष्ट्रोसंग्मीयेतिस्
प्रवोजमेः विधिल्लिङि स्मागमे आत्मनेपदं शपो बहुलं छन्दसि सीति
तुकिल्लिङः सल्लोपोनन्त्यस्येति सीयुटः सस्य लोपे इयादेशे नि अकारादेशे

उपधालोपेऽवरूपानिमित्तत्वाद्धेनप्रत्ययलक्षणेनाष्टार्थ्यक्तः कार्यमितिबहु
व्रीहिलम्पमक्तं प्रत्यासत्त्येत्ति क्रियमाणेपि प्रत्ययग्रहणेयस्यविनप्रत्यय
यत्किंचित्प्रत्ययनिमित्तं कार्यं मा भूदिति प्रत्यासत्तिराश्रयणीया तथा
च तु येवत्लोपन्यत्केपि प्रत्ययस्य लोप इति विशेष्यत इत्यर्थः। ननु कार्यवि
धावदेशेतिदिश्यतेनस्यतद्रूपत्वाभावेननदपायान्तरेवंप्रत्ययनिमित्तं कार्य
मतिदिष्टवांप्रत्ययरूपाभावेऽस्य तस्योरथीविहितीनप्रत्ययस्यास
चाच्चमतिदेशा[redacted]तःष्ठाऽडः प्राप्तिरित्यत आह प्रत्ययस्येतिमकारेति

कै॰वि॰

129

१२९

रमेः कथमत्रसये

स्य मिनः प्रत्यासत्यानेस्येव नितु व कथं नन्व तिनिमावः ३

अग्निचिदिसाद्दे २

२२

उणादिकेँदं तस्य केः अनुदात्तेत्यनु नास्ति कल्तो पेनुरूपोऽत्रमवा नावाद

त्रावः प्युड् निर्देशात् स्यादित्यर्थः । ननु प्रत्ययग्रहणोपितहिँनुत्तस्यइ

बादेः अनेन घाडुर्नातिः स्यादित्यत आह । प्रत्ययं अन्यपेनिष्ठाख्यानं नश

रणं बाद इत्यर्थः स्या घुन्पत्तिरिति कृदन्तत्वेनेत्यर्थः । ननु प्रत्ययलोप इ

त्युक्तो कथं सति प्रत्यय इतीत्यत आह प्रत्ययग्रहण इति कृत्वा नावादिति

दृष्टं न यान नावानेति शेषः । ननु उगदित्यत्र गमेः क्विपरत्वात् ह्रस्वकूँपानद्रवैँति १२९

मङ्क्वावित्यनुनासिकल्लोपे ततः एवतु किंच सत्येव प्रसयेतु कः प्राप्नोमे लुमेपि पि प्रत्ययलक्षणेन नुकः अव

=यदनुद्विषयेऽप्रतिषेधो वक्तव्यः सामान्यिकभाष्येण विषयभेदेऽप्यपवादत्वमंगीक्रियेत न तर्हि प्रसज्यलोपविषये ऽनुपपत्तिरेतु गणोक्त्या णन्वाख्यानमतश्चनि स्तुस्तृ अस्य भाष्यत्रीत्याप्याद्यत्वसंभावनैव नास्तीति गुणनिषेधो यतस्तदस्येति भावः ।१=

णं न विद्यतीत्यत आह चेत्ति नन्वसति प्रत्ययग्रहणे बहुव्रीहेरन्तावानव
कुव्रीहित्वं न्यकार्यानिर्देशो न स्यादिति कस्मात् ...मिति शंकां निवर्त्तयितु
परिहारं नाथ्यस्य तात्पर्यमाह प्रत्ययलोप इति वस्तुमात्रेपि प्रत्ययमात्रपरा
मर्शित्वान बहुव्रीहावप्यवधारणासंभवादिति भावः अनैव नितत्रापि बहुव्री
हित्तोवार्थधातुकग्रहणादवधारणाश्रीयत इति भावः ते नेति धि विरुद्वो वानुम
विवस्यलोपे प्रकलोपे च प्रत्ययलक्षणेन तत्पूर्वपक्षे गुणे सोस्थान्यं गतिस
मासे स्तुथेन्तुकस्य इति स्थिते समासत्वात्स्वाद्युत्पत्तौ दध्यादिन लोपयोः कृ

कै०वि०

130

१३०

नयोः स्नुधेस्नुकरिति नवतिगुणाप्रषेधे तुस्नुधिसुङ्ग इति स्थिते ऽनन्तषेति वर्तमाने
सोरेति दीर्घपूर्वविकल्पे नलोपयोः स्नुधांति नवति क्रुवेंस्नुस्त्रं स्नुङ्ग इति स्थिते सर्वम नार
स्थानेवति दीर्घे उपधायाश्चेती च स्नुनलोपयोः वैकल्पिकयादीर्घे स्नुकीरिति
नवति नन्नुरुद्दनाख्यानाच्छास्त्रस्येति शास्त्रमन्वाख्याने कर्तृकरणं वा प्राप्ते स
तः कर्मत्वाद व्याख्याने शास्त्रस्य रकर्तृत्वात् उनयप्राप्तौ कर्मणीति नियमात् शा
स्त्रस्येति नषष्ठी स्यानुकर्मणि चेति समासनिषेधः सद्व्याख्यानादिति समा १३०
सोप्यनुपपन्नः द्वितीये तु षष्ठ्युपपन्ने त्यनन्वाख्यानशास्त्रमिति ब्राह्मविधित्वाद्
ततश्च द्वयोर्गलक्षणायां षष्ठ्यां सत इति च कर्मण्य नेनैव षष्ठ्यां २

=उपलक्षणत्वादिति-लुक्संज्ञायां लोपसंज्ञायाः प्रयोजनं जंबुग्रहणादेरनिलुग्भवतीति तस्य लुगिमसपलक्षणेन निवृत्तायां तत्र...

यस्य लुमतंत्रेत्यत आह-२

मि-२१ नन्विष्यत एव प्रसक्ते लोपः संज्ञायस्येति-

माहेति निशेषबहुव्रीहौ मत्वर्थीयो नोपपन्न इति नन्तेन षष्ठीसमासं दर्शयति
लोपस्येति लुक्कृतिसंकरः परस्परं लोप[redacted]संज्ञानाविति प्रत्ययदर्शने
लोपसंज्ञयां तथा च वद्यपतिगोमती नूतेति लुकृतं चेतलुकी तिलुकूप्राप्ने
हरी४ नीतिं नकीन्यत्र हरीतक्यादित्यश्वेति-प्रतोल्लुप्तन वर्णाइत्यत्र लवणाल्लुक्
आश्रितेति आश्रितः स्वरूपस्य व्यापारो दर्शनविषयो यैस्ते तयोकान्त्र
दर्शनविधायका लुबादिकाः प्रत्ययादर्शनस्य संज्ञा इत्यर्थः के प्रत्यासत्ते
र्यस्यादर्शनस्य विधायकाः तस्येति नेत्यर्थः स्यादत्रेतराश्रय दोषः संज्ञा

=लुगाद्यदर्शनबोधकालुक्लुलुपः प्रत्ययादर्शनस्य संज्ञा स्युः।२— विधेया

ष्यत इ

कै॰वि॰ 131

१३१



धानाप्रदेशेषु लुगादिशब्दार्थप्रतिपत्तिर्लुगादिशब्दार्थप्रतिपत्त्यधीना
वा दर्शनविशेषस्य संज्ञेत्यत आह आवृत्तिर्वेति आवृत्तोच ह्येवाकोन
वतः तत्रैकेन वाक्येन प्रत्ययादर्शनस्यानाश्रितविशेषस्य लुगादिसं
ज्ञाविधीयते ततश्च प्रदेशेषु लुगादिशब्दार्थे प्रतिपन्ने द्वितीये न वा
क्येन लुगादिसंकराभावाय नियमः क्रियते लुगिति श्रवदर्शनं तदेव
लुक्संज्ञमिति एवमितरत्रापि एतच्च द्वितीये वाक्ये सर्वस्माद्वाक्याल्लुगा १३१
दिग्रहणात् उद्धृत्ते र्लभ्यते नेतु तज्ज्ञाविग्रहणे यद्यार्थो भवति चोद्यानुपपत्ति

नलोपसंज्ञाविषये लुगादिसंज्ञाया अप्राप्तेः ।

×ननु भवनक्रियायां विकृतेः कर्तृत्वान्न द्वाचिनिभृतशब्दे समानाधिकरणे उत्तरपदे परतः पुंवद्भावेन भवितव्यमित्यत आह पुंवद्भावस्त्विति ×२

रित्यनन्त्राहतिसृणामिति तद्भावितग्रहणेऽपि रिज्ञानाद्बोधमित्यर्थः।
परस्परे तिलुगादीनां मध्ये यथापदर्शनं नाध्यते तस्य से संज्ञेत्यर्थः। विय
धिकरणादिति भवनक्रियायां प्रवृत्तेः कर्तृत्वेन विशेषः कृ विद्धि कारस्य
निवृत्तो प्रवृत्तेरेव कर्तृत्वे पि विकृतिशब्दस्य रूढत्वेन्यत्र प्रवृत्तिनिवृत्तियासा
मानाधिकरण्यमित्यपि द्रष्टव्यं अत एव गोणवृत्तियान्मद्भ्रष्टस्यान्वाता
वः नाथ्य एवमिति लोपसंज्ञायामपि लुगा [redacted]
[illegible] [redacted] स्यं संज्ञानां पृथक्करणसामर्थ्यात्तद्भावितस्य ग्रहणं भवानस्य बोधं

१३२ ×तिस्तु एणं संज्ञानां विधानसामर्थ्याल्लुगादिसंज्ञासु तन्त्राविनग्रहणेऽपि नेयदिलोपसंज्ञायाः पृथक्करणे प्रयोजनं न स्यादिति तत्रापि तन्त्राविनग्रहणमस्ति च न×
×[redacted] तस्मात्तन्त्राविनग्रहणमित्यर्थः। ×३ ३ः

ल्लुमसंज्ञासु तन्त्राविनग्रहणादेव लोपसंज्ञायां तन्त्राविनग्रहणं विना
पितस्याः पृथक्करणं सप्रयोजनमिति परिहृतमस्त्यन्यदिति स्वयं प्रयो
जनांतरमाहत्वन्यथेति वार्त्तिकनघाख्यानं नाष्ट्ययोः विरोधं परिहरति
निमित्तशब्देनेति ॥ अनावेत्तावस्योपलक्षणमित्याह ल्लोपश्चेति सा च नि
नहितस्यात्तत्संज्ञापवाद इति भावः कालेति ॥ अस्य चोद्यस्य नायमवसरः
किंतु कालानां प्रतिपादनायेत्यर्थः ननु पदस्य द्विर्वचनविधानार्थं वा १३२
कास्यतदित्याशंक्यानितद्विर्वचनं किंतु उद्धे एतवाक्येइत्याह पदसंज्ञाद्वय

रमितिर =नल्लुमतांगस्येति निषेधस्तु मसंज्ञायां नास्ति॰ अनंगत्वादिति भावः ।३=

मितिनन्नु वर्णसमाश्रयत्वात् कथं प्रत्ययत्वं न त्वं तोन न संज्ञेतान प्राह न संज्ञे
ति[redacted]निवर्णगर्भ प्रधानेनेत्यर्थः नाभ्येव पर्यवपन्ना निमित्तानि प्रत्याख्याता नी
स्या
तियावत् नन्वनेन प्रत्यक्षज्ञापनकार्यम तिदेशो न स एव कृतः शास्त्रनिमित्ता
तिदेशयोरपि संज्ञवाद्दत प्राह कार्यस्येति निवन्यता वइ तिषष्ठीनसु रु
बंकर्मधारयो वा तत्र यथापिष्ठ मनुपपन्नः प्रथमे नावस्यता वांतरेण
योगान्न द्वितीये पि समाससंज्ञा यां बाधनादित्यत प्राह न्यो[redacted]नावइ तिख्या
पेइति चातुर्वर्ण्यादिवत्समासनानस्तानिनः किंतनद्यपदेशं व्याकृतमिति न
स्ये
गुणवचनसंज्ञाया २

कै॰वि॰ 133
१३३ २७

गुह्यास्तंज्ञिनोर्नैष्टा मा कथं स्तंत हि तिसंज्ञेष्वात्कैरसूत्रे ति न ह्यत्रेणा कालइति
अणोऽल्त्वविशेष इतिल्त्वप्रत्यु दियुक्तवदिति युक्तवद्भावान्स्त्रीलिंग
तानतोऽणान्तार्थे संघिवेत्ता दिसूत्रेणाण तस्य वार्त्तिकेन तु गित्यारु सिद्धे
प्रतिन्तुवत्तंडुशाष्टायो त्रापत्ये विव [illegible] द्वितैवतंडाद्धे नियमोऽल्त्वकुस्त्रियामिति
ष्ठ किंचन्यायत्वहाणेनयमश्चेत्यधिकृत्य त्राचामिति त्राषष्ठं [illegible] परत्वाद्बाधित्वा
शार्ङ्गरवादिपाठान्ङीनन्न निषिध्यतीति वतंडीन्यत्र प्रत्ययलक्षणेऽपि तलोषइत्य
तश्चौरुयथेति श्रावघाश्चेति चापं बाधित्वा वपनीति यथा [illegible] फा नवर्तयेत्तियोज्ञ १३३
घा

नाष्कस्य बाधकत्वे हेतुः सर्वत्रेति [redacted] सर्वत्र पद
णस्य पूर्वसूत्रावधयात् तदीनु विषयेऽन्यत्रेत्येव मर्थवान् प्रावामाव
यिणां मत्तदीनं बाधियाप्रत्ययत्तद्वाणे सतीस्यादेवेत्यर्थः अचीत्य ह्रष्कः ३
त्ववर्त्तनादितित्तद्विनशासोनिष्ठत्रयइति नावः नाष्ठ्येन्त्रौ नी [redacted] वृमिति
शास्महदद्वं रुत्नोरिति अनेन दूम टणरुइमित्यनेनं टरेल्लेङि निमि
पोरन्यतरं स्मिन्नमिइतश्चलोपेरुधादित्लोपवेमागमे आङ्गुणे अदि
लोप इति ढ चेचर्वं कवसोघ्विनिणत्वे अरणोः इति रूपं कथं नतवे निवोधं व

=अस्येवोदाहरणानीति॰ मघविमोऽकुरसीतिविग्रहोपस्थितनिरनुबंधकेकारमात्रलोपा[redacted]दलरेवस्यानित्वंतथापितद्धन्तिसर्वनामस्थानत्वंननतस्माधःनलोपधर्मत्वसनान्विधाविनिनिषेधस्ततनभवतीति॰ एवमनड्व=
=न्धोकूरसादावपकलोपेतद्धन्तिसंबुध्दितसार्वधातुकतादेरनिदेशोयोगीतिस्थानिवत्त्वाविषयतेनेभूपलभ्यनइतिभावः। अतएवाग्रेस्थानिवद्भावेनाप्येतानिसिद्धानीतिभाष्यउक्तं॰ ५=

के॰ वि॰ 134

१३४

=अगदिसत्रनडुन्स्यादिति॰ ३= स्कादेः॰ २=

२८

द्धयनीतिचपरिहारः शास्त्रनिमित्तयोरन्यतराति देशाइतिभाष्यका
रेणपरिहृतेप्राधान्यानुकार्यातिदेशोपिश्रदोषइतिस्वयंपरिहरति
न्न्ययइतितस्मिंसतीतिपरिकल्प्यपूर्वद्दृष्टिसतंतज्जातीयेपिसनीन्या
भिन्नेपिसतीपरिहारतत्त्वइतिनविरोधः नन्नुविशेषविहितत्वास्सद्धिलो एकणो
पात्पूर्वंनविप्रतीयन्नश्राह यदितिभिन्नविषयत्वात्येननाप्राप्तिन्या
योत्रना[redacted]स्तीतिभावः द्विर्वचनेस्थानिवत्त्वनेनइरचेहत्ताद्विशेषस्यैत्व १३४
पिद्रष्टव्यं अणो[redacted]कारइतिवचनप्रयुक्तिं[redacted]गृहीवापरि

=भाष्येपदस्यंनङीतिज्ञापकोपन्यासोगोरात्वेदोषाभावायपरिहारकथनंचांगाधिकारप्रतिनिर्देशापह्नुत॰१= त्विति॰ ३
=यद्धिक्रनुडिषयेरप्रतिषेधोवक्तव्यइतिसात्तानिकभाष्येणविषयंग्नेदेप्ययवादस्तंतार्हिप्रसयलोपस्यलेऽनुसन्तिरेवशास्त्रेणान्वाख्यायतइतिसरूपसूत्रभाष्यरीसापवादत्वसंभावनैवनेतिभावः। २=

स्तासांनरमात्राथवेतिमजलात्मकस्य यत्नोकारेणसामानाधिकरण्य
मयुक्तमित्यत आलाकारे नियतविशेषः तद्विशेषमतइतिनिघावगुण
वन्यायकल्पनेत्यनेकारवानुलक्ष्यतइत्यर्थः। नन्वेवंसतिमत्रावतिप्रसं
गानावायाजाघतद्वन्यत्रमुख्यार्थस्योत्तरत्र लक्षणायांविरूपमि
त्यतोव्याख्यानांनरमात्राथवेनित्रस्मिंश्चपदेय नइतिविशेषणमि
तितत्रलक्षणान्यायेनातिप्रेत्याहयत्रवयवइतिनेतित्रउपलक्ष
ण[redacted]वादमइत्यर्थः। ज्ञापनार्थंप्रत्ययतल्लक्षणेनतत्संज्ञानेत्यस्येतिशे

मित्रश्रीरित्याद्यर्थं नुगमसइति योगं विभज्यन्ततोऽङ्गीसजातौ चेदप्येवेति नियमार्थं योगान्तरं व्याख्याय हलग्रहणं न कर्तव्यं भवतीत्याहुः॥४॥

कै॰वि॰ 135



षः ज्ञानेपीति सामान्येन शास्त्रिग्रहणे ॥३३॥ सारूप्याच्छास्त्रानुशिष्टा
वित्यस्याग्रहणे क्रियमाणे यस्मिन्सूत्रे विध्यर्थमेवेति द्रष्टव्यं अन्यत्र नेति वि
तिन्न यथापीति भावः वस्तुतस्मिन्सूत्रे शास्त्रानुशिष्टा वित्यासीयवग्रह
णं व कृत्यमित्याहुः शास्तु इति निन्नशष्टं गृहीवायदुच्यते तत्प्रत्ययग्रहणा
दनेन मात्रस्थानिवद्भावेन तु किन्नस्यादित्यत आह स्थानिवदिति अनि
नस्मान्निति तत्रानर्थकेत्यनिधानम प्रत्ययग्रहणेसंभवतीति भावः न कु १३५
स्थानिमित्तं यदन्यस्य स्थानस्थानिवद्भावेन लोपोपि यत्र स्थानिनए वतक
स्या॰

=नन्वस्मिन्पक्षेप्रत्ययग्रहणवैयर्थ्यं तदभावेहि गोहिनमित्यादौ विधित्वसंभवे नियमपक्षस्योक्तिसंभवाभावा दितितत्वं २=

ऽऽ

ऽतो पेस्या [redacted] न्नह्यसतोवस्तुन श्शतेनापिकार्यत्वं संभवति तथाचेहासंका
र्यत्वमिति नित्योपनास्तिस्थानिवद्भावप्राप्तिरित्यत आह नत्र स्वेति॥ ॥
नलुमताङ्गस्य॥ ॥यद्यपित्तु शब्द योगात्स्यं ह्यालुमच्छब्दवाच्यानन्वतत्र
लुमतेनिप्रतिषेधः किं नुतत्प्रतिपादितेदर्शनेतथापि वाचक धर्मस्तु
शब्दयोगं वाच्यतत्पर्यवसान्लुमतीति निर्देशः इत्याह लुम दितिनन्नुसर्वैस्वरः
कार्यत्वेन एकमेव पदं गृह्णातीति किन्नामैकं पदमभिप्रेतमित्यत आह एकेतिपदस्य
पदादित्यधिकृतस्यामंत्रितस्यन्याहि नाविधीयमानः पदद्वयाश्रयइति

ऽ॥

१३६



नाष्ट१

योजनासर्वाग्निंत्रिनेत्यामंत्रिनग्ररोमिकमप्रिग्रहीत्तराकामितिपदस्य
पदादित्यधिकारेऽनंतरमत्यामंत्रिनस्य [redacted] न्युत्तंघद्यवद्दितमुदाह [redacted]
तिदध्यीतिइतिनावः उपसंख्यानंकुर्वतइतिशेषः पूर्वपदमु त्तर १३६
[redacted] पदापेहामितिविबुद्धीरिश्वरस्यादि

[redacted] पदान्त्रयद्याभ्नाप्त्योपसंख्यानिकप्रतिषे
धस्यप्राप्तिरिति तदपवादे सर्वस्त्रोमइति तत्करणमस्तुकामित्यनत्राद
सर्वस्येति विधीयते ऽपवादनिवर्तनेनव्यवस्थाप्यतइत्यर्थः प्रत्ययेति
स्टपरोणादिके इसिप्रत्ययेसतीतिभावः। निस्वरेणेतिसप्रभृतीनु
क्तिकनिप्रत्ययानत्वेनेतिशेषः। एतच्चोपलक्षणं त्रः संख्यायाइत्या
धुदात्तत्वेपीत्यपिद्रष्टव्यं। सिज्लुकूस्वरवर्जनं नकर्तव्यमित्याक्तेरिति
गानीत्यनेनज्ञैवं तु किमंत्रेषु सकरणशेन्यत्रप्रनालेमिरुणं नकर्तव्यं तु

दे२

=गासादिम्यःपरस्यसिचोः मायासिजम्मजेसस्मात्रमेः [redacted] वार्गिकेलुकीयुपलक्षणमितिभावः।५= नचैवंददतीत्यादौलुम्मसंगः। क्तिनद्रत्यनुवृत्तेः। माधिलडि। लउः। ञकान्यनन्नेमदेतिनियमेनपक्षेनुसरस्थत्वात्ः।१=
·मांतियांतीत्यादो·

कै॰वि॰ 137

१३७

सिद्धो त्राप्त इत्येतच्च विध्यर्थंन्न विष्यतीतिभावः। त्रितिकिस्वरा इति नाप्य ॥१२
दर्शनातत्तिनिकिदितिस्वरविशेषणमितित्रनायस्या त्वत्तथावलुकासा
मर्थ्यात्रोवानत्तिनिकिलुकीतिमांसेसोलुपपन्न इ निश्रमंत्युदस्य तिनिति
क्तिनामितित्रयोजयंतीत्यत्रकर्मोपेक्षायामाह प्रतिबंधमितिलुबितिश्चेप
तिश्रनावितिविहितस्येत्यर्थंगगाइत्यादिषुम्म नांत्वगुपोत्रत्यायलक्षणे [redacted]
नाधुदात्तत्वनावेषातिपदिकस्वरेणसमासस्वरेणचयथायोगमंतोदा ॥१३७
त्तत्वंभवतिनलुतद्धिताहिप्रातिपदिकस्यतद्धितेनविशेषणात् स्वय

स्यर दंत

यत्रहलो यस्मादिति न विधोसमस्तयस्य कार्यं चेन प्रत्ययं स्तेनत्वा
प्रस्यां नाद्यत्तत्वं प्रत्ययलक्षणेन प्रतिषेधात्तरेनाव पिप्रातिपदिकस्व
रेणास्यादेवत दित्यत आह। अदेरिति। यद्यच्चान्तोदात्तत्वं प्रातिपदिकत्व निबंधनं प्रत्ययस्वर विघातकं स्यात्प्रसय
स्यपितत्वमनर्थकमेव स्यादिति भावः। पर्युदासे प्रसयलक्षणकार्याभावान्नति प्रतिषेधे स्तूपीति स्व वि
तोनाद्यन्ततापत्तिबाधमानः स्यादिति बुवन्ता न मुख्यपावस्यति पर्युदास
इति प्रत्ययत्वेन स्तूपस्य हशात्युक्तो चेद्दृढ वा इ [redacted] त्यत्रापि
स्वं नस्यादिति भावः। नन्विष्यमाणमपि स्वं कथं स्याद्यावता प्रत्ययल

=पथिमथोः सर्वनामस्थाने इत्साद्युदात्तेप्राप्ते ४= षेधायोगमाशंक्य ४

कै.वि. 134

१३८ ४२

हणप्रतिषेधात्तस्त्वपीति प्रतिषेधप्रवृत्तोरवप्राप्तेरित्यत आह लोपेति
हल्ङ्यादिसूत्रेण सोर्लोपापादितिं तावत् रवइति अपीति प्रतिषेधेन वित मुर
र्थंत्तु कित्प्रत्ययलक्षणप्रतिषेधश्चेति सर्वं निरवद्यं सिध्यतीति तावत् न
त्वुत्तरस्य पदत्वं माहेश्विरु घा उत्तरपदवाच्यस्य समासावयववि
शेषस्य धर्मः किश्चिन्नायः तत्र त्विति प्रत्ययलक्षणप्रतिषेधपरमं च मेत्य
त्वपरमशाब्दाउत्तर स्य चर्मेन्नित्यस्य पदत्वव्यपदेशो कर्तव्य एव प्रत्ययल
हणप्रतिषेधान्न लोपो न स्यात् तान्त्युत्तरपदत्वं नाम किंचित्प्रत्ययल १३८

ण मुत्तरपदत्व नद्वितीयः।२

ग्रहणं कार्यमस्तियदतिदेशात्तुम्रात्तं निषिध्यतेत्यत आह नपदमिति
तथा च बहुव्रीहेरित्यर्थ वदतीति भावः प्रत्ययग्रहणं न भवतीत्यतिदे
शो न प्रवर्त्तत इत्यर्थः समासार्थमिति सन्महत्परमेत्यत्र रूपेत्याधि
कारादिति भावः तामिति सुपो धातुप्रातिपदिकयोरिति लुप्तानीति शे
षं कुवादीनीति कुवचलप्रत्यादीनीत्यर्थः ×उत्तरपदत्वव्यवहारश्च समासे प्रसिद्ध इत्यसम
से तिप्रसङ्गो न भवतीति भावः ×ननु पदसंज्ञा न संज्ञया बाध्येतेत्यत आह यस्मादिजा ...यो
इति भावः तस्य पर्यन्त ग्रहणकार्यमिवानन्तरे तिप्रसज्यतस्य पर्यन्त

१३९

मा॰ ... ४×कारादितिः द्विविधिरिति। अनुवृत्तेरिति शेषः। न विलित

थाम्वान्तिभावविधिकृत्वात् संज्ञायां पदसंज्ञा न बाध्यत इति शेषः। से... स्से

ने२ तिसमासे देवस्तुवृत्यरिलिभावं अनन्तिधमने हेत्वर्द्धीति स्वरस्येति ते

त्तरपदादिरित्यधिभावः न चैति स्थितेनोत्तरपदादिश्चेत द्विधा प्रति

षेधापवाद इत्युक्तस्वरविधिसमय एवोत्तरपदादिवृद्धिर्नेभाज निभा

वः एतच्चोत्तरपदशब्दस्य रूढत्वमाश्रित्योक्तं नाश्रितत्वप चपदा

दिविधानात्प्रयत इत्यनेन न प्रतिषेधापवादस्यातिव्याप्तिरूच्यानकि १३९

ने२ ने२

=पक्षमाश्रयः प्रत्ययो विहितः तस्मिन्प्रत्यये नस्याः प्रकृतेरप्यवाद्रुकः प्रभंतास्प्रकृमानम्पुरिसर्था राजकुमार्या विसतेनिषेधो भविष्यतिनतुर्धिश्रमुनेस त्रेतिभावः। विधाने तिः यदितु कोकचेय यस्त लक्ष्यकायकार्यस्यापिह् फ्रिसंगास्तु

×लघ्वंतं-राजकुमार्या विलयत्रशाकलाभावायभाष्येमितीति-सिद्धिस समासयो रितिवार्तिकइतिशेषः। प्रसासमेते ति-प्रत्यया सिमप्रकत्येकृदि×
×शेष्यनइति [redacted] मावः। विधानविवक्षायामपिनदोषइ ×२

तप्रतिषेधस्येतिइष्टव्यं नञ्समासेस्वांग शिष्टामिति कसंशिष्टस्यासिद्ध
मेवाद्युदात्तत्वमिति आ त [redacted] आह कसंशिष्टादिति पदेतितच्चार्थोन्याहरा
जेति तस्यसर्वनामस्थानं परमिति प्रतिषेधप्राप्तिरित्यर्थः पर शास्त्रस्य
इष्टवाद्विद्या पूर्वविप्रतिषेधेनसु [redacted] बंतमितिपदसंज्ञा नविधातीति
आशंक्या नाथ्रुनोक्तं प्रतिबंधश्चेति कथमनेनपूर्वविप्रतिषेधो
निराकृत इत्यत आह विधीति प्राप्तस्यपुनः कृत्तनं विधानेनतु पचादि
त्यर्थः अनेन विधिप्रतिषेधयोर्न युगपत्प्राप्तिः किंतु विधिप्राप्तस्यैव

×ङनर्‌पदशाद्योयोगरूढइत्यभिप्रेत्याह-समासेहीति-केवलयोगेप्याह-नचेति-संज्ञिनामिति-नचश्रूयमाणसुबं×५

१४०　　　　　　　　　　नेर　　　भितर　　　　　　　　　　　　　　　　　४

एकाल्नामितिपूर्वविप्रतिषेधात्संनवत्सुकं नवति अथवानंतरस्येतिन्याय
स्यायमर्थः यद्यपि सर्वनामस्थान इत्यसुबंतस्यानुवृत्तिः तथाप्ययमनं
तरस्येत्याश्रित्य स्वादिष्विति प्राप्तिरेव निषे[redacted]ध्यते न स्थानित्वमित्यपि ततः
सर्वनामस्थाने सुबंतस्य पदसंज्ञानिषेधो मुधा स्यान्न तथा सत्युत्तरार्थत
यासुबंतमित्यनुवर्तनमावश्यकं तदनुवर्तनं नांतरीयकं संज्ञाद्युत इति प्रा [redacted]
नंतरस्येति न्यायबाधने सामर्थ्यमिति न च वाचो वाच इत्यां नियमस्य स
प्रयोजनत्वाद्योगविभागस्य च सर्वनामस्थानेऽपि पदसंज्ञार्थत्वात्परम　१४०

×योगेति· योगविभागसामर्थ्यादेवानंतरस्येति नाश्रीयत इति भावः। ननु यदि सर्वनामस्थानेऽप्यचीति सूत्रविन्यासस्तत्तस्तेन पदसंज्ञाविधौ×
×यतेतथा च स्वादिष्विति सिद्धायां पदसंज्ञायां नियमार्थमेतत्स्यात् सर्वनामस्थानेऽयच्येवेति· त×२　　दौ२

नयतिरिक्तेस्था२

वात्तोपरमवाच इत्यादि॥ अनंतरपदस्य संज्ञायां नियमेन निवर्त्तितायामपि

प्रत्ययलक्षणेन सुबंतमिति पदसंज्ञा स्यादि त्यत आह सावित्यवी

तिप्र रसस्या स्वपकर्षस्यापयोगमाह नादावितिनाष्ठो वित्ति॥ अर्थात्तिद्धोर्थ

त्र इत्यर्थस्तस्य च प्रयोजनं नकारः सर्वनामस्थानपदेन संबंधेनाख्नी

तिप्रदर्शनिंनाष्येष्ठु नविकार इति त्वनस्तारिनिविकार इत्यर्थः। बहुसेवा

वित्यत्र सुबंतात्तृत्वं बहु वितस्मात्तितस्य प्रातिपदिकसंज्ञायां सुपोलु

कि पुनः स्वाद्युत्पत्तौ प्रत्ययलक्षणेन पदसंज्ञायां कुत्व प्राप्तिः पदात्तादि

कें॰वि॰ १५१

१५१ नत्सर

रित्युक्तोवत्प्रतिषेधस्तावेनषत्वप्राप्तेःबकुसेवावितिर्सिद्ध्यतीतिउक्तं
नाष्ट्यंत्युत्तरपदत्वाविवक्षुस्मिंकुवप्राप्तिमात्रणतस्मिंश्चासतिषत्वप्राप्ते
रित्यपिशब्दसंसूचितेनपरादेर्नैत्युच्यमानेपीत्यनेनो [redacted] क्तंनत्वाद्यंनतावे
नत्वाद्यवान्यासांतरप्राप्तीमयमाणोतदवस्थमेवति। कथमित्यने
नोक्तमुपपादयतिसमासेनिबकुर्वस्यचत्युक्तोपदादेर्नलिषद्धीतन्मु
रूपएवतिदृष्ट्वाद्वेत्यस्येतिनाष्ट्यत्र ऽत्परं [redacted] मध्यपदमुदाहरति १५१
त्तिपदत्वंविनापिअवस्यसिद्धयात्मध्यमेतित्राद्ब्द्यतिरिक्तसमासाव

नियेधाप्रसंगात्

=सिद्धत्वादितिन्द्रउपलक्षणं=समासोर्थोनितदपरावयवाःसमासांताःइतिपक्षेसमासार्थपदसमुदायावयवाइतिपक्षेचासंतस्वार्थिकत्वानेषांसुपः पूर्वमुत्पत्तौलभ्मांसांतात्पूर्वभागस्यपदत्वाप्राप्तेःतस्माद्यत्रसमासांतोनप्राप्नोतितादृशो=
=दाहरणंमंत्रमित्रिणोमित्रकामिनइति=वस्तुतस्तुसमासांतोदाहरणेपिनदोषःसुबंतात्तद्धितोत्पत्तिसिद्धांतात्सुपःपदत्वात्तेषामुत्पत्तेः।अन्यथावृत्तौचार्थिकत्वादावापःसुपःपदत्वादित्वानापत्तेःतस्मादावात्तुपानहमित्युदाहरणेपिनदो
सौ

=मुखोनन पदस्य ग्रहणमित्यर्थे तासर्पग्रात कं घं वं सेसनाचिंनावीजं ।४= अनांगत्वादनंगकार्यत्वाच्च निषेधे प्राप्ते भाष्ये ग्रहणम् वन्निति ।४=
=

यवेत्तत्तर पदग्रहणस्य रूढिमाश्रित्येत दुक्तं परमार्थस्तु उत्तरस्य द्व्यव स्थितत्वात्समासांत्यावयवेत्यर्थप्रतिपत्ति हेतोर्योगरूढं उत्तरपदश ब्दः तथाच मध्यमेन मुख्यः न च मुख्योसंनत्व त्य [redacted] मुख्यासा ग्रहणांन्याय्यमिति द्रढयति मुख्येति आकार प्रकरणादित्यस्यात इत्ये तन्नियमार्थमिति व्याख्यानं संघटयति आकारस्येति प्रस्तावादास्यार नादित्यर्थः नु सप्रसंगे नियमार्थत्व मातइति अस्यार्थासिद्धं हेतुमुप पादयितुमाकार प्रक रणादित्येन द [redacted] न्यथाव्याचष्टे अथवेति आतइति
नइस

कै॰वि॰ 142

१४२

सिवइ त्यस्य विशेषणमिति स्सिन्नुगंतादिति लक्षणंइति भावः अधि
करणाद्यासंनवा पंडुश्लेषासंनवादित्यर्थः। बहुव्रीहितत्र्थौ। द्वितीयान्तो
णं पलक्षणं किंतु विशेषणमिति परिहारांतरमाह अथ वा नियुक्त इस्म
हारि तिसमुदायलक्ष [redacted] कमिति भावं मुख्ये एवं देसमानाधिकरणे
संनवतइति समुदायलक्षकत्वं न तयोरित्याह अत्रेति यद्यपि द्वि [redacted]
तीयायां न ते पदे इति तत्र ताभ्यां समुदायलक्षणं तथापि वैकरूप्यायान्य १४२
त्रापि लक्षणेव तथापि परिहारांतरं वक्तुं सर्वमिदं त्यागमपीति तदुपपा

×ननु चक्षुःकाममितिसाध्यमनुपपन्नं लावस्थायामेव खलु किंकृते भस्य लक्षणे नापि तिङ्‌न लाभावादित्यत आह ×३

दयति अनेके तिसर्वग्रहणमिति अनुवर्तते तं सर्वमित्येन न परत्वादिति सा
वकाश खल्वनु कृत तत्रापि तिबादिषु सर्वत्र नायाजयामित्यस्येति वक्ष
क्ष्याममित्यत्र तिङः पत्वं वित्यर्थः। ननु किं कृत इति नि[illegible]त्यत्वादिति भावः
ङ्डाति अङ्गाधिकारविहितकार्यत्वादिति भावः इट् प्राति पश्येन प्राप्नोति
त्यनुषङ्गः तद्धितस्यैवेति किन्न इत्यत्राह वृत्तस्य विशेषणत्वमिति न तद्
तविधिरित्यर्थः ननु विशिष्टस्य निमित्तत्वं विशेषणस्यापीत्यत आह वि
शेषणाद् एवं ति परस्मैपदे षष्ठ्यन्तु पलक्षणं न विशेषणमिति भावः॥ ॥

×सकारादि विशेषणत्वे परस्मैपदस्य ×२

निमित्तत्वे ×

स्यतङ्डित ३

=एवं च गमेस्तरस्य सादेरार्धधातुकस्य परस्मैपदोपलक्षितस्येट् स्यादित्यर्थान्न दोष इति भावः। १ = यदीयेय चनं कर्तव्यमिति। भीक्षी गृहुमदे=
=निरूढं पितीस्य सिद्धे पूर्वग्रहणेन ज्ञापनीयं सोऽयमर्थः सप्तम्यन्तं तत्र तद्विवचनमाश्रयणीयमित्यर्थः। गर्गादिद्वादश्यादौ तु भिक्षुरो प्राप्नोति=
=वंसतिसंज्ञायामुपमानमिति तिस्रश्चतुरज्ञापकमनुबंधलक्षणे स्वरे प्रसयलक्षणाभावस्य तेन न वारणीयो। तद्धिकनोलुपिचं चेव चं चेयातवाधुदा

॥ अलौंत्यात्पूर्वत्रपृथग् ॥ विनिगमनविरहाद्वानादैवमित्यप्युक्तमित्यत आह
थमापाइति न्यूनत्वादित्युक्ते [redacted] समाससंदेहः स्यादित्यत आह तां
त्यादीति साहचर्यद्विनिश्चयो न भवति यथा गंगायां निखिलं द्रष्टुमिन्द्र
यमग्र इति अग्रहणमन्यनिर्देश इत्यनयोः सामानाधिकरण्याय निर्दे
शात्क करणसाधनं इत्याह निर्दिशात इति अनिर्धारितकरणविशेष [redacted]
विवक्षायां तन्निर्देश इति व्युत्पाद्य पश्चात् करणविशेषनिर्धारणायां व्युत्प १४३
त्तिमिति संबंधान इति तुं नत्वं नयोर्वार्तिके सामानाधिकरण्यं न विरुद्धा

=समुदायग्रुति-जातिग्रहणात्::२= [redacted] सूत्रेऽस्यारोचरितार्थमिति भावः ।।४=
=समुदायस्यैवेति-ग्राह्यतिसमुदायस्येतिधाकारकारयोरुभयोरपि कार्यित्वात्कुभयोरेवमवलेयेकाश्विर्वचनवदिभावः।।२= वासना [redacted] अवमीलेयकुतोनसमाहितमितिचेन्नज्ञापकमपेक्ष्यप्रघुसमाधानमाप्यकृतावक्ष्यमाणत्वात्।२=
=ननुपूर्वस्याविशेषितत्वेप्यव्यवहितस्यवर्णमात्रस्यैवग्रहात्तस्माल्लसतआह-१नहिंगादितिनत्वंसविशेषणत्वेप्यतएवलिंगात्वात्

नइतिल [redacted] इष्टव्यं नान्ययोर्थमाह यदिति [redacted] प्राप्तिपूर्वकत्वान्नप्रतिषेधस्यप्रा
प्तिमाह पूर्वस्येति कार्यं चास्योपधासंज्ञायां प्राप्तायां प्रतिषेध इति शेषः
ननु संज्ञिवद्वद्भिरपि समुदायो नेति कस्मान्निषिद्ध नइत्यनन्त्यस्ये
तिप्राप्तिरेवेति लघुपाताभावादिति भावः संज्ञिनिर्देशाय लइति प्रथमा [redacted]
वबहुवचनमिति व्याख्यानेन सूत्रे इत्यनन्त्याल्लेति शब्दस्येति धातु [redacted] १४३
षेकादु इदमुक्तेन काप्रथमस्येकाचो द्विर्वचनेभ्यासस्यार्थवशांकेव
नास्तिश्रं नेनाद्यन्तानुकरणस्यान्यस्य विशेषणेन दन्तविधिरन्तकार्येण

नइस१

=इतिभावइतिनन्वंसविशेषणत्वमस्येपिलिंगादेवज्ञापिग्रहणंकुतोनवार्यते-अंशात्समुदायात्पूर्वभागस्यपकारस्यलघुत्वाभावादेवगुणप्राप्त्यभावत्वंततस्तन्नैवप्राप्यादितिचेन्न-कदाचिदेकस्याप्यल्लगालाक्रान्तत्वानतःपूर्वस्य [redacted] वर्णस्यसंज्ञायांगुण=
=प्रसंगात्तद्वारणार्थंतस्यसार्थक्यात्-नचैकाश्विर्वचनमायाकृतसाल्समुदायस्यैवग्रहणं-नेग्रहणकार्येणवयवाल्पग्रहणकार्यस्यानतुग्रहणत्-नचाल्समुदायस्यसंज्ञितेप्येवमितिवाच्यं-शिष्टइत्यादौकृचित्प्रमाणप्रसंगसमुदायस्यसंज्ञायांतत्कार्ये=
=णेकारेणवयवानुग्रहस्यघट्टत्वादन्यत्रापिनधैवयोग्यत्वादिसामायात्:४=

नेकं प्रयोजनमिति· नचानिर्दिश्यमानपरिभाषया चकुपस्मैवमत्यतीतिवाच्यं· अतोऽसपरिभाषयानस्यायाधनापुनर्दीर्घमादवस्थादिसाध्यात्·



वार्थ वचनान्नेदं प्रयोजनं नानर्थकइति परिभाषायाइत्यत आह [redacted] चे
द्यान्तितथाच कार्यषष्ठीनिर्दिष्टमनर्थकमिति भावः। अवर्थकं संज्ञाप
कं नचनामे डिनस्येति सूत्रमनर्थकं विकल्पार्थत्वात्तस्येत्यत आह आम्रेडि
तस्यचेति अन्त्यस्यचत पूर्वेण पररूपमिति शेषः यदि तु पूर्वे ॥ णानः
सर्वस्य भवति ततो विकल्पेन मुक्ते पूर्वेण पररूपं मा भूदिति नेति वक्त
व्यं पूर्वेणान्त्यस्यानेन सर्वस्येति विपर्ययशंका निवृत्तये अन्त्यस्येति विकल्पा १४४
यचचेति षकाया मिति समस्तसूत्रमर्थवदिति रूपवति भावात्मकइत्यर्थः न

श्रीरूपावर्णरहितइत्यर्थः

नुल्लोपग्रहणान्नावेद्ध्वसोरेद्भावस्यासस्येत्युक्ते ऽन्यवचनाद्धकाराकरण
च्छन्दस्त्वस्यापवादेनानेनन्यायेनएवमेवस्यात् नल्लोपः घ्वसोरेद्धा
विप्युक्तोनुयथासंख्येनास्तेरभ्यासासंनवान् च्छोघोरभ्यासोवमस्तेल्लो
पइतिविज्ञायेतेत्यतआह तत्रेतिनञुकारेणासोपानुवृत्तावपिल्लोपोभ्या
सस्यैवेतिकुथमित्यतआह तत्रव्याख्यानादितिअगंतुकानामंतनिवे
शाइतिन्यायाल्लोपग्रहणमनुवर्त्तमानमभ्यासस्येत्यस्यानंतरंनिर्दि
ष्टात्तथाचसंनि[redacted]धानाल्लोपस्याभ्यासःस्थानीसंनिधानानुबाध्यम्या

=नियामकाभावाद्देत्वलोपोघ्वसोरभ्यासस्यचपर्यायेणस्यातां॰३=

कै.वि. 145

१४५ पु त्वं सावेत्यस्येति भावः नन्वभ्यासस्याच्च स्थाकोस्थानिसंनिहितत्वस्थानं
तरमेव समुच्चिनुयान्न विधेयांतरमिति तिएवमभ्यासस्या स्यातनत्लोप
इत्यत आह योगेति। अत्र चकारात्लोपग्रहणमनुवर्त्तनं न चैवं योगवि
भागसामर्थ्यादिति भावः सर्वेनिनत्लोपग्रहणेहिलोप एव नावश्यो
भः कुरुयविदित्यवगमात्सर्वापहार इति भावः नन्वलोपशब्दस्य संज्ञात्
वेनाविनियोगात्कानर्थक्यात्[illegible]दवातिपादिकत्वेन नावत साधुसत्तिः अन्य
त्रोवाहुल्यादित्लोपान्नद्धित्रिकारस्योच्चारणां संजनवनीनि अतो द्विरकार १४५

कः कथं निर्द्दिश इत्यत आह लोपेत्रिदृथागित्यनेन संयोगान्तं परं न भ
वतीति संयोगान्तलोपो पिनेत्युक्तं न तु लोपश्शाष्ठेन शकार परः आदेशः
नापि तदर्थ इति कथमित् संज्ञा शकारस्येत्यत आह इति नकृतामि
ति लहणास्वेवोरित्यम्प्राप्त्यभावादित्यर्थः सामान्येनेति विनक्किमात्रा
श्रयतो नेत्यर्थः । नान्विद्रूपस्यानादेशः मकारस्येत्यलाघवं तथाव
तेन ह्यवधानान्नात्तादिविनक्ति परत्वेत्यत आह येन नेति एनद्येत्यवधि
नात्रवधिमतो निर्णिं श्रुवतेतियावत् ॥ ॥ नास्मिन्निति नान्निद्विष्टे सर्वेस्या

कै०वि०

146

१४५

॥तस्मिन्निति परामृष्टे खन व्यवधानाय संबुध्यं न मुत्तरत्र तियोक्मा
की ॥ तिन स्माछ्छ सोन इत्यत्र व्यवछेयं दर्शयितिवृत्तानि तिन स्मादि
ति साद्रवयछ्छिस इति पंचमीनिर्द्यारव्याने पूर्वसवर्णदीर्घपरामर्शित
छ्छः सामानाप्रकरणायशेषः त्रासवयवे वर्त्तते तथाचाद्विज्ञावेन
शसवयवात्पूर्वसवर्णदीर्घान्पूर्वस्यापि षकारस्य नत्वं प्राप्तं तस्मा
दितिवचनान्नत्ववतीत्यर्थः अनेनापि ह्रितस्य पशस्य चान्न इत्यनेन व
स्त्रानिनोपि नत्वानूवृष्टीशास इति शंकते अथेति सैन्नरांव्यवछेयंअस्ती १४६

शरा४ ॥शितादपेरपूर्वसवर्णदीर्घावयवत्वाच्चपूर्वसवर्णइसुच्यमानेनालाक्षणिकः प्रयोगः ॥

तिदर्शय॰ इति४ घपि श्री

ति।एवमपीतितद्वदइतियथालाघवकारेबोधितेतद्वतोनिषेधनायमन्वयः
कर्त्तुमनुचितःतथाप्येवमादिप्रयोगसाधुत्वज्ञापनायजातीय र:प्रयो
गइतिभावःननुस्वेनदूषितंकथमुदाहरणत्वेनदद्यादित्यतआहसि
द्धांतेतिइतिकरणइतिविनाप्यर्वयःपदार्थःततोर्थां तरमितिं[illegible]घति
पादायतिइहत्रस्वंरूपमितिवचनात्पूर्वंस्वरूपस्यग्रहणंप्राप्तमिती
नेरर्थेपदार्थकान्तेतिभावःशब्दस्यार्थेतियत्राधिकरणनिर्देशोवाधितिनिर्दे
शास्त्रेनार्थः।विधिपरित्यागे नेनिर्धारितपरित्यागेनेत्यर्थःसामान्यम

भेव

कै॰वि॰

१४१

निर्धारितविशेष इत्यर्थः । न स्कोन्नणिचन स्मांसोन्न इति चेत्तत्रापि वि-
करणानुनिर्धारितविशेषत्वानुपपत्तेरित्यर्थः । सामान्यस्य यः कश्चि-
द्विशेष इत्यस्य सर्वविशेषेष्विदन्तया निर्धारितविशेषभावाद्भे-
देन भावादित्यर्थः सामान्यविशेषशब्दयोरन्यमर्थं ज्ञानानस्य चोद्य- म४
मित्यत्रिचेत्यात्रिपायमाह सामान्येति कथमनवस्थितिर्यत्सर्वम- [redacted]
वगम्यते तत्सामान्यं यत्त्व   श्या स विशेष इति व्यवस्थोपपत्तेरित्यत- १४१
आह कदाचिदिति सर्वमान्यत्र शब्दबोध्यं सामान्यं दर्शयितेदिति सर्वेना

श्लो॰१

[illegible]

=निर्देशप्रयोजनानामिति· बोधप्रयोजकानां शब्दानां मध्ये इत्यर्थः ।१४= सप्तमीशब्देनेति· तथा च सप्तम्यां जनेर्डः इत्यादावेवेदमुपतिष्ठेतेति भावः ।१५=



म स्तु बोध्यं सामान्यमनिर्धारितविशेषम् एवं इत्यन्नितत्र न्यायेनेति सामान्यमनिर्द्धारितविशेषमकं अधिकरणमात्रं निर्दिष्टमित्यर्थः विशेषव्यतिरेकेण गवादिशब्दवत् प्रमाणानां सर्वनाम्नो निर्धीयं संभवति निर्देशप्रयोजनानां निर्देश्यानामिति यावत् तन्नमपेति द्विवचनाविज्ञो पपद्यावेनेनरूपः प्रभव नावादिति भावः यथा श्रुनमेकस्मान्नगरात् नरद्वयतःग्रादनधुनरिति त्रं नरेणापि साकांक्षे योग्यपदाध्याहारादिति भावः प्रवृत्तिरिति निर्दिष्टशब्देन बहिर्भूत इत्युक्ते सप्तम्यार्थबहिर्भूतानामाकर्षति

पुन॰

कै.वि.

148

१४८

पादितइत्यर्थोऽनिवर्तिकोऽसौ बहिर्भूतसप्तम्यर्थ इत्यपेक्षायां बहिर्वि
स्यावध्यपेक्षायाः वध्यश्चसन्नोपात्तस्यैवं ग्रहणेऽत्रस्यग्राह्यमानकत्वा
दवधिमानपिबहिर्भूतात्मकः बाह्य एव प्रतीयत इति शाब्दे सप्तमी नि
र्दिष्टे पूर्वस्य कार्यमिति नित्यत इति भावः ननु पञ्चम्यास्त्वाश्रयेनापोऽवाप्सं पर्या४
भवान्कथं जनपादस्थितमित्यत्र तस्मिन्निति निर्दिष्टे त्यस्योपश्लेषमभि १४८
त्यत्रोक्तत्वेतिमन्वितिमवत्रोपसर्गमात्रविषयः पूर्वविभ्रमः तथा स
ति किमर्थमुपसर्गा निर्देशः क्रियातननिर्दिष्ट इति एवोच्यते तन्नवि

=अनुपस्थितशब्दांतरस्य जनपदार्थकत्वकल्पनापेक्षयाऽनुपस्थितोपस्थितप्रत्ययस्यैव तत्कल्पनायां लघुत्वादिति भावः ।४=

थोच्येताः स

तथ्य मितिभावः जनपदेऽनुवित्रज्जनपदशब्दो यद्यर्थपरः नतस्तेन
त्पोर्वपिपर्यन्तसंनवति अथ शब्दपरत्वं निर्दिष्टग्रहणे सविपरिभाषो
पतिष्ठेतार्थपरत्वेपि निर्दिष्ट [redacted] ग्रहणाभावपरिभाषोपस्थितौ अर्थेन
प्पोर्वपिसंनवादेवतत्प्राप्तौ शब्दो गृह्यते तेन तत्रार्थनिर्देशो न पदे यैयः व पर्या४
त्यय इति विशेषणविशेष्यभावे नियमस्य संभावात् नियमफलाप १४८
रिभाषानोपस्थास्तु मर्द्दनीत्यत्र [redacted] प्रत्ययपरिहारन्यायमिति
षष्टीक्ता निपदे प्राप्त यदि ख्वतिशब्द [redacted] भावद्वादसंधारात्र इतिभावः निमि

=न च तस्मिन्निति निर्दिष्टे पूर्वस्येत्य सूच्यमानेन तच्छब्दस्य सप्तम्यंतरूपे इति बोधः स्यादिति वाच्यं इति शब्दयोर्वैयर्थ्यप्रसंगात्तत्र रूपमित्यनेनैव तल्लाभात् ।१=

कै·वि·

१४८

नेति·२

त्वस्थानिनोरन्येनाव्यवधानं संहितेतिमध्याचोऽस्यतिनाव्यवहितमध्येवर्ति
श्वन्यकालाभावः संहितेति परिहरति नन्वव्यत्यपि निर्दिष्टग्रहणेनसि
न्निति निर्दिष्टे सर्वस्येत्युपस्थानात्सामिध्याविन्यत्रव्यवहितेचैकः श्रवःकृ
वेत्याभावान्नयणन्तविप्यतीत्यतः आह व्यवहितेपीति लक्षणे दैवलक्षणे पर्प४
दृश्येत्यत्रिपेत्याह यत्वेति पूर्वोत्तरोनिमित्ते नद्वावपियुज्यमानौनायाश्चा
न्यतनेन विशेषित इतिवार्त्तिके कृदेशस्याथश्चैनन्वर्थमाह योग इतिनि १४८
यमपहान्षष्ठीप्रकल्पहाः प्रकास्यन्तुवासोषाभावादित्यत आह तत्रेति

तिः२ पुंजेत्पर्प·२

=भाष्ये योगयोरिति द्विवचनोपपत्तये आहुः कर्मणीति:=
=अस्मिन्पक्षे योगाविशेषादितिवार्त्तिके युज्यमानयोर्यीति=
=भेदाभावः सपूर्वोत्तरसंबंधीतिवाक्यार्थः पूर्वत्रपक्षेतु=
=योगयोरिति भाष्येऽपि अधिकरणे षष्ठीप्रतियोगित्वेन संबं
योगविशेषादितिवार्त्तिकेचानित्यसापेक्षत्वात्समासः।१=

नत्वीति स्थानिवद्भावे हि कार्यित्वेन प्राधान्यं निमित्तत्वेव पारार्थ्येन गुणत्वं त
दुक्तयामकास्य कृताविरुद्धमिति भावः प्रकारान्तरेणचानुपपत्तिः
प्रत्युक्ताव्यवस्थितत्वेपि पूर्वशास्त्रप्रवृत्तेः सन्निधानविन्यत्रापि प्रसंगदी
र्घवस्त्व इत्यत आह द्वयोर्यावत्तिष्ठत्वेस्येत्युक्तत्वान्निर्दिष्टग्रहणाद्वे दोनी
वः नन्वेकार्यकालत्वान्न परिभाषयोः पौर्वापर्यभावान्न विप्रतिषेधा
नव्यवस्थेत्यत आह दृष्टेति भाष्ये गोतः परस्य सर्वनामस्थानेति
५१ सर्वनामस्थाने रुत्तो गोत इत्युक्तयत्रापि षष्ठीनिर्दिष्टाद्विति भावं
=भाष्ये अभ्यस्तस्य जिर्घइति अभ्यस्तानामादिः आदिः सिचश्चेति सूत्रयोर्जसार्वधातुक इति सप्तम्यंतानुवृत्तिसिद्धमेडस्पर्शः १२= स्थि७

प्रधानः तथा च सर्वनाम्नः स्थान इति षष्ठी गोत इति पंचमी तदा सन्नं
स्थानस्य णिचं गोत इति षष्ठी चैतस्मिंश्चांतस्येत्यत्वं गोतो णिद्वेकोऽलोऽन्त्य वस्मै
तस्याद्य एवेति टुमोऽहमत्र आगमे पि नाल्विशेषः संयोगान्तलोपे न स्थि श्रुवः
सिद्धत्वाद्विधानसामर्थ्याद्विधानदर्शनं गादित्यतत्राह दुम इति नं ग्रहणे
पि पंचमी निर्दिष्टो निरवकाशः तथाप्यादेशसंबंधवित्तस्येनाव
सप्तमीनिर्दिष्टे स्यात्कार्यं लिङ्गनत इत्यपरितोषात् यथार्थवित्यक्तं वा निर्दिष्ट
तामत्रार्थशब्दस्य प्रयोजनादिर्वा चिन्त्यमित्याह यथा विषयमिति नाशि

151

कार्यिप २

पूर्वस्य षष्ठीति पूर्वस्यैव प्रातिपादन[illegible]योग्या षष्ठी न भवतीत्यर्थः एवमुत्त
रस्य षष्ठीत्यपि नहीति वा कथं नेदं प्रसंगादिति भावः उपदेशेति स्थानेन्त
रतमपरिभाषयाऽनुमीयमानेनेनादेशस्य तत्त्वारणान्नावादित्यर्थः
ननु स्थानेऽन्तरतमे संज्ञालोपाभ्यां निरनुबंध इत्यनुमीयमानश्चादेशोऽपि नाद
श एवेति किमिसंज्ञयादेश इत्यत आह स्थानीवेति यद्यप्यधो[illegible]ः परः प्रव
यः तदानीमेवादेशो न भवन्नेत्संज्ञालोपाभ्यां भवतीभूत इत्यर्थः यत्र तिनि[illegible]
नीति निर्दिष्टे इत्यस्य विषयं नेदं नन्ने दानुक्त सिन्पूर्वस्य षष्ठीति विशिष्टपरं

कपि २

कै॰वि॰ ।५।

१५१

सप्तमीप्रकृतेः प्रागेव पठ्यते

द्विशेषणपरमित्यर्थः । स्त्रत्र एवेति । नवोपदेशासद्भावादिति भावः । नै
थावधानतो निरन्तबंधक एव क्रियात प्रत्यय इति । ऊनस्त्रलादेशास्य सा
बंध कृतेति भावः । परत्वेति । अङ्गत्पनीधानतोः परस्पे निवक्रमतीक्यवादि
त्यर्थः । अपेक्षायांइति । अपेक्षा निबंधनः संबंधः अपेक्षावतास्मिन्निर्दिष्ट
न्यस्य लक्षणपदश्रुतयोः संबंधानन्तवेस्तुनितु तस्मिन्ना कांक्षानेति
ऊ तन्तस्मिन्नित्य [redacted] स्योपस्थानमिति भावः । अथवेति नास्या
यमभिप्रायः प्रथमानिर्देशासामर्थ्या सथ मनाइग्यणोः स्त्रौदेशानाव

स्या२

त्रिति४

१५१

प्र२

इतिंतदुन्नयोर्युगपत्तु प्रकल्प्याकृत्याभावेपि कस्य कल्पत्वमित्यत आहतु
रेति नचैवंदीर्घादितिपर्स्यनवकाशाप्रष्टीप्रकल्प्यकृत्स्यादित्यत आ
दीर्घादिति ॥ ॥स्वंरूपंशब्दस्याशब्दसंज्ञा॥ स्वरूपस्येतिशब्देनार्थे
अर्थैर्विकेषां चित्तु कार्याणामसंभवानुत्तसाल्लवयोतिशेषः अन्येति तिश
ब्दस्यस्वरूपमित्यग्नाप्तत्वेन विधिस्थिनमिति नैष्रदेशे विशेष [redacted] स
वं मर्पविधेयव्यतिरिक्तं लिंगसंभवतीतिनावः विध्यंतरेतिनहि स्वरूपमि
त्यास्याग्नेर्ढमित्याद्यौसामानाकरणेनाविषयधिकरण्येन वासंबंधः संत

पंचमस्तेन२ पि२

वतीत्यर्थः। ननु संज्ञापक्षे प्रदेशेष्वपि शब्दः स्वरूपं क्रियायां येन लोकप्र
सिद्धमप्यर्थं त्यजति रिह शास्त्रे न वर्तीति न्यायात् केवलस्य शब्दस्याने
ब कार्थविसं[illegible] न वाचं न तथा स्वार्थे प्रतिपन्ने तत्र च कार्यासं न वानुपपर्याये भा
पिठगतिडुपरि हाइत्यत आह वे विति नियमार्थं च मनुपपादयति सर्वेति
सर्वं च शक्तियुक्त इति शाब्दा [illegible] यइत्यर्थः तत्र तत्र शक्तिविषय इति ^ या
तीति शब्दः कारणेनार्थः करणं कार्यान्यथानुपपत्तिप्रमाणिकाश [illegible]
नैरणार्थं क्रिया न वर्तितमर्हतीत्यनेकार्थप्रत्यायन शक्तियुक्तं चानि [illegible] १५

वेव। शब्दस्यार्थस्यार्थप्रत्यायकत्वरूपाधीनमितिवा। वशब्दार्थसंबंधानित्य
त्वंस्यादितिनावाः। नत्वसंबंधस्यद्विष्ठत्वात्संबंधिनश्वरकस्यचितुपिंडादेर
नित्यत्वेनतद्विनाशेप्रतिशब्दसंबंधनेहेनसमवायत्वेनहेतोष्यात्संयो
ना ८ गिनाशेसंयोगनाशवत्शब्दार्थसंबंधस्यापिनाशस्यादितिवाच्यं। शक्तिःसंबं
धःसाचसर्वार्थस्य। विषयापरस्परनिरपेक्षत्वेकिंकार्यनिरूप्या। शब्द
कनिष्ठाश्रीयतेतथाचविषयनाशेप्याश्रयविनाशाभावात्ना। नित्य
त्वंशब्दार्थसंबंधस्येतिनित्यत्वरूपिणोनैवाभावात्शब्दस्यातिषष्ठ्याजैपन्नासंज्ञा

सांप्रतं।२

संज्ञिसंबंधश्चेत्यत आह स्यपेति अनेकव्यक्तिसमवेतत्वाभावेनाकाश
त्वादिवन्न तत्सामान्यमित्यत उक्तं शुक इति भवतत्वोच्चारणक्रि [redacted] येव नि
यतेनोच्चार्यमाणः शब्द इति [redacted] न तथापि नाल्पोऽस्त्र. दस्वापा
ररूपस्योच्चारणास्याश्रोतृत्वेन शब्दश्रवणमनंतरं वक्तृविशेषानुमानं
स्यात् । नापि व्यंजकाध्वनय एव नित्यं तत्र व्यंग्याः शब्दा न चावर्ष्ण्य [redacted] त्ति रि १५
क्ताः ध्वनय एव न संतीति वाच्यं शब्दस्य विशेषमनवगच्छतः येषां पथमवतर
ति तत्र वाध्वनिशब्दवाच्यानामवश्यमभ्युपेयत्वात् इति सा वत्सुदतादी

स्य२ ष२ द१ दृति।२

भा १

नांवर्णधर्मत्वेनप्रतीयमानानांमसतिबाधकेध्वनिधर्मत्वकल्पनासंन्नवा
नु तु बांच परस्परविरुद्धानांयुगपदेकधर्माश्रियानुपपत्त्याधर्मिभेदैव
सिद्धो अग्न्यादिशब्दभेदैरितिभावः। ननु तथापिविवक्षायेणसामानाधिक
रण्येसतिसंज्ञासं ज्ञिसंबंधोदृष्टः। नचस्वरूपंशब्दस्योन्नयोः नत्वन्नीय
त आहतवेति आत्मीयवाचिनास्वशब्देनप्रत्यासत्त्यारूपशब्देनसामा
न्यस्यव्यक्तिरभिधीयतेतथाचायमर्थः स्वंशब्दलक्षणाव्यक्तिरग्निशब्दा
दिः शब्दस्यरूपं अग्निशब्दादिसंबंधांसामान्यसंज्ञिकाभवतीतिव्याख्येः

भिशद्दलादि १

संतिनोद्दिष्टपीतिमूलवचतास्वशाब्दस्यार्थवतो नाभवति । व्यक्तिर्दूरे लौ चेति । सामान्यस्य ढगादिभिः साक्षात्सौर्वापर्यासंभवादिति भावः । नायंनियमः सामानाधिकर
के.वि. ण्येनैव संज्ञासंज्ञिभाव इति उभइख्यातो यमिचारात् तथा च जातिपदत्वेजातिः संज्ञा । ३



सामानं संज्ञेत्येन न पदस्य संबंधः प्रथशब्दस्यरूपमित्यनूद्यास्वत्वं विधीयते
नद्रं सामान्यस्य स्वशब्दवाच्यत्वाक्तिः [redacted] संज्ञेति द्वितीयपदस्य सं
भवइति सामानाधिकरण्यं संज्ञाध्याक्ति परत्वे शब्दस्येन्यस्य जातिपर
वाज्ञानेर्व्यक्तिः संज्ञेति रूपग्रहणं विनैव सिद्धतीन्यन्ति प्रायेण दृष्टं ना
थरूपग्रहणमिति निन्वात्मीयवाचिनास्वशब्देनार्थे विज्ञाय रूपास्येवकु
थंपरिग्रहइत्यत आह पतीताविद्युपदिश्यतइत्यकपदेशः संबंधस्तदने
पिग्रहणासंबंधं ग्रहणादिति यावत् रूपस्यान्यत्रमर्थस्याप्युपेत्याह नवेति

त्रिनैव १

त्वं वंतीतिभा

आवर्त्तिन्यो हि संज्ञाः ताः शास्त्राम्निकाः संज्ञैवः अन्तर्हि स्वं शास्त्रस्यानिधेयमि
त्यध्यवसारणार्थं संशीलन आह संज्ञिविषये तिइ रु शास्त्रे अर्थग्रहणेन
थावस्व शाष्ट्रेनापि अर्थग्रहणन इति शंकां निवर्त्तयितुं रूपग्रहणं कुर्वन्न
र्थग्रहणं ज्ञापयति स्वं रूपमिति निवचनाच्च रूपमपि ग्राह्यं न त्वोनयानुग्र
हार्यां र्थवतो रूपस्य सतिसंनावयहणमसनिनके व [illegible] र्थस्य शब्दस्य वा रूपस्य
ग्रहणमित्यभिप्रेत्याह ग्रथ्यिक्तिं इति टेरि निरि संज्ञक विशेषणस्य
निर्धारणा बध्नीत्नायं वस्त्ररूपच वैमिं यथ[illegible]रूपेण नाश्रीयत इति ना

तितदा वं

ह१ ह१ ह्संबद्धः२ ह२

वः नन्वशब्दार्थगत्तिर्युक्ता न तथा हि स संबद्धोऽर्थं गमयेत् असंबद्धो वा नाद्यः
संबंधस्यागम्येन सह शब्दस्यानिरूपणाच्छब्दादि द्वयस्यांगुणो वाद्यद्वयत्वेव
नित्यत्वाभ्युपगमात् न तावन्मध्यमपरिमाणं तस्यानवतीनिसोणुर्महान्तो
वा वाच्यः तत्र न तावत्प्रथमः कल्पः तथा सतीन्द्रियग्राह्यत्वानुपपत्तेः
मनोवन्नवाचेंद्रियग्राह्यत्वाद्गनानंतो विभ्रन्नं नत्वैतत्संयोगान्नावान्नाकाशा
दे[redacted]षोकाशादिशब्दस्य संयोगलक्षणसंबंधसंभवः सविभ्रघटप
टादिर्विभुत्वेन सर्वस्याविभ्रशब्दस्य संयोगात् आकाशादिशब्देन घटपटादेर

चा२ १५५

भि१

प्रान्तिष्वयत्वं स्यात्समवायश्च विभौ [illegible] र्विभ्वंतरेणेति आकाशादिशब्द
स्यविषयतादिवाचकत्वं न स्यात् गुणत्वे चाकाश[illegible]विशेषणे गुणत्वे [illegible]शब्द
स्य न त्वास्येव संबंधात् घटादिगमत्वं न स्यात् संमेयुक्तसमवायेन तु
गमकत्वेति प्रसंगः संबंधांतरं आकाशात्मसमेकल्पं अ संब[illegible]द्धत्वेवस
एव दोष इत्यत आह नैत्विति द्विषयत्वानावेपि शब्दार्थ प्रतीतिकल्पनापात आश्र
यविषयनिरूपत्वेन तत्त्वयाधीनत्वलक्षणयोगात् गोण्या वृत्त्या सं
बंधनेत्युक्तं संज्ञाविधानार्थ[illegible]स्य संज्ञा प्रतिषेधार्थमित्युक्तं [illegible]त्यत

लक्ष्यलोंतरेला वायात्पन्नत्स्लंसायाइ१

कै॰वि॰
१५६

ल२ स्यशब्द३ ×नन्वर्थस्यज्ञानोत्तरंपरंप्रतितन्बोधनायशब्दप्रयोगइतिकथंशब्दपूर्वकत्वमर्थप्रतीतेरत आहार्थस्येति ×२ ६०

आह संप्रत्यय [redacted] इति नन्वर्थसंप्रत्ययस्य शब्दस्य पूर्वकत्वेन कथं
व २ स्वरूपस्यैव ग्रहणमित्यत आह शब्द इति तथा च प्रथमप्रतीतिरूपपरिख्या
भावा २ गेकारणात् [redacted] नार्थप्रत्ययव्यवधानेन [redacted] ग्रहणं युक्तमिति नित्ताव: स्वरइति
स्वरूपग्रहणादेव सामानाधिकरण्ये स्त्रीलिंग इत्यपि नापेक्षेतेति
१ नाव-घुसंज्ञाविधानस्य तर्हि कोर्क वकार इत्यत आह ईहलीति १५६
कृ २ कत्रिमात्रिमयोरिति न्यायादगृहीतसंज्ञावत्वन सामर्थ्यासिद्धिन्या
यो बाध्यत इत्यस्ति प्रत्याहारपदे शेषस्वमिति षकारान्तादिति ग्रस्पृशसोर्लुकः॰ शाकृन

व्यास २

=वक्ष्यत इति । विभाषाग्रहणे सा दोष इत्येकं वाक्यं परिसमाप्त्यासीग्रहणं योऽहंयः पश्चमृगाणामित्येवमनेकवाक्यसंपादनेनैकवाक्यभावविधानादित्यर्थः अनन्तरपाणिमात्रिकाम्बारोहणत्वात्पोषं वक्ष्ये सादीनां न प्रवृत्तिः ॥ २ =

उकारांत २ स्वान्नावादिति नावैवः षष्ठन्तरयोर्जस्शसोः स्वरूपग्रहणेन तु प्रक

वैषेजश्च मसिद्ध मित्याह तदिति चार्थानावकमुपपादय नि सामानेति त्र्या यशब्दे २

धंतोविरुतयमध्यपादान मेवमति प्राप्तमित्याहगोति ॥ ॥ अपुदिस्यव

र्णस्यचापत्ययः ॥ ॥ किमर्थमिति । नाहेपोयं किं तु विशेषण जिज्ञा

सापरमित्याह किमिति तत यायौगिकइत्यन्वयः योगं दर्शयति

प्रतीयत इति नन्विदमः परत्वात्यलाघवं तरंग याद्यपररूपत्वेत्र्यधिक

तीयमात्रस्य संग्रहणोपि सतिनातंरमन्याद्देशः सं [redacted] नवतीतिस्व

वर्ण २ त २

=हृतोवेसनेनेति॰हृतोवेसनुवर्त्तमानेन लिङिसिचिचपरस्मैपदेष्विति दीर्घनिषेधयोर्विरोधप्रसंगादैयर्थ्यप्रसंगादिति भावः। एतेनयथादिक्तं स्यादिति नियमाद प्राप्तसमास विधायकं तदितार्थेति एवं ग्रहे रे=
=वेति नियमात् प्राप्तदीर्घविध्यर्थं हृतोवेति स्यादिति चिंतेवा मारभ्यसमिन व दिवरणेकर्तुर्गेक्तिः प्रत्युक्ता॰[redacted] हृतोवेसनेन प्राप्तविकल्पनिषेधार्थकत्वसंभवे पिनलिङीत्यादे विकल्पविधायकवाक्यार्थनालोच [illegible]

नएवादेशोन्नवती[illegible]न्यत आह विशेषेति अनुनासिक इतिपद्धार इतिशे
षः॰ आमपीति॰ अत एवान्यत्र सर्वनामस्थाने नित्यमामो नावाय पृथ
गनडुह आमो विधानं संबुद्धावित्यनुक्तौ वनेन सिद्धावपीति भावः॰ नि
यमार्थमित्यलो लिटी तिस्यादित्याशंकायामाह केरावति हृतोवेत्यनेन वि
रोधप्रसंगादित्यर्थः॰ ववयेति छंदसीडभावनिपातनात् नाचायासू १५७
त्र वृत्वितीट्प्रतिषेधभाव ममपि प्रेत्यववदिति छंदस्यभावः सूत्र मे
वज्ञापकं चेनात्ति हितमिति भवावोदिनेवाग्रहणं हे ह्वेनत्रनिषेत

=अलिघेवद् हृतोवेसपर्णाक्लिङिट् इत्यस्य एवेतिभावः। नतु पूर्वपक्षे लिटीतिनानुवर्त्तनइतिनास्यर्थं॰१=

नसकलमेवसूत्रमितिपरिहरत्येवं नह्यति । नूयानि नि [redacted]
प्रतिज्ञायाः एकस्यैवाभिधानं कथं विरुद्धमित्याशंकानाह्यवनेकपरिहार
त्रिप्रायेण सा प्रतिज्ञा न तु पूर्वमपि परिहारमपेक्ष्योत्याह साधारण इति
ननु सवर्णग्रहणं नार्थाभिधानसमर्थमपेक्षते नास्य प्रावित्या णाविवप्रत्य ते४
यविधावर्थाभिधानासमर्थस्यापि सवर्णस्य ग्रहणं किं न स्यादित्यत आह
प्रत्ययइतीति सवर्णग्रहणं ह्रिप्रत्ययविधौ दीर्घप्लुतयोर्विधानाय तावत्प्रत्य
याधिकारात्प्रत्ययावेव विधानाभ्यां प्रत्ययसंज्ञा वार्थाभिधानसमर्थस्य सतिसं

कै०वि० 158

न२ धा१

१५८ नवे दीर्घप्लुतयोश्चार्थप्रतीतिहे[redacted]तुत्वान्नावानुनप्रत्ययत्वमितिर्भियोर्विन्नांस्त
नवतिसवर्णग्रहणेना[redacted]पीतिप्रयोजनोनावान्नसवर्णग्रहणमिति
भाव:तच्चारणंनामस्याल्लाक्षेनबोधनं विवक्षितं थाग्वागात्विोद नास्तुसा न३
२४ क्षात्तुप्रतीयमानैरकारादिभिरपिस्वैसर्णांग्रहणंनेतिवनेनप्रत्याहारसू २४
त्रेष्वायनिर्दिष्टाश्चरणास्वैरेवसवर्णानांग्रहणमित्युक्तंनवति।योहिमन्यते १५८
प्रत्याहारसूत्रोपदिष्ट एवाणूनथाचाष्टन आविनकावित्य अाकारोपाद
कोनन्तविष्यतीतितंदृष्टांतनप्रतिबोधयतिर्यथैवेतिपरिहरत्यंतनोविते

थांकनोकथमिति।२

ति। एतच्चाप्रत्यय इति निषेधसामर्थ्याल्लभ्यते नैनवप्रत्याहारसूत्रनिर्दिष्ट
विषयप्रतिषेधः प्रत्याय्यमानविषयं तु सवर्णग्रहणमिति वाच्यं तथा स
पि३ त्यकौ विलीयमानस्य पूर्वसवर्णदीर्घस्य कुमार्यौ कुमार्य इत्यादौ रं दावप्रा
प्तेः दीर्घाज्जसि चेति प्रतिषेधोऽनर्थकः स्यान्न तस्माच्छसो नः पुंसीत्यनेन च पुं
सीति वानर्थकं स्यादिति भावः मात्रिकरावेतिस्थानेऽन्तरतमपरिभाषये
ति भावः अनिरूपणं सामर्थ्याभावात् किं त्वन्यायपरिहारसंनवेनोपदे
णादित्यत आह न्यायपतितेऽयडक्तं याथेवतिनत्रारुतात्र हीति स्वात्मनिक्रिया।

ननिरूपणा २

कौ०वि० 159 समयेर

१५९

६

स्वस्मिन् प्रवृत्तिः तस्याविरोधादित्यर्थः। नत्र हेतुः अनिषाणादिति आगि
न्युच्चारणेऽसमयस्य तत्र स्यानिषाणेरित्यर्थः नपर स्वकालस्येत्यस्य
नायंविषयं नैवं तेन भिन्नकालानां ग्रहणमिति तन्निर्व्याख्यारुणकेति नच
न्यविषयेणाव्ययइत्यनेन कथं बहुविषयः परिज्ञाबार्थः शकानेव तिपाद
यितुमित्यत आह गनीयतइति आह नीति प्रत्याहारसूत्रे भस्यग्राविन्या
दिषु वृत्तिशेषः नानाच्चोप व तिवचनेन दिङ् भयेष्वकेकवर्वर्गमात्र नि
श्चावांतर जात्यन्तावेनोद्दिष्ट रूपस्यावश्यकत्वं यद्यानिवृत्न्याहु इति

दिस१ ६

नवैवमस्यैस्त्रस्यावियथार्थं शंकनीयमित्याह यचेति अत्र हि एकस्यैव घ
त्यायावप्रत्याय कूदलक्षणविरोधाभावादित्यर्थः वार्त्तिकनागादिस्वत्वा कं२
सारग्रहणे सर्वैसौ नामीकारादीनाम प्रतिपत्तिरिप्रतिशायकुनदृत्याको ति३
शायां किं तेषामगादिसंज्ञा यत्रतिप[redacted]त्ति दनेकारादि[redacted]संज्ञा नि[redacted]रिति
विकल्पेषान्तयनिराकरणायानुपदेशादित्युक्तं नस्यात्र तिपादनादित्य
र्थस्यैवेत्यर्थ तःसाध्यविधि सूत्रमित्यतोन्यथाव्याचष्टे अ देति तिवर्थी सारला२
तल्पघोरिस्यादावीकारोच्चारणमस्यैत्याशंकाद्यपहानिकरणेनावस

वै०

१६०

नुपदेशादितियोजयतिचन्याहशेति=प्रकृतगणितपाठविन्यर्थःअगादि
चोदनाभिःसाक्षात्प्रतीयैरंनित्यर्थः।नाप्येतसंज्ञितिसंज्ञिनोप्युपल
क्षणमपित्वन्यद्वितीयपक्षनिराकरणायाप्यनदेवयोजयत्यथवेति
नि॰ सौहितांबुद्धिसंनिहितादत्यर्थःसंनिधानंप्रतीतिःयथायोगमुच्चा
रणेनसंज्ञयावेत्यर्थःशाक्षस्यो[redacted] १६०
च्चार्यमाणस्यैवसंप्रत्यायकत्वे [illegible] मा [illegible] रुप्रतीयमानोहीतिय
चमुच्चारणंप्रधानमपिप्रतीनावंगनावंप्रतिपद्यतेनतथापिधातुत्वेद

स्तत्रनेहतथेतिभावः। नाप्यत्रोच्चार्यमाणः शब्दः इतिव्याख्यानदर्शनादिति
केशब्दस्यैनरुच्चार्यमाणविशेषणत्वंप्रतीयेतनतथावाशब्दस्यैवेतद्रूपेह्यमाण
स्योच्चार्यमाणशब्दस्योपसर्जनाभिधायिनःसंप्रत्यायकत्वच्चशब्देनासमर्थसमा
नि॰ सःस्याद्वित्यनःशब्दस्येतिकर्तरिषष्ठीमंगीकृत्यावचनमित्यनेनानेनसंबंधं
स्त्रीयतिप्रतीयमानेनेतिनाप्यतुशब्दइत्यर्थसिद्धमुक्तमितिभावः। शाब्दे
विनाबेनिषष्ठीविकल्पेनेप्रदीपेस्तीयोक्तांशगन्यकृतेनद्विशेषाप्रतीते
नार्थप्रतीतिरितिनवाच्यमित्याहयद्यपीतित्रपदेशोनोच्चारणंकिंतुयस

ति२

णकरशास्त्रेण प्रतिपादनमित्यादि अइउणिति नीति एषामप्यणादिसंज्ञा
यामिति त्रोषः उपदेशो नोच्चारणमित्या [redacted] दि प्रत्यायनमिति प्रत्यायनं २
नि॰ नानिमवमित्यादि व्याख्येति अणुदित्यनेन [illegible] कारादिभिराकारादीनां ग्र
त्याहारसूत्रए वतौ व्याख्यास्यत इत्यर्थः अर्थक्रमेण सामर्थ्यात् शास्त्र
क्रमेणेत्यर्थः न शब्देति सूत्रपाठक्रमेणेवेत्यर्थः भक्रपगुम्यसूत्रपा १६१
ठक्रमस्तक्रोनवैसिसावर्ण्यरुप्रयोजकं ग्यणइत्यादि न सवर्णग्र
हणानावप्रसंगात् इयमस्यव्याविन्यासिवर्णानामनुत्य नावाकारादीनां

=नगुग्रहणकथाम्भस्य अणपदग्राक्रियाः सवर्णपदस्यहोत्रमंतटस्येच्छको वीसादिमृसाहाराघवर्णे षिवअमडणिसा [redacted] होभहृतिःकस्मान्नेति वेनेवं नाज्झलाविसायंगेषु स्वात्मनमणुदिदिसत्रचसवर्ण [redacted] अणएस्पुनःप्रसक्तोभा=
=गदहीनयाक्रियहविरोधप्रसंगादितिनाज्झलाविसत्रभाष्यकंअमडणिनिस्त्रअंशाइकोसृत्वेचस्मष्टमेतनत्वः१२

मित्र येवेति सैवेति कथं भाष्यमित्यतो ध्याहारे लैवं व्याचष्टे । अंऽइत्किति । प्रस्ता १

ना २ न ४

बोधने निर्हारे अइउणित्याद्युक्तेति स्वरूपेणास्त्विति मन्त्रगनोत्रवृत्तिरि
कारादि: नस्य निर्देशः स्वरूपेणोच्चारमिति नियाव [illegible] ताऽनत्र सवर्णग्रह
णहेतुमाऽच्च कीर्तिप्रवांतरे निर्गुणादिकृनेति भावः प्रश्नाद्यार्थी
स्य वचनादपि कथंग्राह कथंमित्यत आह इति तत्त्वयमेवमत्र ह ४
व्याकरणं च भाष्ये वर्णा [illegible] निप्रत्याहारे इत्यनेन संबन्धात्तोमध्यपा ना ३
तिनामिति दृष्टांतं च वैनोक्तं प्रत्याहारे प्रदूष्णोत्तणित्यादि [illegible] त्वेनो
रि १ तं यकामिति [illegible] विनाऽनातिर्देशासंज्ञवादित्यर्थः अवमनवसर्वं

श्रि १

=इतिभावइति॰ नचैवंसतिह्रस्वोच्चारणेमात्रिकोऽर्द्धमात्रिकस्तस्मादिनिर्दीर्घोच्चारणमनुपपन्नंस्यादितिकैयटोक्तदोषानुद्धारः। मात्रिकोच्चारणेऽर्द्धमात्रत्वाभावइतिनिर्देशगन्धोऽर्द्धमात्रिकस्याप्यांतरतम्यंबाधित्वामात्रिकोऽपिनविवक्षितइतिदोषात्॥२१



१६२ प्रमाणकृतत्वेदेह ग्रहणंतमसन्निधायगुणकृतत्वेदेप्पात्स्कृइतिश्रुति
त्वेशाब्दश्रवणेंद्रियजन्योपलब्धित्वेशतत्वेदेजातिविशेषः श्रुतित्वेशादि
व्यक्तित्वेहसाधको [illegible] तुल्यास्यप्रयत्नत्वेचेनाकृतित्वेहसाधकोन्यथासि
द्ध्यादित्याहसत्यपीतिचत्यत्तिज्ञानाद्भेदसतितुल्यास्यप्रयत्ने [illegible]
[illegible]चैनेतियद्यपिप्राणित्वंनजातिः तथापिसाधारणधर्मोत्तिप्रायेण १६२
क्तंयथैवनदीर्घस्यनिर्देशेनव्यक्तिर्विवक्षितातथादीर्घनिर्देशेपीतिन
शंकनीयमित्याहाशनदीर्घेतिव्यक्तिविशेषणंतत्रनोपलक्षणमितिभावः

सत्राक्षार्थेन शाब्दस्वरूपनिमित्तेनाभिधेयः किं त्वव्यत्तिधमनेष्टत्विनि
मित्तत्वेनत्वोधितइतिशेषः सर्वव्यक्तीनां ग्रहणमित्यन्वयः अनेनाश्रयणा
दिनिन्नजातेरुपलक्षणत्वेनाश्रयणादित्यर्थः यद्यपि व्यक्तिपक्षेऽध्याहार
निर्दिष्टे व्यक्तिर्लक्ष्योपीति [illegible] ना [illegible] क्षिप्यमाणान्तरं तथापि लक्ष्यार्थति
रुलोरुल्लीतिनिर्देशादध्याहारनिर्दिष्टे व्यक्तिर्लक्ष्योपीति ज्ञातान्स्वी
परैवैत्युक्तवांनामिनिवसेल्लोहितस्वामिन्नः सिद्धवज्जे निर्दिष्टाः संस्याद्वधा ×वद२
त्वका [illegible] तृतीयत्वेन लोरुल्लीति सलोपं नवरुलोरुल्लीतिनिमित्तत्वेनोक्तयोनिर्दे

=अयंभावः। प्रस्तिपुरुषमुच्चारणेनेदेपिप्रक्तिरेकैव। व्यक्तिभेदांगीकारेपिवाशब्दवाच्यव्यक्तिरेकैव वाचकोप्येकएव। [redacted] लक्ष्यभूतासु सकलव्यक्तिषु शास्त्रप्रवृत्तिस्तु नंत्रेणावृत्त्यावानञालगंरूप्यादिनिशास्त्रप्रवृत्तिवत्। =

कें०वि० 163 ६३

१६३ शोन्यथानुपपत्त्या प्रत्याहरगतिवद्व्यक्तिरुच्चारणेन [illegible] रलिन्नाधूर्वप ५००/२०

राप्येति केवलं न विष्यतीतिवाच्यमित्याद्यादि [illegible] तिबुद्धेस्तु [illegible] इःआमनेपदेष्वरि

त्रेः स्विविलिंवावितिकिवाद्गुणानावञ्ललोफलीनिस्विन्नोपेत्तबस्तथारि

x३२४ तिन्नश्चावेस्सल्वांज [illegible] शितिजस्त्वेवरूपंनेदएवेतिएकावांतरजातिक्रो ५

डीवांतरजातिक्रोडीकारोनेतिनतद्वारानेकव्यक्तियहणमितिभावः प्र [redacted]

त्यभिज्ञाविरोधाभावांतरजात्यपत्तौ पः शकाद्युक्तरयत्या देति द्वित्र्यायापृथक्त्व १६३

मितिरतीयसमाससमत्तिप्रेत्यद्वावशेइकस्वेतिप्रन्याख्यानेप्यणग्रह

णेतपरइति कर्तव्यमेवशेश्वेश्च्याहतुः नचतेरवरघादिशुस्तइतिनिर्देशोपिनतेषांग्रहणं स्यादित्याह। नहीति। एकेति। तन्मात्रनिष्ठेति शेषः। =प्रप्रत्यय

इत्यणास्त्ववशेषोनोदितदितइत्याह। स्थितइति। नन्वेलप्रत्याख्यानेऽप्यनुवादेष्विवविधावपिजातिनिर्देशात्सर्वत्रग्रहणप्रसंगइत्यतआह। प्रत्याख्यानेति॥

यथाश्रुतमिति। श्रुतजातिविशेषावच्छिन्ना व्यक्तिरित्यर्थः। विधौहि तपरः शब्दार्थइति नजातिद्वारा तदवच्छिन्नसर्वव्यक्तिलक्षणेतिभावः। उत्पत्तिकाकस्त्वात्॥

विधिवाक्यस्यादित्यर्थः। विधौ हि प्रमितत्वादित्युक्तोपादाने। नवाक्यभेदोत्पादे स्वप्रमितिमितत्वात् सद्वितीयस्योपादानं नवाक्यभेदमंतरेण संभवति। सवाक्यात्यय इति भा
वः। पत्रकृद्विहि विधा

वपिद्यांतरस्याप्युपादनं तद्वित्युद्धिद्यादितपरकरणात् लिंगादिनिर्दु [illegible] तपरः
लिहिसंबंधवाचीसंबंधषष्ठ्यादि [illegible] इति तदभावो [illegible] मयनिरूपयतिोपेक्षव [illegible] राजिजा
हैन्यायेनेतिप्ररित्यादितिं [illegible] हियुक्तिः प्रायेणान्यायसंबंधि [illegible] वांतरङ [illegible]
[illegible] वीत [illegible] पर्यंतरूर्वश्या [illegible] नेनेति तिकस्मात्राप्यत [illegible] मितिनि [illegible] नाथ [illegible] ति
यज्ञा [illegible] नइति [illegible] श्या श्रुतइ [illegible] तादात्म्यन [illegible] द्विवविरस्य [illegible]
दितिवा [illegible] शेनायमित्यनेन [illegible] समाधिकरणः किंतु [illegible] हेनेत्यर्थविचीततथा

कै॰वि॰ 164

×मभिधेयेत व्यपदेन २

१६४

...न्त्येधाद्हरतिपरेणविसर्गस्यैवपरामर्शे हेतु ... स्तपरेत्तिसवर्णस्यत्रिवर्गत्तसव
राष्पाकं ... विसर्ग स्यावर्णे नेति ... वर्णपरइतिज्ञावः ... नाधिकरणास्यनिश्चप्रवृ
त्तेः स्ति ... चाङ्गु ... वायेमो ... तोपेक्ष ... णे स्य ... कालेद
ति ... ये सयेका ... तिज्ञानाधिकरण्यानुपपन्न ये काका ... वांतर ... नोदी
तिज्ञाश्यमित्यत आह ... परिमाणा
ति" अपरि ... छिन्न स्या ... योगिचात्तत्परि छे दाणमिति ... इति॥ गुणात
त्रियोपादेयत्वे सेवा ... कामं तर्गे ... चि तु नो का ले ने ...

क्रियागत

धा[illegible]दित्यर्थः। वसंतिरस्यक्रियायुक्तस्योत्तिशेषः वर्म एवेतित्याश्रित परिच्छेदक
हलापरा२ वस्या[illegible]श्रय उपचारोमश्रीनस्तछद स्यमुख्यवृत्तेरेव कालाराहेनसामानाधिकरणमि
त्यर्थः। पूर्वस्माद्धास्यानाद्विशेषमाह वसेलिङ्गुणा बीजं संबंधं वक्तुं वर्णसम्हिवरितेत्युक्तं उ
४ सइति ४ [illegible] नयेन दर्शयति क्रियायाः परिच्छेदकत्वं सापेक्षं न स्वत इति [illegible]ष्टांतमाहयश्वेति नाशे
तिता[illegible]
नतः श्रापकमितियदुप्पणूयहणनिहतौनं वसुप्रवर्तमानमितवं प्राणं [illegible] नियामकं तं सन्वति
तथापि त्रिदोषन्याभिसेन्नवेन नियामकमित्यन्नि प्रेयविधायकत्वमुक्तं स्वरयद्गणं गुणे

४ वि १

१६५

अन्यतरग्रहणनिषतिवंधलक्षणविरोधाभावेपिफलतोविरोधमाह। यदीति। अति जस्यं [illegible] भवतीत्यतो १ह॥

×स्वीर

पलक्षणमुक्तं अनुनासिकोपिनिर्दिष्टः दीर्घग्रहणेसवर्णग्रहणेकोदोषइत्यआंनेत्येति [illegible] कथं

मितितस्याणंत्यूवर्णप्राप्तोनियमसंजवादितिभावः ननुपरेतरस्मकालस्यैत्यत्वेनस्वग्रहणे

तिन्नंनुतयोप्राप्तिरिति तात्र [illegible] पूर्वेति [illegible] मिवरेत्येविषयेलक्षणमनवकाश्यान्नसौ दोसावका

शत्वांशकारोच्चारणस्य तत्सहायश्चासंदिग्धमित्यनयोस्तुल्यबलत्वेनविप्रतिषेधोपपत्तिरिति

परिहरति। नेतदितिं [illegible] इतिअंतरंगत्वाद्वातोरितिअकारस्योदात्तत्वेस्वरांतरात्वपरत्वात्नुनासि १६५

कां [illegible] तरंगत्वाद्भवशास्यैवेत्येनभवितव्यमितिगुणांतरग्रहणार्थंतपरत्वंनोपपद्यतइतिसुख

×भुके१ ×लक्षणस्य४

...ाभावापफलतो ...वमाह। यदा... ह॥

सुखार्थं सत्कारस्य स्मृति नावः सि[illegible]कालाविति पूर्वसूत्रे प्राशांस ...रो को दोष इत्याशंक्य आह पूर्वसूत्र प्रा

ऽोति निवर्त्तयति अप्राप्तिरेव निवृत्तिरिति नावः नाशो यद्येवमित्थं भेन तु परस्य ...त्य... येत्य [illegible] स्य विष

ये पूर्वसूत्रस्याप्रवृत्तावुपसंख्यानं यथा न निश्चितकालं नियमपक्षेऽप्येतत्तुल्यं तत्र नियमका... यस्यां [illegible] प्र ... द्यादारस्प्र

त्यादारे वर्णोपदेशः तस्यामेव प्रदेशे ... सपरनिर्देशाद्वृत्तान्तरेऽपसंख्यानं विधि विधेयाप्रवृत्तावारां

वेत्राया [illegible] र्हीति नेदे पितदिति ...कष्टं त्रिपुष्ठं नय एव निजकालाः वर्णास्तत्काल... यास... वा

पुनरिति प्रश्नः वर्णोच्चारणेऽवसीति रिक्तं त्वनिमपक्ष्यतो वर्ण एवं निजकालाद्ध्यधिमानेन कालत्वे दा

कै० वि०  166

१६८

दिअ॒न्तरं त्रिनागामिकां तृतीयन्नागाधिका इत्यर्थः। अवस्थिताः एकरूपेणेति शेषं उपचया पचयो (× दार्ढ्यमिति)
वृद्धिह्रासविव्यर्थः। दृष्टान्ते रथ्यादिगं न भेदाद् [illegible]तिभेदौ केद्वे एकस्मिन्न पि वक्त्रि [illegible] दि [illegible] वि ग्रह
न भेदो ह्रस्वनेऽ तिवैषम्य मिथ्यात्वं कचगत [illegible] भेदा नावे पिकारणां तत्रादु तिवृ[illegible] वाद्दद्रापि तत
एवकाले भेदो पीति साम्य मिथ्यात्वं यद्यो नित्तदाद्धिलक्षोच्चारणा[illegible] च काल [illegible] विरोपल ब्धुप
योगि ह्रद्धि ह्रास युक्ताः इत्यर्थः। अत्र तत्पर सूत्र अतोनिस इत्यादि प्रदेशे[illegible] ज्ञाति स्फोटे
द्विविव [illegible] ततस्य अक्रस्वादिद्वयो क ज्वात्तपर सूत्रं प्राप्यो दात्तस्वरातं [illegible] कास्वादिति
सा [illegible] तरंगवा। [illegible] [illegible] तंयद्गुणार्थं तत्परत्वं नोपपद्य
१६६

१५५

दिक्कुत्वरात्रिनागाभि[illegible] तिदेव स्फोटसमुद्भावेवन्दनिव्याक्तिदेनैव ससिस्फो[illegible] पेणातत्रा [illegible] स[illegible] वयापत्वयो

वदिद्वासविव्यर्थः॥ [illegible] तिनतु [illegible] ध्वनिर्नामव सोवुपलब्धान पिंड [illegible] भोपिवक्त रि [illegible] द्विवृ विग्रहस्त

वरय [illegible] रागुणो [illegible] स कथं [illegible] वर्णगुणश्यपत्र आद [illegible] बूस्येति। यंजकद्ये [illegible] तत्राद्रुति [illegible] पोद [illegible]

तवा [illegible] स्वसार ताद्धारावसोपलब्धिद्देनेयर्थः॥ नवद्भुतः द्भुनरूप [illegible] चकालप्रतीति विरोपलब्धु पद्विदे [illegible]

पलब्धिसदोत्नवतीतिद्रुष्टांतेनोपपादयतितत्रेतिवृत्तिनदेपिवंजकध्वानन्दाप्तजातिस्फोटे [illegible]

विलंबितमुच्चारितवान् यनोद्भुतमितिवदिदप्रत्यभिज्ञानावादितिनाव॥ ननुनेयोद्यातादिति १५६

तुले

१५

वि॰क॰र्म॰रूपातिः॰ घ्२

यागविशेषः सकथं गङ्छेदित्यत आह नेरीमिति शेषः। नाष्ये आह त्यनजुनितं शाहमुपलम्भमयापश्च यो

शेषं ननु दृष्टान्तध्वनेरूपलभ्यमानस्य भेदो न तथेति व — र्सस्य दृताहिं पि [illegible] विरः [illegible] तेसदेवत्रिदूष

तिननु नेत्यो ज्ञातजन्याध्वन्यानिर्व्यंग्यवर्णरूपस्फोटान्नावातस्फो [illegible] त आह नि [illegible] स्वपा [illegible] पितात

त्यत आह [illegible] ष्टीतिकेनाश्चेध्वनि स्फोटश्रुस्त इति शेषं किं तन इत्याह [illegible] चकाल्प्रति विरोपलब्धुप

[illegible] णिकमिति दर्शयन्नूपरस्य राध्यनिवारियि शंकां नि दिपदेशोरे [illegible] यादान्तवस्य सांतर [illegible] ज्ञातिस्फोटे [illegible] १६६

[illegible] तरंगत्वाः [illegible] त्वांध्वनिरवेद्यर्थः॥ ॥८०॥ आदि। [illegible] णार्थेतपरत्वं नोपपद्य [illegible] कास्यादिति

अप्रतिपत्तिरिति। उक्तं वा संज्ञी निर्दिश्यतः। नरवगतेऽमा योवाप्र्य णीय इतिप्रति [redacted] पारना यवाशब्दः। किं संज्ञिमात्रस्याप्रतिरुत विशेष
स्यवेतिविकल्प्याघं प्रसाह। संज्ञेति। इष्व रसहितां दिशा बोधिता यादिसंज्ञयेत्यर्थः॥ द्वितीयं प्रस्ताहा घैतो चेतियघप्पा दिशाब्दः पर
मात्रमपेक्षते अंतराकत्त्व स्वर्दमात्रेतपा पिसहप्रयुज्यमानो मध्यापेक्षावितिभावः। मध्यमानामेवेति। स्वरूपमित्यनपेक्षायामिति भावः। तर
पेक्षायामादिर पिसंज्ञीत्याहस्वमिति। समुद्याादे येति। तस्यैव संज्ञिनार्थे नार्थवत्त्वयाप्राप्तिर्यदिकतादितिभावः। तस्येतिप्रधानविभक्त्याप्रथ
मयानिर्देशाभावादिति शेषः। इकइतिनिर्देशात्ककारस्य संज्ञित्वेपि न यणिति केवलः एवेकार इत्युक्तं। येन विधिस्तदंतस्य। ननु येनेतिकरणे
त्वीयानेकर्तरि। कर्तृकर्मयोरिति षष्ठीप्राप्तेः विधिशब्देन च कर्मसाधनेन कार्यमभिधीयते नावसाधने हिविधिशब्दे कर्मणोनुपादाने
नसाकांक्षतापत्तेः करयाजन्यं च कार्यं करणात्मस्येति मानां नरतः सिद्धेस्त द्वाधायनदं तस्येति व्रीहिस्तपाच विशेषणविशेष्यका
र्यत्रितयसंनिधौ विशेष्यांस्त्वांतावयवस्य विशेष्यस्य संज्ञेति स्थितेः इकोयणचीत्यादौ विशेष्याभावात्कथमस्याति वाति बोधमित्यत
आह शब्देति। शब्दस्यानुशास्यत्वेनार्थिनः प्राधान्यात्तच्छब्दानुशासनशब्दः शब्दलक्षणविशेष्यसमर्पकः संभवतीति शब्दरूपमित्युक्तं।
नन्वनेकालित्यत्रापि षष्ठीत्यनुवर्त्तेः षष्ठीनिर्दिष्टस्यैवादेशाः इति कथं षष्ठ्यनिर्दिष्टस्येत्यंतस्य सर्वस्यैवादेशाः इत्यत आह दृश्यमान
स्येति एवं तदंतविधावयादेः कार्यत्वं तेन न तदंतविधौ साधुतस्य बोध्यमानतया कार्यित्वं न त्वष्टानेन रनमपरिभाषयाश्र सर्था
भ्यां सदृशआदेशः इति यथैति भाष्यविवेकः। अकारांतो ऽदर्णातिरुत्सर्प। अनादिरिति। यस्मिन्विधिस्तदादावित्येनेन येन विधि

=अंतरंगत्वाभावादिति। सन्निपातादिति दंतत्वेयावनोवर्णसमुदायस्यणत्वापेक्षणं तावतंगुणेनेतिह्योः समत्वादंतरंगत्वंनास्तीत्यर्थः। नन्वेवं चेद्गुणेबोधेपिसमत्वाद्वृद्धांतरंगत्वंसमनंतरोकंकथं अन्यापेक्षा

=त्वादेरप्याश्रयणेनुपणएवांतरंगतेत्यतआह। परत्वादिति। यत्वाश्रीयनिमित्तस्यो न ब्रश्नस्यमध्ये गुणशास्त्रीयनिमित्तस्य [redacted] नशब्दस्यपरत्वात्परदेशावच्छे भा

=अंतरंगपरिभाषायां अंगशब्देन निमित्तमुच्यते तद्द्वशास्त्रे प्रसासत्याणकरूपंगद्यतेनंदपिकार्यं भिन्नमेवएवंसतियच्छास्त्रीयनिमित्तमध्येपच्छास्त्रीयनिमित्तमंतर्भूतंनं दंतरंगंतभिन्नं बहिरंगं यथाप्रसन्नेगुणयणोः यत्रनुम

के. वि. =[redacted]

=एवंचविशिष्यतन्त्वमुद्यत्तसूपबोधकपदोनरबंद्धेनिर्देशःसत्यनिर्दिष्टमानपरि ᳚भाषायाःप्रवृत्तोनिमित्तमित्यर्थः।१२=

स्येतनूसमानविषयोगेत्यर्थः। षष्ठीति। एवं परयोरिति षष्ठीविधमानापितदंतनेरसाधारणेतिभावः। गुणः। पुगंतेत्यनेनागते इति। श्नावप्यप

१६८ क्लोपात्पूर्ववत्ति। लोपप्राप्तेरितिभावः। गुणः। पंचकाश्रयः। ऊहूनुचनुश्नाश्रयइतिअनंतरंगवहिरंगविवेकं करोति। गुणो ही तिगुणस्या।

इकारस्येति शेषः। नानाश्रयत्वं अचियणादेशः। प्रत्यये ऊडिति अंतरंगत्वाभावादिनशब्दाश्रयत्वेनेतिभावः। न्याहेति निराकरोत्यसती

तिसतितस्मिन्नंतरंगत्वाभावादिति भावः। एवमिति। सतितदादिनदंतविधित्वे यथानुल्यनिमित्तत्वइतिनवहिरंगइतिभावः। अल्लोपस्येति

।अत्रवर्तिकक्कारस्यमते स्वचरूपस्येतिनानुवर्ततत इतितन्मतेनेदमुक्तं यथानियमेनेतिशेषः। नचसमुदायस्यादेशे वेयर्थ्यमल्लोप

स्येत्यस्यनत्राहतत्रेति। कदाचित्सर्थिन्नित्यस्यकदाचिदिन्नित्यस्येत्यपिद्रष्टव्यं। नन्वेवमेकालादेशावदनेकालघ्यादेशाः सर्वस्यसिद्धइति

किमनेकाल्शित्यनेनेत्यत आह। नकालिति। सर्वस्येतिषष्ठीनिर्दिष्टस्यसर्वस्यैव यथास्यान्नत्वेकदेशस्यसर्वस्यकदाचिदपिमाभूदितिनि

यमार्थंस्यादित्यर्थः। प्रकृतेनामपूर्वत्रानिर्दिष्टमनुवर्तमानं चेदीदृद्विवचनमित्यादौतदंत विधिर्नस्यादित्यत आह। प्रसक्तनइति

।प्रसक्तत्वबुद्धौ संनिहितः। तदंतविधिभाजस्तदंतविधिसंज्ञाभाजइत्यर्थः। किंविशेष्यंसंनिधिमनपेक्ष्यतदंतविधावतिव्याप्तिवा

घं उत्तमहाप्रकरणात्स्याशंतमपेक्ष्यनापइत्युक्तंभाष्येयत्वंत्यादिना। इह शास्त्रेप्रायःशब्दस्यकरणत्वंकार्यं इत्यतः। प्रसिद्धकर

णावाचिनायेनशब्देनशब्दोविवक्षितइत्यभिप्रेत्यशब्दइत्युक्तं। विशेषणेन। करणेनाविशेष्यस्य। कार्यस्यविधौतदंतविधिरिति

१६८ योजना। अथवा। विशेषणेनसहविशेष्यस्याभिधानायतदंतविधिरस्यपदार्थपरांत शब्दोच्चारणमित्यर्थः। पदाविशेषणेन।

सहितविशेष्यस्यप्रतिपादनायविशेषणस्यतदंतसंज्ञाहेनविधिरित्यर्थः॥इकोयणीति॥तदंतस्येतिबहुव्रीहिः॥बहुव्रीहिश्चसमर्थपेसमर्थ
श्चास्यास्मिन्निति संबंधिरूपसर्वनामार्थः॥सर्वनामच प्रसिद्धवाचिप्रसिद्धश्चसंनिधानात्पूर्वोक्तत्रिप्रकारसूत्रकारव्यापाराधीनोगृह्य
तेइकोयणाचीत्यादेनसूत्रकारव्यापारात्प्रसिद्धिर्विशेष्यस्येतिनात्रतदंतविधिरितिभावः॥सेनांगबादेकवद्भावःप्राप्नोतीत्यतआहबहूनामिति॥व
कर्यवाचिपूर्वोक्तिरपदकरणेकेतवद्भावाद्दुद्धस्येत्यर्थः॥ङपाधयो॥विशेषणानीत्यर्थः॥वार्तिकेतदंतोपाधिप्रसंगइतिभावः॥धानि निर्दि
शइति॥आत्मास्वयमित्यर्थः॥यदनाश्रुत्वेसतितस्यपंचम्यंतवाच्यसंबंधिरूपकंतन्निरूप्यंप्रत्ययविधिरित्युच्यतेअवयवीतुतद्विपरीतइति॥नेक
स्यपंप्रत्ययविधित्वंतप्रत्ययविधित्वमितिभावः॥नचोच्चः॥पूर्वोयस्येतितृषष्ठ्यर्थेबहुव्रीहिः॥तथाचपूर्वशब्दस्यप्रपमावयववाचित्वाद्वाहवयव
हमोष्ठ्यस्यलभ्यतइतिवाच्यंतथासतिसुस्मार्यतीत्यत्रोहाभावप्रसंगादितिभावः॥भाष्येनिष्ठायादित्यत्रनव्याख्यातिनिषानहप्रतिषेधः॥गु
णप्रधानभावानपेक्षाः॥अतएवस्वदेशएवविहितातुतिशेषः॥यत्तंकंसंज्ञाहीतितत्राहतत्रेति॥सुबंतस्यसुपेत्युपस्थितस्येतिशेषः॥तदितिसू
त्रोपात्ताश्चतसुबंतंस्थातथाचसुपाहितेःश्रितादिभिर्द्वितीयांतंसमस्यतइत्यर्थः॥संपद्यतइतिभावः॥विसर्गांतेश्रितांतंनभवतीत्याहश्रितांततमि
तिकष्टंपरमश्रितइतिभाष्येसंबुध्यंतमेवोदाहृतंसंधिस्तुअविवक्षितत्वात्कृतइतित्यत्यर्थःतदंतविध्यभावइति॥नद्यादेनंविशेष्यता
त्यादिकस्यविशेषणत्वेपितदंतस्यमहदादेरसमवादितिभावः॥ननुमाभूद्गितश्चसत्रतदंतविधिः॥तथापिगौरादिषुपाठादनुपसर्जना
धिकारेणतद्धिकारसूत्रेषुतदंतविधेर्ङीपनास्तिमहतीतिभविष्यतीतिनेदमुदाहरणंयुक्तमित्यतआहतत्रेति॥ ङीपिहीति॥तथा

स॰४

=तथाचेति॥श्रितादीनांविशेष्यतातत्रविशेषणत्वेनान्वितस्यसुपेसस्येतरत्रान्वयोनयुज्यते [illegible] गुणानांचपरार्थत्वादितिन्यायादितिप्रत्ययग्रहणपरिभाषयाभाष्यस्वरूपंविशेष्यमध्याहृत्यसुपेसनेनतद्विशेषणेसुबंतेनेत्यर्थोनयांकती=
=पः॥तथासतिसुबंतेनेतिश्रितादीनांविशेषणत्वस्यात्तत्रचसुबंतत्ववाधात्संबुध्यंतेनेव [illegible] तिकेनवणापिकर्तआस्यादितिभावः॥एतेनसिद्धांतेसंयुक्तातिरिक्तविभक्तावपिसमासस्येषता



...तिके श्रितादीनांलाक्षणिकत्वात्कथंपरमश्रितइत्यत्रापिश्रितांतप्रकृतिकसुबंतस्य=
...समासेयेतितत्काव्याख्यानंकिमर्थकमितिविंसमेनतदितिनोक्तमपास्तं॰४=

कै॰वि॰

१६९

169

इति शेषः ॥ पूर्वस्य जिकार्यार्थापत्त इजितिजि कृते रूपान्तरं तादेव विधिर्भविष्यतीति न वाच्यमित्याह तदिति । वाहविरित्यादेशस्वरादिसिद्ध्य
इति भावः ॥ अकवीति । यद्यप्यज्ञातादिष्वकच् तदर्थवृत्तिभ्यः सुबन्तस्य तथाचड सिद्धत्वेऽर्थनिरपेक्षः शीभावोऽन्तरङ्गोऽकचः प्रागेव प्रवर्त्तते ।
तथाप्यकचि कृते न तद्धेतोरन्त्यविहितइति यस्मात्प्रत्ययविधि [redacted] स्तदादित्वं तस्याप्रत्ययइति प्रातिपदिकसंज्ञानिषेधोऽस्यार्थे
वत्वात्प्रातिपदिकसंज्ञायां प्रातिपदिकावयवत्वात्सुपो धातुप्रातिपदिकयोरिति सुपो लुकि पुनः सुबुत्पत्तौ तस्य शीभावो न स्यादिति भावः ।
लुगिति । यद्यपि सोर्हल्ङ्याब्भ्यो लोपेनापि निवृत्तिः सिध्यति तथाप्येकवचनमुत्सर्ग इति यत्तस्य वैविभक्तौ नामैकवचनोत्पत्तिस्तदा लुगवि
तव्यः सन्नस्यादित्यर्थः । परांगवदिति तथा चामन्त्रितस्य साधुत्वात्तः स्यात् चितः सप्रकृतेरित्यन्तोदात्तत्वं प्रकृतेरुपत इति भावः । तनुयेन विधिस्त
दन्तस्येत्यपि त्रितयसंनिधौ तदन्तविधिः प्रकृते तदभावान्न सर्वादीनीत्यस्य सर्वनामसंज्ञा प्रवृत्तिरित्यत आह तत्रेति अ... न्वयसंज्ञास्विप्र:
अन्वर्थायसंज्ञाश्रयस्य रूपः । स्वस्व वा श्वस्य वौना वारयिषामिति बहुव्रीहिः । आदिशब्दश्च प्रत्येकमभित्तिसंबध्यते वा दयइत्यादिशब्द
श्च प्रकारवाचीत्यादयइत्यत्र वव्यवस्थावाचीत्यभिप्रेत्याह यथाविति । नहीति सोन्तोस्येत्युक्तावनुपपत्त्यभावादिति भावः । सो वय
वीप्रत्ययव्ययमवयवांतरसंनिधौ समवेत इति मतान्तरमाह अन्ये त्विति सर्वायवेष्व... वयवो व्यासज्य वृत्तिरित्यत्राप्याह अथ
वेति मुख्यविशेषयामाद्यपत्रुरितार्थमिदं स्वतंकथमारोपितेत्यादित्यत आह गौणो नापीति । स्वरितलिंगासंगेन स्वरितेनाधि हे॰ख॰
कार इत्यस्य प्रवृत्तौ तस्य स्वरितेनाधिकं कार्यं भवतीत्यस्यार्थस्याश्रयणादिति भावः । तत्रोदाहरणान्याह पञ्चेति । छत्रादिभ्यो १६९

ण इत्यनेन प्रथमासमर्थाच्छत्रशब्दाच्छीलविशिष्टार्थवाचिनोऽस्येति षष्ठ्यर्थे ण प्रत्ययो विधीयते छत्रशब्दश्चातपत्रे मुख्योऽपीह गुरु
छिद्रावरणवृत्तिर्गृह्यते तेन गुरुछिद्रावरणशीलः शिष्यः छात्रशब्दवाच्यो भवति। तथा पार्श्वशब्दोऽपीहाङ्गविशेषे मुख्योऽप्युपचरितयापि
गौण्या वृत्त्यानृजुरुपाये वर्तमानात्तृतीयान्ताद् अन्विच्छतीत्यस्मिन्नर्थे पार्श्वेनान्विच्छतीत्यनेन पार्श्वशब्दात्कन्प्रत्ययः पार्श्वक इति। तथाऽ
योमयेऽग्रमूले दंडाजिनयोरप्यमुख्यावयःशूलदंडाजिनशब्दो यद्यपि तत्पाप्यमुख्यया वृत्त्यातीक्ष्णोपाये दंभवृत्तौ परिगृह्य ताभ्यां तृतीयास
मर्थाभ्यामन्विच्छतीत्यस्मिन्नर्थेऽयःशूलदंडाजिनाभ्यामित्यनेन ठक्ठञौ आयःशूलिको दांडाजिनिक इति। तथास्पर्शविशेषेषु मुख्यावपि
शीतोष्णशब्दौ गौण्या वृत्त्यालस्यशीघ्रवृत्तौ अङ्गीकृत्य क्रियाविशेषयानयाद्वितीयासमर्थाभ्यां करोतीत्यर्थे कन्प्रत्ययः शीतक उष्णक इति।
तथा धेह्रस्वशब्दो मुख्यया वृत्त्या ह्रस्वार्धावयवविशेषे वर्तमानोऽपि अमुख्यया वृत्त्या मात्रार्द्धे वर्तमानमङ्गीकृत्य दीर्घप्लुतयोरपि तयो
रुदात्तविभागः कृतः आदिशब्द आधारोऽधिकरणमित्याद्यभिप्रायः। यस्याकज्ञादिस्तेरेकदेशहीनाकज्ञादिज्ञानादिति वार्त्तिकार्थः तव
वृद्धिसर्वादिस्ववृद्धिः अत्रमिति। गंगादिशब्दा अपि घृतादिशब्दतुल्या इत्यर्थः नित्यो हि शब्देऽकृत्रिमः शब्दान्तरसादकज्ञादेः सर्वाधिकद ६५
शावमसिद्धमित्यत आह यद्यपीति। अव्यतिरेकत्वे नाभेदबुद्धिं न कुर्वतीत्यर्थः यद्यपि सोऽत्र तद्विधेः प्रयोजनं प्रष्टव्यं तथापि सुखिख्यापा
प्रष्टव्यमपि वक्तव्यमित्यत एवं तत्तद्विधिप्रयोजनमनुपपन्नमेवेत्याहाद्वेति नायमपूर्वो रूढ्यविधिरित्याह भयेति। भयं चाद्यादिचोदितं
दममपि इत्याह प्रमिति प्रतिषेधविशिष्टानस्तु विधिर्विवक्षित इति प्रतिषेधस्यापि प्रयोजनमनुपपन्नमित्याह विधीयत इति। ननु

कै॰वि॰

१७० स्वरूपमित्यनुवृत्तेर्विशेषणं तदंतस्यैव स्वस्यापि संज्ञेति किं न स्यादित्यत आह स्वमिति। प्रत्ययांततातङीष्प्रत्ययांतत्वादित्यर्थः। सच ङीषन्य
तोङीषित्यनेनेति केचित्। अपरे ङ्यतेरित्यनेनेत्याहुः। स्वरूपविधिविषये एव प्रातिपदिकविशेषोपादानविहितकार्यविषये एवेत्यर्थः। भाष्ये
17० केवलादिति सूत्रमधीतेष्वेव वा दशाधिकास्मिन्नछते इत्यासविद्यर्थः। सिद्धमनेनेति। प्रातिपदिकादित्यधिकृतस्य सूत्रादिभिर्विशेषणा
दिति भावः। सोयमिति न्यायाद्वचनस्य सबलीयस्त्वादित्यर्थः। विशेषवचनं बलीयः सपरत्वतु नास्तीति नाश्रेत्युक्तं। सर्वस्मात्पूर्वशब्द व्यतिरिक्ता
तत्र५ दपीत्यर्थः। ननु यत्र तदंतविधिः सूत्रे तत्र स्यादेव निकेवलादपि भवतीति चेन्मुधाव्यपदेशिवद्भावो प्रातिपदिकेनेत्यत आह। प्रातिपदिकेनेति
हितेति। तदहनि रथ्येति नौवयइति मतजनहलादिति च वार्तिके रथादिभ्यो यद्विधिर्द्रष्टव्यः। हविर्धो हलसीरादित्यनेन भाष्ये सुपां चालुक
इत्यादावबहुशादपि बहुवचनेनेति बुध्यः। सर्वाधीज्ञत्नपरस्येति दिशोमहापाभिनि चोत्तरपदवृद्धिः। वृद्धिमहद्धिनिमित्यर्थः। अव
यवानां दर्वपदह इति शेषः। शारदइति। पूर्वापरसधरोत्तरमित्येकदेशिसमासः। ननु कृष्णपक्षः संधिवेलाघृतुनक्षत्रेभ्यो यदित्यने
नावयवादिति चोत्तरपदवृद्धिः। ननु शारदकं पूर्ववकालवाचीन पूर्वशारदठञ् इति कथं ठञित्याह नत्रेति। नरूढेपेवेत्यर्थः। समासेत हेरंबं॰
द्धितार्थेत्यनेनेति शेषः। ठञ्क् प्रतिषेधादाहार्द्रगोपुच्छसंख्येत्यनेनेन अस्येति प्रत्ययार्थनिर्देशात्तदिति सूभमर्थविभक्तिनिर्देशादितियो
जनानेनात्र कृतं लुक् संवद्धमिति सूचनार्थेन विहितस्य लुगवाभावादित्यर्थः। ठञेवेति। अनुवर्तमानेन सास्येत्यनेन सहितेन प १७०
रिमाणां संख्याया इति विहितस्य लुकि कृते पुनस्तदस्य परिमायामिति वचनसामर्थ्यात्स्वार्थे तज्जातीयप्रत्ययांतरस्य च विधा

= तस्य प्रतिषेधात् यत्र तदंतविधिर्नविहितः = ठञ्भवतीति भागवतेत्यधिकारे संख्यायाः संवत्सरेन ३=
प्रसंग



3

वि॰२

नसामर्थ्याद्विगुणनिमित्तत्वाभावादालुगभावइत्यर्थः। पदोगाधिकारइतितदंतविधेरपवादः। अतएवतस्यचेतिपुनरभिहितं। तत्रचपदाधिकारेतदंतवि
धेः उत्तरपदाधिकारगतप्रयोजनमभिधानात्यदशाद्युत्तरपदान्तिप्रायइत्याह पदरुत्तवेनेतितदंतविध्यप्रवादस्यापित्रितयसंनिधावेवप्रवृत्ति
त्यभिप्रे॰२ रित्यविशेष्यदर्शयति उत्तरपदेनेति। समासांतनिषेधः ऋक्पूरब्धिप्राप्ते रितिशेषः अंतिस्वरूपमात्रं विवक्षितं नस्वविशेषणगतमित्या
हायोभ्रंतिभाष्येनास्तीत्याहेति येनोक्तं सर्वाचार्यदेशीयआह एवंतहीतिसंनिधेश्चलिंगंबलीयइतिभावः। आद्याधिकारमाश्रित्यपशंकतेनन्वि
ति। तदंतविधिस्तदपवादउत्तरपदविधिरित्यर्थः अर्थाधिकारमाश्रित्यपरिहरतिनेति। तदंतविधिस्तदुत्तरपदविधिरित्यर्थः। एवंसर्वत्रव्याख्ये
यंभाष्येऽप्रत्ययोश्रूयमाणप्रत्ययइत्यर्थः। ननुऋक्पूरब्धूः यथामितिसमासांतस्यनपूजनादितिनिषेधोभविष्यतीत्यतआहनेति। २
उ॰१ चाभवितव्यंराज्ञाहः सखिभ्यइत्यनेनप्रपंचार्थंहपपादयतिअनडुहइति। अनतःवचनादौमभेरिति। अन्यथानुमा मोबाधकः स्यानु
अमागमश्चनुमइतिभावः। नदंतस्यस्यात्तां पूर्वमांतेयानुमानादितिभावः। उपसर्जनेत्विति। तस्यसर्वादिगयोनिवृत्ताभावादिति
भावः। ननुभस्त्रेत्यत्रयदितदुत्तरपदस्यापिग्रहणंतर्हितस्सर्वापीतिकिमर्थमुक्तमित्यतआहनजितिअन्यत्रेतिभाष्यात्यदो
गाधिकारश्चामयत्रप्रत्ययविधावेववर्यागहणेतदंतविधिरितिमत्वाचोदयतियचेवमिति। अन्यत्रेतिभाष्यमुपलक्षणंतत्तत्र
त्रितयसंनिधाविकोऽत्रक्लित्वादावपितदंतविधिदर्शनादित्य[redacted]मिप्रेत्यपरिहरतिउच्यतइति ननुप्रत्ययग्रहणेचेद्युच्यमाने
पियस्मात्प्रत्ययविधिस्तदादिनदंतस्यैवग्रहणायप्रत्ययग्रहणपरिभाषावशपाश्रयणीयानस्यासत्यांकिमनेनेत्यतआहप्रत्यय

मामोरपितदंतविधेराक्षेपादितियोजना·कथमित्यतआह·आदित्यधिकारादिति·आच्छीनद्योर्नुमित्यतः।आ॰६

अन्यत्रोदाहृतमितिभाष्यमनुपपन्नं·अनडुजिति
हिउदाहृतं·नचनलोपादुपरलात्तेनवक्तुंशक्यं·प्र
त्ययविधावेतद्ग्रहणे·प्रदीपकृतापदर्शयिष्यमा
णत्वात्·आह·उपलक्षणमिति·नहिकिमनस्यादि

=सूत्रेणैव सिद्धे नियमार्थं तदंतविध्युपयोगि विशेषणविशेष्यभावविपरीतविशेषणविशेष्यभावज्ञापनेन नियमार्थमित्यर्थः।२= उत्तरपदाधिकारे [redacted] सामान्येन तदंतविधेर्निषेधो न तु प्रत्ययग्रहण एवेति पक्षे तु नि=
=षेधे निसूत्रेण पूर्वनिपातो विधीयमानो निष्ठांतांत स्यस्मात्तत्र स्युप सर्जनमिति विशेष्यं वर्तते तथा न दाभ्यामिति सूत्रानुवर्तमानस्य पदस्य सप्तम्यनिर्देशेन न विशेषणतदंतविधिः स्यादित्यपि द्रष्टव्यं ५=

कै॰वि॰

१७१ ग्रहणाइति॥ न च प्रतिषेधार्थं वचनं चेत्तत्रैवापंचम्या इति वाच्यमिति वाच्यं। यस्मात्प्रत्ययाक्षिप्तप्रकृतिप्रत्ययविवक्षक समुदाये प्रत्य
येन विशेष्यमाणे अनेनैव सिद्धे तदंतविधौ नियमार्थं तदिति सूचनीयत्वात् च प्रत्ययग्रहणपरिभाषेहैव क्रियतामिति वाच्यं यस्मा
त्प्रत्ययविधिरिति सूत्रारूढां तां कर्तुं तत्रैव वक्तव्यत्वात्। यत्र सूत्रे परिगृह्यते सूपेतत्तन्न तदंतविधौ प्रत्ययग्रहणपरिभाषेति
त्रोषः ननु [redacted] यद्दि हि संज्ञया विधौ प्रत्ययग्रहणे न तदंतस्य विधिः स्यात्तत्प्रत्ययग्रहणे
संज्ञयाविधौ न तदंतविधिनिषेधो न र्थकइतिशंकते संज्ञेति पुनरिति। चादिनिरुत्तरपदस्य विशेषणार्थ इति भावः। पंचमीति दिष्ट
त्प्रत्यया घत्र प्रत्ययो विधीयते तत्र प्रत्यासत्तेः पंचम्याइति निषेधइति केचित्तन्नत्याहापंचम्याइत्यस्येति। पंचम्यंतात्पंचमीति
दिष्टप्रत्ययादित्यर्थः। तत्प्रत्ययादेव विकारावयवविहितप्रत्ययादेवेत्यर्थः। ततश्चोष्ट्रस्य विकारोवयवो वौष्ट्रकः। उष्ट्राद्वुञ् तेनाजित
श्चेत्यत्रि वुञ एव वृद्धिस्वरौ स्यातामित्यर्थः। यद्यपि यञिञोश्चेत्यत्र आपन्नातिपदिकादित्यधिकारादस्ति पंचमी तथापि न सा वि
शेषणं यञिञोः कविधावुपसर्जनत्वान्तयोः। किंतु प्रातिपदिकात्षष्ठीसमर्थात्फक् भवति स च यञिञो रन्तरइति सूत्रार्थं
फ२ महाभाष्ये यञिञोः गित्युक्तं। तत्र परमगार्ग्यायणाइति दर्शनान्तुरप्युदाहरणमिति भ्रमः कस्यचित्स्यात्तन्निवृत्त्यर्थमाहात्रेति। त हरवं॰
स्मादिति। प्रत्ययग्रहणे यस्मादिति नियमे सत्येवापंचम्याइति निषेधार्थं प्रत्ययग्रहणं चेति न्यायगर्भितमन्यथा नियमभंगो
परमगार्ग्यशब्दादपि फक्स्यादइत्येवं मायव्युत्पादनार्थं इत्यर्थः। ननु पंचम्याइति किं चिन्निर्दिष्टपकार्यविधानाय यत्र प्रत्ययो १७१

तेना२

मृघतेन तोप्यत्रप्रत्ययग्रहणेन तदंतविधौ दोषरूपेत्याशंक्य पितदंतविधिप्रसंग इति अत आह उत्तरेति हृदयस्य हृल्लेखयदण्लासेष्विति सूत्रात्प्रत्ययग्रहणादे
व सिद्धे लेखग्रहणेन तदंतविध्यभावस्यलेखयहणं ज्ञापकमतेनघञंतस्य हृल्लेखघञ् इति प्रयोगाभावादिति भावः। अपंचम्या इति च अन्यथा विशे
षणविशेष्यभावस्याश्रयणीय इति सूच्यते नापूर्वं वक्तव्यमनेनोच्यत इत्याह तत्रेति। धातोरिति नीति हलुटोर्धातुग्रहणं विशेषणामिति भावः
। स्यतासीवि शेष्यते न्यूनेनेत्यत्राप्याह लुटो वेति वर्णग्रहणं सर्वत्रेत्यत्र यद्यपि जातिग्रहणं तथाप्यर्पवत्परिभाषया अर्थवता सह तदंतविधि रि
त्यलेवेत्यनुपपन्नमित्यत आह अर्थवदिति। स्थितं स्वरूपमित्यत्र केन हेतुनेत्यत आह वर्येति गुणवान्तदंतविधिनियमशेषत्वादित्यर्थः। इ
र्यो भवतीति। इन्नहन्निति नियमेनानिवार्तितत्वादिति भावः। न तदंतविधिरिति। अत एव ब्रह्मग्रहणाद्वित्याहेति यमारीर्यो भावः। न वर्णान्तस्येति। वा
पदांतस्येत्यतः पदग्रहणमनुवृत्तं तोरित्यनेन विशेष्यत इत्यभिप्रेत्यन वर्णान्तस्येत्युक्तं। ननु व्यतिचाराभावान्न वर्णो पोदो विशेषणं व्यर्थमि
त्यत आह तोरिति। पदप्रकरणादेङः पदांतादतीति शेषः। पाय स विशेषणाधिकरोते भूषयापतानेत्यत आह पायसमितिसिद्धे विधिरारभ्य
मा याए वकारमंतरे यापि नियमार्थइति न तदभिप्रायमा स्पइत्याहालेवति असंरेहायोत्तरपदइत्येवव वंक्रके पदग्रहणमुभयाभिप्रायं
स्वरितलिंगेनेत्यभिप्रेत्याह पदांगतिनापीति समासावयवविशेषो युत्तरपदं न चक्षोहन्नित्यादि समास इति भावः। यद्यपि भाष्ये पदांगा
धिकार इति सममंतरं निर्दिष्टं तथापि वार्त्तिके अलेवेत्यादिनाव्यवहितं तदिति व्यवहितविषयेणानच्छेदेन पदांगाधिकार इत्यस्य परा
मर्श इत्याह पदेति वचनेनार्थवतो व्यावर्तनाभावात्सूत्रेनार्थवतात तदंतविधिसज्ञावादित्याहालेवेति। न तदंत विधिरेवेति नियमाभि

१८२
172
प्रायं भाष्यमित्याह प्राप्नुमिकेति भाष्येनापीत्यत उक्तिंतं य इत्यस्माभिः पदांगाधिकार इति तदंतविध्यर्थं यवादरुत्सनेनैवेति न परमातिम
हानिति लुगि वंदनाप्फगिदुत्तरपदमिति भावः॥ अर्थवानेति अमुमुनसु द्विधानादित्यर्थः भाष्ये लैवेत्यस्या यवादीनि नस्मानिति अल्लोपोनः
इत्यत्र पार्थम्णां सो अहसंतस्य चाधातो मेण इत्यादिषु वर्तमानानीत्यर्थः। यस्मिन्विधिरित्यस्यात्राभिधानो प्रासंगकि तस्याभावमा
ह तदंतेति। नान्येनेत्यु विशेषणेनेकाय एचीत्यादिनेत्यर्थः॥ ॥वृद्धिर्यस्याचामादिस्तद्वृद्धं॥ ॥विशेषणीतरा एपंगोक्षस्य वृद्धिग्रहणा
पे पोनुपपन्न इति चोदयति। विशेषणांतरांगीकाराहि सर्वस्य वृद्धिसंज्ञा माभूदिति। असति वृद्धिग्रहणे माप्त सर्वस्य स्यादेव नि मुधा विशे
षणांतरस्वीकार इति भावः। संकोचे प्रमा याभावाच्छंदेनाप्तु सर्वेषु गृह्येति पुनरादिर्हि लेवभवतीत्यभिप्रेत्य परिहरति यस्येति। ननु
वाचामिति निर्धारणे षष्ठीनिर्धारणं च तुल्यजातीयस्येति यस्यादि रङ्गिति विज्ञायमाने दत्तादेनाति प्रशक्तिरित्यत आह। असतीति।
भाष्ये अत्रापीति अप्रकृतावित्यर्थः। पक्ष इति। वा नामधेयस्येत्यनेन। ननु हलादेः सर्वस्य वृद्धसंज्ञायां कर्कादीनामपि ति अप्रकृतावि
त्यर्थः। पक्ष इति। वा नामधेयस्येत्यनेन। ननु हलादेः सर्वस्य वृद्धसंज्ञायां कर्कादीनामपि वृद्धत्वाद्वृद्धमित्युक्तो कार्क्यादीनां नास्ति प्रसं
ग इति मुधा कर्कादीनां निषेध इत्यत आह। प्रस्थ इति। वृद्धेरेवेति। तथा वृद्धप्रदेशेषु त्यदादि विषयेषु खिवद्धशा संज्ञेति गार्ग्यादिरपि हेरंब०
साभविष्यतीत्यत आह मालेति। अचामिति षष्ठ्या उपात्तनसामर्थ्यात् आदिशब्दो ध्याहरिष्यत इत्यादिग्रहणं किमर्थमिति चोदिते
अवामवयविनो यस्य वृद्धिरवयव इति विनाध्याहारमन्वयसंभवाध्याहारोऽयुक्तो न्यथा तच्छब्दस्याप्यध्याहारप्रसंगादिति भाष्ये य

स्याचामित्याद्युदाहरणं तत्र संग्रादिहादिग्रहणे ऽसति आद्यंतवदित्यत्र कस्मिंश्चित्स्यस्य सभासन्नयनङ्स्येन त्वत्युदाहरणं न भवतीति किं तस्य
प्रत्युदाहरणमित्यपेक्षायामुक्तं स निर्णरङित्यत्र धातोरित्यधिकारात्तस्मिंश्चेरित्यनेन विशेष्यमाणेन द्वंतविधाविव यांनिलक्षणतरचूत स्याभा
वः प्रयोजनं इत्याह असतीति । नन्वस्त्वेवं मात्रका पावेसं निवेशो चामित्य आह सर्वस्येति । वृद्धसंज्ञानिबंधनं कार्यं प्रायशः प्रातिपदिकाधि
कारे तस्य चाङ्झल्समुदायरूपत्वादित्यर्थः । अचामित्युक्ते समुदायितेदः समुदायो निर्दिष्टः आदिशब्दश्चावयववविशेषवाची समुदायश्चान
वयवी स च समुदायश्चानेन तरंतर्येणावस्थितिस्त पाचाचे समुदायस्य प्रथमावयवो वृद्धिर्यस्य स वृद्धसंज्ञकः इत्यर्थः संपृष्टेन चैवं भूत
तान्तकस्य वित्यातिपदिकस्य सं भवतीत्याह अचामित्येनेनेत्यादिना ननु प्रथमांता तत्र हणाभावात्कथं षष्ठी कथं भाष्ये ऽजेवादिरित्युक्तमित्या
शंक्यतिर्धारणे षष्ठीत्युभयमलिति समानजातीयविषयत्वान्निर्धारणस्य इत्याहाजितिहलव्यवहितस्येति शेषः यथा मनुष्याणां क्षत्रियः ।
शूर तमइति क्षत्रियत्वजात्या शूरत्वभव्यरूपेणमनुष्यापेक्षये व निर्धार्यते न सिंहशार्दूलाद्यपेक्षयापि तद्वदचां वृद्धिरादिरिति वृद्धितेन
हेतुनास्ति रूपेणाजपेक्षयैव निर्धार्यते न हलपेक्षयापीत्याह । अजपेक्षयेति । मनुष्याणामिति निर्धारणषष्ठ्या मनुष्यः क्षत्रिय इत्य
र्थप्रतीतावपि क्षत्रियस्य मनुष्यत्वाव्यभिचारान्न मनुष्यत्वेन क्षत्रियो विशेषणीय इत्यनुवादमात्रं तदिह तु मुख्या जलक्षणा वृद्धिसं
भवान्निर्धारणषष्ठ्याज वृद्धिरिति कुशादित्वेसम भवति किमित्यापेक्षिकमादित्वं गृह्येत त्वभिप्रेत्याह अचामिति वृद्धिरिति । यस्येअदि
वृद्धिरिति विशेषणादेव शार्गीयाइत्यादावव्याप्तिसिद्धिरिति अतो वा वृद्धिविशेषयो ऽव्याप्तिरसाधारणमुदाहरणमाह ततश्चेति ।
एवं तावद्यस्येति वृद्धपदेन निनत्व्यतिरेके आद्युपजनितव्यतिरेके वा षष्ठी । स्यांगीकृत्या चामिति निर्धारणषष्ठ्यां सेषोमिहितोनुप

२८३

173

जनितव्यतिरेकेयस्येतिषष्ठ्यामपितंवक्तुमेकांतादिस्तमित्याकतंभाष्येतथ्याच्चष्टेएकांताइतियस्यप्रातिपदिकस्येतिसंबंधः। अनेनाचामिति
यस्येतिनाचोविशेष्यंतेनतेषांषष्ठीनिर्दिष्टस्तेनोपसर्जनतान्ताव्यादिःव्यवहितत्वान्नकिंतुचृद्धिःअचामित्यनेनताचादिर्विशेष्यतेसन्निधानान्न
वृद्धिःवहवहितत्वान्नपाचयस्यवृद्धिस्त्वामाद्रिमद्धद्रमित्युक्तोअज्पिक्षादित्वसिद्धयेमध्येवर्णमानायिहलात्मितिर्नविवक्ष्यतेइत्यभि
प्रेत्याहउभयितासंकाचेप्रमाणाभावमभिप्रेत्यसवृपिसमादित्वंगच्छतइत्याहसकलेतिसनोपीतिआदेमध्येचेतिशेषः अचामिति
वचनादितिकेवलेसंनिवेशासंभवादितिभावःपूर्वयहुयायुक्तोथःसएवगुर्यांनरघुक्तोविधीयतेअतएवस्वरविधावादिरंतइति
चप्रथनिर्देशाइत्यभिप्रेत्याहयचेतिननुयथायोगपत्तात्व्यंजननस्वयमुदात्तत्वादिभोगेवमनावइतिनिषेधाल्लिंगात्स्वआदि
त्वादिकमपिनविहंतोत्युद्दिष्टवानितिकारोमनुपुत्रस्वयोर्नव्यवधायकइतिनहस्वनुभ्ज्याप्रेतिमनुपउदात्तस्यात्इत्यत
आहस्वितितस्य-षानमिति।मनुपनुदात्तत्वायनुद्रहणंयदिवमनुपूर्वरेव्यंजनव्यवधायकेनस्यान्ततोमोमुद्धितिमनुपोनु
पनुदात्तत्वापृष्ठिवहेयचप्यनोनकाश्यलोपोनलोपःसुप्स्वरइत्यसिद्धःतथापिनकारस्याव्यवधायकत्वाद्स्वादित्वेवमनुपउ
दात्तत्वसिद्धमितिकिंतुद्रहयोनहृतनुतत्तज्ञापकमरिवनवरेव्यंजनेव्यवधायकमेवेत्यस्येत्यर्थः।उदरिवत्वानितिसयइतिनलोपो
सुपेधमाधुनिकमित्यर्थः।भाष्येदेवदत्तोयाइत्यात्तेवृद्धत्वपृष्ठिछोन्युप्यावस्यात्।चरशब्दान्नडादित्वात्फक्।श्रोत्रशपदस्येति हेरंब०

लौकिकंगोत्रमपत्यमात्रंगृह्यतइतियायिनिशब्दोयःनौनतोप्फरःहृतःनिर्वोदनपाणिनोयाइत्यत्रवृद्धसंज्ञायांछः।अ ७२
समस्तवत्सस्ययेइअंतत्वात्याणिनिशदस्यजश्वेत्यणिभेदःस्यादित्यआहतेनेमियेनयःनिविहितेनानगोत्रेतेनेत्यर्थः।इजश्च

स्यत्रगोत्र इत्यनुवर्त्तते पारिभाषिकं च कण्वादिभ्य इत्यत्रगोत्रं गरघ्नत इति भावः। जिह्वाकात्यादिवर्ज्जनं भाष्ये वृद्धसं
ज्ञापकेपि दृष्टव्यं। आणिति सवृद्धेकेवलेभ्यः कण्वादिभ्यः छस्यापवादः वृद्धेति समुदायस्य कण्वादिषु पाठाभावात्प्रत्य
यविधौ नदंतविनिप्रतिषेधात्त्वेति भावः॥ ॥त्यदादीनि च॥ ॥भाष्येनुवर्त्तन इति पूर्वस्मात्सूत्रात्परतो गच्छ
तिन वेति विचारः नन्वुपसर्ज्जनानां सर्वादिगणानिवेशाभावात्सर्वादिगणत्यदादिष्वपि नान्निवेशाद् इति य
स्य त्यदादीनि आह यस्तद्वृद्धमिति विज्ञानेपि बहुत्रावोन दोषः इत्यत आह आहानिवाकेनुपसर्ज्जनत्वेपि त्यदादीनां
न त्यदादिसमुदायस्य वृद्धसंज्ञायां प्रयोजनाभावादिति भावः। त्यादिभिन्नतत्पूर्वगत्येति भावः। इह यस्मादित्य
हत्वासंबंधे भाष्यस्य तात्पर्यं न त्वाचामित्यस्यापि संबंध इत्याह आचामित्यस्येति निर्धारणस्य त्युपलक्षणं शे
षषष्ठ्यामापि पूर्वत्राचानिमित्ते बहुत्वस्याविवक्षितत्वादचामिति त्यदादिविशेषणोयावत्यमपि नेति दृष्टव्यं।
व्यपदेशिवद्भावेन केवलेभ्योपि त्यदादिभ्यो भविष्यतीति इह चेति कथं भाष्यमित्यत आह व्यपदेशिवदि
ति भावे नपुंसके क्तल्युटौ घञोपवादौ स्त्र्यधिकारात्परतो वा सरूपविधिर्नेति संबंधमिति नपुंसकप्रयोगैक
वचनमनुपपन्नं संबंधस्य न च स्वातंत्र्येणानुवृत्तिरित्यत आह द्विनीयातमिति। वृद्धीति त्यदादीनां वृद्धान्म

२६४
१७४

कत्वाभावात्सामानाधिकरण्येन संबंधासंभवादित्यभिप्रायः ॥ चेतनाचेतनस्यापि [illegible] इति संभवतीयस्या
द्दिरित्यस्यानुकथं तेस्याताभिस्यन्त आहेनेति ॥ योगपद्यासादिरित्यस्येदि [illegible] कृच्चनांतेन संबंध इति
दोषः ॥ तुल्यजातीयस्येत्युपलक्षणमविपरि [illegible] तस्येवा [illegible] रित्यस्यानुवर्त्तमा [illegible] दि. तत्रैवान्वयसंभवे
विपरिणामस्यावयोगादिहानुवृत्तेऽनर्थ [illegible] गोपकपदपदेति त्यपि दृष्टं ॥ अजन्तह [illegible] संबंधमिति नुनोक्तं ॥
आचामिस्यम्येत्तरार्थमनुवर्त्तमा [illegible] स्येहज्ञारित्यहृत्या संबंधाभावबोधने सामर्थ्याभावात् ॥ ॥ एड प्राचां देशे
॥ ॥ विधेयसंज्ञासंबंधलाभात् [illegible] हणामाचार्यनिर्देशार्थमिति तु कुणिमनमाह कुणिपेति ॥ लस्यैवैषम्यभावाय
व्यवस्थितविभाषेत्याह व्यवस्थितेति ॥ व्यवस्थितविभाषा फलमाह तेनेति ॥ अतेनान्वयसंभवे विहितेनाज्वयोनुचित इत्य
म्यथान्येव्याचरव्कुरित्याह अन्येरितिवाहीकेषु दृश्यादयो वहिर्भूतेष्विस्यर्थः ॥ उञ्जिठाविति वृद्धादित्यनुवर्त्तमा
नेवाहीकग्रामेभ्यश्चेत्यनेनेत्यर्थः ॥ कपंकुणिहर्शनमाश्रितवागिस्यज आह सेपुरमिति ॥ अपसेति ॥ उदीचां वृद्धा
दितिनित्यं वृद्धस्यनेनचेत्यर्थः ॥ ॥ ॥ इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यश्रीमद्रामचंद्रसरस्वतीवि
तेमहाभाष्यप्रदीपविवरणे प्रथमस्याध्यायस्य प्रथमपादे नवममाह्निकम् ॥ छ ॥ छ ॥ ॥ ७२

श्रीः॥ गाङ्कुटादिभ्यः॥ ङित्किदूचनमिति वार्तिको पन्यासस्त्विदमिति देशो ऽयुक्त इति शंकां समाधित्सुः पक्षविकल्पान्दर्शय
ति वेत्यादि इति। अत्र नश्च वे एवं भाष्ये इत्यनेन वैयधिकरण्येन संबध्यते। ङित्वकित्वरूपसंबंधीत्ययोः प्रतिपादनमित्यर्थः। भावनां उ
ति वेत्यादि इति। ...इत्येतच्चिन्त्यम्...विशेष्यपरत्वेन सूत्रस्य वैय
र्थ्यादनं। ननु गाङ्कुटादिभ्यः परो यङादिङिदित्यवैयर्थ्यमत आह सत्वमिति मार्यते इत्यधुक्तं उ... किञ्च... विशेष्यपरत्वेऽस्य सूत्रस्य वैय
र्थ्यादिनं। ननु गाङ्कुटादिभ्यः परो यङादिङिदित्यवैयर्थ्यमत आह सत्वमिति भाव्यते इत्युक्तं उ किञ्च स्वविशेष्यपरत्वेऽस्य सूत्रस्य वैय
र्थ्यादिनं। ननु गाङ्कुटादिभ्यः परो यङादिर्ङिदित्यवैयर्थ्यमत आह सत्वमिति। भाव्यते इत्युक्तं उ। किञ्च स्वविशेष्यपरत्वेऽस्य सूत्रस्य वैय
र्थ्यादनं। ननु गाङ्कुटादिभ्यः परो यङादिर्ङिदित्यवैयर्थ्यमत आह सत्वमिति।

२८५

वर्ष्मुकः क्वितीति प्रतिषेधो न भवतीत्यत आह ङित्वेनेति॥ सार्वधातुकमपित्॥ ङिंगादिति तेन ङोर्ङित्करणात् ङिंगादित्यर्थः। तस्य
ज्ञातो यस्य ज्ञापकेन ज्ञातो ङित्वमतिथ्यात्। सामान्ये न तु ज्ञापके आम आर्धधातुकशाह सङ्गते त्वेआनोदात्तत्वात्। क्ति स्वरेण च बद्
चौ नोदात्तौ ञ्नित्यादिर्नित्यं आगमोऽतीत्यत आह आर्धधातुके चेति। आर्धधातुकशास्त्रे प्रपुंसकमिति तत्पुरुषो नोदात्तः समासस्वरेण। ततश्च ब
हुपद इति ञ्नित्स्वरेण घुदात्तत्वे। ततश्चान्तोदात्तत्वाभावाद् बचोनोदात्तादिति आम्तीतिष्ठ। आर्धधातुकसंज्ञायां संज्ञितेन भ
वामिति आर्धधातुकीया नित्यस्यार्थः। इट् निपातः पाठः पूर्वसूत्रे सह निर्देशाद् नेहम् नरसमित्यत आह इनिपद इति। ङित्वविधिप्रतिषेधो न एवं
स्य कार्ये इत्यत आह पथेति॥ असंयोगात्॥ अनु उपधेऽभ्यर इति किमर्थमित्यत आह बिभिदतुरित्यादाविति। पपिवि कार्यं भवतीत्यु
क्ते गुणो हन्तेति कार्याभावात् क्त्व मनित्यमिति शक्यते वक्तुं तथापि यपदेशातिदेशे क्वित्वं नित्यमित्युक्तं गुणाप्ति ति। क्वित्वे क्वितिते
ति प्रतिषेधादिति भावः। कृत्स्यानवकाशत्वादित्यपुक्तं गुणोऽहन्ते पि भन्ते पूर्व गत्या कृत्या देशप्रसंगादित्यत आह पथेति। तत् तङ्
न्यायेनेति। तातङि गुणवृद्धिप्रतिषेधार्थत्वे नचरितार्थत्वात्। ङित्कारणस्थानेकाल्लिशित्सर्वस्येत्यस्य हि चेत्यनेनापवादेन यथा प्रा
धीत तथेत्यर्थः। इषि॥ क्वित्वविधान सामर्थ्याद निर्लक्षणापि इटः प्रतिषेधो भविष्यतीत्यत आह गुणमात्रेति। ननु इको दीर्घ
मेव तत्र ह्रीषि ग्रहणं कर्तव्यमित्यत आह तत्रेति॥ मृडः॥ मृडादिभ्यः सेट् क्वि दिति नियमः कस्मान्न भवतीत्यत आह विपरीतेति। प्रधान
त्वात् क्वापेक्षो नियम इति भावः। औपदेशिकं कित्वं किमर्थमित्यत आह किंत्विति। भाष्ये विभाषितेऽग्रहणमुपलक्षणमित्यभिप्रे
त्याह गुधेति। रुदविद॥ सनर्थमिति किमर्थमुक्तमित्यत आह तत्रेति॥ इको॥ इसन्त्रं किमर्थमिति [illegible] क्वित्ये किमिती कः परस्मै

= [illegible] न भवति नित्यमित्यर्थ इति। [illegible] कर्त्तृकम = नहि भुक्तवानुनर्भुंक्त इति [illegible] प्रयोगात्। ४ = = ननु भामित्यत्राकर्मक [illegible] स्ये भोजनादिविष[illegible] [illegible] कर्त्तृत्वादर्थ [illegible] =
= [illegible] कर्त्तव्यमिति। [illegible] भोजनादि [illegible] =
= [illegible] भवितव्यमित्यर्थः। [illegible] भाव्यमित्यस्य भावप्रत्ययान्तत्वादिति [illegible]। ४ = ननु [illegible] = [illegible]

सुकृमित्यत्राह इक इति। उत्तरार्थमत्रेक्ग्रहणं कर्त्तव्यमिति नैवमुक्तमिति भावः। इक इत्येतदुत्तरार्थमपेक्षितमिति मत्वपता प्रत्याहारग्रहण
मिक इति न धातुग्रहणमित्यपि मन्तव्यं। दीर्घः कथं बाधको गुणस्य गुण एव परत्वाद्दीर्घस्य बाधको युक्त इत्यत्राह अकृत इति। दीर्घो तेषामपि प्र
वर्त्तमानो दीर्घो गुणस्य बाधक इत्याशङ्क्य तत्र समाधत्ते रेव नास्तीत्याह दीर्घारम्भ इति। गुणनिवारणेन रूपविशेषसंपत्तिर्दीर्घो तेषामपि दी
र्घविधानस्य फलमित्यभिप्रेत्याह गुणो नेति। भाष्ये तु मिपूजनपर्वेतो व्यवहारो विवक्षितो नाम व्यवहारमात्रमित्यभिप्रेत्याह तस्मीति। कथमि
व दीर्घेणोत्वबाधनं इत्यत्राह दीर्घारंभादिति। जीप्सतीति ज्ञपेश्चोरादिके णिचि मित्ताद्ध्रस्वत्वे च सनीवन्तेतीड्भावे आप्ज्ञप्यृधामीदि
ति ईत्वे द्विर्वचने भ्यासलोपे च रूपं। विशेषाभावादिति। गुणस्यैव बाधने। प्रस्तुत णिलोपस्यैव बाधने विशेषोस्तीत्याह अथवेति। न तु
णिलोपस्येति। णिलोपस्य बाधने गुणस्य बाधनमवश्यमंगीकर्त्तव्यं गुणस्य बाधने नैवमित्युभयबाधाभावाय गुणस्यैव बाधो न
णिलोपस्येति भावः। मंदमध्यमप्रतिपत्त्रपेक्षया परिहारान्तरमेतदिति परत्वादिति। यद्यपि येन नाप्राप्तिन्यायान्नात्र परत्वप्रवृत्तिरस्तीत्य
त्रानवकाशत्वाद्दीर्घेण गुणस्यैव जीप्सतीत्यत्र णिलोपस्यापि बाधेन भाव्यं तत्तथा परत्वाण्णिलोपो भविष्यतीति वक्तुं न युज्यते तथा
पि दीर्घ[illegible] समानकालीनस्य गुणस्यैव णिलोपस्य बाधेपि दीर्घे कृते स्थानिवद्भावाण्णिग्रहणेन ग्रहणात् णिलोपो भविष्यतीति। नच
दीर्घविधानसामर्थ्यादपरपभ्यात्मनोपि णिलोपो बाध्यत इति वाच्यं इत्वे सामान्यग्रहणसंपादनेन विहतसामर्थ्यत्वात् परत्वादि
सस्य तु दीर्घविधानोत्तरकालं प्राप्तत्वादित्यर्थः। प्रयोगरूपेति। तच्च प्रयोगरूपसन्निमीड् इति प्रयोगाभावेपि मीपत इत्यादि प्रयोगनि
ष्ठ। भाष्येपि दीर्घत्वं परत्वाद्दीर्घविधानोत्तरकाले प्राप्तत्वाण्णिलोपो बाधते निवर्त्तयतीत्येवं गुणोपि दीर्घत्वं नित्यत्वेपीत्यर्थः। दीर्घ
त्वं स्यादेतेति। मद्दृत्तमपि निवर्त्तेतेत्यर्थः। ननु कुङ् राह इत्यस्य तु कृपत इत्यादौ कुटादित्वान्ङित्त्वे सति गुणाभावाद्विध्येतराबाधनेन

[illegible] दीर्घत्वं परत्वाण्णिलोपो बाधेन एवं गुणोपि बाध्येतेति भाष्यस्य समर्थः। [illegible] गुणबाधेन दीर्घ
पेन निष्पन्न [illegible] भवती [illegible] विषये बाध्यसामान्य [illegible] परत्वाण्णिलोपो बाध्येत [illegible]
[illegible] दीर्घो नित्य [illegible] गुणे न दीर्घ [illegible] परत्वाद्गुणेन बाध्यते [illegible]

कै॰टी॰ २६ ६ 176

दीर्घस्य चरितार्थत्वाच्चिचीषतीत्यादावुभयप्रसंगे परत्वाद्दृस्वेबाधित्वा तुदीर्घविप्रतिषेधेन दीर्घे कृते सकृद्गता विप्रतिषेधेन दीर्घो न तु
गुरोरनृत विष्यति॥ गिलोप॰ अपरविप्रतिषेधाश्रयेण विष्यतीत्यत्राह नचेति॥ उदनीति॥ नच दीर्घविधानविषयदेशस्य गम्येऽस्य हलायां
वा ग॰ म॰ विशेषयितुम् अजन्तहलामिति वाच्यं॰ हलि स्याद् हञ्चु॰ ण्यादेशगमेर्न हलां स्यादिति तथा॥ ॥ हलन्ताच्च॥ ॥
हलि कोऽयं पदो नभवतीत्यत्र हेतुनुक्तो भाष्ये अत्र न्यस्यान्यदिति। ननु उक्तोऽभेदे तत्र वाक्यवादवृपदिमादादित्यत्राह अर्थ इति॥ आनंत
र्यादिष्वथे बहुव्रीहि रिवमवर्थी यो विनात्तीत्यतो हलइत्युक्तमित्यत्राह हलंतादिति॥ सामीप्यसंबन्धे बहुव्रीहिर्नात्तीत्यभिप्रेत्या
ह हश्चेति॥ जातिनिर्देशो यो वीपद्यो न संभवतीत्यत्राह तत्रेति॥ विपक्षतीतिर्दत्रइच्चेतीत्वे॰ अमिश्रशब्दप्रथमाभिधान यो भीदादितिभावः॥
लिङ्॥ ननु उक्ता दित्वेन लिङ् निर्धार्यः॰ न चतत्तत्तमभवतिलिङ्इत्यत आह लिङ्शब्देनेति॰ अथवा ननु ज्ञात्मकस्य लिङ् आत्मनेपद
संज्ञाभावात्कथमात्मनेपदो नाम संज्ञेयो॥ लिङि॰ तिनिर्दिश्यतामित्यत आह लिङ्शब्देनेति॰ नन्वेकशेषेणाद्वयोरुपादानमादेके ना
त्मनेपदेष्वित्यनेन लिङ्विशेष्यते अपरेणाति जिन्यत आह नचेति। ना तु प्रमोक्त इति॰ सह विवक्षाभावे पीत्यर्थः॥ स्थाघ्वोः॥ संबंधि
त्वे नेति॰ संबंधिमात्रे चेत्यर्थः॥ पथेति॰ अत्रहाप्याप त्यवदूपसंबंधविशेषविवक्षायामशेषत्वाद्वष्ठे परत्वात्यधिकृतत्वाद्विशीय
मानष्ठप्रत्ययाभावे नङ्दीचामिति वृद्धलक्षणः॰ किमर्थ्यात्तरं बहुव्रीहावितिचे संबंधस्या तु आह तकारइति॰ इत्वे कृते तकारेवर्णस्मात्र
क्रिपतइत्यर्थः॥ सवर्णग्रहणोपि प्रथमो निक्रमकारणाभावात् अत्र एवमविष्यतीत्यत्राह अंतरतम्यादिति॰ अव्यवहितइति शंकावारय
ति॰ अत्र सहशाइति॰ तत्वस्वेति॰ अनुवादकोप्याभावाय॰ तपरत्वे समर्थनपक्ष अनंतरइत्यादियोऽज्ञ पेति अनंतरेपीति॰ तत्र इतिशेषः॥
अनंतरइत्यस्यानंतरेवा र्तिके भूयमाणो पि दीर्घः स्यादिस्यधाहारः॥ तु तोमान्यदितिवार्त्तिके शेषशंकोत्तरत्वे नावतारयतिनचेति॰
भाष्ययोजना॰ इदं तर्हि प्रयोजनं पुनर्दीर्घविधानस्येति शेषः॰ प्रयोजनमाहस्तुतरति॰ पुनर्विधानस्य स्तुतेनिष्टस्यार्थत्वमुपपादयति

ती

=सहविवक्षाभावे पियर्थे
=कार्यः॰ सकृत्याणमहाति
=तथा दीर्घवनीचीस्ति ओं॰

=आत्मनेपद्म्...
=तिः॰ ...
=प्रतकारे...
=नोदिलर्थः॥ ५॥=

रीव

कुत इति। अनन्तरार्थ इति। असमहृशनिवृत्त्यर्थे। क्रमसोनिवृत्तोऽभविष्यतीति न पुनः स्तुतोनिवृत्तोऽभविष्यतीति। भवतु स्तुतन्निवृत्तिरितिचे
त्तत्राह स्तु नप्नोतीति। चिंत्यमेतदिति। ततश्चादितीवस्तोरकस्य स्तुष वातप्रथमम्याप्त्वा नपेक्षा क्रानुवादद्दोषाभावात् भाष्यमाण इत्यनाश्र
यणे नपक्षे श्रुतः स्यादिति तन्निवृत्त्यर्थं तपरत्वं स्थितमिति विवेकः॥ ॥नत्वा॥ निष्ठैवेति नियमे गुधित इत्यादावव्विकल्पमपरिहृतमित्यत्राह शी
ता४ ङादिष्वित्ति। प्राथम्यात्प्रधानत्वान्निष्ठानियम इति भावः। ननु स्त्रियां विहितस्य निषेधे रेफस्य निवृत्तिर्वाचनिकीति विषमोऽदृष्टान्त इत्यत आ
ह अन इति निषेधप्रकरणे प्रत्ययाधिकारान्नेषैव निषेधो न तु रेफस्यापीति भावः। कथं तर्हि रेफस्य निवृत्तिरित्यत आह मतिः। ल्यहणो नेति ति५
ककारान्तात्विच्छकादेतुत्तरस्य प्रत्ययस्य भमनिमिन्नेत द्विते विधौ यमानो लुक् प्रत्ययान्तराभावात् तत्स्यैव सिद्ध इत्यनर्थकं ल्यहरणपरिभा
षा ज्ञापनार्थं सत्यां हि परिभाषायां ल्यस्यानिवृत्तौ कुकोपि निवृत्तिः स्यात् ल्यस्यैव तु निवृत्तिरिष्यते। न चैतल्यग्रहणमन्तरेण भवतीत्यर्थः वछ
ग्रहणमिति भावः। वस्त्र काजिति। कृत द्विर्वचनान्नामेकाचामिति तत्रेष्यितत्वादिति भावः। कथमेतावता नोपपद्यत इत्यत आह तत्रेति। इ
शिनिवृत्ताविति। किं तान्नेतोपेड् द्विहल्त्वात् तनु शिनिवृत्तावेकादेशे नेकाल्त्वादिति मतिसेद्धात् कित्वप्रतिषेध इत्येवं नलोपादीनां च ऋक प्रा
प्तिरित्यर्थः॥ उदुपधात्॥ शप इति पंचमीत्यत्र संख्यावर्तेपतिशपः संबंधीति॥ रुद॥ काच॥ सेट्प्रकरणमिति प्रसंगे हेतुः। न विदिवासंग
इत्याशंक्य सेड्ग्रहणमुपलक्षणमन्यतरस्यां ग्रहणस्यैवमभिप्रेत्याह सेडिति। न विड्ग्रहणमिहानुवर्तयितुं न शक्यते इतरेतराश्रयत्वात् त
थाहि कित्वे निषिद्धे ध्वनुकः क्तितीति प्रतिषेधाभावात् सेट्त्वं सेट्त्वाश्रयश्च कित्वनिषेध इत्यत आह त्रुक्ति चेति। मनिपृ उः ध्वत्रे तिसत्वेमेद
मकिद्भ्र मन भवतीत्याशंक्याह इहुधाविति॥ ऊकालो॥ संज्ञिनाएकत्वं कथमवसीयत इत्यत आह संज्ञीति। न च पं तः साम्यमपि नास्ति
न हि संज्ञोच्चारितस्य ऊ ह्रस्वस्य मात्रिकादयोर्थ इत्यत आह अन्यथवेति। अनुमानादिति। अनेकसंज्ञाकरणात्संज्ञिनोप्यनेकत्वमवसीयते

=इत्यमिति सिद्धं सिद्धि
=तद्विधावाश्रयत्वे गः
=नाग्रा:५=

वि॰कौ॰
९७८

नवतदनेकत्वमवच्छेदकानेकत्वं विनोपपद्यत इति तेषामपि भेदावसाय इत्यर्थः। णात्वादिति। अन्यथा संज्ञाकरणानर्थक्यमिति भावः। अनं
तरमुकारादिः अबाधेनैवोपपत्तौ विधानमयुक्तमिति भावः। ननु सवर्णग्रहणाद्ध्रस्वसंज्ञा त्रयाणामपि भवति वेद्दीर्घप्लुतसंज्ञे अपि तथैव
स्यातां तथा च संज्ञात्रयकरणमनर्थकमित्यत आह द्विमात्र इति। उकार इति। अत्र तु ऊकाल इति विशेषणात् शास्त्रसंज्ञायामपि सवर्णग्रा
हकः। न हि सवर्णग्रहणं विना त्रिमात्र ऊकालो जातिः। ननूदात्तादिसंज्ञा अपि शास्त्रसंज्ञा इति सवर्णग्रहणाभावात् प्रत्याहारनिविष्टाना
मेव तासु नेत्वं च ग्रहणेन ग्रहणमारणानामित्यत आह उदात्तादिष्विति। अचुग्रहणं भिन्नत्वो हलामप्युदात्तादिसंज्ञाः स्युरित्यत आह हला
मिति। महासंज्ञाकरणादुदात्तादिगुणयुक्तानां वर्णानामुदात्तादिसंज्ञा भवति नच हल उदात्तादिगुणयुक्ता इति भावः। ह्रस्वसंज्ञामदे
शेषकमात्रादीनामचां त्रयाणामपि संप्रत्ययार्थी स्यादित्यत आह त्रयाणां चेदिति। ननु चेदमिति भाष्यं व्याचष्टे अथेति। भाष्ये नियममिति
च्छेदः। ह्रस्वसंज्ञया विधानमत्र नियमं अंतरतम एवेति नियमाभावं वक्ष्यामीत्यर्थः। स्यादेतदिति भाष्यं व्याचष्टे एवमपीति। प्रदेशेषु ग्रहणे क्रि
यमाणे यावद्भवति तावदेव ह्रस्वग्रहणेऽपि क्रियमाणे इत्यर्थो भाष्यस्य। तथा च ह्रस्वसंज्ञाविधानमनर्थकमित्युक्तमत इति भाष्येण। अथ
वा त्रयाणां चेदित्यारभ्य कुर्यादित्यंतं ग्रंथेन अथवा ह्रस्वसंज्ञया दे ननु चेदमित्यतः प्राक्तनस्य भाष्यस्याभिप्राय उक्तः। ननु चेदमि
ति भाष्यस्यायमर्थः। ननु चेदं प्रयोजनं स्याद्ध्रस्वसंज्ञायामित्यनुषंगः इदं शब्दपरामृष्टं प्रयोजनमाह संज्ञयेति। ह्रस्वसंज्ञया विधाने अच
श्चेति नियमं वक्ष्यामीत्यर्थः। अयं भावः यदि ह्रस्वप्रदेशेषु ग्रहणं न क्रियते तदा अचश्चेति नियमाभावाद्योज्यजादेशः स्यात्। ह्रस्वसं
ज्ञायां तु सत्यां प्रदेशेषु यः ह्रस्वग्रहणेन ग्रहणं अचश्चेति नियमोपस्थानादच एव ह्रस्वादेशः सिध्यतीति। एतन्निराचष्टे स्यादेतदिति। शिव
यावदज्ग्रहणमकालोजित्यतोनुवर्तमानमचश्चेत्यत्र तावद्ध्रस्वग्रहणं नैव। अयमभिसंधिः ह्रस्वप्रदेशेषु सर्वत्र ह्रस्वग्रहणमप

नीया ज्ग्रहणमेव कर्तव्यं न च विधिप्रदेशेषु ज्ग्रहणे क्रियमाणे हलोऽप्यजादेशः स्यादिति वाच्यं। अच श्चेति परिभाषोपस्थानाद् इग्लः प्राप्त
भावात् ह्रस्वग्रहणाभावे कथमच श्चेति परिभाषोपस्थानमिति चेत्। अच श्चेत्यत्राजित्यस्याप्यनुवर्तनाद् अजित्येवं पञ्चादेशस्तत्राप्यच श्चेति
परिभाषोपस्थानात्। तत्कथमिति चेत्। उच्यते। अच श्चेत्यत्र दीर्घप्लुतस्य जित्यकालः इति चानुवर्तते। तत्र दीर्घ इति पञ्कालः सोऽच्
इत्येवं संज्ञाया विधाने नियम इति लब्धे अज्ग्रहणमिहानुवर्तमानं एवंत्रार्थपदार्थकमपीह स्वरूपपदार्थकं संपद्यते। तेनापि चो
कालेविशेष्यमाणोऽत्र अजित्येवं पञ्कालः सोऽप्यच् इति संपद्यते। असत्यां ह्रस्वसंज्ञायामेकमात्रादीनां त्रयाणाम् इति निर्देशेऽपि ज्ञाप
कद्वये नैकमात्रस्य दीर्घप्लुतसंज्ञाभावे एकमात्रनिर्देश उक्तार्थ एव विज्ञायते। अच श्चेत्यत्र ऊकाल इत्यविशेषेणानुवृत्तावपि दीर्घ इ
त्येवं पञ्काल इति द्विमात्रस्य विशेष्यते। तं भवान् प्लुत इत्येवं पञ्काल इति च संभवात् त्रिमात्रस्य। अजित्येवं पञ्काल इति एकमात्रा
दप्यच्केऽपि विशेष्यते। तेन ह्रस्वप्रदेशेषु ज्ग्रहणे क्रियमाणेऽप्यच श्चेति परिभाषोपस्थानात् हलो जादेशो न भविष्यतीति संज्ञया
विधाने नियमार्थमपि ह्रस्वसंज्ञाविधानं नोपपद्यत इति। लाघवोपलक्षणेति। अतएव नाशंकनीयं ह्रस्वसंज्ञायाः प्रसाख्यातायां
ह्रस्वप्रदेशेषु ह्रस्वस्थाने ज्ग्रहणं कर्तव्यमिति ह्रस्वप्रदेशेषु ह्रस्वग्रहणस्य ज्ग्रहणेन साम्येऽपि प्रदेशेष्वच इगित्युच्यमाने
षड्ग्रहणानि भवन्ति। संज्ञाकरणे संज्ञायां ह्रस्वग्रहणेन पंचग्रहणानि भवन्तीति। अच श्च॥ कृते हि पुनः प्रसंगविज्ञानन्यायेऽपि प्लुत
ख्याहयत्रेति। क्वचिदिति। ईजतुः इत्यादौ। अत्र हि परत्वात् संप्रसारणे कृते पुनः प्रसंगविज्ञानाद् द्विर्वचनं प्रवर्तते अ[illegible]व दिष्यत्यादौ प
रत्वाद् द्विग्यादेशे कृते परस्य द्विग्यादेशस्य पुनः प्रवर्तमानेन द्विर्वचनेन बाधाभावेऽपि पुनः प्रसंगन्यायेनाश्रीयत इत्यभिप्रेत्य क्वचिदि

=इति। प्लुतस्य [illegible] अनन्तरं एव [illegible] तावत् कृत्वा [illegible] अजित्येवमेवं स्थाने विधीयमान ऊकाल [illegible] भवतीति [illegible] उच्चारणे लाघवं भाष्ये [illegible] उपलक्षणं [illegible]

कै॰ वि॰

१६८

178

= अच एवेति॰ न तावदेव पितमो [illegible] = नुत्स्वं सन न धर्मता [illegible]

= [illegible]

स्युक्तं॥ उच्चैः॥ षष्ठी निर्दिष्टा ज्वन्हसानुवृत्तौ वाक्यभेदेन संबंध इत्याह उच्चैरिति॰ परिभाषा प्रकृत्य भावे दोषमाह सत्यामिति॰ समासस्य

इत्यत्र चाइत्यस्योपदेशाने॰ चात समासे दि शेष्यमाणो ग्रहणाहषादित्यादीन स्यादित्यर्थः यतो नाव इत्यनेनच पदेतस्य वस्त्राद्यु दात्तत्वं

विधीयते यावतेति॰ नेवाच॰ स्थानेहलत्पुदात्ता दिशहेन प्रत्यापितत्वात्स्या इइतिवाच्यं स्यानेंतु रतमपरिभाषोपंच्छा नाइ अन्वेत्स्थाने

हलः प्रसंगाभावाद्॥ न्यायेति॰ उदात्तत्वादीनाम ज्वधर्मत्वे पोन्यायप्राप्तस्युपादनार्थमित्यर्थः॥ उदात्त इति॰ निपाता आद्युदात्ता इत्यनेन

निघात इति॰ तिङ्ङतिङः इत्यनेन॰ प्रकृत्यं तइति॰ अधिकरणोद्य त्रिनोदात्तोपदेशेति वृद्धि निषेधे प्रकृमइति नपं॰ नवेदमपूर्वकर्तृत्वमि

त्याह एवमिति समा षष्ठी निर्देशानुपपत्तिं परिहरति समाहरणामिति॰ अन्यत्रेति॰ पुलादौ॰ कार्यमित्यत्रेति॰ स्वरितइतिस्वरितत्वं॰

कन्याराजन्येति कन्याशद्वांतस्वरितः तस्मा नेवर्धहस्व शद्वस्यापवपदवचनवेनप्रमाणाभावान्न वाभावाद्कथमात्रजित्यत आह अर्ध

हस्वेति॰ आक्षेप्स्यतइति॰ संज्ञाकरणासामर्थ्यादितिभावः॥ उदात्तादेः किमपि नोच्यतइत्यत आह उदात्तादेरिति॥ आकारप्रश्लेषा

भावे अर्धहस्वोदात्तादितिपंचम्यात्रन न्वपइत्यभिप्रेत्याह आ अ ईति॰ तेनेति॰ प्रातिपदिकस्वरेणोदमोवोदात्तत्वा शमेशद्वस्यानु

दात्तं सर्वमपादादाविति अनुदात्तत्वादिदमः परस्योदात्तादनुदात्तस्येति स्वरितत्वं तत्वेति॰ एकश्रुतौकर्त्तव्यायां भाष्ये द्वेयं ततः स

रितः किमोदिस्यत्रस्यांतस्वाश एकश्रुतिः हरतेरिति॰ मीवृध्योहरं तेभ्येतिवचनो॥ श॰ कथंत इपा एकश्रुतेनुदात्तानुरागेइत्यत

आहस्मतिसेति॰ स्वरितस्येति॰ अध्यापकसंप्रदायसिद्धाइत्यर्थः॥ ननु प्रकृते विवक्षित माख्यातमाह तिङ॰ तइति॰ हरिवइत्यत्र मतुवसो

रुत्रिति रुः॥ देव॥ अविद्यमानत्वादिति॰ आमंत्रितं पूर्वमित्यनेन॰ नानेनेति समगन्नेशास्त्रेरोत्यर्थः॥ देव स्येति अनुदात्तां एवका

[illegible]

मिति॰ उत्तरा

शिव

= [illegible]

स्यमेव भाष्ये द्विः पाठ उदाहृतः इत्येको दातं तत्त्वविकल्प्यामि प्रायेण॥ स्वरि संख्येयवचनत्वे द्येको द्विति बहुवचनेनभाव्यमित्यत आह द्विश
हे नेति। संख्यया रेकत्वत्स विधानायोगाः शब्दस्यानुपपन्नेत्यत आह ते नेति। द्विते तस्मिन्नर्थे वर्त्तमानादेकतराशहार भवार्थगहादिनाच्छ
प्रत्ययः। आर्थकाः। नन्वन्तमासेनलोपाभावश्च ए वादरादिवा द्विशोधं परिहरति शहेति। एकशेषे त्रिप्रभृतिष्वेवस्यादित्यत आह व
गत्वयेति। स देति। एकयास्त्रिमेयागुणान वानकस्य पुम पसंबंध प्रतिपादने च्छासहविवक्षा तस्यामित्यर्थः॥ अप रनाः॥ अरणएवेति।
तस्याप्रत्ययमिति सामान्येन विहितस्य प्रत्यये तालि विशेष्यमाणतदंत विध्यभावाद् द्विरित्वादेशाप्तिरेव नास्तीत्यत आह प्रत्ययस्येति। ननु वेर
एकस्ये त्यत्रानुनासिकः परस्य यवोपश्लिष्टस्य वेरपृक्तस्य लोपो भवतीति वक्ष्यते दविरित्वादोवदिर्नानुनासिक परः अतर वे कारस्ये
त्संज्ञानास्ति। तथाचारक्तसंज्ञायां सत्यामपि नदोष इत्यत आह इदं त्विति। भाष्ये अच्चैति केवलीसवकर इत्यर्थः अन्यश्चेति समुदायाम
कर इत्यर्थः। तत्रोभयत्रस्यादित्यर्थः कथमुभयत्रप्राप्तिरित्यत आह यदीति। मस्त्वहलन्तग्रहणाक्षेत्रसमेक ग्रहणप्रत्ययेनहलं विशेष्यतेह
लावा प्रत्ययः। आद्येकल्पे हलात्मक वाभावा समुदायस्य प्राप्तिरेवना – तिमत्वः द्वितीयेपि प्राप्तिर्नास्तीत्याह तत्तु वेति। प्रदेशवाक्यप
र्यालोचनया संज्ञावाक्यार्थोवधारणापनीयस्तत्र सामतिकविशङ्क संभवेमत एवमत्याश्रयणात्स्वोन्याप्यत्वात्त्वपुरस्वविशङ्कगरही
तेतदनुगेचेमगुणोवक्त्याप्यकल्पनेतिस्याप्राप्तेरिह हल शब्दे तहल्त्वानेवयवावयवविनारभेदोपवारादूह्यातरसभिप्रेत्यपरिहरदति नेवदो
षरति। यथोद्देशपक्षे प्रदेशवाक्यपर्यालोचनेने संज्ञोनाकोचत्वछाप्यमानेवितोधाभावाद्धलन्तग्रहणेनहलन्तएकत्वगणानन्त तद्वतः
कार्यकालपक्षेपि संज्ञायाः कार्या – वेपि संज्ञावाक्यार्थप्रतिपत्त्युत्तरकालंतरः स्यापक्षप्रदेशवाक्यार्थप्रतिपत्तेः संज्ञार्थवाक्यार्थ

कौ॰ वि
८५
179

प्रतीतिसमर्पकविशेषणस्य सर्वस्य भागाद् अजहल्लक्षणो न तस्यैव जहल्लक्षणा अतद्गुणः ॥ तथा च वेदस्य भक्तस्य तत्र सामर्थ्यप्रतिकाभावाद् भवत्पूर्वस्यो
श्रवणमित्यभिप्रेत्याह हलन्तशब्दे नेति । किमनेनेति । वेदपदस्यैव तत्र विशब्दमात्रे लक्षणा इति भावः ॥ अजहल्लक्षणा इति । तदुपादान
सामर्थ्यात् जातिरूढत्वमिति भावः ॥ तत्पुरुषः ॥ पूर्व्वापर्व्वा अन्यथमभिन्नेत्युक्तं । गौरश्व इत्यादौ नाभिन्नप्रवृत्तिनिमित्तयुक्तानां सामानाधि
करण्यं मा भूदित्येकस्मिन्नर्थ इत्युक्तं । तत्पुरुषश्चेति । समुदायनिवेशिनी तत्पुरुषसंज्ञेति भावः ॥ अत्र थवेति । एवमपि तत्पुरुषस्य पद
द्वन्द्वका चित्कं क्वचिद्विभक्तं तत्पदत्वाद् एवं व्याख्यानमवेत्यत आह विकल्पविभक्तिसंज्ञा वा तत्पुरुषस्यैकदेशविभक्तिर्वेन संभवती
त्याह एकेति । सामानाधिकरण्यमर्थनिबंधनमर्थप्रत्यायनं गमकत्वं शब्दमात्रनिबंधनात् तत्पुरुषात् प्रबलमिति तद्बाधयोक्तरं गन्या वक्तत्पु
रुषमात्राश्रयादगौणमुख्यन्यायात् प्राबल्यमित्यभिप्रेत्याह नेप इति ॥ समानाधिकरणतत्पुरुषमनु कर्म्मधारयसंज्ञायां लाघवव्यक्तं सं
ज्ञाधिकारात् कर्मधारयसंज्ञया तत्पुरुषसंज्ञाया बाधः स्यात् । तत्पुरुष इत्यनुवृत्तावपि विकल्प्यः स्यादित्यभिप्रेत्याह तत्पुरुषेति प्रथ
मा ॥ तत एवेति । तथा च समासः प्रथमानिर्दिष्टः स्यात् न तु समासप्रथमानिर्दिष्टं संज्ञाविधौ प्रत्ययग्रहणे तदन्तविधिप्रतिषेधात् प्र
थमान्तमिति वक्तव्यमित्यभिप्रेत्य प्रथमान्तमित्युक्तं । निर्दिष्टग्रहणं षष्ठ्यर्थे समासग्रहणस्य मुख्यार्थासंभवादिति योजना । ए
कविभक्ति पदस्यत्र पूर्वापरे स्यादिनासमासः ॥ द्वितीयेद्दृष्टं नपुंसकमिति । त्ती येत्युपमितमिति एकविभक्तिचाभावसाधु नव समाहारेगो श
ब्दस्यैकविभक्तित्वपूर्वोक्ते न वाक्ये न प्राप्नोतीत्यत उक्तं परवल्लिंगमिति । शब्दशब्दार्थावितिप्रत्याख्यातसंज्ञापर्वेकाविधिरित्यस्य इति शिव
एवमर्द्धपिप्पलीत्यादौ हस्वाभावाद्रूषव्यः ॥ ॥ इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यवर्यश्रीरामचंद्रसरस्वतीश्रीवरणविरचिते भाष्य

प्रदीपविवरणे प्रथमस्या– वस्य द्वितीये पादे प्रथममाह्निकं॥ ॥अर्थवत्॥ सप्रयोजनपदस्य सर्वोपि शब्द इत्यव्यभिचारात् न प्रयोज
नवचनः। असंभवान्न धनादिवर्व न इति पारिशेष्यादभिधेयवचन इत्यभिप्रेत्याह अभिधेयेति॰ गवाजात्यादि॰ कस्येत्याकांक्षायामा
ह संज्ञिन इति॰ केनेति॰ शेवृद्धाद्यनेकधर्मसद्भावादित्यर्थः। संख्येति॰ द्व्येकयोरित्यादेः स्वादिविधायकवाक्येनैकवाक्यत्वेनेति भावः। न
चेति॰ क्रियावचनत्वाभावादिति भावः। एकस्मिन्नेवैकवचनमित्यादिनियमे पूर्वोक्तो दोषस्तद्वत्– इत्यत उक्तमर्थनियम इति॰ अस्य
य नियमेपि न दोष इत्याह प्रकृतेनेति॰ संनिहितार्थापेक्षयेत्यर्थः। अवशाम एवमस्तु पूर्वं तेष्वमित्याह अव्ययादिवदिति॰ समुदायस्येति॰
कृदंतस्य। क्रियमाणेपि ग्रहणे तेः प्रतिषेधे त्रेस हि तस्यावयवावाह प्रातिपदिकसंज्ञा प्राप्नोतीत्यत आह अर्डागमस्येति। न चासति
निषेधे तद्धितस्य प्रातिपदिकसंज्ञा स्यादिति तेन दंतेषेत्यिष्टा च्छा। वैधो हि तद्दंतविधिर्निषिध्यते न यत्र तु प्रत्ययग्रहणं यत्र प्रत्ययग्र
हणं न तत्र विधिः किं तु नियम इत्यभिप्रेत्याह तद्धितग्रहणमिति॰ नन्वाधातुरिति प्रतिषेधबाधनार्थं कृद्ग्रहणं सकारक इत्यादौ
तद्धितग्रहणं नियमार्थं प्रातिपदिकसंज्ञा न प्राप्नोतीति वाच्यं॰ यतः कृत्प्रातिपदिकसंज्ञाया मध्येपवादत्वेपि अधातुरिति
प्रतिषेधस्य सर्वत्र कृदंते प्राप्त्यभावेन येन नाप्राप्तिन्यायाभावात्। तद्धितप्रातिपदिकसंज्ञानियमस्य तु सर्वत्र प्राप्त्यात्तत्रैव न नाप्राप्ति
न्यायस्याभावान्मध्येपवादा इति येन नाप्राप्त इति वन्यायद्वयप्राप्तौ अन्यतरपरिग्रहे नियामकाभावादुभयपरित्यागेन बाध्यमध्ये
क्षया ऽधातुरिति प्रतिषेधस्य तद्धितप्रातिपदिकसंज्ञानियमस्य च कृत्प्रातिपदिकसंज्ञापवादो ऽपि ज्ञायते येन नाप्राप्तिन्यायाश्र
यणेपि परत्वात्कृदिति प्रातिपादिकसंज्ञा अधातुरिति प्रतिषेधस्याधिका भविष्यतीत्याशयेनेति। बहुव्रीहाविन्द्रपशानस्वर्दर्शपतिप्र
तिपदं विस्तारितात्समुदायस्येति॰ तदंतविधिप्रतिषेधश्च नास्ति। अप्रत्यय इति संज्ञाविधिर्न भ वेति॰ स्वार इति एतच्चभाष्ये प्रक

कै·वि·

१८०

180

दीमवियाति गोत्रेतिमित्रकुलस्य चय्येतिसामहिकस्त्वप्रत्ययः। नत्वन्वितोर्थः पदार्थातिरिक्तः उपलभ्यते वाक्यइत्यत आह पदान्नीतिप
दार्थाएव त्वित्यनेन पदानां संसर्गबोधनव्यापारो नास्तीति दर्शयति· प्रतीत्यपर्यवसानमाकांक्षा· असंबद्धपदव्यवायाभावः सन्निधिः।
प्रमाणांतरबाधविरहो योग्यता। पदार्थान्तरस्य संसर्गस्योपलब्धिर्नैव भवति वाक्ये· वाक्यस्यानावरणभावे वा पदार्थस्यैव तत्त्वोपलुप
लब्धिः संसर्गस्तु पदार्थस्य इति भाष्यार्थः। वाक्यार्थो वेति· संबंधस्य पदार्थबोध्यत्वादिति भावः। वाचकमिति· अन्विताभिधानप सर्ग
क्षे· अभिहितान्वयपक्षे तु बोधकमिति द्रष्टव्यं· पदार्थानामेव संसर्गबोधकत्वे दोषमाह अन्यथेति· नवशेद्बोधितपदार्थबो
ध्यत्वात् संसर्गस्य शाब्दत्वं प्रत्यक्षबोधितकुम्भबोध्यस्य वह्नेरपि प्रत्यक्षत्वप्रसंगादिति भावः। एकदेशव्यतिरिक्तत्वप्रतिपादनं कु
त्रोपयुज्यतइत्यत आह नहीति· भेदेति· भेदश्च संसर्गश्च भेदसंसर्गौ· तौ द्वारभूतौ यस्यार्थवत्त्वस्य तद्धेतूनामिति विग्रहः· भेदः प
दार्थयोर्विभागे सत्याकांक्षासंसर्गश्च पदार्थान्वयः। न च बहुपदवदित्यत्रार्थभेदः एकस्यैवोभाभ्यां प्रकृतिप्रत्ययाभ्यां प्रति
पादनात्· जहिकर्मेत्यस्य नहि चोपंरस्तु उदाहरणं· आख्यातमित्यस्य स्वादत मोदते तु उदाहरणं· ततश्चेति· समासे न तु स्पजा
तीयाः पूर्वभागेन प्रयोगार्हेण पदेन तद्धितः क्रियदि प्रकृतिविभाग- वात् स्वारके वलोपि प्रयुज्यते स्यायाघते किंवा तत्र प्रमाणाना
स्तीति विकल्प्याद्यमिरस्यति अन्यथेति द्वितीयं प्रत्याह अर्थवत्तेति सर्वेति घातकाभावान्न प्रतीपतरेति चेन्न। अवरूपसंख्याप्या
तोरत्वपव्यतिरेकानुविधायित्वे प्रत्ययपा- वमेवास्तु संख्याप्या किं घातकत्वकल्पनयेति भावः। अनर्थकस्येति विशेषणात्कृ
समाहनिपातानामिति· निघातस्य पदविधित्वात् समम- परिभाषोप- नात्र सति पेक्षालक्षणसामर्थ्यं निघातेन भाव्यं न एम
वेह तथैत्यत आह अर्थवदिति· न चेति· तदाचप्रयोगाय- स्यादिति भावः। व्युत्पत्तौ चेति। तथा नुकारणार्थमिदं तेषामप्यस

स्य प्रकृतिप्रत्ययौ — नपुंसकस्वमितिसंभवात्॥ ह्र — नपुंसके॥ ननु धिकरणशक्तिप्रधानत्वात् नपुंसकहृस्वाभावात् कथं ह्रस्वप्राप्ति
रित्यत आह दोषा सहेति अधिकरणत्वमुपपादयति ग्रामलेति बहिरंगत्वादिति· अर्थधर्मे नपुंसकापेक्षत्वादित्यर्थः। उपजातेत्यतिरे
कमिति· प्रतीयमानसंख्यादिविशेषणमित्यर्थः। पुगवस्त्रायत इति· आतो नुपसर्गे इति कः॥ गोस्त्रियोः॥ धातुस्त्रियामेदेनाभिदेशे
हेतुमाह धात्विति· च्चित्ति कारीषगंध्यपुत्र इति· कारीषगंध्यामतिक्रांतः तस्य पुत्र इति विग्रहः। अनुपसर्जनस्त्रीप्रत्ययविषयश्चेत्तदा
दिनियमप्रतिषेधः तदेह स्त्रीप्रत्ययस्य ष्यङः उपसर्जनत्वात्तदादिनियमस्यातितस्तु हृषेच्चति कारीषगंध्यस्येतश ष्यङः तं पूर्वपदं न
भवतीति संभवीरत्नानम विष्यतीति· प्रधाने न तदादिनियमाभावेपि दोषं शंकते कथमिति। पुंवद्भावे स्त्रीप्रत्ययस्य निवृत्तिः स्यादित्यत आह
णयेति· गोस्त्रियोरिति· कृतत्वादितिभावः तदंतविधिनिषेधो नास्त्रीत्याह ग्रहणेति· पंचानां कुमारीणां समाहार इति गुरुत्वाद्बहुव्री
हौ क्रियमाणे पूर्वपदत्वात्प्रतिषेधः स्यादत आह [illegible] त्रिपद इति· कपः प्राक्प्रामुवर्हृद्धः कपि चेति निषेधेन कथं निवर्त्यितुं
शक्यत इत्यत आह कपीति चेति· ननु पदाङ्गकार्य इति· पदाङ्गत्वे न स्त्रीप्रत्ययांत इति भावः। ननु द्वयोः स्पर्धमानयोरेकस्य बहिरंगत्वेत
दपेक्षमपरस्यांतरंगत्वमिति प्रकर्षाभावादातिशायनिकोनुपपन्न इत्यत आह परेति· ततश्च द्वयोरंतरंगत्वेन्यापेक्षतोंतरंगस्य प्रकर्ष
विवक्षयातिशायनिक इति भावः। परवल्लिंगमिति शास्त्रार्थोवृत्तस्य प्रत्याख्याने कः परिहार इत्यत आह परिहारांतरमिति॥
लुक्तद्धितलुकि॥ प्राप्तिपूर्वकत्वात्प्रतिषेधस्य प्राप्तिमाह श्रेवंतीस्यन्नेति· उपसर्जनमिति· तदर्थस्य प्रत्ययार्थप्रतिविशेषणत्वात् २२।
स्त्रीप्रत्यय इति· पद्य ध्योहोपसर्जनस्त्रीप्रत्ययो न भवति तव्यापिवेषः धिकरणेन संबंधे उपसर्जनस्य स्त्रीप्रत्ययो भवतीति भावः॥

लुकेति॰ हृद्दिति विहितस्य ङ्यस्य कुहनीदिभ्यइति विहितस्यणपस्य चाश्विपा भवंतीत्यनेन अलुगितितद्धितलुकीति परसप्तमीति
भावः। नास्ति लुक्परो यस्मा इत्स्त्रीप्रत्ययादिति बहुव्रीहिः। वार्त्तिकस्य कार्यमितिरित्यत आह बुद्धीति। तत्र प्रधानमिहोपसर्जनं चे
रोऽ एकत्वात्तत्परं नापितत्थेवस्या॰ तथाचावंत्यादिषु हस्वत्वं कस्मान्न भवतीति चोद्यस्यानुपसर्जनत्वादित्येकं परिहारं पूर्वोक्तं
हृद्दिति धायपरिहारांतरमाह अप्रातिपदिकत्वादिति॰ तद्धितांतादितो मनुष्यजातेरिति स्त्रीप्रत्ययो स्यादाद्दिति भावः। चकारादनु
पसर्जनत्वाद्वेत्यर्थः। तथाच प्रातिपदिकत्वाश्रहस्वाभावश्चेत्पदियोजना॰ चकारात्लुगभावश्च अन्यप्रातिपदिकत्वाद्धस्वाभाव
श्चेत्कथमामलकमित्यत्र लुगित्यत आह आमलकमित्यादाविति॰ आमलकीशब्दात्त्पादितकले लुगिति॰ लुक्तिद्धितलुक्यल
क्षणो न तद्धितांतत्वात्प्रातिपदिकसंज्ञेति भावः॰ तिंगेति॰ अन्यथोपसर्जनस्त्रीप्रत्ययांतेन प्रातिपदिकस्य विशेषणांत्यर्थस्या
दिति भावः॥ इद्गोण्याः॥ प्रतिषिद्धइति। नगोणादितीति शेषः। तद्धितप्रतरेणाप्यमेयपरत्वाद्गोणीशब्दस्य कथमित्यत आ
ह प्रथममेति॰ तज्ज्ञापीति॰ तदाहि प्रातिपदिकार्थमात्रइति प्रथमा न प्राप्नोतीति परिमाणग्रहणमर्थवत्र ननु लुगित्यनेन विधि
त्नेह स्वग्रहणं गोण्याइत्यत्रानुवर्तयितुं न शक्यते तत आह गोस्त्रियोरिति। लुगपवादइत्यनेन प्रातिपदिकस्योपसर्जनस्येति
सर्वमनुवर्त्ततइति दर्शितं॰ योगेति॰ इदित्येको योगः लुगपवादेद्विधानार्थः। तेन पंचसूचिरित्यादि सिद्धं॰ गोण्याइति द्वितीयेन प्र शिव
त्ययोगस्यासार्वत्रिकत्वज्ञापनादत्र इत्यतिप्रसंगो न भवतीति भावः। ननु लुगपवादार्थं चेदित्वं विधीयते तदोपसर्जलुङ्नास्ति तत्रलु
गपवादइत्वमपि नास्तीति कथं गोणीरिति सिध्यतीत्यत आह गोणीरितीति॰ लोपेनेति॰ लुक्तसर्थः॥ ॥ लुपियुक्तवेशपदार्थे नवगते

तद्यथा वत्समवगंतुं न शक्यमित्येतत्तत्रार्थमाह प्रकृतीति· न च वचनस्य तिङ्वातरणत्वप्राप्तिरेव नास्तीत्यत आह फल्गीति षष्ठ्या एव प्रा
णो हेतुमाह तद्वेति। ननु वचनमिति पारिभाषिकी संज्ञा क्वचित् कथमतो निषेध इत्यत आह संज्ञेति· नांतरीयकमनुनिष्पादास्तु
च्यते· नन्वर्थोतिदिश्यते न शब्द इति कथं पुनश्चोधपित्यत आह संख्येति· लुपो भावनपस्य कथमभिधायकत्वमित्यत आह लुप
हेति· कथं प्रकृतेर्व्यतिरेकाभिधायित्वमित्यत्राह अभिहित इति। ननु वत्स्यवत्स्यापामुपसर्जनार्थस्य संख्याभेदानवगमाद्क
थं तदतिदेश इत्यत्राह वृत्तावितिः ननु तथापि संख्यातिदिश्यत इति तन्निबंधना षष्ठी कस्मान्न भवतीत्यत्राह हेतावितिः अभेदमिति विशे
षणविशेष्ययोः। बहुवचनस्येवेति नियमाभावादबहुवचनेतस्य लुबंतस्य युक्तवद्भाव इत्यभिप्रेत्याह एवमिति। बहुवचनग्रहणं तु
लुबंतस्य पूर्वपदस्य नियमो माभूदिति· तेन गोदमधुरा इति भवति न तु गोदमधुरे इति॥ ॥ विशेषणानां॥ ननु सर्वत्र सर्वासां लिंग्या
निसंतीति वक्ष्यते तत् कथमाविष्टलिंगत्वमित्यत्राह सर्वत्रेति· शब्देति। व्यक्तिगतेतिनोक्तं· व्यक्तेरपि कृत्स्नाभिन्निमत्त्वात्। ननु
णोवद्भावनिषेधे चेत्वेति कथमुदाहृतमित्यत आह विशेषणानामिति। तदशिष्यं॥ संज्ञाप्रामाण्यमवश्यमभ्युपगम्यमित्यभिप्रेत्याह
पृथेति· दृष्टांतदार्ष्टांतिकयोः स्वरूपं दर्शयति। तत्कथमत्रैव प्रसंगमाशंक्याह न चेति। जात्याख्यायां। जात्याख्यायामित्यस्यैकस्मिन्निति
पदैकार्थ्यं न युक्तं कुतः। सामान्याभिधानादिति यो जन्नावान्तिकस्या· लुप् पगममात्रमेतदित्यत्र हेतुमाह बहुष्विति· गर्गा इत्यत्र न भवति न तु
गार्ग्यत्वमित्यर्थः। अस्मदः। ननु युष्मदस्मदोरविवक्षायामपि कुतृरेकत्वान्न कथं बहुवचनमित्यत आह एकेति। फल्गुनी। ननु द्वंद्वसमा
फल्गुनीप्रोष्ठपदवाच्यन्त्रभाणां नक्षत्रेषु फल्गुन्यौ इति प्राप्त पदा इति कथं प्रयोग इत्यत आह हत्वद्वि इति तद्रूपारोपात्

कै॰वि॰

१८२

182

महत्त्रिरिति भावः ॥ तिष्यपुनर्वस्वोः । तिष्य ॥ नक्षत्राणोऽनुवर्त्तिशेष इति तु पूर्वद्वितीयष्यन्तपूर्वविशाखाफल्गुनीत्यनेनत्तुकापरिच्छेद
काकाङ्क्षायां कालनक्षत्रं बध्य इति कालोऽवहितं गतः । अकर्मक नक्षत्रेण माद्यार्थकर्मत्वेन व्यावर्त्यमानेनेतरगोत्वे वद्याहत्येनिर्दिष्टाः । नक्षत्रग्र
हणं नु स्वार्थसमर्पणद्वारान्यन्निवर्तते पदविशेषणं कालमेराव कौ व्यावर्त्तते तिष्यतीत्यभिप्रेत्याह नक्षत्रद्वन्द्व इत्युक्तो यातिः । नक्ष
त्रेष्वाणि नक्षत्राणां ततः समस्यानक्षत्राणीति निर्देशः । पुष्यविशेषणार्थमवश्यं नक्षत्रग्रहणं कर्तव्यमित्यभिप्रेत्याह यत्ने
पइति । पुनर्नक्षत्रग्रहणमिति । एवं हितदार्थ्येति तिष्यपुनर्वस्वोः शब्दयोरभिधेये नक्षत्रे वर्तमानो योऽन्नेतु शब्दानां द्वन्द्व इत्युक्ते तित
थाच पर्यायाणामपि ग्रहणं सिध्यतीति भावः । प्राणिनामपि जातिद्वन्द्व एकवद्भवति चेत् किमर्थोऽप्राणिनामिति निषेधः इत्यत
आह अप्राणीति । न चेति । तथा सति वार्थे द्वन्द्व इति पृथक् समासविधानं व्यर्थमेव स्यादिति भावः ॥ इति भाष्यप्रदीपविव
रणे प्रथमस्याध्यायस्य द्वितीये पादे द्वितीयमाह्निकं ॥ सरूपाणां । समानामित्युच्यमाने सरूपाणामित्यतः को विशेष इत्यत
आह मतिपत्तीति । भावसाधनमभिप्रेत्याह श्रोत्रेति । करणसाधनमाश्रित्याह तत्र अप्रत्यवेति । प्रथमपदे ग्रहणमुपादानं द्वितीये
रूपलाभ इति । द्विबहुशब्दयोः संख्यापरत्वे संख्येयानां वहतीत द्विवचनानुपपत्तिमाशंक्याह द्विवेति । समुदायशब्दयोर्द्विबहुव्रीहि
णागतार्थवाद्दनमवृत्तौ याप्यादिव्यतश्च आह द्विविति । पक्षे ति । आभ्यामिति समुदायपक्षेऽन्यर्थः । लोपसंबंधः इति तत्त्र द्वितीशभावमसय
नसंबंधाभिधानादिति भावः । वचनसामर्थ्यादिति । यजमानोऽन्ये ति वचनसामर्थ्याच्च । कथं जातेग्यद्यत्र द्विवचनवहुवचनोत्पत्तिरि राम
त्यत आह आश्रयेति । न कदाचित्तदनेकशब्दप्रयोगः । अभ्यादिसमत आह याचतीति । सहविवक्षग्यामेकशेष इति भावः । वक्तव्ये

त्यस्यव्याख्येयत्वमेवं व्याख्याने हेतुमाह शेषेति। नन्वेकविभक्ताविति भवतोक्तं किमत्र प्रष्टव्यमित्यत आह किमयमिति। प्रातिप
दिकसमुदायात्किमिति। अंशेत्वादिने नवर्तीत्यत आह अयमिति। मासजातइत्यादौ संख्याभेदादगमकसमासोऽसत्यपि कृतविकृत
दिसन्निधानापसर्वस्वत्वेपुत्रं परस्परेति। नहि पदार्थानामेव परस्पराकांक्षा। यतः प्रकृतिप्रत्ययार्थयोरपि साहस्पते। अतः प्रा
तिपदिकार्थानामपि सापुत्पत इति भावः। परशब्दस्य व्यववविशेषवाचित्वं व्यावर्त्तयति विभक्ताविति। तदाश्रयत्वादित्यनेनतद्य
हेन विभक्तिः प्रागमव्ययते। तथ्यवाच्यपशब्देन बहुब्रीहिरेकशेषश्च अन्यपदार्थस्यमभिप्रेत्य व्यावर्त्ये विभक्तिनिमित्तद्वादितिष
थकुशब्देन प्रकृतिरहितस्य विवक्षितमित्यभिप्रेत्याह क्वेवनानामिति उपलक्षिशब्देन कार्यवादितातत्कारणं प्रयोगो लक्ष्यत
इत्यभिप्रेत्याह प्रयोग इति। संयोगान्तस्येति बहुब्रीहिः। अंतेनाशब्दभावयववाची। पदं चाम्यपदार्थः। तस्याश्च कृत्समनन्तरं संयोगा
न्तपञ्चसंयोगान्तं न तत्समुदायं किंतु पदसमुदाय इति भावः। वचनादिति हेत्वादिलोपकृते संयोगान्तलोपव्याप्तिद्वादिति शेषः। ए
तपञ्चसंयोगान्ते तदपेक्षया च पदषष्ठी अवरत इति अवसानेऽक्रदाविस्त्रपातंत्रवालमापद्यत इति। एकास्यान्नत्रैत
कृपदस्येति। संयोगस्य सेतदपेक्षयाच्च अपदषष्ठी अवरत इति अवसानेऽक्रदाविस्त्रपातं अपवादत्वेन बाधक इति द्व ष्ट्यं
आह दुष्टेति तदाभ्यशब्देति। कृतस्यकांतत्वादाघुदात्त्वेप्यतरइति भावः। निरवकाश इति। अपवादत्वेन बाधक इतिद्व ष्ट्यं
एवबंधनां तयोर्विसमासे कृते समासादेकशेषनिमित्तविभक्तौ परतः पतादुरादीर्घयोः कृतयोर्वैरूप्यादेकशेषोनप्राप्नोति
एवबंधनांतयोर्विसमासेकृते समासादेकशेषनिमित्तविभक्तौ उचितमित्यभिप्रेत्य शंकते किमर्थमिति तदान्त्रेतिसमासो विभक्तिनिबंधनगुरा
तिवतु क्वचित्तरस्येकवचनांतद्वयमुदाहृतं उचितमित्यभिप्रेत्यशंकते किमर्थमिति। विभक्तिनिमित्त गुणादीर्घयोर्भाव्यमिति मितिभावः। पद्यस्य्येकशेषएवबन सा
दीर्घयोरेकशेषापेक्षया बहिरंगत्वविच्छेत्तवर्त्ति विभक्तिनिमित्तगुणादीर्घयोरपि नित्यत्वाभावान्निवर्त्येयातातथाचांतर्वर्त्तिन्यां विभक्तौ
मर्थ्यात्प्रत्ययलक्षणेन भवति न गुणादीर्घावपि च एवं महत्तौ ताव अपि निमित्ताभावान्निवर्त्तेयातां

८

कै॰ वि॰

१८३

183

तानूप्यंतथापिसमासार्थविभक्तेर्न्युकउप्रागेववचनस्तामर्थ्यात्रतामेवास्मित्स्यैकशेषो क्रियमाणोपि दोनन्त्यामित्यभिप्रायवर्णान
मभिप्रेतमितिनकाविद्वनुपपत्तिः। नवेत्यनेन एकग्रहणमात्रप्रत्याख्यायतइतिनमंख्यावर्त्तेघृतिएकेति॰ एकविभक्तयंतानामित्य
नुच्यमानेकथमयंतहीत्याघुक्तमित्यत्राह एकविभक्तयंतानामिति क्रियमाणइति नवेतिपदुत्कंतदेवविशेषप्रदर्शनेनोप— प
तइत्यभिप्रेत्याहस्यकविभक्तावितिन क्रियतइति॰ नवेत्यनेनैकग्रहणमात्रंप्रत्याख्यायतेन विभक्तयंतानामिति॰ तत्रवपक्षेयंतहीत्यने
नदोषमुक्ताव्यपदात्यनेनपक्षांतरंपरिगृह्णाती त्येवंथाख्यायमानेपिनकश्चिद्दोषः॰ कथमयमिति॰ नानार्थानामपिसरूपाणा
मित्यमेन॰ नुमातिपदिकानामेकशेषेहरितहरिणादीनामेकशेषोनप्राप्नोतिप्रातिपदिकावस्थायांतेषांवैरूप्यादित्यत्राहसा
ध्ये प्रातिपदिकग्रहणस्येति॰ प्रत्येकरतिमत्रेति॰— न्योन्यनिरपेक्षाणां क्रियपापुरोनवासंबंधविवक्षे— त्यर्थः। एकत्वं क्रियया
प्रातीत्यभिप्रायेणत्याहत्रासत्यादिति। आख्यपाभ्याहृतीविति॰ क्रियाभ्याहृतीतार्थः। त्रनेकस्मिन्नकारेक्रियमाणोपिनव्ये
त्येतन्नविरुध्यतइत्याहअकारेति॰ ननुभव— समुदायस्यैकाप्रातिपदिकसंज्ञात्रवपवस्याप्रसक्तीतितत्राोपिविभक्त्युत्पत्तौत
स्याभ्यप्रातिपदिकैकदेशत्वानावानलुकनप्राप्नोतीत्यत्राहअवयवानामितिनवावयवार्थसंख्याभिधानायविभक्त्युत्पत्ति
त्रन्यथापितत्पत्तीनेरित्यभिप्रेत्याहसमुदायेतिअवयवार्थगतसंख्याविनासमुदायार्थस्यसंख्यावचासंभवान्नसंख्याभि
धापिसमुदायविभक्त्याअवयवानांसंख्यावगमवगम्यतइत्यर्थः। एवंपदध्यमुक्तवतत्वानावेदोषमाहअन्यथेतिकर्मकारइत्याधा
दौ॰ ननुप्रातिपदिकेकशेषेसुबंतानांद्वितविधानरसुवुत्पत्तेःप्रागेवेकशेषेषेकृतेसुबुत्पत्तौपश्चात्तद्धितरतिनोपसंख्यानेकर्त्त
व्यमित्यतआहप्रातिपदिकेतिउपसंख्यानंसमर्थयितुमपत्यादिषिसुच्यतइतिभाष्यं॰ तनुपत्रजोऽश्वेसत्रतेनेवास्त्रियामिति शिव

वर्हते तेन चकथमिदानीं वज्रादिनेति विशेषयितुं शक्यत इत्यत आह ते नैवेति। गोत्वगन्धत्वे नुवर्त्तमाने ऽत्र नंतरापत्यावि हितस्या ओलु
कनमाप्नोतीत्यतो लौकिकस्येत्युक्तं तद्याचष्टे अपत्यस्येति। वक्रदंडशाहृद्धव्य्ये कशेरुवक्रदंड - विति लिते किमर्थं विन पाणामि
त्युच्यत इत्यत आह हहं द्वेति। अत्रैतत् मित्यस्मिन्न्यःकेवकर्त्तृत्वमित्याह पदद्वेति। कथमेतदन्यदृष्टान्ते वैधर्म्यव्याभिधानादित्यत आह
अत्रैवथ्यमिति। पुरुहूतेनेव पक्षेतं प्रसाहमेत्रादयश्चेति। इदानीमिति। कुट्टिणां सतामन्योन्यापेक्षया जापमाजमृगमनमेकापायेनिव
र्त्तते न — त्विसमर्थः। उद्धृतावयवमिति। द्विवचनबहुवचनमित्यर्थः। उक्तं। पूर्वपरं त्या व्याख्यानस्येदानीं नातस्यच विषयभेदमाह तदेवमिति। अ
स्त्वेको विषयो व्यक्तिरित्यत आह गुणेति ततइति तच्चसमर्थः। विमतउभयः अभिन्नाविषयः अभावि तैकाकारप्रत्ययत्वात् शंसमतवदिति
प्रयोगमभिप्रेत्याह स अनुमानमिति। नतिक्ति — तः प्रमाणाभावोपपत्यस्य तव्यस्मरणाव्यतेनोपनिबद्धो ववनं येणामिति त्रिन्हः। अ
थवात्र विगानदप्रमाणाभावाख्य तेतेस्यतो पनिवदुद्वचनाश्चेति त्रिगनहः। अवयवाकस्मान्नहृदंतीति इत्यत आह यद्यपीति योदाद
पोहावयविनिविप्रतिपन्नाः। सर्वे विषया ये दितिसर्वीस्तुव्यक्तिषु व्यासज्यवृत्तिमानेनस्थः। प्रतिव्यक्ति परिसमाप्यत इति पक्षमाश्रि
त्याह — थेति एकत्र परिसमाप्यवृत्तेस्तदानीमेवान्यत्र वृत्त्यसंभवान्न प्रतिव्यक्ति अन्यावान्यावजातिरिति वक्तव्यमित्यभिप्रेत्याह तन्ना
पीति। आश्रयभेदेपि न जातेर्भेदो भेदे कामावादित्यभिप्रेत्याह सर्वाभिरिति। नवैवं प्रतिव्यक्ति परिसमाप्यवृत्तितेति वाच्यमित्याह सर्वत्रे।
ति। नच प्रत्यक्षविरोधेनुसानेन जातेर्भेदोनुमातुं शक्यते। धर्मिग्राहकं प्रमाणाविरोधश्चेति भावाः पद्यामेवादीति। जातिरूपसामान्या
भावे व्युपाश्रित्य सामान्य — त्तीति भावः। हन्ति विकल्पावेति। व्यक्ति सर्वगता जातिः पिण्डसर्वगता वेति द्वित्वविकल्पः। तत्राद्ये न जातिन
वतत्रासीभिर्देनासोदिहृषणं द्वितीये देशावादिच्यक्तावपि जोवृत्तौ जातिसंकरप्रसंग इत्येवमतावंमन्यमानइत्यर्थः। पिंडकथक्ति विना

१०

के॰ वि॰ भ्येपिन्यत्वंतरसहावानकथंभ्यान प्रवदेदित्यत आह तयभीति॰ सर्वोध्यत्कपः संभपजातिमभियंजपंतीत्य स्मिन्पक्षे दूषणामुक्तमिति
भावः। सर्वो ध्यत्कप संभपाभ्रपा इत्य त्रैव हूषणांतर - ह्यपद्वेति॰ प्रत्ययजातायां गविष्यत्पतरा द्र। गोत्वेन यातिपेन तत्र गोत्वंमती
१२४ पतेनवघ्वंतत्रासीद्र॰ नामत्तत्रे गोत्वमिति नववाच्यं॰ यतः पश्चाद स्तियातीत्य स्मिन्पक्षे उभयत्रेह। त्रिर्वक्तुंशाक्यत इत्यातह। नवोशावादि
ति॰ नवामिनवाया मेववक्तुं शक्यत इत्याह जहातीति भाष्पेसममभिप्रसवेपुमानित्य स्यार्थः। सतेः प्रसवे पुमानित्यर्थः। कथमिति॰ सपेस
184 कार - पकारस्त्यर्थः। मर्त्तिशहे नकठिनीभवन योग्याः प्रत्यक्षा विवक्षिताः। तनावरनस्वपरत्यस्य रूपाभा - वेनव्यपोव्या मिवारो नार्थं
कनीयः। गुणवचनत्व हेत्यप्यपूर्वस्मा द्विशेषमाहजातितद्वतोरिति॰ अनाश्रितत्वं माहत मित्यत आह यथा गुणानां - ति॰ समवेतक्रि
यायां समवायादित्यर्थः। भाष्ये पलेशाद्युक्तदेकदेशेवर्त्तते। स्त्रीपुंवद्वानापुंवद्वद्वरति॰ पुंसीति वहवाचापेक्षयेतिभावः॥ - रपुत्रौ॥
ननुप्रधानस्त्रीपुंसहतएव विशेषाय - त्रैकशेषः नवात्रेतथेत्यत्राह नन्वात्रेकाम्विदिति। तेनैकशेषेति॰ एव विशेष इत्येव कार एक वि - (न्निमित्तर)
त्कावित्यनेन नसंबध्यत इतिभावः। भवतीकारो परादेशश्चेति॰ आदेशेन येगोतिभाष॥ ॥नपुंसकं॥ अनिर्ज्ञाते प्रश्ने नसंभवतीत्यत -
त्माममान्येति॰ स्त्रीवापुमान्वेत्यप्युक्ते नपुंसकप्यापिनप्रदर्शनादित्यत आह। यद्यपीति। ततश्च नपुंसकप्यपुंस्त्वं तर्भावो स्तीतिभावः॥ ॥
पितामात्रा भित्रमिति॰ एकापत्यत्वे पुंस्त्वंमात्राच्छब्दस्य तदेवस्त्रीत्व विशिष्टं स्व - शब्दस्य॥ ॥श्वशु॥श - परेतिवार्त्तिके क्षत्रिया -
द्रपांउत्पन्नेउ - ॥ इतिश्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यवर्यश्रीरामचंद्रसरस्वतीश्रीचरणविरचितेनाष्यप्रदीपविवरणे प्रथम
- स्याध्यायस्य द्वितीये पादे द्वतीयमाह्निकं॥ ॥पादश्च समाप्तः॥